JOHN LOCKE

ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL

II. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

JOHN LOCKE

ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL

MÁSODIK KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

ÚJ FOLYAM

SZERKESZTI

MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZIGETI JÓZSEF

XXVII. KÖTET

JOHN LOCKE

ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL

MÁSODIK KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

JOHN LOCKE

ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL

MÁSODIK KÖTET

FORDÍTOTTA
DIENES VALÉRIA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

A fordítást ellenőrizte

SIMON ENDRE

és

SZALAI SÁNDOR

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

HARMADIK KÖNYV. A SZAVAKRÓL

I. fejezet: A szavakról vagy a nyelvről általában 9
II. fejezet: A szavak jelentéséről 11
III. fejezet: Az általános kifejezésekről 16
IV. fejezet: Az egyszerű ideák neveiről 28
V. fejezet: A kevert módozatok és viszonyok neveiről 36
VI. fejezet: A szubsztanciák neveiről 47
VII. fejezet: A viszonyszókról 80
VIII. fejezet: Az elvont és konkrét kifejezésekről 83
IX. fejezet: A szavak tökéletlenségéről 85
X. fejezet: A szavakkal való visszaélésről 100
XI. fejezet: A fent említett tökéletlenségek és visszaélések orvoslásáról 120

NEGYEDIK KÖNYV. TUDÁS ÉS VÉLEMÉNY

I. fejezet: A tudásról általában 139
II. fejezet: Tudásunk fokozatairól 144
III. fejezet: Az emberi tudás területéről 153
IV. fejezet: Tudásunk valóságáról 176
V. fejezet: Az igazságról általában 188
VI. fejezet: Az általános kijelentésekről, igazságuk és bizonyosságuk 194
VII. fejezet: A maximákról 207
VIII. fejezet: A semmitmondó kijelentésekről 225
IX. fejezet: Hármas tudásunk a létezésről 234
X. fejezet: Tudásunk Isten létezéséről 235
XI. fejezet: Tudásunk egyéb dolgok létezéséről 247
XII. fejezet: Tudásunk tökéletesítéséről 256
XIII. fejezet: Tudásunkra vonatkozó egyéb meggondolások 267
XIV. fejezet: Az ítélésről 269
XV. fejezet: A valószínűségről 271
XVI. fejezet: A helyeslés fokairól 275
XVII. fejezet: Az észről 286
XVIII. fejezet: Hit és ész, valamint külön tartományaik 307
XIX. fejezet: A rajongásról 315
XX. fejezet: A hibás helyeslés vagy tévedés 325
XXI. fejezet: A tudományok felosztásáról 339
A fordító utószava 343
Fogalom- és tárgymutató 349

HARMADIK KÖNYV

A SZAVAKRÓL

1. FEJEZET

A SZAVAKRÓL VAGY A NYELVRŐL ÁLTALÁBAN

1. §. *Az ember képes tagolt hangok alakítására*

Isten az embert társas lénynek teremtette. Nemcsak hajlandóságot és szükségszerűséget oltott beléje arra, hogy a hozzá hasonlók társaságában éljen, hanem nyelvet is adott neki, hogy ez a társulás hatalmas eszközévé és kötelékévé váljék. Az ember szervei tehát természetszerűen úgy alakultak, hogy alkalmasak legyenek ama tagolt hangok formálására, amelyeket szavaknak nevezünk. De ez a nyelv keletkezéséhez még nem volt elegendő, hiszen a papagájok és más madarak is megtaníthatók tagolt hangok elég tiszta kiejtésére, és mégsem tudnak egyáltalán nyelvet kialakítani

2. §. *E hangokat ideák jelei gyanánt használja*

A tagolt hangokon kívül tehát szükséges volt még, hogy az ember képes legyen ezeket a hangokat belső fogalmak jelei gyanánt használni, az elméjében levő ideákhoz tartozó jegyekül alkalmazni, s ezzel azokat mások előtt ismeretessé tenni avégből, hogy az emberi elmék gondolatai kicserélődhessenek.

3. §. *E hangokat általános jelekké teszi*

De még ez sem volt elegendő arra, hogy a szavak oly hasznosakká váljanak, mint szükséges. A nyelv tökéletességéhez nem elég, hogy az ideák jeléül hangokat alkothassunk, hacsak ezek a hangok nem használhatók úgy, hogy több egyedi dologra illeszkedhessenek. Mert ha minden egyes dolognak megjelöléséhez külön névre volna szükség, a szavak felszaporodása összezavarná használatukat. Ennek a kényelmetlenségnek elkerülésére az általános kifejezések bevezetésével a nyelv tovább javult, mikor egyedi létezők egész sokaságának jelölésére egyetlen szót használt. A hangoknak erre az előnyös használatára csak azoknak az ideáknak a különbözése adott alkalmat, amelyeknek a szókat jeleivé tették. Azok a nevek váltak általánosakká, amelyeket általános ideák képviselőivé tettek, és azok maradtak egyediek, amelyeket egyedi ideákra alkalmaztak.

4. §. *Pozitív ideák hiányának jeleivé teszi*

Az ideákat képviselő neveken kívül más szavak is vannak használatban; ezeket nem ideák jelölésére használják, hanem bizonyos egyszerű vagy összetett ideák hiányának, vagy egyáltalán minden idea hiányának jelölésére. Ilyenek nihil a latinban, ignorance vagy barrenness az angolban Mindezekről a tagadó vagy fosztó szavakról nem lehet tulajdonképpeni értelemben azt mondani, hogy semmiféle ideákhoz nem tartoznak, vagy semmiféle ideákat nem jelentenek, mert akkor teljesen jelentéstelen hangok volnának, hanem pozitív ideákra vonatkoznak és azok távollétét jelentik.

5. §. *Végeredményben a szavak mind érzékelhető ideákat jelölő szavakból erednek*

Az is közelebb visz majd bennünket minden eszménk és tudásunk eredetéhez, ha felfigyelünk arra, mennyire függenek szavaink a közönséges érzéki ideáktól, és hogy még azok a szavak is, amelyek az érzékektől legtávolabb álló cselekvések és eszmék kifejezésére szolgálnak, az érzékekből erednek, és nyilvánvalóan érzéki ideákból mennek át bonyolultabb jelentésekbe olyan ideák képviselésére, amelyek már nem esnek érzékeink kereteibe. Ilyenek pl. elképzelni, felfogni, megragadni, megérteni, sugalmazni, utálat, háborgatás, nyugalom stb., ezek mind az érzékelhető dolgok műveleteiből merített és a gondolkodás bizonyos módozataira alkalmazott szavak. Első jelentésben a lélek a lélegzet, az angyal a küldött; és nem kételkedem abban, hogy ha vissza tudnánk menni a szavak forrásáig, minden nyelvben azt találnánk, hogy az érzékeink körébe nem tartozó szavak elsődlegesen érzékelhető ideákra alakultak. Ebből némileg megsejthetjük, milyen természetű és milyen eredetű eszmék tölthették meg azoknak elméjét, akik a nyelvek első kezdeményezői voltak, és hogy a természet még a dolgok elnevezésében is mily észrevétlenül sugalmazta az embereknek tudásuk forrásait és alapelveit: avégből, hogy a magukban érzett belső műveleteknek vagy egyéb, érzékeik hatókörébe nem eső ideáknak másokkal való megismertetésére azoknak neveket adjanak, a közönségesen ismert érzéki ideáktól szivesen kölcsönöztek szavakat. hogy ily módon könnyebben megértethessék az önmagukban tapasztalt és külsőleg nem látható műveleteket. Amikor aztán már voltak ismert és egyöntetűen használt neveik, amelyekkel saját elméjük belső műveleteit kifejezhették, akkor már eléggé el voltak látva arra, hogy szavak révén minden más ideájukat is közölhessék, mert azok nem

lehettek egyebek, mint vagy külső, érzéki észrevevések, vagy elmé-jüknek ezeken végezett belső műveletei. Bebizonyítottuk ugyanis, hogy egyáltalán nincsenek más ideáink, mint olyanok, amelyek eredetileg vagy kívülről, valamely érzékelhető tárgyból, vagy saját szellemünknek valamely tudatunkban észlelt belső munkájából származnak.

6. §. *A tárgyalandó anyag felosztása*

Abból a célból, hogy a nyelvnek mint a tanulás és tudás eszközének használatát és erejét jobban megértsük, érdemes lesz meggondolni a következőket.

Először: mi az, amire a nyelv használatában a neveket közvetlenül alkalmazzuk.

Másodszor: mivel minden név (kivéve a tulajdonneveket) általános, és nem ezt vagy azt az egyes dolgot jelenti, hanem dolgoknak bizonyos nemeit vagy fajait — előbb meg kell gondolnunk, hogy mik a dolgok nemei és fajai, vagy ha a latin szókat jobban szeretjük, mi az a genera és species, miben állanak és miképpen alakulnak ki. Ha ezt — amint kellene — alaposan megnéztük, jobban rátalálunk a szavak helyes használatára, a nyelv természetes előnyeire, hibáira és a gyógyszerekre, amelyekkel élnünk kell, hogy elkerülhessük a szavak jelentésének homályosságából vagy bizonytalanságából származó nehézségeket. Enélkül lehetetlen a tudásról csak valamelyes világossággal vagy rendszerességgel beszélni is; és minthogy a tudás tételekkel foglalkozik, éspedig a legegyetemesebbekkel, tehát szorosabb kapcsolata van a szavakkal, mint talán gyanítanánk.

Ezek a meggondolások lesznek tehát következő fejezeteink tárgyai.

II. FEJEZET
A SZAVAK JELENTÉSÉRŐL

1. §. *A szavak az ideák közléséhez szükséges érzékelhető jelek*

Bár az embernek gazdag gondolattára van, és abból magának is, másoknak is haszna és gyönyörűsége származhatik, de mindez saját bensejében él, másoknak láthatatlan és rejtett, s önmagától való külső megnyilvánulásra nem is bírható. Minthogy azonban a társadalom kényelmei és előnyei a gondolatok közlése nélkül nem biztо-

síthatók, szükséges volt, hogy az ember külső, érzékelhető jeleket találjon, amelyek révén azok a láthatatlan ideák, amelyekből gondolatai felépülnek, másokkal közölhetők legyenek. Erre a célra mind a bőség, mind a gyorsaság szempontjából semmi sem volt alkalmasabb azoknál a tagolt hangoknál, amelyeknek könnyű és változatos alakítására az ember képesnek találta magát. Így megérthetjük, miképpen jutottak ahhoz a szavak, amelyek természetüknél fogva oly alkalmasak erre a célra, hogy az emberek ideáik jelei gyanánt használják őket. Ez nem valamiféle természetes kapcsolat révén történt, amely bizonyos tagolt hangok és bizonyos ideák között állna fenn, mert akkor az embereknek csak egyetlenegy nyelvük volna. Önkényes egyesítés volt ez, amellyel valamely szó tetszőleges módon vált az adott idea jegyévé. A szavak haszna tehát az, hogy ők az ideák érzékelhető jegyei, és az ideák, amelyeket a szavak képviselnek, az ő sajátos és közvetlen jelentéseik.

2. §. *Közvetlen jelentésükben a szavak azok ideáinak érzékelhető jelei, akik használják őket*

Ezeket a jegyeket az emberek vagy arra használják, hogy gondolataikat saját emlékezetük támogatására maguknak feljegyezzék, vagy arra, hogy ideáikat kivigyék és feltárják mások szeme elé. A szavak a maguk elsődleges és közvetlen jelentésükben semmi egyebet nem képviselnek, mint a beszélő elméjében levő ideákat, akármilyen tökéletlenül vagy gondatlanul vannak is az ideák összeszedve azokról a dolgokról, amelyeknek ábrázolatául tekintjük őket. Az ember azért beszél a másik emberhez, hogy megértesse magát. Beszédének az a célja, hogy a hangok mint jegyek ismertté tegyék ideáit hallgatója előtt. A szavak a beszélő ideáinak jegyei. Senki sem alkalmazhatja őket jegyek gyanánt közvetlenül másra, mint a saját elméjében levő ideákra. Mert ez annyi volna, mint saját fogalmaink jeleivé tenni és mégis más ideákra alkalmazni őket. Annyi volna, mint ugyanabban az időben ideáink jeleivé tenni és mégsem tenni azok jeleivé őket, s így valójában nem volna egyáltalán semmi jelentésük. Minthogy a szavak önkényes jelek, tehát mint önkényes jelek nem alkalmazhatók ismeretlen dolgokra. Ez annyi volna, mint a semminek jeleivé, jelentéstelen hangokká tenni őket. Az ember nem teheti szavait sem a dolgok olyan tulajdonságainak jeleivé, sem más elmékben levő olyan fogalmak jeleivé, amelyekről a saját elméjében semmi sincsen. Mindaddig, amíg nincs néhány saját ideája, nem tételezheti fel, hogy azok egy másik ember elméjében levő fogalmaknak megfelelnek. Nem is használhat

rájuk jeleket, mert ezek akkor a nem-tudni-minek jelei, vagyis igazában a semmi jelei volnának. De ha mások ideáit a sajátjai közül valókkal képzeli is el magának, ha ugyanazokat a neveket adja is azoknak, mint a többi ember, még mindig a saját ideáinak adja ezt a nevet; olyan ideáknak, amelyek megvannak benne, és nem olyanoknak, amelyek nincsenek meg benne.

3. §. *Példák*

A nyelv használatában ez annyira szükségszerű, hogy ebben a tekintetben a tudó és a tudatlan, a tanult és a tanulatlan (bármilyen értelmű) szavait egyformán használja. A szavak mindenkinek ajkán azokat az ideákat jelentik, amelyek elméjében vannak, és amelyeket kifejezni óhajt velük. A gyermek, aki abból a fémből, amelyről hallotta, hogy aranynak nevezik, nem figyelt meg mást, mint a fényes ragyogó sárga színt, az arany nevet csakis erre a saját szín-ideájára alkalmazza és semmi másra, tehát ugyanezt a színt a páva farkán is aranynak nevezi. Másvalaki, jobb megfigyelő, hozzáadja a fénylő sárgához a nagy súlyt, és akkor valahányszor az arany szót használja, e hangzása neki egy fényes sárga és nagyon súlyos szubsztancia összetett ideáját jelenti. Ismét más hozzáadja ezekhez a tulajdonságokhoz az olvaszthatóság ideáját, s akkor az arany szó neki egy fénylő sárga, olvasztható és nagyon súlyos testet jelent. Ismét másvalaki hozzáteszi a nyújthatóságot. Egyformán az arany szót használják, valahányszor alkalmuk van ennek az ideának kifejezésére, de nyilvánvaló, hogy mindegyik csak a saját ideájára alkalmazhatja, és nem teheti olyan ideának képviselőjévé, amely nincsen az elméjében.

4. §. *A szavakat olykor hallgatólagosan vonatkoztatjuk a mások elméjében feltételezett ideákra*

Bár a szavak tulajdonképpen és közvetlenül nem jelenthetnek mást az emberek ajkán, mint olyan ideákat, amelyek a beszélő elméjében vannak, a beszélő gondolatában mégis mindig még két más dologgal való rejtett vonatkozás fűződik hozzájuk.

Először: feltételezik, hogy szavaik más, velük érintkező emberek elméjében levő ideáknak is jegyei. Máskülönben hiába beszélnének; nem lehetne őket megérteni, ha azokat a hangokat, amelyeket valamely ideára alkalmaznak, a hallgató más ideára alkalmazná; ez annyi lenne, mintha két nyelven beszélnének. De az emberek rendesen nem vizsgálják meg, vajon a szóban forgó idea mind-

kettőjük elméjében ugyanaz-e vagy nem, hanem elegendőnek gondolják, hogy a szót, amint képzelik, az illető nyelvben a szerintük közönségesen elfogadott értelemben alkalmazzák. Ezzel pedig feltételezik, hogy az az idea, amelynek a szót jelévé tették, pontosan azonos azzal, amelynek az illető ország értelmes emberei azt a nevet adják.

5. §. *A dolgok valóságára*

Másodszor: az emberek nem óhajtják azt a véleményt kelteni magukról, mintha pusztán saját elképzeléseikről beszélnének, hanem azt, hogy a dolgokról beszélnek úgy, amint azok valósággal vannak. Gyakran feltételezik tehát, hogy szavaik a dolgok valóságát is jelentik. De minthogy ez sajátosabban a szubsztanciákra és azok neveire vonatkozik — amint talán az előbbi az egyszerű ideákra és módozatokra vonatkozott —, a szavak alkalmazásának e két különböző módjával bővebben és részletezőbben majd akkor foglalkozunk, amikor a kevert módozatok és a szubsztanciák neveiről tüzetesebben beszélünk. Engedelmükkel itt csupán annyit mondok, hogy a szavak használatával történő visszaélés a szavak jelentésébe elkerülhetetlen homályosságot és zűrzavart visz, valahányszor nem az elménkben levő ideákra, hanem bármi másra vonatkoztatjuk őket.

6. §. *A szavak használata könnyen ébreszti tárgyuk ideáit*

A szavakra nézve így a továbbiakban megfontolandó: először, minthogy a szavak az emberek ideáinak közvetlen jelei, és ezáltal azok az eszközök, amelyek révén az emberek fogalmaikat egymással közlik és elméjükben jövő-menő gondolataikat és elképzeléseiket egymásnak kifejezik, az állandó használat folytán bizonyos hangok és az általuk jelzett ideák között olyan szoros kapcsolat keletkezik, hogy a nevek hallatára az ideák majdnem olyan élénken ébrednek fel, mintha maguk az őket felkelteni képes tárgyak az érzékekre ténylegesen hatnának. Ez nyilvánvalóan így van minden kézenfekvő, érzékelhető tulajdonság és minden gyakran és megszokottan elénk kerülő szubsztancia esetében.

7. §. *A szavakat gyakran használják jelentés nélkül*

Meg kell fontolnunk másodszor azt, hogy bár a szavak tulajdonképpeni és közvetlen jelentése a beszélő elméjében levő idea, de bölcsőnk óta megszokott szóhasználat folytán nagyon tökéletesen

megtanulunk bizonyos tagolt hangokat, és azok mindig a nyelvünk hegyén várnak és mindig kéznél vannak emlékezetünkben. Csakhogy mégsem vagyunk elég gondosak pontos jelentésük vizsgálatában és rögzítésében, s így gyakran megtörténik, hogy az emberek, még ha rá is szánják magukat a figyelmes megfontolásra, gondolataikat inkább szavakra, mint dolgokra irányítják. Sőt, minthogy sokan megtanulták a szavakat, még mielőtt megismerkedtek volna az ideákkal, amelyeket a szók képviselnek, némelyek, nemcsak gyermekek, hanem felnőtt emberek is, úgy ejtenek ki különböző szavakat, mint a papagájok, csupán mert megtanulták őket és hangzásukhoz hozzászoktak. De amennyiben a szónak haszna és jelentése van, annyiban állandó a kapcsolat hang és ideák között; mint jelzés áll egyik a másik helyett, s az ilyen illeszkedés nélkül a szó nem egyéb, mint jelentéstelen zörej.

8. §. *Jelentésük teljesen önkényes, nem következménye valami természetes kapcsolatnak*

Hosszú és megszokott használat folytán a szavak oly állandóan és készségesen ébresztenek bizonyos ideákat, hogy az emberek hajlandók természetes kapcsolatot tételezni fel szó és idea között. Holott az, hogy a szavak csupán az emberek tökéletes önkényességgel hozzájuk kapcsolt sajátos ideáit jelentik, teljesen kiviláglik abból, hogy más emberekben (még ha ugyanazon a nyelven is beszélnek) gyakran nem váltják ki ugyanazokat az ideákat, amelyek jeleinek tekintjük őket. Minden embernek sérthetetlen a szabadsága olyan ideákat jelezni a szavakkal, amilyeneket jónak lát, hogy senkinek sincs hatalma másokat rábírni ugyanazoknak az ideáknak befogadására, mint az övéi, amikor ugyanazt a szót használják, mint ő. Maga a nagy Augustus elismerte, hogy minden világkormányzó hatalmával sem tudott egyetlen új latin szót sem alkotni. Ez pedig annyit jelentett, hogy nem jelölhette ki tetszőlegesen, mely ideáknak legyen jele alattvalóinak ajkán elhangzó és nyelvközösségükben szereplő ez vagy az a hangzás. Igaz, hogy a mindennapi használat hallgatólagos egyetértés révén minden nyelvben kisajátít bizonyos ideák jeléül bizonyos hangzásokat, s ez ennyiben korlátozza annak a hangnak jelentését, mert ha az ember nem ugyanannak az ideának jeléül használja, akkor nem beszél helyesen. Tegyük hozzá azt is, hogy mihelyt az ember szavai nem keltik a hallgatóban ugyanazokat az ideákat, amelyeket beszédében azokkal helyettesít, nem beszél érthetően. De bármi legyen is a következménye annak, hogy valaki a szavakat akár általános

értelmüktől eltérően, akár attól a személyes sajátos értelemtől különbözően használja, amely a megszólított személyben él, annyi bizonyos, hogy szavainak jelentése használatuk során saját ideáira szorítkozik, és azok nem válhatnak jeleivé semmi másnak.

III. FEJEZET
AZ ÁLTALÁNOS KIFEJEZÉSEKRŐL

1. §. *A szavak legnagyobb része általános kifejezés*

Minthogy minden létező egyedi dolog, talán ésszerűnek tűnnék, hogy a szavak, amelyeknek a dolgokhoz kellene alkalmazkodniuk, jelentésükben szintén egyediek legyenek. Ennek azonban éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. A szavak legnagyobb része minden nyelvben általános kifejezés, és ez nem hanyagság vagy véletlen, hanem az ész és szükségszerűség műve.

2. §. *Minden egyedi dolognak saját nevet adni lehetetlen*

Először: lehetetlen, hogy minden egyedi dolognak saját külön neve legyen. Minthogy a szavak jelentése és használata azon a kapcsolaton múlik, amelyet az elme létesít ideái és az azok jeléül használt hangok között, a neveknek a dolgokra való alkalmazásában szükségszerű, hogy az elménék a dolgokról határozott ideái legyenek, megtartsa mindegyiknek egyedi nevét az ezen ideához való sajátos hozzátartozással együtt. De az emberi képességet az már meghaladja, hogy minden egyes dologról, amellyel csak találkozik, különálló ideát formáljon és őrizzen meg. Minden madárnak, állatnak, amelyet csak valaha látott, minden fának és növénynek, amely valaha érzékeire hatott, nem képes külön helyet adni a legnagyobb befogadóképességű értelem sem. Ha megcsodáljuk egy-egy tábornok óriási emlékezetét, aki képes volt seregében minden katonáját néven szólítani, könnyen megértjük, miért nem próbálták meg az emberek sohasem, hogy nevet adjanak nyájuk minden egyes birkájának vagy a fejük felett elszálló minden varjúnak, s hogy még kevésbé próbáltak elnevezni minden falevelet vagy homokszemet, amely útjukba került.

3. §. *Ha lehetséges volna is, haszontalan*

Másodszor: még ha ez lehetséges volna is, haszontalan lenne, mert a nyelv fő célját nem szolgálná. Hasztalan halmoznák fel az emberek az egyes dolgok neveit, ez nem állana gondolataik közlésének szolgálatában. Az emberek csak azért tanulnak neveket és használják azokat a másokkal való társalgásban, hogy megértessék magukat. Ez pedig csak akkor történik meg, ha a használat vagy megegyezés folytán az én beszédszerveimmel létesített hang az azt halló ember elméjében ugyanazt az ideát kelti, mint amelyre én az elmémben alkalmazom, amikor azt a hangot kimondom. Ez nem érhető el az olyan egyedi dolgokra alkalmazott nevekkel, amelyekről csak az én elmémben van idea, s így nevük nem járhat jelentéssel, s nem lehet érthető más valaki számára, aki nem ismeri mindazokat az egyedi dolgokat, amelyek az én szemem elé kerültek.

4. §. *Minden egyes dolognak külön nevet adni nem alkalmas tudásunk bővítésére*

Harmadszor: vegyük még ezt is megvalósíthatónak — bár nem gondolom annak. Az, hogy minden egyedi dolognak külön neve legyen, még így sem járna valami nagy haszonnal tudásunk tökéletesítésében. A tudás ugyan az egyedi dolgokon alapul, de általános áttekintések révén növekszik, és tulajdonképpen ezt a célt szolgálják az általános nevek alatt fajtákba sorolt dolgok. Ezek a hozzájuk tartozó nevekkel együtt bizonyos határokon belül maradnak és pillanatról pillanatra nem szaporodnak jobban, mint amennyire az elme befogadhatja vagy a használat megkívánja őket. Ezen a ponton az emberek a legtöbb esetben megálltak, de mégsem úgy, hogy megakadályozták volna magukban az egyedi dolgoknak a hozzájuk tartozó nevek segítségével való megkülönböztetését ott, ahol a kényelem ezt követeli. Tehát saját fajukban, amellyel a legtöbbször van dolguk, és amelyből egyes személyeket gyakran van alkalmuk emlegetni, tulajdonneveket használnak és minden egyes különálló egyénnek külön elnevezést adnak.

5. §. *Mely dolgoknak vannak saját neveik és miért*

A személyeken kívül országok, városok, folyók, hegyek és más hasonló helymegkülönböztetések ugyanebből az okból szokás szerint szintén saját nevet viselnek, ti. azért, mert olyanok, amelyeket az embereknek gyakran van alkalmuk külön megemlíteni és a beszél-

getésekben úgyszólván társaik szeme elé állítani. És nem kétlem, hogy amennyiben olyan gyakran volna okunk egyedi lovak emlegetésére, mint ahányszor egyedi embereket emlegetünk, a lovak tulajdonnevei is olyan megszokottak volnának, mint az emberek nevei. Bukephalos ugyanolyan gyakran kerülne használatba, mint Sándor. Látjuk is, hogy a zsokék körében éppen úgy ismerni kell a lovak megkülönböztető tulajdonneveit, mint lovasaikét, mert gyakran kell emlegetni ezt vagy azt a lovat, amikor az nincsen jelen.

6. §. *Hogyan alakulnak az általános szavak*

A következő megfontolni való az, hogy miképpen jönnek létre az általános szavak. Minthogy minden létező csak egyedi dolog, hogyan jutunk általános szavakhoz, vagy hol találjuk azokat az általános természeteket, amelyeket azok a szavak feltételezésünk szerint képviselnek? A szavak úgy válnak általánosakká, hogy általános ideák jeleivé tesszük őket. És az ideák úgy válnak általánosakká, hogy elválasztjuk tőlük térbeli és időbeli körülményeiket és minden más olyan ideát, amely erre vagy arra az egyedi létezésre határozhatná meg őket. Ennek az elvonatkoztató műveletnek révén alkalmassá tesszük ezeket egynél több egyed képviselésére, ezek közül mindegyik az elvont ideákkal való megegyezés folytán (mint mondjuk) ugyanabból a fajtából való.

7. §. *Megmutatja az a mód, mely szerint gyermekkorunk óta bővítjük összetett ideáinkat*

Hogy azonban ezt kissé pontosabban levezethessük, talán nem lesz helytelen felvázolni kezdetétől fogva eszméink és neveink fejlődését, és megfigyelni, milyen fokokon haladunk át, milyen léptekkel tágítjuk ideáinkat kora gyermekségünktől kezdve. Semmi sem világosabb, mint az, hogy azokról a személyekről való ideák, akikkel a gyermek érintkezik (hogy csak ezt vegyük például), valamint maguk a személyek is mind csupán egyediek. A dajka-idea, az anya-idea jól kialakul gyermeki elméjükben, és mint róluk való elmebeli képek, csupán ezeket az egyéneket képviselik. A nevek, amelyeket először adott nekik, ezekre az egyedekre korlátozódnak, és a dada vagy mama név, amelyeket a gyermek használ, ezekre a személyekre vonatkoznak. Mikor az idő és a tágabb ismerkedés észrevétette a gyermekkel, hogy nagyon sok más dolog is van a világon, amelyek alakban és számos egyéb tulajdonságban atyjához és anyjához és azokhoz a személyekhez hasonlítanak, akiket

megszokott, olyan ideát alkot, amelyben úgy találja, hogy az a sok egyed mind részesedik, és ennek az ideának adja például az ember nevet. Így jut általános névhez és általános ideához. Ebben semmi újat nem cselekszik, csupán kihagyja a Péterről és Jakabról, Máriáról és Jankáról szóló összetett ideáiból azt, ami mindegyikben sajátszerű, és csakis azt tartja meg, ami mindannyiban közös.

8. §. *És tovább bővítjük összetett ideáinkat a bennük foglalt további tulajdonságok kihagyásával*

Ugyanazon az úton, amelyen a gyermek az ember általános ideájához jut, könnyen halad tovább általános nevek és eszmék felé. Mert amikor észleli, hogy van többféle, az ő ember-ideájától különböző dolog, melyek nem foglalhatók e név alá, de ezeknek vannak bizonyos tulajdonságaik, amelyekben az emberrel megegyeznek, akkor azzal, hogy csak ezeket a tulajdonságokat tartja meg és egyesíti egy ideában, még általánosabb ideához jut. Mikor ennek nevet adott, még tágabb értelmű szót alkotott. Ez az újabb idea nem valami további hozzáadással készült, hanem csupán, mint az előbb, az alaknak és az ember szóval jelzett egyéb tulajdonságoknak kihagyása révén, s csakaz élettel, érzékekkel, spontán mozgással ellátott test ideájának megőrzése árán, amelyeket most az állat név alatt foglal össze.

9. §. *Az általános természetek nem mások, mint összetettebb ideáknak elvont rész-ideái*

Így alakítottak az emberek először általános ideákat és hozzájuk általános neveket. Azt hiszem, ez annyira nyilvánvaló, hogy nem kell hozzá más bizonyíték, mint az, hogy az ember nézze meg magát vagy másokat és elméik rendes eljárásait tudásuk haladásában. És aki azt gondolja, hogy az általános természetek vagy eszmék valami mások, mint ilyen egyedi létezőkben eredő összetettebb ideákból elvonatkoztatott részleges ideák — félek, hogy eltéved és nem találja őket. Mert gondolkozzék csak valaki, és aztán mondja meg nekem, mi másban különbözik az ő ember-ideája a Péter-ideától és a Pál-ideától, vagy az ő ló-ideája a Bukephalos-ideától, mint abban, hogy kihagyott valamit, ami az egyes egyedekben sajátos, és megtartott a különböző egyedi létezők egyedi összetett ideáiból annyit, amennyit megegyezőnek látott? Az ember és a ló neveknek megfelelő összetett ideákból kihagyta azokat a sajátosságokat, amelyekben különböznek, s csak azokat tartotta meg,

amelyekben megegyeznek, azokból új külön összetett ideát alkotott s ennek az állat nevet adta. Ezzel általánosabb szót kapott, amely az emberrel együtt több más teremtményt is magában foglal. Hagyjuk ki az állat ideájából az érzékeket és a spontán mozgást, és a megmaradó összetett idea, amely a test, élet és táplálkozás megmaradt egyszerű ideáiból áll, még általánosabb lesz a még tágabb értelmű élőlény kifejezés alatt. És hogy ne időzzünk tovább ezen az önmagában oly nyilvánvaló dolgon, ugyanezzel az eljárásmóddal az elme eljut a test, a szubsztancia s végül a lény, a dolog ideájáig és olyan általános kifejezésekig, amelyek ráillenek akármelyik ideánkra. Következésképpen a genera és a species a maguk egész titokzatosságában, amellyel olyan zajt ütnek az iskolák, és amellyel az iskolákon kívül, igen jogosan, oly keveset törődnek, semmi egyebek, mint többé-kevésbé tág körű elvont ideák hozzájuk kapcsolt nevekkel. Mindebben az az állandó és változatlan, hogy minden általánosabb kifejezés olyan ideát képvisel, amely csak része azok bármelyikének, amelyek alája tartoznak.

10. §. *Miért használjuk rendesen a genus-t a meghatározásokban*

Ez felderítheti számunkra annak okát, hogy a szavak meghatározásában, ami semmi egyéb, mint jelentésük kimondása, miért használjuk a genus-t, vagyis a legközelebbi általános szót, amely azt magában foglalja. Ez nem szükségszerűségből folyik, hanem csak azért van, hogy megtakarítsuk azoknak a különböző egyszerű ideáknak felsorolásához szükséges munkát, amelyeket a legközelebbi általános szó vagy genus helyettesít, vagy néha talán azért, hogy elkerüljük azt a szégyent, hogy erre a felsorolásra nem vagyunk képesek. Bár a genus és a differentia segítségével történő meghatározás (engedelmet kérek e műszavak használatára, mivel, ezek eredetileg latinok ugyan, de a legjobban megfelelnek az eszméknek, amelyekre alkalmazzák őket), mondom, bár a genus-szal való meghatározás a legrövidebb mód, mégis azt gondolom, kétséges, vajon a legjobb-e. Bizonyos vagyok benne, hogy nem az egyetlen mód és így nem feltétlenül szükséges. Mert a meghatározás nem lévén egyéb, mint szavakban megértetni valakivel, hogy a meghatározott kifejezés milyen ideát képvisel, a legjobb meghatározás felsorolni azokat az egyszerű ideákat, amelyek a meghatározott szó jelentésében együtt vannak. És ha az ilyen felsorolás helyett az emberek hozzászoktak a legközelebbi általános név használatához, ez nem szükségszerűségből, s nem is a nagyobb világosság kedvéért, hanem csak gyorsaság és rövidség céljából történt. Mert azt gondo-

lom, ha valakinek, aki tudni akarná, miféle ideát jelent az ember szó, azt mondanák, hogy az ember tömör kiterjedt szubsztancia, amelynek élete, érzékei, spontán mozgása és okoskodó képessége van, a szó jelentését kétségtelenül ugyanolyan jól megértené, és az ideát, amelyet a szó képvisel, legalábbis olyan tisztán megismerné, mintha úgy határoznánk meg, hogy az ember eszes állat, amely az állat, az élőlény és a test meghatározásai révén a felsorolt ideákra bomlik. Az ember szó magyarázatában itt az iskolák szokott meghatározásmódját követtem, amely ha talán nem is a legpontosabb, mégis elég jól szolgálja jelen szándékomat. Ebben a példában láthatjuk, mi adott alkalmat annak a szabálynak megalkotására, hogy a meghatározásnak a genus-ból és a differentia-ból kell állnia, és arra is elég, hogy megláttassa velünk, milyen kevéssé szükségszerű az ilyen szabály, vagy milyen csekély előnnyel jár szigorú betartása. Mert amint mondottuk, a meghatározás csupán valamely szónak más szavakkal való megmagyarázása avégből, hogy annak értelme, vagyis az idea, amelyet képvisel, biztossággal ismert legyen. A nyelvek azonban nem mindig alakultak a logika szabályai szerint úgy, hogy minden kifejezés jelentését két másik pontosan és tisztán ki tudná fejezni. A tapasztalás eléggé meggyőz bennünket az ellenkezőről; azok, akik ezt a szabályt megalkották, rosszul cselekedtek, amikor oly kevés ennek megfelelő meghatározást adtak. De a meghatározásokról a következő fejezetben fogunk bővebben szólni.

11. §. *Az általános és az egyetemes az értelem teremtményei, és nem tartoznak a dolgok valóságos létéhez*

Visszatérve az általános szavakhoz, abból, amit mondottunk, világos, hogy általános és egyetemes nem tartozik a dolgok valóságos létéhez, hanem az értelemnek saját használatára szolgáló találmányai és teremtményei; csak jelekre vonatkoznak, akár ideák, akár szavak. A szavak, mint mondottuk, akkor általánosak, mikor általános ideák jeléül szolgálnak és így sok egyedi dologra egyformán alkalmazhatók. Az ideák akkor általánosak, amikor úgy szerepelnek, mint sok egyedi dolog ábrázolatai. De az egyetemesség nem magukhoz a dolgokhoz tartozik, mert azok létükben mind egyediek, még azok a szavak és ideák is, amelyek jelentésük szerint általánosak. Ha tehát elhagyjuk az egyedi dolgokat, a fennmaradó általánosak csupán magunk gyártotta teremtmények, és általános természetük nem más, mint az a képesség, amellyel értelmünk látta el őket arra, hogy sok egyedi dolgot jelentsenek vagy ábrázoljanak. Mert jelentésük nem egyéb, mint viszony, melyet az emberi elme adott hozzájuk.

12. §. *Az elvont ideák a genera és a species lényegei*

A következő dolog tehát, amelyet meg kell fontolnunk az, hogy az általános szavaknak minemű jelentése van. Nyilvánvaló, hogy nem jelentenek pusztán egyes egyedi dolgot, mert akkor nem volnának általános kifejezések, hanem tulajdonnevek, másrészt az is ugyanoly világos, hogy nem jelentenek sokaságot sem, mert akkor ember és emberek ugyanazt jelentené, és a szám szerinti megkülönböztetés, amint a grammatikusok nevezik, fölösleges volna és haszontalan. Az tehát, amit az általános szavak jelentenek, a dolgok egy bizonyos fajtája; és mindegyik általános szó azáltal jelent fajtát, hogy az elmében levő elvont idea jele, és ha a létező dolgokat avval az ideával megegyezőnek találjuk, akkor ama név alá soroljuk, ami annyit jelent, hogy ebből a fajtából valók. Világos tehát, hogy a fajták lényegei vagy (ha latinul jobban tetszik) a dolgok species-ei nem egyebek, mint ezek az elvont ideák. Minthogy valamely faj lényegének tartalmazása az, ami valamely dolgot ehhez a fajhoz tartozóvá tesz; és a névvel kapcsolt ideának való megfelelés az, ami jogot ad a névnek viseléséhez, azért ennek a lényegnek birtokában lenni, és ennek a megfelelésnek birtokában lenni szükségszerűen egy és ugyanaz: mert valamely fajból valónak lenni és e faj nevére jogosultnak lenni egy és ugyanaz. Például embernek lenni, vagy az ember nevű fajból valónak lenni, és az ember névre jogosultnak lenni egy és ugyanaz a dolog. És ismét: embernek lenni, vagy az emberfajból valónak lenni, vagy az ember lényegének birtokában lenni ugyanaz a dolog. Nos, mivel semmi más nem lehet ember, és nem lehet joga az ember névhez másnak, mint annak, ami megfelel azon elvont ideának, amelyet az ember név képvisel; és mivel semmi sem lehet ember, semminek sem lehet joga az emberi fajhoz tartozni, csupán annak, amiben megvan ennek a fajnak a lényege: ebből következik, hogy az az elvont idea, amelyet a név képvisel és a faj lényege egy és ugyanaz. Ebből pedig könnyű belátni, hogy a dolgok fajtáinak lényege, következőleg a dolgok fajtákba sorolása annak az értelemnek műve, mely elvonatkoztat és ezeket az általános ideákat létrehozza.

13. §. *Az értelem művei, de a dolgok hasonlóságán alapulnak*

Nem szeretném itt azt a benyomást kelteni, mintha elfeledném, még kevésbé, mintha tagadnám, hogy a természet a dolgok létrehozásakor közülük többet hasonlókká tesz. Nincs ennél nyilvánvalóbb, különösen az állatfajok és minden magról terjedő dolog

esetében. De mégis mondhatjuk, gondolom, hogy a fajtáknak nevek alá sorolása az értelem műve, amely a tapasztalt hasonlóságokat általános elvont ideák alakítására és arra használja, hogy ez ideákat mint mintákat vagy formákat az elmében hozzájuk kapcsolt nevekkel együtt felraktározza (mert ebben az értelemben a forma szónak nagyon is ide illő jelentése van). Ha az egyedi létező dolgok e formákkal egyezőknek mutatkoznak, akkor belekerülnek abba a fajba, az lesz az elnevezésük, abba az osztályba sorozódnak. Mert amikor azt mondjuk: ez ember, az ló, ez igazság, az kegyetlenség, ez zsebóra, az bőrkulacs — mi egyebet teszünk, mint hogy különböző fajnevek alá sorozzuk az azokkal az elvont ideákkal megegyező dolgokat, amelyeknek ama neveket jeleivé tettük? És mi egyebek azoknak a megállapított és nevekkel ellátott fajoknak lényegei, mint azok az elmében levő elvont ideák, szinte kötelékek a létező egyes dolgok és a nevek között, amelyek alá soroztuk őket? És ha az általános neveknek van valamiféle kapcsolatuk az egyedi létezőkkel, ezek az elvont ideák alkotják az őket egyesítő közeget. Tehát a fajok általunk megkülönböztetett és elnevezett lényegei nem mások, nem is lehetnek mások, mint azok az elménkben levő pontos, elvont ideák. Következésképpen ha a szubsztanciák feltételezett valóságos lényegei különböznek elvont ideáinktól, akkor nem lehetnek azoknak a fajoknak lényegei, amelyekbe a dolgokat sorozzuk. Mert két faj ugyanoly ésszerűen lehet egy, mint amilyen ésszerűen lehetne két különböző lényeg egy fajnak a lényege. És kérdezem, miféle elváltozásokat lehetne vagy nem lehetne okozni a lóban vagy az ólomban anélkül, hogy mindegyik más fajjá ne válnék? Ha a dolgok faját elvont ideáinkkal határozzuk meg, akkor ezt könnyű megoldani. De ha valaki feltételezett valóságos lényekkel akar ebben eligazodni, akkor bizonyára eltéved. Sohasem tudhatja meg, hogy az a dolog pontosan mikor szűnik meg a ló vagy az ólom fajához tartozni.

14. §. *Minden különálló elvont idea különálló lényeg*

Senki sem fog csodálkozni azon sem, hogy ezeket a lényegeket vagy elvont ideákat (amelyek a nevek mértékei és a fajok határvonalai) az értelem műveinek mondom, ha megfontolja, hogy legalábbis az összetett ideák különböző emberekben gyakran egyszerű ideák különböző együttesei és hogy ennélfogva az egyik ember szemében kapzsiságnak minősülhet valami, ami a másik ember szemében nem az. Sőt még a szubsztanciák elvont ideái sem állandóan ugyanazok, holott szinte magukból a dolgokból valóknak látszanak,

nem azonosak még a számunkra legismeretesebb fajban sem, amely hozzánk a legbensőbb közelségben áll. Nem egyszer vonták kétségbe, hogy egy asszonytól született foetus vajon ember-e, annyira, hogy még azon is vitatkoztak, vajon kell-e táplálni és megkeresztelni. Ez pedig nem volna lehetséges, ha az az elvont idea vagy lényeg, amelyhez az ember név tartozik, a természet műve volna, és nem bizonytalan és változó együttese egyszerű ideáknak, amelyeket az értelem foglal egybe és elvonatkoztatás után nevet fűz hozzájuk. Igazában tehát minden egyes elvont idea egy-egy különálló lényeg, és az ilyen különálló ideákhoz tartozó nevek lényegesen különböző dolgok nevei. Így a kör éppoly lényegesen különbözik a tojásdadtól, mint a bárány a kecskétől. És az eső éppoly lényegesen különbözik a hótól, akárcsak a víz a földtől. Az az elvont idea, amely az egyiknek lényege, nem vihető át a másikba. És így bármely két elvont idea, amelyek bármely részükben is eltérnek egymástól és két külön nevük van, két külön fajt, ha úgy tetszik, speciest alkot, amelyek éppoly lényegesen különböznek, akárcsak a két legtávolabb eső vagy legellentétesebb faj a világon.

15. §. *A lényeg szó különböző jelentései*

Minthogy azonban a dolgok lényegét némelyek teljesen ismeretlennek vélik — és nem ok nélkül —, nem lesz felesleges a lényeg szó különböző jelentéseit megvizsgálnunk.

Először: a lényeg szót lehet olyan értelemben venni, hogy az valaminek tulajdonképpeni lénye, amelynél fogva az, ami. És így a dolgok azon valóságos, belső, de (a szubsztanciák esetében) általában ismeretlen alkata — amelytől megismerhető tulajdonságaik függenek — volna lényegüknek nevezhető. Ez a szónak tulajdonképpeni, eredeti értelme, amint ez világos annak alakításából: essentia, első jelentésben tulajdonképpen lény. Ebben az értelemben használjuk, mikor az egyedi dolgok lényegéről beszélünk anélkül, hogy nevet adnánk nekik.

Másodszor: az iskolák tanulmányai és vitái a genus és a species körül majdnem elsikkasztották a lényeg szó elsődleges jelentését. A dolgok valóságos alkata helyett e szót majdnem teljesen a genus és a species mesterséges alkatára alkalmazták. Igaz, hogy a dolgok fajairól rendesen valóságos alkatot tételeznek fel, és kétségtelen, hogy kell lenni valami valóságos alkatnak, amelytől az együttlevő egyszerű ideáknak bármelyik együttese függ. De világos lévén, hogy a dolgokat fajokban vagy species-ekben aszerint sorozzuk nevek alá, amint ama nevekhez kapcsolt bizonyos elvont ideákkal

megegyeznek, mindegyik genus-nak vagy fajnak lényege végre is csak az az elvont idea, amelyet az általános vagy fajtaszerű (sortal) név képvisel (ha megengedik, hogy így nevezzem a „sort"-ból, mint ahogy generálisnak nevezem a „genus"-ból). És azt találjuk, hogy a lényeg szó legszokottabb használatában ezt jelenti. E kétféle lényeg közül — úgy vélem — nem lenne helytelen az egyiket valóságos, a másikat névleges lényegnek nevezni.

16. §. *Állandó kapcsolat a név és a névleges lényeg között*

A névleges lényeg és a név oly közeli kapcsolatban van egymással, hogy semmiféle dolognak a neve nem tulajdonítható semmiféle egyedi dolognak, hacsak nincs meg benne az a lényeg, amelynek révén megfelel annak az elvont ideának, amelynek az a név a jele.

17. §. *Az a feltevés, hogy a fajokat valóságos lényegeik szerint különböztetik meg, felesleges*

A testi szubsztanciák valóságos lényegét illetően (hogy csak ezeket említsük), ha nem tévedek, kétféle vélemény található. Az egyik azoké, akik a lényeg szót egy általuk nem ismert valamire alkalmazzák; ezek bizonyos számú ilyen lényeget tételeznek fel, amelyeknek megfelelően készült minden természetes dolog, és amelyekben kifejezetten valamennyi részesül s így kerül be ebbe vagy abba a fajba. A másik, az ésszerűbb vélemény azoké, akik minden természetes dologban észrevehetetlen részecskéknek valóságos, de ismeretlen szerkezetét tételezik fel; ebből erednek azok az érzékelhető tulajdonságok, amelyek nekünk a dolgok egymástól való megkülönböztetésére szolgálnak aszerint, amint alkalmunk van arra, hogy közös elnevezések alatt fajtákba soroljuk őket. Az előbbi vélemény, amely szerint ezek a lényegek bizonyos számú formák vagy öntőminták, amelyekbe minden létező természetes dolog belekerül és bennük egyformán részesedik — úgy képzelem —, nagyon összebonyolította a természetes dolgok ismeretét. Ezzel a hipotézissel összeférhetetlen nehézségeket támasztanak a minden állatfajban gyakran születő rendellenesek, az emberi szülésekben is előforduló torzalakok; mert éppoly lehetetlen, hogy két pontosan ugyanabban a valóságos lényegben osztozó dolognak különböző tulajdonságai legyenek, mint az, hogy két ábrának, melyek a körnek ugyanabban a valóságos lényegében osztoznak, legyenek különböző tulajdonságai. De ha nem is szólna más érv ellene, az hogy megismerhetetlen lényegeket tételez fel, és mégis ezektől várja

a dolgok fajainak megkülönböztetését, oly teljességgel haszontalan és használhatatlan tudásunk bármely részében, hogy ez maga is elegendő volna elvetéséhez és ahhoz, hogy megelégedjünk a dolgok fajainak vagy species-einek olyan lényegeivel, amelyek tudásunk körébe esnek. Ha komolyan meggondoljuk, azt találjuk, hogy ezek a lényegek — mint mondottam — semmi egyebek, mint azok az elvont, összetett ideák, amelyekhez külön általános neveket kapcsoltunk.

18. § *A valóságos és a névleges lényeg az egyszerű ideákban és módozatokban ugyanaz, a szubsztanciákban különböző*

Miután a névleges és valóságos lényegeket így megkülönböztettük, további vizsgálódással azt észlelhetjük, hogy az egyszerű ideáknak és módozatoknak fajaiban ezek mindig ugyanazok, de a szubsztanciákban mindig egészen mások. Így a három vonallal bizonyos tért bezáró idom a háromszögnek mind valóságos, mind névleges lényege; nem csupán az az elvont idea, amelyhez az általános név kapcsolódik, hanem magának a dolognak igazi essentiá-ja vagy lénye, az az alap, amelyből minden tulajdonsága folyik és amelyhez azok elválaszthatatlanul kapcsolódnak. De egészen másképpen áll a dolog az ujjamon levő gyűrűt alkotó anyagdarabkával, abban ez a két lényeg láthatóan különbözik. Mert észrevehetetlen részecskéinek valóságos alkatától függenek mindazok a színbeli, súlybeli, olvaszthatóságban és tűzállóképességben rejlő tulajdonságok, amelyek azt aranyá teszik, vagy feljogosítják erre az elnevezésre, amelyek tehát az ő névleges lényegét alkotják. Mert semmi mást nem lehet aranynak nevezni, mint azt, ami tulajdonságaiban megegyezik azzal az elvont összetett ideával, amelyhez ez a név kapcsolódik. De mert a lényegeknek ez a megkülönböztetése szorosabban a szubsztanciákhoz tartozik, ezt teljesebben majd akkor tárgyaljuk, mikor a szubsztanciák neveivel foglalkozunk.

19. § *A lényegeket sem létrehozni, sem elpusztítani nem lehet*

Az, hogy az ilyen nevekkel járó elvont ideák a mondottak szerint lényegek, abból is kitűnik még, amit a lényegekről hallunk, hogy ti. ezek valamennyien létrehozhatatlanok és elpusztíthatatlanok. Ez nem lehet igaz a dolgok valóságos alkatáról, amely kezdődik és elvész a dolgokkal együtt. Minden létező dolog, teremtőjükön kívül, hajlandó a változásra, különösen az ismerős dolgok, amelyeket határozott nevek vagy jegyek alatt kötegekbe szedtünk. Így

ami ma fű volt, az holnap egy báránynak a húsa, és pár nap múlva embernek lesz része. Világos, hogy mindezekben és az ezekhez hasonló változásokban a valóságos lényeg, vagyis az alkat, amelytől e különböző dolgok tulajdonságai függenek, elpusztul és velük együtt elvész. De ha a lényegeket az elmében alakult és nevekkel ellátott ideáknak vesszük, ezzel állandó azonosságukat tételeztük fel, akármilyen elváltozásoknak volnának is kitéve az egyedi szubsztanciák. Mert akármi is lesz Sándorból és Bukephalosból, az ember és a ló szavakhoz kapcsolt ideák feltevés szerint mégis azonosak maradnak. Így ama fajok lényegei egészek és romlatlanok, akármilyen változás érje is a fajnak akár egy, akár összes egyedi példányait. Így a fajnak lényege épségben és egészben marad akkor is, ha egyetlenegy egyén sincs belőle. Mert ha nem volna a világon sehol egyetlenegy kör sem (mint ahogy talán ez az idom pontosan kirajzolva nincs is meg sehol), az ehhez a névhez tartozó idea mégsem szűnne meg az lenni, ami; tovább is az a minta volna, mely meghatározná, hogy az elénk kerülő egyes idomok közül melyiknek van vagy nincs joga a kör név viselésére, és megmutatná, hogy e lényeg birtoklása révén ahhoz a fajhoz melyik tartozik. És ha nem volna és soha nem is lett volna a természetben olyan állat, mint az orrszarvú, sem olyan hal, mint egy hableány, és feltételeznénk, hogy ezek a nevek összetett elvont ideákat képviselnek, amelyekben nem volna semmi összeférhetetlenség — a hableány ideája éppen olyan érthető volna, mint az emberé, és az orrszarvúnak ideája éppen olyan biztos és állandó, mint a lóé. A mondottakból világos, hogy a lényegek változhatatlanságának tana azt bizonyítja, hogy azok csupán elvont ideák. Ez a tan az ideák között megállapított viszonyon és a jelek gyanánt hozzájuk fűzött hangokon alapul, s mindaddig igaz marad, amíg ugyanannak a névnek ugyanaz a jelentése lehet.

20. § *Konklúzió*

Összefoglalás. Ennyit akartam röviden mondani, ti. hogy az egész nagy ügyködés a genera, a species és a lényegek körül nem több a következőknél. Az emberek elvont ideákat alkotnak, s azokat a hozzájuk kapcsolt nevekkel együtt elméjükben elhelyezik. Ezzel képessé teszik magukat arra, hogy úgy szemléljék a dolgokat, s úgy beszéljenek róluk, mintha azok nyalábokba volnának kötve tudásuknak könnyebb és gyorsabb tökéletesítése és közlése céljából, ami csak lassan haladna, ha szavaink és gondolataink csupán egyedi dolgokra volnának korlátozva.

IV. FEJEZET
AZ EGYSZERŰ IDEÁK NEVEIRŐL

1. §. *Mind az ideák, mind a módozatok, mind a szubsztanciák neveinek van valami sajátossága*

Bár, amint kimutattam, a szavak közvetlenül nem jelentenek semmi mást, mint a beszélő elméjében levő ideákat, szorosabb vizsgálat azt mutatja, hogy az egyszerű ideák, a kevert módozatok (amelyek közé számítom a viszonyokat is) és a természetes szubsztanciák neveinek egyenkint valami sajátos és a másik kettőétől különböző vonása van.

2. §. *Az egyszerű ideák és a szubsztanciák nevei valóságos létet közölnek*

Először: az egyszerű ideák és a szubsztanciák nevei az elmében levő és közvetlen jelentésüket adó elvont ideákkal együtt szintén valami valóságos létet közölnek velünk, amelyből eredeti mintájuk származott. De a kevert módozatok nevei az elmében levő ideában végződnek, és a gondolatot nem viszik tovább, amint ezt a következő fejezetben jobban és bővebben meglátjuk.

3. §. *Az egyszerű ideák és módozatok mindig valóságos és névleges lényeget jelentenek*

Másodszor: az egyszerű ideák és módozatok nevei fajuknak mindig mind valóságos, mind névleges lényegét jelentik. De a természetes szubsztanciák nevei ritkán vagy talán sohasem jelentenek egyebet, mint pusztán ama fajoknak névleges lényegét. Ezt megmutatjuk a szubsztanciák neveiről részletesen szóló fejezetben.

4. §. *Az egyszerű ideák nevei meghatározhatatlanok*

Harmadszor: az egyszerű ideák neveit nem lehet meghatározni, az összes összetett ideákét igen. Amennyire én tudom, eddig nem figyelte meg senki, mely szavak meghatározhatók és melyek nem. Hajlandó vagyok azt gondolni, hogy ennek hiánya nem ritkán nagy pörlekedéseket és homályosságokat okoz az emberek vitáiban. Míg némelyek meghatározhatatlan kifejezéseknél meghatározásokat követelnek, mások azt gondolják, hogy nem elégedhetnek meg egy általánosabb szóból és egy megszorításból álló magyarázattal

(vagy műszóval élve, a genusszal és a differenciával), amikor azoknak, akik hallják, egy ilyen szabály szerinti meghatározás után sincsen világosabb fogalmuk a szó értelméről, mint amilyen annakelőtte volt. Gondolom, hogy legalábbis ez, ti. annak megmutatása, hogy mely szavak meghatározhatók és melyek nem, és hogy miben áll a jó meghatározás, nem esik egészen kívül jelen szándékunkon, és talán ezeknek a jeleknek természetére és ideáinkra annyi fényt fog vetni, hogy megérdemli a részletesebb meggondolást.

5. §. *Ha minden név meghatározható volna, az in infinitum folyamattá válnék*

Nem akarok itt azzal bajlódni, hogy arra a processus in infinitumra való hivatkozással bizonyítsam be, mennyire nem lehet minden kifejezést meghatározni, amelybe szemmel láthatóan belekerülnénk, ha megengednénk, hogy minden név meghatározható. Mert ha az egyik meghatározásnak szavait egy másik meghatározással kellene meghatározni, végül hol álljunk meg? E helyett ideáink természetéből és szavaink jelentéséből mutatom ki, hogy némely neveket miért lehet, és más neveket miért nem lehet meghatározni.

6. §. *Mi az a meghatározás?*

Azt gondolom, mindenki elismeri, hogy a meghatározás semmi egyéb, mint valamely szó jelentésének több más, nem szinoním kifejezés segítségével történő megvilágítása. Minthogy a szavak értelmét csupán azok az ideák alkotják, amelyeket jelöl vele az, aki használja őket, bármely kifejezés értelme akkor van megmutatva, vagyis a szó akkor van meghatározva, ha az az idea, amelynek a szó jeléül szolgál, és amelyhez a beszélő elméjében az tartozik, más szavak révén egy másik elme látókörében mintegy ábrázolódik, vagy megjelenítődik, s így jelentése bizonyossá válik. Ez a meghatározásoknak egyetlen haszna és célja, és ennélfogva egyetlen mértéke annak, hogy mi a jó meghatározás, vagy mi nem az.

7. §. *Miért meghatározhatatlanok az egyszerű ideák*

Ezeknek előrebocsátása után mondom, hogy az egyszerű ideák neveit, és csakis azokat nem lehet meghatározni. Ennek az az oka, hogy mivel a meghatározás különböző kifejezései különböző ideákat jelentenek, valamennyien együttvéve semmiképpen sem képvisel-

hetnek olyan ideát, amely egyáltalán nem összetett. Így tehát a meghatározásnak — amely tulajdonképpen semmi egyéb, mint valamely szó értelmének más olyan szavakkal való megmutatása, amelyek közül egyik sem jelenti ugyanazt a dolgot — az egyszerű ideák neveinek esetében nem lehet helye.

8. §. *Példák. A mozgás skolasztikus meghatározása*

Ennek az ideáink és neveik körében fennálló különbségnek fel nem ismerése termelte az iskolákban azt a feltűnő játszadozást, amelyet olyan könnyű észrevenni egy-két egyszerű ideáról adott meghatározásaikban. Mert ami az ilyen ideák legnagyobb részét illeti, azokat még a meghatározás nagymesterei is szívesen érintetlenül hagyták volna csupán azért, mert lehetetlenséget találtak benne. Miféle kiáltóbb értelmetlenséget tudhatna az emberi szellem kieszelni, mint ez a meghatározás: valamely erővel rendelkező lénynek a tevékenysége, amennyiben ereje van? Zavarba hozna ez minden értelmes lényt, aki már előzőleg nem ismerte hirhedt képtelenségéről, ha ki akarná találni, hogy egyáltalán miféle szóról lehet azt feltételezni, hogy így hangzik a magyarázata. Ha Cicero megkérdezne egy hollandust, mi az a beweeginge és saját nyelvén ezt a magyarázatot kapta volna: actus entis in potentia, quatenus in potentia (egy létező lehetséges cselekedete, amennyire lehetősége van), kérdem, vajon elképzelhető-e, hogy ebből valaki megérthesse, mit jelent a beweeginge szó, vagy megsejtse, miféle idea van rendesen egy hollandus elméjében, és mit akarna másoknak jelezni, mikor ezt a hangot használja?

9. §. *A mozgás modern meghatározásai*

Az újabb filozófusoknak, akik megpróbálták elvetni az iskolák zsargonját és érthetően akartak beszélni, szintén nem sikerült az egyszerű ideákat jobban meghatározni, akár okaik magyarázatával, akár más módon próbálták. Az atomisták, akik a mozgást úgy határozzák meg, hogy átmenet egyik helyről a másikra, ugyan mi egyebet tesznek, mint rokonértelmű másik szót alkalmaznak a régi helyett? Mert mi egyéb az átmenet, mint mozgás? Ha megkérdeznék tőlük, mi az az átmenet, mi egyébbel határozhatnák meg jobban, mint mozgással? Mert legalábbis olyan helyes és értelmes azt mondani: az átmenet mozgás egyik helyről a másikra, mint azt, hogy a mozgás átmenet stb. Fordítás és nem meghatározás, amikor két egyjelentésű szót egymással felcserélünk. Ha az egyiket

jobban értjük, mint a másikat, akkor ez annak felfedezésére szolgálhat, hogy melyik ideát képviseli az ismeretlen szó. De ez nagyon távol áll a meghatározástól, hacsak nem akarjuk azt mondani, hogy a szótárban minden angol szó a neki megfelelő latin szónak meghatározása, és hogy motion a motus meghatározása. Ha jól meggondoljuk, a mozgás meghatározásánál nem sokkal jobb a karteziánusoké sem, mely szerint a mozgás „valamely test felületrészeinek sorozatos ráhelyezkedése egy másik testnek felületrészeire".

10. §. *A fény meghatározásai*

„Az átlátszónak tevékenysége, amennyiben az átlátszó" szintén egy egyszerű ideának meghatározása a peripatetikusoknál. Bár ez nem képtelenebb, mint a mozgás előbbi meghatározása, mégis világosabban elárulja haszontalanságát és jelentéstelenségét. A tapasztalat ugyanis könnyen meggyőz arról bárkit, hogy egyáltalán nem értetheti meg a fény szó jelentését (amelyet meghatározni vél) a vak emberrel. A mozgás meghatározása első tekintetre nem látszik ilyen haszontalannak, mert ez a próba nem alkalmazható rá. Mivel ez az egyszerű idea a tapintás révén éppúgy bejut az elmébe, mint a látás útján, lehetetlen olyan embert mutatni, aki a mozgás ideájához semmi más módon nem juthat hozzá, mint pusztán e név meghatározása által. Akik azt mondják, hogy a fény sok pici gömböcske, amelyek fürgén verdesik a szem belső falát, értelmesebben beszélnek, mint az iskolák. Azonban ezek a szavak, ha még olyan jól megértjük is azt az ideát, amelyet a fény szó képvisel, nem ismertetik meg jobban az olyan emberrel, aki már előzőleg nem ismeri, mintha azt magyaráznánk neki, hogy a fény semmi más, mint parányi tenniszlabdák gyülekezete, amelyeket egész nap tündérek vernek tenniszütőkkel némely ember homlokához, miközben mások mellett elhaladnak. Mert megengedve, hogy a dolognak ez a magyarázata igaz, a fény okának mégoly pontos ideája sem adná meg magának a fénynek egészen sajátos észrevevésként bennünk levő ideáját, mint ahogyan egy éles acéldarab alakja és mozgása sem adná meg nekünk annak a fájdalomnak ideáját, amelyet bennünk kelteni tudna. Mert az érzet oka és maga az érzet minden ugyanahhoz az érzékhez tartozó egyszerű ideáink esetében két idea. Sőt két oly különböző és egymástól annyira távol álló idea, mint egyetlen más ideapár sem. Tehát Descartes gömböcskéi mégoly sokáig verdeshetik annak az embernek retináját, aki gutta serena folytán megvakult, sohasem

lesz fény-ideája, sem semmi ezt megközelítő nem lesz az elméjében, habár mégoly jól meg is értette, mik azok a kis gömböcskék, és mi az a másik testhez való ütődés. Ezért a karteziánusok nagyon jól meg is különböztetik a fényt, amely ennek a bennünk levő érzetnek oka, az ideától, amelyet az bennünk ébreszt, s ami a tulajdonképpeni fény.

11. §. *További magyarázata annak, miért meghatározhatatlanok az egyszerű ideák*

Egyszerű ideákat, amint kimutattuk, csupán maguknak a tárgyaknak elménkre gyakorolt benyomásaiból kaphatunk a mindegyik fajtához tartozó vezetékeken át. Ha ezen az úton nem jutnak be, akkor a világon létező összes szó sem lesz képes soha arra, hogy bármelyikük nevének megmagyarázása vagy meghatározása céljából azt az ideát támassza bennünk, amelyet a szóban forgó név képvisel. Mert a szavak, minthogy hangok, más egyszerű ideát nem hozhatnak létre bennünk, mint éppen azokét a hangokét, sem bennünk ideákat fel nem idézhetnek másképpen, mint amaz egyszerű ideákkal való közismert, önkényes kapcsolatuknál fogva. Aki másképpen gondolkodik, kísérelje meg, vajon bármiféle szó megadhatja-e neki az ananász ízét, és elláthatja-e ezen nagyhírű, kitűnő gyümölcs zamatának igazi ideájával. Amennyiben megmondják neki, hogy annak íze hasonlít bizonyos ízekhez, amelyeknek már más, előtte ismeretes, érzékelhető tárgyaktól származó ideája ott van emlékezetében, annyiban ezt a hasonlóságot elméjével megközelítheti. De ez nem annyi, mint meghatározással adni meg az ideát, hanem annyi, mint más egyszerű ideákat kelteni fel bennünk azok ismert neveinek segítségével. Ez pedig még mindig nagyon különbözni fog magának a gyümölcsnek igazi ízétől. Ugyanez áll a fényre, színekre és minden más egyszerű ideára vonatkozólag, mert a hangok jelentése nem természettől való, hanem rájuk helyezett és tetszőleges. És a fénynek vagy a pirosságnak semmiféle meghatározása nem alkalmasabb vagy képesebb ezek közül bármelyik ideának bennünk való keltésére, mint a fény vagy a piros szó hangja. Azt remélni, hogy hanggal, akárhogyan van az formálva, fény-ideát vagy szín-ideát keltünk, annyi, mint azt várni, hogy a hangok láthatók legyenek, vagy a színek hallhatók, és hogy a fül megoldja az összes többi érzékek feladatát. Ez pedig ugyanannyi, mint azt mondani, hogy ízleljünk, szagoljunk, lássunk a fülünkkel. Az ilyen filozófia csupán Sancho Pansához méltó, akinek megvolt az a képessége, hogy hallomásból látta Dulcineát. Tehát

az, aki már előzőleg nem kapott meg elméjében valamely szóval lelzett egyszerű ideát, az saját kapuján át sohasem juthat ama szó jelentésének ismeretéhez semmiféle más szavak vagy hangok révén, akármilyen meghatározási szabályok szerint legyenek is azok összerakva. Az egyetlen mód az, hogy a megfelelő tárgyat engedjük hatni érzékeire és így keltjük benne azt az ideát, amelynek a nevét már megtanulta. Egy tudományszerető vak ember, aki sokat törte a fejét a látható tárgyakon, s könyveinek és barátainak magyarázataiból is merített, hogy megértse a fények és színek gyakran útjába kerülő neveit, egy napon azzal kérkedett, hogy most már érti, mi az a skarlát. Mikor barátja megkérdezte, hogy mi az a skarlát, azt felelte, hogy olyan, mint a trombita hangja. Bármely más egyszerű idea nevéről ugyanilyen lesz a megértése annak, aki azt reméli, hogy csupán meghatározás vagy magyarázatul felhasznált más szavak révén jut hozzá.

12. §. *Az ellenkezőnek megmutatása az összetett ideákra nézve egy szobor és a szivárvány példáján*

Egész másképpen áll a dolog az összetett ideákkal. Minthogy ezek az ideák több egyszerűből állanak, az összetételt alkotó különböző ideákat képviselő szavak alkalmasak arra, hogy az elmébe olyan összetett ideákat vessenek, aminők azelőtt sohasem voltak ott, és ezzel ama neveket megértessék. Az ilyen egy név alá foglalt ideaegyüttesek meghatározása, vagyis egy szó jelentésének több más szóval történő megtanítása már lehetséges. Megértetheti velünk olyan dolgok neveit, amelyek sohasem kerültek érzékeink hatáskörébe, s olyan ideákat alakíthat, amelyek megfelelnek a más emberek elméjében ama nevekhez fűzött ideáknak, feltéve hogy a meghatározás kifejezései közül egyik sem nevez meg olyan egyszerű ideát, amely annak, akihez a magyarázat szól, még soha sem fordult meg az elméjében; így pl. vak embernek a szobor szó más szavakkal megmagyarázható, holott a festmény szó nem, mert érzékei az alakról adtak neki ideákat, de a színekről nem, a szavak tehát nem ébreszthetnek benne ideákat. Így lett nyertes a festő a szobrásszal szemben, mikor művészetük kiválóságán vitatkoztak. A szobrász azzal kérkedett, hogy az övé többet ér, mert még akik látásukat elvesztették, azok is észrevehetik kiválóságát. A festő beleegyezett, hogy bízzák magukat egy vak ember ítéletére. Odavezették, ahol az egyik művész szobormüve s a másiknak festménye állott. Először a szobor elé

vitték. Végigvonta kezét az arc és a test minden felületén és nagy csodálattal magasztalta annak alkotóját. De mikor a festmény elé jutottak és arra tette a kezét, azt mondták neki, hogy most érintette a fejet, azután a homlokot, a szemeket, az orrot stb., s keze végigment a vásznon anélkül, hogy a legkisebb különbséget érezte volna: erre felkiáltott, hogy ennek a műnek valóban csodálatos és isteni remekműnek kell lennie, ha mindezeket a részeket ábrázolni tudja ott, ahol ő nem tudott sem érezni, sem észrevenni semmit.

13. §. *A színek a vakonszületettnek meg nem határozhatók*

Ha valaki a szivárvány szót használja olyan ember előtt, aki mindazokat a színeket ismeri, de ezt a tüneményt még sohasem látta, annak a színek alakjának, nagyságának, helyzetének és rendjének felsorolásával ezt a szót olyan jól meg lehet határozni, hogy tökéletesen megérti, mi az. De ez a meghatározás, legyen az bármilyen pontos és tökéletes, vak emberrel sohasem értetheti meg a szivárványt. Mert több azok közül az egyszerű ideák közül, amelyekből az összetett idea áll, érzékeléssel és tapasztalással sohasem került eszméletébe, és így azokat semmiféle szó nem képes elméjében felébreszteni.

14. §. *Összetett ideák csak akkor határozhatók meg, ha egyszerű ideáik tapasztalásból birtokunkban vannak*

Egyszerű ideákat, amint kimutattuk, csakis tapasztalással szerezhetünk azokból a tárgyakból, amelyeknek sajátossága, hogy ezeket az észrevevéseket felkeltik bennünk. Ha ezek ily módon elménkben felraktározódtak, és tudjuk neveiket, akkor a belőlük alkotott összetett ideák neveit meg tudjuk határozni és a meghatározásból meg tudjuk érteni. De ha bármely kifejezés olyan egyszerű ideát jelent, amely még sohasem volt annak az embernek elméjében, akkor semmiféle szó segítségével sem lehet azon név jelentését vele megismertetni. Ha valamely szó az ember számára ismerős ideát képvisel, de az illető nem tudja, hogy ez a szó annak az ideának jele, akkor ugyanazon idea más nevének használata, amelyhez ezzel az ideával kapcsolatban az illető már hozzászokott, megértetheti vele annak jelentését. De semmiféle egyszerű ideának semmiféle nevét sem lehet egyetlen esetben sem meghatározni.

15. §. *Az egyszerű ideák nevei kevésbé kétséges jelentésűek, mint a kevert módozatok és a szubsztanciák nevei*

Negyedszer: bár az egyszerű ideák neveinek jelentését nem segíti megállapítanunk a meghatározás, ezek a nevek a kevert módozatok és a szubsztanciák neveinél általában mégis kevésbé kétségesek és bizonytalanok. Minthogy ti. csak egyetlen egyszerű észrevevést képviselnek, jelentésükre nézve az emberek legnagyobbrészt könnyű szerrel és tökéletesen egyetértenek: félreértésnek és civakodásoknak itt kevés tere van. Aki egyszer tudja, hogy a fehérség annak a színnek a neve, amelyet a havon vagy a tejen észlelt, nem hajlamos arra, hogy rosszul alkalmazza a szót, míg megvan a hozzátartozó ideája. Ha pedig egészen elveszítette azt, akkor sem a szó jelentését fogja elvéteni, hanem észreveszi, hogy a szót nem érti. Mert itt nincsen sem összetenni való egyszerű ideák sokasága, amely a kevert módozatok neveire vonatkozó kétség forrása, sem pedig valamely feltételezett, de ismeretlen valóságos lényeg bizonyos tőle függő tulajdonságokkal, amelyeknek pontos száma szintén ismeretlen, ami a szubsztanciák neveire vonatkozó nehézséget okozza. Ellenkezőleg, az egyszerű idea esetében a név teljes jelentését azonnal felismerjük, nem áll részekből, amelyekből többnek vagy kevesebbnek egybefoglalása szerint az idea változtatható volna, és így nevének jelentése homályossá vagy bizonytalanná válnék.

16. §. *Az egyszerű ideáknak a linea praedicamentali-ban csak kevés fokozata van*

Ötödször: az egyszerű ideákra és neveikre vonatkozólag még észrevehetjük, hogy a linea praedicamentali-ban (amint nevezik) a legalsóbb fajtól a summum genus-ig csak kevés fokozata van. Ennek pedig az az oka, hogy a legalsóbb faj csupán egy egyszerű idea lévén, nem lehet belőle semmit kihagyni avégből, hogy így a különbség mellőzésével egy mindkettőjükkel közös ideában valami más dologgal megegyezhetne, s ebben az ideában közös nevük mindkettőjük genus-a legyen. Így például a fehér és a piros ideájából semmit sem lehet kihagyni avégből, hogy közös jelenséggé egyeztethessük őket, s ezzel közös általános nevet kapjanak, mint ahogyan történik, mikor az eszességnek az ember összetett ideájából való kihagyásával az állat általánosabb ideája és neve alatt az ember már egy rovatba kerül a vadállatokkal. Ha tehát unalmas felsorolások elkerülése végett rövidség kedvéért az emberek a

fehéret és a pirosat több ilyen egyszerű ideával egyetlen általános név alá akarják foglalni, akkor arra kényszerülnek, hogy ezt olyan szóval tegyék, amely csak azt a módot jelzi, amelyen ezek az ideák elméjükbe kerülnek. Ha a fehér, a piros, a sárga szókat a szín név vagy genus alá foglaljuk, ez nem jelent többet, mint olyan ideákat, amelyek az elmében csupán a látás által keletkeznek és csupán a szemen át kerülnek oda. Ha pedig még általánosabb kifejezést akarnak, amely befoglalná a színeket, a hangokat és a többi hasonló egyszerű ideákat is, akkor ezt olyan szóval érik el, amely egyetlen érzéken át elménkbe kerülő összes ideáinkat jelenti. Így a minőség mint általános szó a szokott értelemben magában foglal színeket, hangokat, ízeket, szagokat és tapintható minőségeket, eltérően a kiterjedéstől, a számtól, a mozgástól, az élvezettől és a fájdalomtól, amelyek egynél több érzéken át gyakorolnak benyomást és küldik ideáikat az elmébe.

17. §. *Az egyszerű ideák nevei nem önkényesek, hanem tökéletesen a dolgok létéből vannak véve*

Hatodszor: az egyszerű ideák, a szubsztanciák és a kevert módozatok nevei még abban is különböznek, hogy a kevert módozatok nevei tökéletesen tetszőleges ideákat fednek; a szubsztanciák neveivel már nem egészen így vagyunk, azok, bár bizonyos tágabb értelemben, de valamely mintára utalnak; az egyszerű ideák neveit pedig tökéletesen a dolgok létéből merítjük, és azok egyáltalán nem tetszőlegesek. A következő fejezetekben meglátjuk, hogy ez neveik jelentésében miféle különbségeket eredményez.

Az egyszerű módozatok nevei kevéssé különböznek az egyszerű ideák neveitől.

V. FEJEZET

A KEVERT MÓDOZATOK ÉS VISZONYOK NEVEIRŐL

1. §. *Mint más általános nevek, a kevert módozatok is elvont ideákat képviselnek*

Minthogy a kevert módozatok nevei általánosak, e nevek a dolgok féleségei vagy fajai helyett állanak, amelyeknek mindegyike sajátos lényegű. Ezeknek a fajoknak sem egyebek a lényegei — amint megmutattuk —, mint az elmében levő elvont ideák,

amelyekhez a név kapcsolódik. Ennyiben kevert módozataink neveiben és lényegeiben nincsen több, mint amennyi bennük más ideákkal közös. De ha kissé közelebbről vizsgáljuk őket, kiderül, hogy van bennük valami sajátságos, ami talán megérdemli figyelmünket.

2. §. *Az elvont ideákat, melyeket képviselnek, az értelem alakítja*

Az első sajátosság, amelyet megpillantunk, az, hogy az elvont ideákat vagy — ha úgy tetszik — a kevert módozatok különböző fajainak lényegeit az értelem készíti, s ebben azok az egyszerű ideáktól különböznek. Mert egyetlen egyszerű ideát sem képes az elme készíteni, csak elfogadja azokat úgy, amint őket a reá ható dolgok valóságos léte elébe állítja.

3. §. *Másodszor, önkényesen, minták nélkül alakítja*

Azután a kevert módozatok fajainak ezeket a lényegeit nemcsak hogy az elme készíti, hanem nagyon tetszőlegesen készíti, minta nélkül, vagyis a valóságos létre való minden vonatkoztatás nélkül. Ebben különböznek a szubsztanciák lényegeitől, amelyek mindig magukban hordozzák valamely valóságos lét feltételezését, amelyből vétettek és amelynek megfelelnek. De a kevert módozatok összetett ideáiban az elme szabadságot vesz magának arra, hogy ne kövesse pontosan a dolgok létezését. Kialakít és megtart bizonyos együtteseket mint megannyi fajlagos ideát, másokat pedig, amelyek a természetben ugyanolyan gyakran fordulnak elő és a külső dolgok éppen olyan világosan sugalmazzák őket, elhanyagol és fajlagos megjelölések, sajátos nevek nélkül hagy. Nem is vizsgálja az elme a kevert módozatok ideáit, mint tette a szubsztanciák összetett ideáival, a dolgok valóságos létének szempontjából — nem igazolja őket semmiféle, a természetben ilyen sajátos összetételeket tartalmazó mintával. Hogy valakinek a házasságtörés vagy vérfertőzés ideája helyes-e, annak eldöntését vajon a létező dolgok között fogja-e keresni? Vagy vajon azért helyes-e, mert valaki egy ilyen cselekedetnek szemtanúja volt? Nem. Itt csak arra van szükség, hogy az emberek egy ilyen ideaegyüttest egyetlen összetett ideává foglaljanak, amely maga az őskép és a fajlagos idea, akár elkövettek már, akár még nem követtek el in rerum natura ilyen csekeledetet.

4. §. *Hogyan történik ez*

Hogy ezt helyesen foghassuk fel, meg kell fontolnunk, miben áll egy ilyen összetett ideának megalakítása, és hogy ez nem új idea előállítása, hanem az elme által már előzőleg birtokolt ideák összerakása. Ebben a műveletben az elme három dolgot cselekszik. 1. Kiválaszt egynéhány ideát. 2. Kapcsolatot létesít köztük és egyetlen ideát alkot belőlük. 3. Névvel köti össze őket. Ha vizsgáljuk az elmének ebbeli eljárását és azt, hogy benne milyen szabadságot tanúsít, könnyű lesz észrevennünk, hogy a kevert módozatok e fajainak lényegei az elme alkotásai, és hogy következőleg maguk a fajok az ember művei.

5. §. *Világos, hogy önkényesen, amennyiben az idea gyakran megvan a létezés előtt*

Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a kevert módozatoknak ezek az ideái az elmében minden természetes eredeti mintától függetlenül egybefoglalt ideák önkényes együttesei, mihelyt ráeszmél, hogy az ilynemű összetett ideák elkészíthetők, elvonatkoztathatók és névvel láthatók el, s így faj alakulhat, mielőtt ennek a fajnak csak egyetlen egyede valaha is mutatkozott volna a világon. Ki kételkedhetik abban, hogy a szentségtörés, a házasságtörés ideái az emberek elméjében formálhatók és megnevezhetők, s így a kevert módozatoknak ezek a fajai megalakulhatnak, mielőtt bármelyiket valaha is elkövették volna? És abban, hogy épp olyan jól lehet róluk beszélni, okoskodni és bizonyos igazságokat felfedezni addig is, amíg csupán az értelemben vannak, mint most, amikor megvalósulásuk nagyon is gyakori. Ebből pedig világos, hogy a kevert módozatok mennyire az értelem teremtményei, s hogy a valóságos igazságnak és tudásnak ugyanúgy szolgálatában állanak, mint amikor valóságban is megvannak. Abban sem kételkedhetünk, hogy törvényhozók gyakran alkottak törvényeket olyan cselekvésfajokra, amelyek csak saját értelmük teremtményei voltak, és sehol sem léteztek máshol, mint elméjükben. És azt hiszem, senki sem tagadhatja azt, hogy a feltámadás az elmében már a kevert módozatoknak egy faja volt, mielőtt megvalósult volna.

6. §. *Példák: gyilkosság, vérfertőzés, ledöfés*

Ha látni akarjuk, hogy a kevert módozatoknak ezeket a lényegeit az elme milyen tetszőlegesen alakítja, elég megtekintenünk úgyszólván bármelyiket. Már egy csekély bepillantás meggyőz arról, hogy bizonyos szétszórt, független ideákat maga az elme kapcsol összetett ideává. Azzal, hogy az együttesnek közös nevet ad, egy bizonyos faj lényegévé teszi azt anélkül, hogy tekintettel volna a természetben meglevő bármiféle kapcsolatukra. Mert pl. micsoda mélyebb kapcsolatban van a természetben az öléssel egy ember, mint egy birka? És mégis a gyilkosság szóval az ember megölése sajátos cselekvésfajtává van téve, s a másik, a birkáé nem. Vagy miféle szorosabb természetes egységet alkot az öléssel az apa ideája, mint a fiú vagy az embertárs ideája. Mert amazok összetett ideává vannak téve és így lényegét alkotják annak a különálló apagyilkosság species-nek, a másik kettőnek megölése pedig egyáltalán nem különálló species. De bár megölni az apát vagy az anyát különálló species a fiának vagy lányának megölésétől, mégis más esetekben a fia és a lánya ugyanígy belekerül ugyanabba a fajba, mint az apa és az anya, amint ez a vérfertőzés szó esetében történik. Így a kevert módozatokban az elme tetszőlegesen egyesít és alkot összetett ideákat aszerint, amint alkalmasnak találja. Más, a természetben ugyanolyan mértékben egyesült ideákat magukra hagy, nem egyesít egyetlen ideává, mert azoknak az egységeknek nincs szükségük egyetlen névre. Világos tehát, hogy az elme bizonyos számú szabadon választott ideát kapcsol, amelyek a természetben semmivel sem egységesebbek, mint mások, melyeket az elme kihagyott. Mi másért vesszük figyelembe a fegyvernek azt a részét, amely megkezdi a sebet, a ledöfésnek külön fajként való elnevezésére, és hagyjuk figyelmen kívül a fegyver alakját és anyagát? Nem mondom, hogy megokolatlanul történik, s ezt majd mindjobban meg is látjuk; de itt a saját céljait követő elme szabad választással cselekszik, és így a kevert módozatok e fajai az értelem művei. Semmi sem világosabb annál, hogy ezeknek az ideáknak alakításában az elme legtöbbször nem keres természetbeli mintákat, s nem is vonatkoztatja a kialakított ideákat a dolgok valóságos létére. Egyszerűen összetesz úgy, amint szándékainak a legjobban megfelel, anélkül, hogy bármely valóságosan létező dolog pontos utánzásához ragaszkodnék.

7. §. *De a nyelv céljait is szolgálja, tehát nem vaktában készül*

Mindamellett, noha a kevert módozatoknak ezek az összetett ideái vagy lényegei az elmétől függenek, s az elme igen szabadon alkotja őket, mégsem teszi ezt vaktában és nem keveri minden ésszerűség nélkül. Bár ezek az összetett ideák nem mindig másolják a természetet, mégis mindig ahhoz a célhoz alkalmazkodnak, amelyért az elvont ideák alakulnak. És bár olyan ideákból álló összetételek, amelyek eléggé lazák és önmagukban ugyanoly kevéssé egységesek, mint sok más idea, amelyeket az elme sohasem kapcsol egy ideává, mindazonáltal mindig a közlés kényelme kedvéért, a nyelv fő céljának érdekében alakítja őket. A nyelvnek ugyanis az a haszna, hogy rövid hangok segítségével könnyen és gyorsan jelölhessünk általános fogalmakat, amelyek nemcsak egyedi tárgyak bőségét tartalmazhatják, hanem összetett ideába gyűjtött, egymástól független ideák nagy változatosságát is. A kevert módozatok fajainak alkotásában tehát az emberek csak olyan összetételekre vannak tekintettel, amelyeket egymásnak emlegethetnek. Ezeket külön összetett ideákká foglalták és nevet adtak nekik, ellenben mások, amelyek természettől fogva ugyanoly közel állnak az egyesüléshez, külön-külön és figyelmen kívül maradtak. Mert, hogy ne is menjünk messzebb maguknál az emberi cselekedeteknél, ha azoknak észlelhető összes változatairól különálló elvont ideákat akarnánk alakítani, számuk végtelen volna, s ez a bőség az emlékezetet céltalanul megzavarná és megterhelné. Ezekből a kevert módozatokból elég, hogy az emberek csak annyi összetett ideát alakítsanak, amennyinek ügyeik szokott keretei között alkalmuk van nevet adni. Ha pl. a megölés ideáját az apa vagy az anya ideájával kapcsolják, s ebből a fiú vagy az embertárs megölésétől különálló species-t alkotnak, ez ama bűn gyalázatosságának és az érte járó büntetésnek azon különböző foka miatt történik, amelyet az apa vagy anya gyilkosa, illetve a fiú vagy embertárs gyilkosa érdemel. Ezért tartják szükségesnek külön néven emlegetni, ez a célja e különálló összetétel megalkotásának. Viszont bár az anyának és leányának ideája a megölés ideájával való viszonyban ilyen különböző elbánásban részesül, hogy az egyik különálló és névvel jelölt elvont ideává kapcsolódik, a másik pedig nem, a nemi közösülés esetében a vérfertőzés szó alatt már mindkettő egybe van véve. S ez még mindig azért van, hogy ki lehessen fejezni egy névvel és be lehessen sorozni egy fajba mindezeket a tisztátalan keveredéseket mint olyanokat, amelyek gyalázatosabbak a többinél, és hogy el lehessen kerülni az unalmas leírásokat és körülírásokat.

8. §. *Ennek bizonyítékai a nyelvek lefordíthatatlan szavai*

Aki különböző nyelvekben csak középszerűen is jártas, könnyen meggyőződik ennek igazságáról, mert annyira nyilvánvaló, hogy minden nyelvben van egy egész csomó olyan szó, amelynek más nyelvekben nincs megfelelője. Ez világosan mutatja, hogy az egyik országnak életmódja, szokásai alkalmat adtak bizonyos összetett ideák alakítására és elnevezésére, amelyeket más országokban sohasem foglaltak össze fajlagos ideává. Ez nem történhetett volna meg, ha ezek a fajok a természet állandó művei volnának, nem pedig az elnevezés érdekében és a közlekedés kényelme kedvéért az elme által készített és elvonatkoztatott együttesek. Törvényeink műszavai, amelyek pedig nem üres hangok, alig találnak pontos megfelelőket a spanyol vagy az olasz nyelvben, noha ezek a nyelvek egyáltalán nem szószegények. Még kevésbé lehetne őket lefordítani a karib vagy a westoe nyelvre. Ugyanígy a rómaiak versura szavának vagy a zsidók corban szavának más nyelvekben nem található megfelelője. Ennek oka a mondottakból látható. Sőt, ha ezt a dolgot kissé jobban megnézzük, és különböző nyelveket pontosan összehasonlítunk, azt találjuk, hogy bár vannak szavaik, amelyek fordítások és szótárak szerint feltételesen megfelelők, mégis tíz közül alig van egy az összetett ideák, különösen a kevert módozatok nevei között, mely pontosan ugyanazt az ideát képviselné, mint az a szó, amelyet szótárakban adnak megfelelőül. Nincsenek közönségesebb és kevésbé összetett szavak, mint az idő, a kiterjedés, a súly mértékei; a latin hora, pes, libra értelmét nehézség nélkül adják meg az angol hour, foot és pound nevek. Mindazonáltal semmi sem nyilvánvalóbb, mint az, hogy egy római egészen más ideákat fűzött ezekhez a latin nevekhez, mint egy angol a megfelelő angol szavakhoz. És ha bármelyikük azokat a mértékeket használná, amelyeket a másik nyelv nevezett így, elszámítaná magát. E bizonyítékok túlságosan láthatók ahhoz, hogy kétségbevonhassuk őket. Még inkább így leszünk az elvontabb és összetettebb ideákkal, pedig az erkölcsi tárgyú értekezések legnagyobb része ilyen. E nevek között, ha az ember igen gondosan hasonlítja össze velük másnyelvű fordításaikat, alig találhatunk olyanokat, amelyek pontosan és egész jelentéskörzetükben megfelelnének az eredeti kifejezések jelentésének.

9. §. *Ez mutatja, hogy a fajok a közlés kedvéért készülnek*

Azért megyek ennek a kérdésnek ennyire a részleteibe, mert nem szabad abba a tévedésbe esnünk, mintha a genus-ok, a species-ek és azok lényegei szabályszerűen és állandóan a természet kezéből kerülnének ki és a dolgokban valóságosan megvolnának. Ha ti. óvatosabban és körültekintőbben vizsgáljuk őket, kiderül, hogy tulajdonképpen mind az értelem fogásai olyan ideaegyüttesek könnyebb jelzésére, amelyeknek általános szóval történő közlése gyakran kerül sorra, s ez általános kifejezés alá különböző olyan egyedi dolgok sorolhatók, amelyek azzal az elvont ideával megegyeznek. Ha pedig a species szónak e kétes jelentése folytán némelyekre idegenül hatna is az a mondásom, hogy a kevert módozatok fajait „az értelem készíti", mégis azt gondolom, senki sem tagadhatja, hogy azok az elvont összetett ideák, amelyeknek ama fajlagos neveket adjuk, az elme művei. És ha igaz — amint hogy igaz is —, hogy a dolgok osztályozására és elnevezésére az elme alkotja a mintákat, még hátra van annak meggondolása, hogy ki vonja meg a fajok, vagyis a species-ek határait. Mert véleményem szerint a species és a faj szók semmi másban nem különböznek, mint abban, hogy az egyik szó latinul, a másik pedig a mi nyelvünkön van mondva.

10. §. *A kevert módozatokban a név köti egybe [és teszi fajjá az egyszerű ideák összetételeit*

Az a szoros viszony, amely a faj, a lényeg és általános nevük között, legalábbis a kevert módozatokban fennáll, később mutatkozik majd, amikor megfontoljuk, hogy azokat a lényegeket úgy látszik a név őrzi meg és ad nekik tartósságot. Mert az összetett ideák lazán összefüggő részeinek kapcsolata az elme műve lévén, ez a természetben semmiféle sajátos alapra nem épült egyesülés ismét megszűnnék, ha nem volna valami, ami a részeket úgyszólván összetartja és megvédi a széjjelszóródástól. Az együttest tehát az elme készíti ugyan, de úgyszólván a név teszi rá a csomót, amely összeköti őket. A különböző ideáknak micsoda óriási változatosságát tartja össze és szállítja nekünk egyetlen fajként a triumphus szó? Ha sohasem alkották volna meg ezt a nevet, vagy az teljesen elveszett volna, akkor is lehetnének ugyan leírásaink arról, hogy mi történt azon az ünnepségen, mégis azt gondolom, hogy e különböző részeket maga a hozzákapcsolt szó tartja össze egyetlen összetett idea egységében. Enélkül az idea különböző részeit

semmivel sem gondolnánk inkább egy dologgá egyesítve, mint bármely más mutatványt, amely csak egyszer ment végbe és sohasem volt egy elnevezés alatt egyetlen összetett ideába foglalva. Annak megfontolását, hogy a kevert módozatokban a lényeghez nélkülözhetetlen egység mennyire az elmétől függ, és hogy ennek az egységnek folytatódása és rögzítése mennyire a hozzáfűzött és közösen használt néven múlik, azokra bízom, akik a lényegeket és a fajokat a természetben valóságosan meglevő dolgoknak tekintik.

II. §. *Faj és név*

Ennek megfelelően, amikor az emberek kevert módozatokról beszélnek, ritkán esik meg, hogy fajnak képzelnének vagy tekintenének közülük más ideákat, mint azokat, amelyeknek nevet adtak. Ugyanis, minthogy emberek alkotják őket csupán az elnevezés kedvéért, nem irányul a figyelem olyan fajokra, nem is tételezik fel, hogy vannak, hacsak név nem kapcsolódik hozzájuk, mint annak a jele, hogy az ember itt több különálló ideát kapcsolt egy ideává, és ezzel a névvel tartós egységet adott a részeknek, amelyek különben széthullottak volna, mihelyt az elme félreteszi ezt az elvont ideát és nem gondol rá többé. De ha egyszer név kapcsolódik hozzá, amelyben az illető összetett idea részei leszögezett és állandó egységgé váltak, akkor a lényeg úgyszólván meg van állapítva és a fajt teljesnek tekintjük. Mert ugyan mi másért terhelné meg magát az emlékezet az ilyen összetételekkel, hacsak nem azért, hogy elvonatkoztatással általánossá tegye őket? És milyen céllal tenné őket általánossá, hacsak nem azért, hogy a beszéd és az érintkezés kényelme érdekében általános nevük legyen? Így látjuk, hogy megölni egy embert karddal vagy baltával, nem számít különálló cselekvésfajtának. De ha a kard hegye hatol be először a testbe, az már külön fajnak számít ott, ahol külön neve van, mint Angliában, ahol stabbing-nek (döfés) nevezik. Más országokban azonban, ahol ez a cselekedet történetesen nem kapott fajlagos nevet, nem tekintik különálló fajnak. De a testi szubsztanciák fajainak esetében, bár a névleges lényegeket az elme alkotja, a benne foglalt ideákról mégis feltételezzük, hogy egységük a természetben is megvan, akár összekapcsolja őket az elme, akár nem. Azokat tehát különálló fajoknak tekintjük anélkül, hogy az elme bármiféle műveletet is végezne, legyen az akár elvonatkoztatás, akár az összetett ideának elnevezése.

12. §. *A kevert módozatok eredetijéért nem megyünk túl az elmén; ez is mutatja, hogy ezek az értelem művei*

Egyértelműen a kevert módozatok fajainak lényegéről mondottakkal — azzal ti., hogy azok inkább az elme teremtményei, mint a természet művei — látjuk, hogy neveik gondolatainkat az elméig terelik és nem tovább. Ha igazságról vagy hálóról beszélünk, nem képzelünk el semmiféle létező dolgot, amit felfogni szeretnénk, hanem gondolataink beletorkollanak ezeknek az erényeknek elvont ideájába, és nem néznek tovább, mint ahogyan továbbnéznek, amikor lóról vagy vasról beszélünk, amelyeknek fajlagos ideáját nem pusztán az elmébe gondoljuk, hanem magukba ama dolgokba, amelyek ezen ideák eredeti mintáit szolgáltatják. De a kevert módozatokban, legalábbis azok legnagyobb részében, amelyek erkölcsi valóságok, az eredeti mintákat az elmébe gondoljuk és azokra hivatkozunk, mikor a nevek alá tartozó, egyedi lényeket körvonalazni akarjuk. Úgy gondolom, innen ered az, hogy a kevert módozatok fajainak ezeket a lényegeit sajátlagosabb néven eszméknek nevezzük el, mint amelyek egész jogosultsággal az értelembe tartoznak.

13. §. *Az, hogy az értelem minta nélkül készíti őket, mutatja, miért ilyen az összetételük*

Hasonlóképpen ebből tanulhatjuk meg azt is, hogy a kevert módozatok összetett ideái közönségesen miért alakulnak és bomlanak sokkal inkább, mint a természetes szubsztanciák ideái. Minthogy az értelem művei, és mert az értelem csak saját céljaiért és a másoknak szánt ideák kényelmesebb és rövidebb közlése kedvéért dolgozik, gyakran nagy szabadsággal egyesít elvont ideává olyan dolgokat, amelyek természetük szerint nem függenek össze, és így egyetlen szó alatt kever összetett és szétszedett ideákat nagy változatosságban. Így például a processzió név micsoda vegyüléket tartalmazza ebben az egy összetett ideában a személyek, öltözetek, gyertyák, rendek, mozgások, hangok egymástól független ideáinak, amelyeket az emberi elme önkényesen rakott össze, hogy ezzel az egyetlen névvel fejezze ki! Ezzel szemben a szubsztanciafajok összetett ideái rendszerint csak kevés egyszerű ideából állanak, és az állatfajokra nézve közönségesen csak kettő, ti. az alak és a hang alkotja az egész névleges lényeget.

14. §. *A kevert módozatok nevei mindig valóságos lényegeiket fedik, amelyek elménk művei*

Még valamit megjegyezhetünk a mondottakból. A kevert módozatok nevei (ha ugyan van valami meghatározott jelentésük) mindig saját fajuknak valóságos lényegeit jelentik. Ezek az elvont ideák ugyanis az elme művei, és mert nem vonatkoztatjuk őket a dolgok valóságos létére, semmi feltevésünk sincs arra, hogy ez a név bármi egyebet is jelentsen, mint csupán azt az összetett ideát, amelyet maga az elme alakított, s ez minden, amit vele kifejezni akar. Ezen múlnak a fajnak összes tulajdonságai, ezekből folyik mind, és így a valóságos lényeg és a névleges lényeg ezekben egy és ugyanaz. Hogy ennek mi köze van az általános igazság biztos tudásához, azt majd a későbbiekben látjuk meg.

15. §. *Miért vannak meg rendesen a neveik már az ideák előtt?*

Ugyanez mutatja meg majd annak okát is, hogy legtöbbször miért vannak meg a kevert módozatok nevei, mielőtt a jelentésükül szolgáló ideák tökéletesen ismeretesek volnának. Mert rendesen csak azokat a fajokat vesszük figyelembe, amelyeknek neve van, és mert a fajok vagy inkább lényegeik az elme által tetszőlegesen alkotott elvont összetett ideák, tehát alkalmas, ha ugyan nem egyenesen szükséges neveiket már előre tudni, mielőtt még megkísérelnénk ezeket az összetett ideákat megalkotni; hacsak nem akarja valaki megtölteni fejét egy sereg elvont összetett ideával, amelyeknek mások számára nincs neve, amelyekkel tehát semmire sem lehet menni, csupán félretenni és elfelejteni. Elismerem, hogy a nyelvek kialakulásának kezdetén szükség volt az ideára még az elnevezés előtt. És még most is így van, amikor valaki új összetett ideát alkot, és annak új nevet adva új szót teremt. De ez már nem vonatkozik a megalkotott nyelvekre, amelyek általában igen szépen el vannak látva gyakran felidézhető és közölhető ideákkal. És kérdezem, vajon nem ez a szokásos mód, amellyel a gyermekek tanulják meg a kevert módozatok neveit, mielőtt ideájuk volna róluk? Van-e közülük egy is, aki a dicsőség vagy nagyravágyás elvont ideáit megalkotná, mielőtt hallotta volna neveiket? Az egyszerű ideák és szubsztanciák esetében megengedem, hogy másképpen áll a dolog. Ezeknek valóságos léte és egysége van a természetben, és hol az ideához, hol a névhez jutunk előbb hozzá, amint az éppen adódik.

16.§. *Miért vagyok ebben a tárgyban olyan részletező?*

Mindaz, amit a kevert módozatokról itt mondottunk, kevés változtatással a viszonyokra is alkalmazható. Minthogy ezt mindenki maga is megfigyelheti, megtakarítom a részletezést, különösen azért, mert amit ebben a harmadik könyvben a szavakról mondottam, némelyek talán sokkal többnek találják, mint amennyit egy ilyen jelentéktelen téma megérdemel. Megengedem, hogy lehetett volna a dolgot szűkebbre is fogni; de hosszabban kívántam időzni olvasómmal egy olyan érvelésen, amelyet újnak és kissé szokatlannak látok (bizonyos vagyok benne, hogy nem gondoltam rá, mikor írni kezdtem ezt a könyvet), hogy annak alapjában való átkutatásával és minden oldalról való átvizsgálásával hozzáférhessek mindenkinek gondolkodásához. Alkalmat kívántam adni a legidegenkedőbbnek vagy a leghanyagabbnak is arra, hogy ráeszméljen egy általános bajra, mely annyira súlyos következményekkel jár és mégis oly kevés figyelemben részesül. Ha megfontoljuk, micsoda zűrzavar van a lényegek körül, és mi mindenféle tudás, tárgyalás, társalgás van megmételyezve és felforgatva a szavak gondatlan és zavaros használata és alkalmazása miatt, talán érdemesnek gondoljuk majd, hogy mindezt keresztülkasul megvilágítsuk. És megbocsátanak nekem, hogy hosszan foglalkoztam egy meggondolással, amelyről azt hiszem, jól az elménkbe kell vésnünk azért is, mert az embereknek efféle vétségei nemcsak hogy a legnagyobb akadályai az igazi tudásnak, hanem sokszor még tudásnak is minősülnek. Az emberek gyakran belátnák, mily nyomorúságosan kevés vagy talán semmi ész és igazság sincsen belőlük azokban a felfújt véleményekben, amelyektől dagadoznak, ha csak kevéssé is túlnéznének azokon a divatos hangzásokon, s megfigyelnék, miféle ideák vannak vagy nincsenek ama szavak mögött, amelyekkel minden tekintetben olyan jól fel vannak fegyverkezve s amelyekkel oly merészen vagdalkoznak. Úgy képzelem, hogy tettem valamelyes szolgálatot az igazságnak, a békének és a tudománynak, ha e tárgynak bárminő részletezésével rábírhatom az embereket a saját nyelvhasználatukon való eszmélődésre (reflexion), és okot adhatok nekik annak gyanítására, hogy mivel másoknál gyakori, saját maguknál is előfordulhat beszédben vagy írásban nagyon jó és elfogadott szavaknak bizonytalan, alig valamit jelentő vagy egyáltalán semmit sem jelentő használata. Nem ésszerűtlen tehát óvatosan bánni velük, és nem kell elutasítani, ha mások vizsgálják őket. Ezzel a szándékkal át térek tehát arra, amit ebben a tárgyban még mondani akarok.

VI. FEJEZET
A SZUBSZTANCIÁK NEVEIRŐL

1. §. *A szubsztanciák közönséges nevei fajtákat jelentenek*

A szubsztanciák közös nevei, akárcsak a többi általános szavak, fajtákat jelentenek. Nem egyéb ez, mint a szót olyan összetett idea jelévé tenni, amelyben több egyedi szubsztancia megegyezik vagy megegyezhetne, s ezen egyezésnél fogva közös fogalomba tömöríthetők és egy névvel jelezhetők. Azt mondtam, hogy megegyezik vagy megegyezhetne, mert bár csak egyetlen egy nap van a világon, mégis, ha annak ideáját elvonatkoztatjuk úgy, hogy több ilyen szubsztancia is mind megegyezhetne vele (ha volna több), ez ugyanannyira faj, mint amennyire faj volna, ha annyi nap volna, ahány csillag. Nem hiányoznak az érvek azok részéről, akik úgy hiszik, hogy van, és hogy minden állócsillag megfelelne a nap szóval fedett ideának, ha megfelelő távolságban volnánk tőle, s ez egyszersmind megmutathatja nekünk, hogy a fajták, vagy ha jobban tetszik, a genus-ok és a species-ek (mert ezek a latin szavak számomra nem jelentenek egyebet, mint a fajta szó) ember alkotta ideaegyütesektől és nem a dolgok valóságos természetétől függenek. Nem lehetetlen ugyanis, hogy a szó tulajdonképpeni értelmében lehet valami az egyik embernek nap, és a másiknak csillag.

2. §. *Mindegyik szubsztanciafajta lényege az az elvont ideánk, amelyhez a név kapcsolódik*

Minden fajtának vagy fajnak mértéke vagy határvonala, amellyel az egyes fajta létesül és a többitől elválasztódik, az, amit lényegének nevezünk, s ez semmi más, mint az az elvont idea, amelyhez a nevet fűztük; tehát mindaz, amit ez az idea tartalmaz, az illető fajtára nézve lényeges. Bár ez az általunk ismert természetes szubsztanciáknak teljes lényege, vagyis az, aminek segítségével azokat fajtákká különböztetjük, mégis sajátos névvel névleges lényegnek nevezem, hogy megkülönböztessem a szubsztanciáknak attól a valóságos alkatától, amelytől ez a névleges lényeg és minden ilyenfajta tulajdonság függ. Ezért ezt, mint mondottuk, valóságos lényegnek nevezhetjük. Például az aranynak névleges lényege az az összetett idea, amelyet az arany szó képvisel, mondjuk: egy sárga, bizonyos súlyú, nyújtható, olvaszható, tűzálló test. Azonban a valóságos lényeg ama test észrevehetetlen részecskéinek belső alkata, amelytől azok a minőségek és az arany összes többi tulajdonságai

függenek. Hogy ez a kettő mennyiben különbözik, bár mindkettőt lényegnek hívjuk, az első látásra nyilvánvaló.

3. §. *A névleges és a valóságos lényeg különbözik*

Mert bár egy bizonyos alakú testtel összekapcsolt szándékos mozgás, érzékek és értelem az az összetett idea, amelyhez én és mások az ember nevet kapcsoljuk, és az így megnevezett fajnak ez a névleges lényege, mégis senki sem fogja azt mondani, hogy ez az összetett idea valóságos lényege és forrása mindazoknak a műveleteknek, amelyeket az ehhez a fajhoz tartozó egyedekben találunk. Ezeknek az összetett ideánkat alkotó tulajdonságoknak megalapozása valami egészen más. Ha olyan ismereteink volnának erről az emberi alkatról, amelyből a mozgásra, érzékelésre és okoskodásra való tehetsége s egyéb képességei folynak, és amelytől az ember oly szabályszerű alakja függ, amilyen ismerete talán az angyaloknak van, és amilyen az alkotónak mindenesetre van, egész más ideánk volna az ember lényegéről, mint amilyet most tartalmaz e fajról szóló bármilyen meghatározásunk. És bármely emberi egyedről való ideánk is egészen más volna, mint most, ugyanúgy, mint ahogy annak ideája, aki ismeri a híres strassburgi óra minden rugóját, kerekét és teljes belső szerkezetét, különböznék egy bámuló falusinak ideájától, aki csak a mutató mozgását látja, az óra ütését hallja, és csak némely külső tulajdonságát veszi észre.

4. §. *Az egyedekben nincsen semmi lényeges*

Ezekből kitűnik, hogy a szó közönséges használatában a lényeg fajtákra vonatkozik, és az egyedi dolgokban csak annyiban vesszük tekintetbe, amennyiben azok már fajtákba vannak rendezve. Ha félretesszük az elvont ideákat, amelyekkel az egyedeket osztályozzuk és közös nevek alatt rendezzük, azonnal eltűnik mindegyikükből bármi bennük levő lényegességnek gondolata. Nincs eszménk az egyikről a másik nélkül, s ez világosan mutatja viszonyukat. Számomra szükségszerű, hogy az legyek, ami vagyok. Isten és a természet alkotott ilyenné. De semmim sem lényeges bennem. Baleset vagy betegség jelentékenyen megváltoztathatja színemet vagy alakomat. Láz vagy elesés megfoszthat eszemtől vagy emlékezetemtől, vagy mind a kettőtől. A szélütés nem hagyja meg sem érzékeimet, sem értelmemet, sőt talán az életemet sem. Más, alakban hozzám hasonló teremtmények több és jobb vagy kevesebb és rosszabb képességekkel lehetnek ellátva, mint én. Másoknak lehetnek

érzékeik és lehet eszük egészen más alakkal és testtel, mint az enyém. Ezek közül egyik sem lényeges sem az egyiknek, sem a másiknak, vagy bármely más egyednek mindaddig, amíg az elme nem vonatkoztatja a dolgoknak bizonyos fajtájára vagy species-ére, s akkor az olyan fajtájú elvont ideának megfelelően azonnal lényegesnek találjuk. Vizsgálja meg akárki is saját gondolatait, azt találja majd, hogy mihelyt lényegest tételez fel vagy említ, azonnal valamely általános névvel jelzett fajra vagy általános névvel jelzett összetett ideára gondol, és azzal való vonatkozásban mondja lényegesnek ezt vagy azt a minőséget. Ha tehát azt kérdezik tőlem, vajon lényeges-e nekem vagy bármely más egyedi testi lénynek, hogy eszünk legyen, azt mondom rá, hogy nem. Nem lényegesebb, mint amennyire ennek a fehér dolognak, amelyre írok, lényeges, hogy legyenek-e rajta szavak vagy nem. De ha ezt az egyedi lényt az ember nevű fajba sorolom, és az ember nevet adom neki, akkor az ész már lényeges benne, feltéve hogy az ész része annak az összetett ideának, amelyet az ember név képvisel. Mint ahogyan annak a dolognak, amelyen írok, mindjárt lényeges lesz, hogy szavakat tartalmazzon, mihelyt értekezésnek nevezem és ebbe a fajba sorozom. Tehát a lényeges és a nem-lényeges csupán elvont ideájukkal és a hozzájuk kapcsolt nevekkel van vonatkozásban. Ez pedig mindössze annyi, hogy mihelyt valamely egyedi dologban nincsenek meg azok a minőségek, amelyeket az az általános nevű elvont idea foglal magában, az a dolog nem sorolható az alá a faj alá, s nem nevezhető azon a néven, mert annak a fajnak az az elvont idea a tulajdonképpeni lényege.

5. §. *Az egyedüli lényegek, melyeket az egyedi szubsztanciákban észreveszünk, azok a tulajdonságok, amelyek jogcímül szolgálnak arra, hogy neveiket megkapják*

Így ha a test ideája bizonyos emberek számára puszta kiterjedés vagy tér, akkor a tömörség a testben nem lényeges. Ha mások arról, amit testnek neveznek, olyan ideát alkotnak, hogy az tömörség és kiterjedés, akkor a tömörség a testben lényeges. Tehát azt és csakis azt tekintjük lényegesnek, ami része annak az összetett ideának, amelyet valamely fajtának a neve jelent, mert enélkül egyetlen egyedi dolog sem számítható ahhoz a fajtához, s nem nevezhető azon a néven. Ha találnánk olyan anyagdarabot, amely a vasnak minden tulajdonságát mutatná, de nem engedne a mágnes vonzásának, és a mágnes nem vonzaná, sem nem irányítaná, kétségbevonná-e valaki, hogy hiányzik belőle valami lényeges? Képtelenség volna

azt kérdezni, vajon egy valósággal létező dologból hiányzik-e valami, ami benne lényeges. Vagy kérdezhetnénk-e, hogy vajon ez lényeges, azaz fajlagos különbség-e, vagy nem, mikor nekünk a lényegesnek vagy a fajlagosnak felmérésére nincs más mértékünk, mint saját elvont ideáink? A természetben levő fajlagos különbségekről beszélni az általános ideákra és nevekre való vonatkoztatás nélkül annyi, mint érthetetlenül beszélni. Mert szeretnék megkérdezni akárkit, mit tart elegendőnek két egyedi dolog lényeges természetbeli különbözésének megállapításához minden tekintet nélkül valamely elvont ideára, amelyet a faj lényegének és mértékének tekintünk? Ha az ilyen mintákat és mércéket mind egészen félretesszük, akkor a csupán önmagukban tekintett egyedi dolgoknak minden minőségét egyformán lényegesnek fogjuk találni; és minden dolog mindegyik egyedben lényeges, vagy ami még több, egyáltalán semmi sem lényeges. Mert bár ésszerű dolog lehet azt kérdezni, vajon lényeges-e a vasban a mágnesnek való engedelmeskedés, mégis azt gondolom, nagyon helytelen és jelentéstelen dolog azt kérdezni, vajon lényeges-e ez annak a sajátlagos anyagdarabnak, amellyel tollamat metszem, anélkül, hogy azt a vas névhez vagy egy bizonyos fajhoz tartozónak tekinteném. És ha — amint mondottuk — nevekhez kapcsolt elvont ideáink vonják meg a fajok határait, nem lehet lényeges semmi egyéb, mint az, amit azok az ideák tartalmaznak.

6. §. *Az egyedi szubsztanciáknak még valóságos lényegei is potenciális fajtákat jelentenek*

Igaz, hogy gyakran emlegettem egy valóságos lényeget, mely a szubsztanciákban különbözik a róluk való elvont ideáktól, amelyeket névleges lényegüknek neveznek. E valóságos lényegen valamely dolognak azt a valóságos alkatát értem, mely mindazoknak a tulajdonságoknak alapja, amelyeket a névleges lényeggel állandóan együtt s benne összesítve találunk; azt a sajátlagos alkatot, amelyet minden dolog magába zár bármely rajta kívül levőre való minden vonatkozás nélkül. De a lényeg még ebben az értelemben is valamely fajtára vonatkozik és feltételezi a species-t. Minthogy maga az a valóságos alkat, amelytől a tulajdonságok függenek, szükségképpen feltételezi a dolgoknak valamely fajtáját, mert a tulajdonságok csakis fajhoz és nem egyénhez tartoznak. Pl. feltételezzük, hogy az arany névleges lényege ilyen és ilyen sajátos színű, súlyú, formálható, olvasztható test, a valóságos lényege pedig az anyagrészeknek az az alkata, amelytől ezek a tulajdonságok és azok egyesülése függenek, s amely egyszersmind

alapja a királyvízben való oldhatóságának és más, ezt az összetett ideát kísérő tulajdonságoknak. Íme lényegek és tulajdonságok, azonban mind egy fajtának, vagyis általános elvont és változhatatlannak gondolt ideának feltételezése alapján. De nincsen olyan egyedi anyagdarab, amelyhez ezek közül a tulajdonságok közül bármelyik is annyira oda volna kapcsolva, hogy benne lényeges vagy tőle elválaszthatatlan legyen. Ami benne lényeges, az mint feltétel tartozik hozzá, amelynél fogva ehhez vagy ahhoz a fajtához számítjuk. De szüntessük meg valamely elvont idea nevén való besoroztatásának gondolatát, és nincs benne többé semmi szükségszerű, semmi tőle elválaszthatatlan. Ugyanis ami a szubsztanciák valóságos lényegeit illeti, csak feltételezzük a létüket anélkül, hogy pontosan tudnánk, mik; de a fajhoz a névleges lényeg kapcsolja őket, amelynek a valóságos lényegek feltételezett megalapozásai és okai.

7. §. *A névleges lényeg határolja számunkra a fajt*

A következő megfontolni való az, hogy e lényegek közül melyik osztja fajtákba vagy species-ekbe a szubsztanciákat és hogy ez nyilvánvalóan a névleges lényeg. Mert ez az egyetlen, amit a fajtán a jegye, a név jelent. Lehetetlen tehát, hogy a dolgok fajtáit, amelyeket mi sorozunk általános nevek alá, bármi más határozza meg, mint az az idea, amelynek jegyéül a nevet szántuk; ez pedig, amint kimutattuk, éppen az, amit névleges lényegnek hívunk. Miért mondjuk, hogy ez ló, ez öszvér, ez állat, ez fű? Miért kerül bele valamely egyedi dolog ebbe vagy abba a fajtába, ha nem azért, mert az a névleges lényege, vagy ami ugyanaz, mert egyezik azzal az elvont ideával, amelyhez a név kapcsolódik? Szeretném, ha valaki, amikor beszélni hall, vagy maga beszél ezekről vagy más szubsztanciák neveiről, saját gondolataiban eszmélne rá, hogy ezek a szavak milyen fajta lényeget jelentenek.

8. §. *A faj természete a mi alkotásunk*

A dolgok faja számunkra semmi más, mint a bennünk levő összetett ideák szerint és nem a bennük levő pontos, határozott valóságos lényegek szerint történő besorozásuk határozott nevek alá. Ez már abból világos, hogy sok olyan, egy fajtába sorozott, közös néven nevezett s így azonos fajúnak elfogadott egyed akad, amelyeknek mégis valóságos alkatuktól függő olyan tulajdonságaik vannak, melyek ugyanannyira különböznek egymástól, mint más olyanoktól, amelyektől fajlagosan különbözőknek számítanak. Ezt mindenki

könnyen megfigyelheti, akinek a természetben található testekkel van dolguk, pl. különösen kémikusok szerzik sokszor azt a sajnálatos tapasztalatot, hogy hasztalanul keresik egy darabka kénben, antimonban vagy kénsavban ugyanazokat a tulajdonságokat, amelyeket más darabokban megtaláltak. Mert bár egy és ugyanazon fajú testek, ugyanaz a névleges lényegük, ugyanaz a nevük, mindazonáltal gyakran még szigorú vizsgálatok árán is egymástól annyira különböző tulajdonságokat árulnak el, hogy meghiúsítják még nagyon óvatos kémikusok munkáját és várakozásait is. De ha a dolgok fajokká osztályozása valóságos lényegük szerint menne végbe, akkor épp oly lehetetlen volna két, egy és ugyanahhoz a fajhoz tartozó, egyedi anyagdarabban különböző tulajdonságokat találni, mint ahogyan nem lehet különböző tulajdonságokat találni két kör vagy két egyenlő oldalú háromszög között. Számunkra a tulajdonképpeni lényeg az, ami minden egyes dolgot ebbe vagy abba az osztályba, classis-ba vagy — ami ugyanannyi — ilyen vagy olyan általános név alá soroz. És mi más lehet ez, mint az az elvont idea, amelyhez a név kapcsolódik? És így igazában nem annyira az egyes dolgok mivoltával, hanem azok általános elnevezésével van vonatkozásban.

9. §. *Nem pedig a valóságos lényeg vagy a részek alkata, melyet nem ismerünk*

Már csak azért sem sorozhatjuk és rendezhetjük a dolgokat, tehát nem is nevezhetjük el őket (ami az osztályozás célja) valóságos lényegeik szerint, mert azokat nem ismerjük. Képességeink a szubsztanciák ismeretében és megkülönböztetésében nem vezetnek messzebb, mint addig az érzéki ideákból álló együttesig, amelyet bennük észlelünk. Ha ezek a lehető legnagyobb szorgalommal és pontossággal vannak is megalkotva, mégis távolabb esnek attól az igazi belső alkattól, amelyből ama minőségek folynak, mint amennyire a már említett falusinak ideája távol esik a híres strassburgi óra belső szerkezetétől, amelynek csak külső alakját és mozgásait látja. Nincs az a hitvány növény vagy állat, amely zavarba ne tudná hozni még a legtágabb látóhatárú értelmet is. A körülöttünk levő tárgyak megszokottsága elveszi ugyan csodálatosságukat, de nem gyógyítja tudatlanságunkat. Ha arra kerül sor, hogy megvizsgáljuk a köveket, amelyeken járunk, vagy a vasat, amellyel naponta bánunk, hamarosan rájövünk, hogy nem ismerjük alkatukat, és nem tudjuk okát adni, hogy miért találjuk bennük éppen ezeket a tulajdonságokat. Világos, hogy az a belső alkat, amelytől ezek a

tulajdonságok függenek, ismeretlen előttünk. Mert — hogy ne menjünk messzebb az elképzelhető legdurvábbaknál és legfeltűnőbbeknél — a részeknek micsoda szövevénye az a valóságos lényeg, amely az ólmot és az antimont olvaszthatóvá teszi, és a fát meg köveket nem? Mi teszi az ólmot és a vasat hajlíthatóvá, az antimont és a köveket nem? Pedig azt, hogy ezek mennyivel alatta állanak a növények és állatok finom szerkezetének és megfoghatatlan valóságos lényegének, mindenki tudja. A legbölcsebb és hatalmas Isten működése a világegyetem óriási műhelyében a legértelmesebb és a leginkább kutató természetű ember képességeit és felfogóerejét többszörösen meghaladja, mint ahányszorosan a legelmésebb ember legjobb találmányai túlszárnyalják a legtudatlanabb eszes teremtmények fogalmait. Hasztalan törekszünk tehát arra, hogy ama valóságos lényegük alapján rendezzük fajtákba és sorozzuk nevek alatt bizonyos osztályokba a dolgokat, amelyek annyira távol állanak belátásunktól és megértésünktől. A vak ember ugyanígy osztályozná a dolgokat színük szerint, s aki a szaglását elvesztette, ugyanígy különböztetné meg a rózsát illata révén a liliomtól azoknak a belső alkatoknak segítségével, amelyeket nem ismer. Aki azt hiszi, hogy képes a bárányt és a kecskét ismeretlen valóságos lényegeik révén megkülönböztetni, szórakozásból kipróbálhatja ezt az ügyességét a cassiowarus és a querenchinchio fajokon, hogy belső valóságos lényegeik alapján megállapítsa e fajok határvonalait annak az érzékelhető tulajdonságokból összetett ideának ismerete nélkül, amely e fajok neve mögött áll azokban az országokban, ahol ezek az állatok találhatók.

10. §. *Nem is a szubsztanciális forma, melyet még kevésbé ismerünk*

Azok tehát, akiket megtanítottak arra, hogy a szubsztanciák különböző fajainak megvannak a maguk külön belső szubsztanciális formái, és hogy ezek a formák különböztetik meg a szubsztanciákat igazi species-eik és genus-aik szerint, még jobban félrevezetődtek azzal, hogy a „szubsztanciális formákról" szóló teljesen érthetetlen és eredménytelen kutatásokba tévedtek, amelyekről alig van általában még csak homályos vagy zavaros fogalmunk is.

11. §. *Hogy csupán a névleges lényeg az, amelynek révén megkülönböztetjük a szubsztanciák fajait, evidens abból az ideából is, melyet véges szellemekről és Istenről alkotunk*

Az, hogy a természetes szubsztanciák fajokba sorozása és szétválasztása az elme alkotta névleges lényegekből és nem magukban a dolgokban található valódi lényegekből ered, a szellemekről való ideáinkból is világos. Mivel az elme csupán saját műveletein való eszmélődéssel (reflexion) szerzi azokat az egyszerű ideákat, amelyeket a szellemeknek tulajdonít, a szellemről nincsenek és nem is lehetnek egyéb eszméi, mint amelyeket az önmagában talált műveletekből bizonyos lényeknek tulajdonít az anyag tekintetbevétele nélkül. És még Istenről való leghaladottabb eszménk sem egyéb, mint a magunkban találtakon való eszmélődésből (reflexion) merített azon egyszerű ideák Istennek tulajdonítása, amelyeknek jelenlétét tökéletesebbnek gondoljuk, mint hiányukat; ezeket Istennek határtalan mértékben tulajdonítjuk. Így a magunkon való eszmélődésből (reflexion) birtokunkban lévén a létezés, a tudás, az erő és az élvezet ideája — amelyekről azt találjuk, hogy jobb, ha megvannak bennünk, mint ha hiányzanak, és minél többünk van belőlük, annál jobb —, ha mindezt végtelenné téve összekötjük, akkor összetett ideánk van egy örökkévaló, mindentudó, mindenható, végtelenül bölcs és boldog lényről. És bár azt mondják, hogy vannak az angyaloknak különböző fajai, mindazonáltal nem tudjuk, miképpen alakítsunk róluk külön fajlagos ideákat. Ez nem valami képzelgésből fakad, amely szerint lehetetlen volna, hogy a szellemeknek egynél több faja legyen, hanem abból, hogy nincs ilyen lényekre alkalmazható több egyszerű ideánk, sem nem vagyunk képesek többet alkotni, mint azokat, amelyeket magunkból és saját gondolkodó, örvendező, és testünk egyes részeit mozgatni tudó elménk tevékenységeiből merítettünk. Így nem tudjuk a szellemek különböző fajait fogalmilag megkülönböztetni egymástól másképpen, mint azzal, hogy a magunkban talált műveleteket és erőket nekik magasabb vagy alacsonyabb fokban tulajdonítjuk. Tehát a szellemekről nem lehetnek valami nagyon körvonalazott fajlagos ideáink, kivéve magát az Istent, akinek mind a tartamot, mind pedig ama többi ideát végtelen mértékben, a többi szellemeknek pedig korlátolt mértékben tulajdonítjuk. Nem is tudunk — amint alázattal elismerem — köztük és Isten között az olyan egyszerű ideák számában tenni különbséget, amelyek megvolnának bennünk az egyikről, és nem volnának meg a másikról, kivéve a végtelenség ideáját. A létről, tudásról, akaratról, erőről, mozgásról való sajátos ideáinkat

melyek elménk működéséből származnak, a szellemek minden fajtájának tulajdonítjuk, csupán fokozati különbséggel egészen az elképzelhető legszélsőségesebbig, sőt a végtelenig, mikor, amennyire csak tehetjük, meg akarjuk alakítani az első lény ideáját. Mindazonáltal bizonyos, hogy természetének valóságos kiválóságában nagyobb távolság választja el őt minden teremtmények legmagasabbjától és legtökéletesebbjétől is, mint a legnagyobb embert, sőt a legtisztább szeráfot a leghitványabb anyagrészecskétől. Következőleg végtelenül meg kell haladnia azt, amit róla a mi szűkös értelmünk felfoghat.

12. §. *Véges szellemeknek valószínűleg számtalan faja van, folyamatos vagy fokozatos sorrendben*

Nem lehetetlen elgondolni, s nem mond ellent az észnek, hogy nagy számban lehetnek szellemfajok, amelyek a bennünk ideát nem keltő, de határozott tulajdonságaik révén egymástól ugyanúgy elkülönültek és sokszerűsödtek, mint ahogyan az érzékelhető dolgok az általunk ismert és megfigyelt tulajdonságaik révén válnak megkülönböztethetőkké. Számomra azért tűnik valószínűnek, hogy a felettünk álló értelmes teremtményeknek több faja van, mint az alattunk álló érzékelhető és anyagi teremtményeknek, mert az egész látható testi világban nem látunk sem szakadékokat, sem hézagokat. Az alattunk levő dolgok folyamatos sorozatán könnyű léptekkel szállunk lefelé, minden fokozat csak kevéssé különbözik a szomszédjától. Vannak szárnyas halak, amelyeknek a légi környezet nem idegen, és vannak madarak, amelyek a víz lakói, vérük hideg, mint a halaké és húsuk íze annyira hasonló a halakéhoz, hogy még a lelkiismeretileg aggályos emberek is megengedik maguknak ezen állatoknak a hal-napokon való fogyasztását. Vannak állatok, amelyek oly közeli rokonai a madaraknak és a négylábúaknak, hogy a kettő közt középen állanak. Kétéltű állatok kapcsolják össze a vízieket és a szárazföldieket. Fókafélék élnek szárazon is, tengeren is, és a delfineknek a sertéséhez hasonló meleg vére és belei vannak, hogy ne is említsük azt, amit hableányokról és tengerlakókról megbízhatóan híresztelnek. Vannak állatok, amelyek annyi tudást és értelmet árulnak el, mint némelyek, akiket embereknek mondanak, s az állat- és növényvilág oly szoros kapcsolatban áll, hogy egyikből a legalacsonyabbat, másikból a legmagasabbat véve alig veszünk észre valami nagy különbséget. És így tovább lefelé az anyag legalsóbb és legkevésbé szerves részéig mindenütt azt találjuk, hogy a különböző fajok kapcsolódnak, és csak észrevehetetlen foko-

zatokban különböznek. Ha megfontoljuk az alkotó végtelen hatalmát és bölcsességét, okkal gondolhatjuk a világegyetem fölséges harmóniájához és a nagy építőmester hatalmas szándékához és végtelen jóságához illőnek azt, hogy a teremtmények fajai felfelé is enyhe fokozatokkal emelkedjenek tőlünk az ő végtelen tökéletessége felé ugyanúgy, amint fokozatosan látjuk ereszkedni őket tőlünk kiindulva lefelé. Ha pedig ez valószínű, akkor van okunk arra a meggyőződésre, hogy a teremtményeknek sokkal több faja van felettünk, mint alattunk. Mert a tökéletesedés fokain sokkal távolabb vagyunk Isten végtelen lényétől, mint a létnek attól a legalacsonyabb fokozatától, amely már majdnem a semmit közelíti meg. És a fenti okoknál fogva mindazokról a különálló fajokról még sincsenek tiszta és határozott ideáink.

13. §. *A faj névleges lényege, amint mi felfogjuk; ennek bizonyítása a víz és a jég példáján*

De térjünk vissza a testi szubsztanciák fajaihoz. Ha megkérdeznék valakit, vajon a jég és a víz a dolgoknak két különböző faja-e, nem kétkedem benne, hogy igenlőleg válaszolna. És tagadhatatlan, hogy igaza van annak, aki két különálló fajnak mondja őket. De ha egy Jamaikában nevelkedett angol, aki talán sohasem látott jeget, s nem is hallott róla, télen Angliába kerül, s azt találja, hogy a víz, amelyet éjszakára mosdótáljába tett, reggelre nagyrészt megfagyott, s mert erre nincs birtokában külön név, azt megkeményedett víznek nevezi, azt kérdezem, vajon ez az ő számára új, a víztől különböző faj-e? És azt hiszem, erre az volna a válasz, hogy ez nem lenne számára újabb faj, akárcsak a megfagyott kocsonya nem külön faj a meleg és folyékony kocsonyával szemben, vagy mint a kohóban a folyékony arany nem más faj, mint a munkás kezében levő szilárd aranydarab. Ha pedig ez így van, akkor világos, hogy a mi különálló fajaink nem egyebek, mint különálló összetett ideák, amelyekhez külön nevek kapcsolódnak. Az igaz, hogy minden létező szubsztanciának megvan a maga sajátos alkata, amelytől a rajta megfigyelhető érzékelt minőségek és erők függenek. De a dolgok fajokba rendezését (ami semmi egyéb, mint különböző címek alatt történő osztályozásuk) mi végezzük róluk való ideáink szerint. Ez ugyan elegendő arra, hogy nevek segítségével megkülönböztessük őket és beszélhessünk róluk, amikor nincsenek előttünk; mindazonáltal ha feltesszük, hogy ez valóságos belső alkatuk révén történik, és hogy a létező dolgokat a természet a valóságos lényegek által különbözteti fajokká úgy, amint mi a nevek által különböztetjük őket fajokká, akkor nagy tévedésekbe eshetünk.

14. §. *Bizonyos számú valóságos lényeggel szemben fennálló nehézség*

Ahhoz, hogy a szubsztanciális létezőket a szokott feltevés szerint különböztessük fajokká, hogy ti. a dolgoknak bizonyos pontos lényegei vagy formái vannak, amelyek révén a természet különböztet fajokká minden létező egyedet, a következő dolgokra van szükség.

15. §. *Egy nyers feltevés*

Először: biztosnak kell lennünk abban, hogy a dolgok megalkotásában a természet mindig arra szánja őket, hogy bizonyos szabályszerűen megállapított lényegekhez jussanak, amelyeknek minden létesítendő dolog mintaképeivé kell válniuk. Ez a vélemény abban a nyers értelemben, amelyben ezt szokás szerint kijelentik, valami jobb magyarázatra szorulna, hogy elfogadható legyen.

16. §. *Szörnyszülöttek*

Másodszor: szükséges volna tudni, vajon a természet mindig eléri-e azt a lényeget, amelyet a dolgok létesítésében elérni szándékol. A különböző állatfajokban észlelt szabálytalanságok és torzszülések mindenesetre okot adnak arra, hogy kételkedjünk vagy az elsőben, vagy mind a kettőben.

17. §. *Valóban külön faj a szörnyszülött?*

Harmadszor: meg kellene határozni, vajon akiket torzszülötteknek nevezünk, valóban külön fajt jelentenek-e a species szó skolasztikus eszméje szerint. Mert az bizonyos, hogy mindennek, ami létezik, megvan a maga sajátos alkata. Mégis azt találjuk, hogy a torzszülöttek közül kevésben vannak meg, vagy egyben sincsenek meg azok a tulajdonságok, amelyekről feltételezzük, hogy annak a fajnak lényegéből erednek és azt kísérik, amelyből eredetüket származtatják és amelyhez leszármazásuk révén tartozni látszanak.

18. §. *Valóságos lényegekről az embernek nem lehet ideája*

Negyedszer: ismernünk kellene azoknak a dolgoknak valóságos lényegeit, amelyeket fajokká különböztetünk és így megkülönböztetve elnevezünk, vagyis ideáinknak kellene lenni róluk. De minthogy ebben a négy pontban tudatlanok vagyunk, a dolgok feltétele-

zett valóságos lényegei nem állanak rendelkezésünkre a szubsztanciáknak fajokká való megkülönböztetésében.

19. §. *Névleges lényegeink a szubsztanciákról nem tökéletes együttesei azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a szubsztanciák valóságos lényegeiből folynak*

Ötödször: ebben az esetben az egyetlen elképzelhető kiút az volna, ha — miután a dolgok különböző valóságos lényegeiből folyó tulajdonságokról a tökéletes összetett ideát kialakítottuk — ezzel képesekké válnánk azoknak fajokká való megkülönböztetésére. De egyiket sem tudjuk megtenni. Mert nem ismervén magát a valóságos lényeget, lehetetlen tudnunk minden belőle folyó tulajdonságot, amelyek annyira hozzá vannak kapcsolva, hogy ha csak egyik is hiányzik közülük, biztosra vehetjük, hogy a lényeg már nincs jelen, s így a dolog már nem abból a fajból való. Sohasem tudhatjuk az arany valóságos lényegéből folyó tulajdonságok pontos számát, amelyek közül ha csak egy is hiányzik, az arany valóságos lényege és következésképpen maga az arany már nincs jelen, hacsak nem ismernénk az arany valóságos lényegét magát és nem ezzel határoznánk meg a faját. Az arany szót itt úgy kívánom érteni, hogy azzal egy sajátos anyagdarabot akarok jelezni, pl. az utoljára vert guineát. Mert ha itt a szó rendes jelentésében állana, s azt az összetett ideát fedné, amelyet én vagy akárki más aranynak nevez, vagyis az aranynak névleges lényegét, akkor ez értelmetlen beszéd volna. Ilyen nehéz megmutatni a szavak különféle értelmét és tökéletlenségét, mikor ehhez nem áll rendelkezésünkre semmi más, mint szavak.

20. §. *A nevek tehát függetlenek a valóságos lényegektől*

Mindezekből világos, hogy a szubsztanciák fajokká való megkülönböztetése nevek segítségével egyáltalán nem valóságos lényegükön alapul, s nem is igényelhetjük, hogy belső lényeges különbségeik alapján soroljuk őket pontosan fajokba és határozzuk meg fajuk szerint.

21. §. *Csupán olyan ideaegyüttest fednek, amilyet a névvel megjelöltünk*

De mert, amint megjegyeztük, általános szavakra van szükségünk, ha a dolgok valóságos lényegeit nem is ismerjük — tehát mindaz, amit tehetünk annyi, hogy összegyűjtünk annyi egyszerű ideát,

amennyit a vizsgálat a létező dolgokban egyesítve talált, és ezekből összetett ideát alkotunk. Bár ez nem valóságos lényege semmiféle létező szubsztanciának, de mégis ez lesz a fajlagos lényeg, amelyhez elnevezésünk tartozik és amellyel felcserélhető; ezzel legalább kipróbálhatjuk ezeknek a névleges lényegeknek igazságát. Például mondjuk, hogy a test lényege a kiterjedés. Ha ez így van, akkor sohasem eshetünk abba a tévedésbe, hogy valamely dolog lényegét magának a dolognak a helyébe tegyük. Legyen például egy fejtegetésben a test helyébe téve a kiterjedés, és amikor azt akarjuk mondani, hogy a test mozog, mondjuk, hogy a kiterjedés mozog, és lássuk, hogyan fog ez festeni. Aki azt mondaná, hogy az egyik kiterjedés lökéssel megmozdít egy másik kiterjedést, már a puszta kifejezéssel is eléggé megmutatná az ilyen eszme képtelenségét. Reánk nézve minden dolog lényege az a teljes összetett idea, amelyet a név magában foglal és jelöl. A szubsztanciák esetében pedig az alkotó egyszerű ideákon kívül mindig jelen van még a szubsztanciának vagy amaz egyesülés ismeretlen alátámasztójának és okának zavaros ideája. Így tehát a test lényege nem puszta kiterjedés, hanem kiterjedt tömör dolog. Tehát azt mondani, hogy egy kiterjedt tömör dolog mozog és egy másikat taszít, ugyanaz és ugyanoly érthető, mint az, hogy a test mozog vagy megtaszít. Hasonlóképpen azt mondani, hogy: egy eszes állat társalgásra képes, ugyanannyi, mint azt mondani: az ember társalgásra képes. De senki sem fogja azt mondani, hogy az eszesség társalgásra képes, mert ez nem tartalmazza az egész lényegét annak, aminek az ember nevet adjuk.

22. §. *Elvont ideáink számunkra az általunk alkotott fajok mértékei; példa az emberi faj*

Vannak a világon alakilag hozzánk hasonló teremtmények, de szőrösek és hiányzik belőlük a nyelv és az ész. Vannak köztünk vadak, akiknek alakja tökéletesen olyan, mint a mienk, de hiányzik bennük az ész és némelyikben a nyelv is. Amint mondják (sit fides penes authorem [szavazzunk bizalmat az auctornak], hisz nem tűnik ellentmondásnak, hogy legyen ilyesmi), vannak teremtmények, amelyeknek nyelve, esze s velünk egyébként megegyező alakja, de szőrös farka van; másoknál a hímeknek nincs szakálla, ismét másoknál a nőstényeknek van. Ha felvetnénk a kérdést, hogy ezek mind emberek-e vagy sem, hogy mind az emberi fajból valók-e, világos, hogy a kérdés csupán a névleges lényegre vonatkozik, mert azok, akikre az ember szónak, vagyis az ezzel a névvel jelölt összetett ideának meghatározása ráillik, azok emberek, a többiek nem.

De ha a kutatás a feltételezett valóságos lényegre irányulna, és arra, hogy ezeknek a különböző teremtményeknek belső szerkezete és megalkotottsága fajlagosan különböző-e, akkor teljesen lehetetlen válaszolnunk, mert mindebből semmi sem lép be fajlagos ideánkba, csupán okunk van azt gondolni, hogy ahol a képességek vagy a külső alak annyira különböznek, ott a belső alkat sem lehet pontosan ugyanaz. De azt, hogy a valóságos belső alkatnak miféle különbsége alkot fajlagos különbséget, hasztalanul kutatjuk, míg a fajokra vonatkozó mértékeink ilyenek, vagyis csak saját elvont ideáink, amelyeket ismerünk, és nem az a belső alkat, amely nincsen az ideákban. Vajon az a különbség, hogy a bőrön szőr van, fajlagos belső alkat különbözésének jegye-e egy idióta és egy pávián között, amikor megegyeznek az alakban és abban, hogy az ész és a beszéd hiányzik bennük? És vajon az ész és a beszéd hiánya számunkra nem jele-e annak, hogy egy idióta az eszes embertől belső alkatában és fajilag különbözik? És így mehetnénk tovább, ha azt állítjuk, hogy fajok vagy fajták különbözését a dolgok valóságos megalkotottsága és rejtett szerkezete állapítja meg.

23. §. *Az állatfajok származással nem különböztethetők meg*

Ne mondja senki azt sem, hogy a szaporodás képessége — az állatoknál a hím és a nőstény egyesülése útján, a növényeknél a magok révén — a feltételezett valóságos fajt körvonalazottan és teljességében fenntartja. Mert ha ezt igaznak is vesszük, a fajok megkülönböztetésében nem visz bennünket tovább a növényi és állati törzseknél. Mi legyen a többivel? De még azokban sem elegendő; mert — ha a történelem nem hazudik — voltak asszonyok, akiket pávián ok termékenyítettek meg; és hogy ezen a módon miféle valóságos faj lesz a természetben, az újabb kérdés. És igazunk van, ha ezt nem tartjuk lehetetlennek, mert az öszvérek és jumartok, az egyik szamárnak és kancának, a másik bikának és kancának egyesüléséből olyan gyakoriak a világban. Láttam egyszer egy olyan teremtményt, amely macska és patkány egyesüléséből származott és megvoltak rajta mind a kettőnek világos jegyei. A természet úgy látszik, nem követte egyik fajta mintáját sem egyedül, hanem összekeverte őket. Aki ezekhez hozzáadja még a torzalakok keletkezését, amelyekkel a természetben oly gyakran találkozunk, az még az állatvilágban is nehéznek fogja találni, hogy mindegyik állatról családfával határozza meg, milyen fajból ered, és zavarba jön a valóságos lényeget illetően, amelyről azt hiszi, hogy nemzedékről nemzedékre biztonsággal átvevődik, és hogy

csak ennek a lényegnek van joga a faj nevéhez. De továbbá, ha az állatok és a növények fajait csak a fajfenntartás határozza meg, akkor vajon Indiába kell-e mennem, hogy meglássam az egyiknek hím és nőstény ősét, illetve azt a növényt, melyről a másiknak termő magvát gyűjtötték, hogy eldönthessem, vajon az egyik tigris-e, vagy a másik tea-e.

24. §. *Szubsztanciális formákkal sem*

Mindezek alapján világos, hogy az emberek az ő különböző szubsztanciafajtáik lényegét érzékelhető minőségek maguk alkotta együtteseiből készítik, és ebben az osztályozásban a legtöbb ember egyáltalán nem veszi tekintetbe a fajták valóságos belső szerkezetét. Még kevésbé gondol szubsztanciális formákra senki más, mint az, aki a világnak ebben a részében megtanulta az iskolák nyelvezetét. És azok a tudatlan emberek, akik nem igényelnek mélyebb bepillantást a dolgok valóságos lényegeibe, s nem is zavartatják magukat a szubsztanciális formákkal, hanem meg vannak elégedve a dolgoknak érzékelhető minőségeik alapján való megkülönböztetésével, gyakran jobban tisztában vannak a dolgok különbségeivel, élesebben elválasztják azokat használatuk alapján, és jobban tudják, hogy mindegyiktől mit várhatnak, mint azok a tanult és éles elméjű emberek, akik olyan mélyen néznek bele a dolgokba és oly biztossággal beszélnek valami rejtettebbről és lényegesebbről.

25. §. *A fajlagos lényegek, melyeket közönségesen az emberek alkotnak*

De tegyük fel, hogy a szubsztanciák valóságos lényegei felfedezhetők volnának azok számára, akik azoknak szigorú vizsgálatába fognak, még akkor sem volna ésszerű azt gondolnunk, hogy a dolgoknak általános nevek alá történő sorozását valóságos belső alkatuk vagy bármi egyéb irányítja, mint szembetűnő jelenségeik. Mert a nyelvek minden országban jóval a tudományok előtt jöttek létre. Tehát nem filozófusok vagy logikusok, vagy formákkal és lényegekkel bajlódó elmék alkották az emberek különböző nemzeteiben használatos általános neveket. Azok a többé-kevésbé tág értelmű szavak létüket és jelentésüket minden nyelvben többnyire tudatlan és tanulatlan emberektől vették, akik a dolgokat a bennük talált érzékelhető minőségek szerint osztályozták és nevezték el avégből, hogy mikor azok nincsenek jelen, mások számára jelezzék őket, akár fajtát, akár egyedi dolgot volt alkalmuk megemlíteni.

26. §. *Tehát nagyon változatosak és bizonytalanok a különböző emberek ideáiban*

Minthogy így világos, hogy a szubsztanciákat névleges és nem valóságos lényegük szerint osztályozzuk, a következő feladatunk annak vizsgálata, vajon ezek a lényegek hogyan alakulnak és ki alakítja őket. Az utóbbira nézve nyilvánvaló, hogy az elme és nem a természet alkotja. Ha a természet művei volnának, nem lehetnének a különböző emberekben olyan különfélék, amilyeneknek a tapasztalat mutatja őket. Mert ha ennek vizsgálatába fogunk, egyetlen szubsztanciafaj névleges lényegét sem találjuk minden emberben azonosnak, még azét sem, amit valamennyi közül a legjobban ismerünk. Ha az az elvont idea, amelynek az ember nevet adjuk, a természet műve volna, nem lehetne a különböző emberekben annyira különböző, hogy az egyiknek animal rationale, a másiknak animal implume bipes latis unguibus legyen. Aki az ember nevet érzékekből, önkényes mozgásból és ilyen meg ilyen alakú testből álló összetett ideához kapcsolja, annak ezáltal birtokában van az ember nevű faj egyik lényege; aki további vizsgálódással hozzáadja ehhez az eszességet, annak az ember nevű fajról egy másik lényeg van birtokában. Ezen a réven egy és ugyanaz az egyed igazi ember lehet az egyiknek, és nem az a másiknak. Azt hiszem, alig akad valaki, aki az ismeretes felegyenesedett alakot az ember nevű faj lényeges megkülönböztető jelének tekintené. És mégis szembeszökő, hogy az emberek az állatfajtákat mennyire inkább azok alakjából, mint leszármazásából határozzák meg. Mert nem egyszer volt vita azon, hogy különböző emberi magzatokat meg kell-e tartani, keresztelésre el kell-e fogadni vagy sem, csupán azért, mert külső alakjuk különbözött a gyermekek rendes formájától anélkül, hogy tudták volna, vajon ezek nincsenek-e éppen úgy ellátva észbeli képességgel, mint más öntőformából kikerült gyermekek. Hiszen némelyek, bár kifogástalan alakúak, mégsem képesek egész életükben az észnek csak annyi megnyilatkozására is, mint amennyit egy majom vagy egy elefánt elárul, és soha jelét nem adják annak, hogy eszes lélek működnék bennük. Ebből pedig világosan kitűnik, hogy az emberfajban itt az egyedül hiányzó külső alakot — és nem az észbeli képességet, amelyről idejének eljötte előtt senki sem mondhatott ítéletet — vették az emberi fajra nézve lényegesnek. A képzett hittudós vagy jogász ilyen alkalommal kénytelen lemondani a maga eszes állat, animal rationale formula szerinti szent meghatározásáról, és az emberi fajnak valami más lényegével kell azt helyettesítenie. Ménage úr ad ebben a dologban figyelemre méltó példát. „Mikor

Szent Martin abbéja — írja — megszületett, oly kevéssé volt emberi alakja, hogy inkább szörnyszülöttnek látszott. Egy ideig haboztak arra nézve, hogy megkereszteljék-e vagy nem. Mégis megkeresztelték és egyelőre embernek minősítették (amíg az idő majd megmutatja, minek bizonyul). A természet oly esetlenre formálta, hogy egész életében Malotrue-nek, vagyis formátlannak nevezték. Caën-ból való volt."[1] Látjuk, hogy ez a gyermek közel állott az emberfajból való kirekesztéshez csupán az alakja miatt. Éppenhogy megmenekült; bizonyos, hogy egy kissé még furcsábbra formálódott test kizáratta volna az emberiségből, és kivégezték volna, mint olyant, aki nem mehet emberszámba. És mégsem lehet okát adni annak, hogy amennyiben arcának vonásai kissé még módosultak volna, miért ne lakhatott volna benne eszes lélek, s egy valamivel hosszabb arc vagy laposabb orr, vagy szélesebb száj, valamint rossz alakjának többi része is, miért ne fért volna össze olyan lélekkel, oly képességekkel, amelyek őt egész idomtalanságában mégis egyházi méltóság viselésére tették képessé.

27. §. *Sajátlagos szubsztanciák névleges lényegeit a természet nem határozza meg, és így azok emberenként különböznek*

Igazán örülnék, ha tudnám, hol vannak ennek a fajnak pontos és módosíthatatlan határai. Ha meggondoljuk, világos, hogy a természet nem adott és az emberek számára nem állapított meg ilyen határokat. Valóságos lényegét sem ennek, sem bármely más szubsztanciának nyilvánvalóan nem ismerjük. Ezért vagyunk magunk alkotta, névleges lényegeinkben oly határozatlanok. Ha különböző emberektől kérdeznénk meg egy rendellenes alkatú újszülött magzatra vonatkozólag, hogy ember-e vagy sem, minden kétségen felül áll, hogy különböző válaszokat kapnánk. Ez pedig meg nem eshetnék, ha a szubsztanciák megkülönböztetésére és elhatárolására szolgáló névleges lényegeinket nem az ember alkotná, és nem alkotná bizonyos szabadsággal, hanem szigorúan másolná azokról a pontos körvonalakról, amelyekkel a természet minden szubsztanciát fajokká különböztetett. Ki vállalná, hogy megoldja azt a kérdést, vajon miféle fajba tartozott a Licetus[2] említette emberfejű és disznótestű torzszülött lény? Vagy azok, amelyeknek embertesttel állatfeje, kutyafeje vagy lófeje volt? Ha ezeknek a teremtményeknek bármelyike életben maradt volna és beszél, ez még növelte volna a nehézséget. És ha emberi alak volt egészen a derekáig és azon alul

[1] *Menagiana.* 278. 340.
[2] 1. könyv. 3. fej.

már sertés, vajon gyilkosság lett volna elpusztítani? Avagy tanácsot kellett volna kérni egy püspöktől, vajon eléggé ember-e, hogy a keresztkúthoz legyen bocsátható? Amint az — miként hallottam — Franciaországban meg is történt néhány évvel ezelőtt egy valamennyire hasonló esetben. Ennyire bizonytalanok számunkra az állatfajok határai; mert mincs egyéb mértékünk, mint saját gyűjtésű összetett ideáink. Ennyire távol vagyunk annak biztos tudásától, hogy mi is az az ember — bár talán nagy tudatlanságnak minősítenék, ha eziránt valaki kétségeskednék. És mégis azt gondolom, kimondhatom, hogy erre a fajra nézve a biztos határvonalak oly távol állanak a meghatározottságtól, oly messze vagyunk attól, hogy névleges lényegét alkotó egyszerű ideáinak számát pontosan megállapítottuk volna és azokat tökéletesen ismernénk, hogy ezen a téren komoly kétségeink támadhatnak. Úgy képzelem, hogy az ember szónak egyik eddigi meghatározása sem, sőt ennek az állatfajnak egyik leírása sem oly pontos és tökéletes, hogy gondolkodó és kutató szellemű egyént kielégítsen. Még kevésbé részesülhetne általános helyeslésben — és nem szerepelhetne mint olyan, amelyhez mindenki ragaszkodnék — oly esetekben, amikor élet és halál, keresztelés vagy nem-keresztelés kérdésében kell dönteni.

28. §. *De mégsem olyan tetszőlegesek, mint a kevert módozatok*

Bár a szubsztanciáknak ezeket a névleges lényegeit az elme alkotja, mégsem készültek olyan tetszőlegesen, mint a kevert módozatok névleges lényegei. Minden névleges lényeg megalkotásához a következők szükségesek: 1. Az alkotó-ideák olyan szoros kapcsolatban legyenek, hogy bármily összetett legyen is, mégis egyetlenegy ideát alkosson. 2. Az ilyformán egyesített sajátos ideák pontosan ugyanazok legyenek, és ne legyen sem több, sem kevesebb. Mert ha két összetett elvont idea alkotóelemeiknek akár számában, akár fajtájában különbözik, akkor nem egy és ugyanazon lényeget alkotják, hanem két különbözőt. Az elsőben, az összetett szubsztancia-idea megalkotásában az elme csupán a természetet követi; semmi egyebet nem foglal egybe, mint azt, amit a természetben egyesítettnek feltételez. Senki sem kapcsolja a bárány hangját a ló alakjához, sem az ólom színét az arany súlyához és keménységéhez, hogy valóságos szubsztanciák összetett ideáit kialakítsa — hacsak elméje nem hajlandó fejét agyrémekkel és beszédét értelmetlen szavakkal megtölteni. Az emberek a mindig összekapcsolt és állandóan együttlétező minőségeket megfigyelve másolták a természetet,

és az így egyesített ideákból alkották összetett szubsztancia-ideáikat. Mert bár az emberek készíthetnek olyan összetett ideákat, amilyeneket akarnak, és adhatnak azoknak olyan neveket, amilyeneket tetszik, mégis — ha megértetni óhajtják magukat — mihelyt valóságosan létező dolgokról beszélnek, bizonyos fokig alkalmazniuk kell ideáikat azokhoz a dolgokhoz, amelyekről beszélni akarnak. Másképpen az emberek nyelve bábeli hangzavarrá válnék. És mert minden ember szavait csak az értené, aki mondja, nem szolgálhatnának társalgásra és az élet mindennapi ügyeiben, ha az ideák, amelyeket fednek, nem felelnének meg valami módon a szubsztanciák közönséges megjelenésének és összeillésének úgy, amint azok a valóságban vannak.

29. §. *A szubsztanciákról alkotott névleges lényegeink rendesen egynéhány, a dolgokban megfigyelt feltűnő tulajdonságból állnak*

A másodikban — habár az emberi elme az összetett szubsztancia-ideák alkotásakor sohasem egyesít a valóságban együtt nem levő vagy együtt levőknek nem feltételezett minőségeket, s így ezt az egységet igazában a természettől kölcsönzi — mégis az egybefoglaltak száma annak gondosságától, buzgóságától, képzelőerejétől függ, aki alkotja őket.

Az emberek általában megelégednek egynéhány szembeszökő érzékelhető tulajdonsággal, és gyakran — ha nem is mindig — nem egyet kihagynak azok közül, amelyek ugyanolyan fontosak s ugyanoly szorosan egyek, mint amelyeket belefoglaltak. Az érzékelhető szubsztanciák kétfélék. Szerves testek, amelyek mag révén terjednek; ezekben az alak számunkra a vezető tulajdonság és a legjellegzetesebb, ami a fajt meghatározza. Tehát a növényvilágban és az állatvilágban az ilyen és ilyen alakú tömör, kiterjedt szubsztancia rendszerint már megoldja a feladatot. Mert bár bizonyos emberek sokra értékelik az ő animal rationale meghatározásukat, de ha találnánk olyan teremtményt, aki beszél és akinek esze van, de nem osztozik az ember szokott formájában, az — úgy vélem — alig menne emberszámba, bármennyire animal rationale volna is egyébként. És még ha Balaam szamara egész életében olyan okosan társalgott volna, mint ezt egyszer gazdájával tette, kétségbevonom, hogy akadt volna valaki, aki az ember névre méltónak találja, vagy egyetért azzal, hogy az a szamár ugyanabból a fajból való, mint ő. Amint az állatok és növények esetében az alak, úgy a legtöbb más, nem magról szaporodó testben a szín az, amelyen megakad a szem és amely leginkább irányít. Így ahol az arany színét látjuk, hajlandók

vagyunk odaképzelni mindazokat a többi minőségeket is, amelyeket összetett ideánk tartalmaz. Közönségesen ezt a két szembeszökő minőséget, az alakot és a színt a fajok oly döntő vonásának vesszük, hogy egy jó képre készségesen mondjuk: ez oroszlán, ez rózsa, ez arany, ez ezüst serleg, csupán a ceruzával a szemnek szolgáltatott különböző alakok és színek alapján.

30. §. *Bár ilyen tökéletlenek, mégis szolgálják a közönséges társalgást*

De ha ez elég jó szolgálatot tesz is nagyjából vett, zavaros fogalmak s pontatlan beszédmódok és gondolkodásmódok esetében, az emberek korántsem értenek egyet azoknak az egyszerű ideáknak vagy minőségeknek szigorú számára nézve, amelyek a dolgok valamely fajtájához, annak neve alá tartoznak. Ez nem csodálkozni való, mert sok idő, fáradság, ügyesség, szigorú kutatás és hosszú vizsgálódás szükséges annak felismeréséhez, hogy melyek az egyszerű ideák, és hány van közülük a természetben állandóan és elválaszthatatlanul egyesítve ugyanabban az alanyban, mindig együttlétezésben. A legtöbb embernek erre még csak tűrhető mértékben sincs elegendő ideje, hajlandósága vagy szorgalma, megelégszik tehát a dolgok egy-két feltűnő külső tulajdonságával, és ezek révén könnyedén különbözteti meg és osztályozza őket az élet mindennapi ügyeiben, aztán minden további vizsgálódás nélkül neveket ad nekik, vagy átveszi a már használatban levő neveket. Ezek a nevek a közönséges társalgásban elég jól betöltik az egynéhány feltűnően együttlevő minőséget képviselő jel szerepét, de azért korántsem tartalmaznak megállapított jelentésben és határozott számban összefoglalt egyszerű ideákat; még kevésbé tartalmazzák mindazokat, amelyek a természetben vannak egyesítve. Aki meggondolja, hogy annyi kavarodás után a genus és a species körül, és annyi beszéd után a fajlagos különbségekről mégis milyen kevés szóról van végleges meghatározásunk, az joggal képzelheti, hogy azok a formák, amelyekkel ennyi zajt ütöttek, puszta agyrémek, és nem világítanak bele a dolgok fajlagos természetébe. És aki megfontolja, hogy a szubsztanciák nevei milyen távol állanak attól, hogy olyan jelentésük legyen, amelyben mindenki, aki csak e neveket használja, megegyeznék, annak lesz oka arra a következtetésre, hogy bár a szubsztanciák névleges lényegeinek mindegyikét természetes másolatnak tételezzük fel, mégis valamennyi vagy a legtöbb nagyon tökéletlen. Mert az összetett ideáknak különböző emberekben nagyon különböző az összetétele; a fajok határai tehát

olyanok, amilyeneknek az emberek készítették őket, s nem a természet, ha ugyan a természetben egyáltalán vannak ilyen előre rögzített határok. Az igaz, hogy a természet sok egyedi szubsztanciát úgy alkotott, hogy megegyezések és hasonlóságok vannak közöttük, és így alapot szolgáltatnak arra, hogy fajtákba sorozódjanak. De minthogy a dolgoknak részünkről való osztályozása, vagyis határozott fajok alkotása azért történik, hogy megnevezzük és általános kifejezések alá foglaljuk őket, nem látom át, miképpen lehet azt mondani, hogy a természet állapítja meg a dolgok fajainak határait, vagy ha mégis megadja, akkor a fajoknak általunk szabott határai nem egyeznek meg pontosan azokkal, amelyeket a természet adott. Mert nekünk az általános nevekre a jelen használat céljából lévén szükségünk, nem vesztegelünk mindazoknak a minőségeknek hiánytalan felfedezésén, amelyek a legjobban megmutatnák legfontosabb különbségeiket és megegyezéseiket, hanem bizonyos szembeötlő vonásaik szerint magunk osztjuk fajokra őket, hogy általános nevek alatt minél könnyebben közölhessük rájuk vonatkozó gondolatainkat. Minthogy semmiféle szubsztanciáról sincsen más tudásunk, mint a benne egyesített egyszerű ideák, és mert különböző egyedi dolgokról észleljük, hogy több egyszerű ideában megegyeznek más dolgokkal, ezt az együttest tesszük általános névvel ellátott fajlagos ideánkká. Így mind saját gondolatainkban, mind másokkal való társalgásainkban mindazokat az egyedeket, amelyek ebben az összetett ideában megegyeznek, rövid szóval jelölhetjük anélkül, hogy az alkotó egyszerű ideákat felsorolnánk s így unalmas leírásokkal vesztegetnénk időnket. Látjuk ugyanis, hogy erre kényszerülnek azok, akik a dolgok valami új fajtájáról akarnak beszélni, amelyre még nincs nevük.

31. §. *A fajoknak ugyanazzal a névvel jelölt lényegei a különböző elmékben nagyon különbözők*

Mindazonáltal, bár ezek a szubsztanciafajok a közönséges társalgásban elég jó szolgálatot tesznek, világos, hogy az az összetett idea, amelyen belül különböző egyedeket megegyezőknek látunk, a különböző emberekben nagyon különbözőképpen alakul. Némelyeknél pontosabban, másoknál kevésbé pontosan. Ez az összetett idea némelyeknél több, másoknál kevesebb minőséget tartalmaz, és így láthatólag olyan, amilyenné az elme alkotja. Gyermekek számára a sárgán fénylő szín már arany. Mások hozzáteszik a súlyt, a nyújthatóságot és olvaszthatóságot. Ismét mások még egyéb minőségeket is egyesítenek ezzel a sárga színnel, amelyek épp oly állandók, mint a súly,

az olvaszthatóság. Mert mindezeknek és a hozzájuk hasonló minőségek bármelyikének ugyanaz a jogcíme van arra, hogy bekerüljön annak a szubsztanciának összetett ideájába, amelyben valamennyien össze vannak kapcsolva. És így a különböző emberek más-más egyszerű ideákat tesznek be vagy hagynak ki különböző vizsgálódásaik, ügyességük vagy e tárgyra vonatkozó megfigyeléseik szerint, s ebből folyólag az arany lényege számukra más és más. Ez tehát mindegyiküknek saját műve és nem a természeté.

32. §. *Minél általánosabbak, annál tökéletlenebbek és részlegesebbek*

Ha a legalsóbb fajnak, vagyis az egyedek első osztályozásának névleges lényegét alkotó egyszerű ideák száma az emberi elmétől függ, amely különbözőképpen gyűjtögeti össze őket, még sokkal világosabb, hogy így vagyunk a tágabb körű osztályokkal, amelyeket a logika mestereinek nyelvén genera-nak hívnak. Ezek szándékosan tökéletlen összetett ideák, és első látásra felismerhető, hogy magukban a dolgokban található különböző minőségek közül több szándékosan van kihagyva a generikus ideákból. Mert valamint az elme a több egyedi dolgot magában foglaló általános ideák alkotásakor kihagyja a térbeli, az időbeli és egyéb megkülönböztető minőségeket, melyek azokat egy egyénnél többel már közölhetetlenné teszik, úgy a még általánosabb idea alkotására, amely már különböző fajtákat foglal magában, kihagyja a megkülönböztető minőségeket, és ebbe az újabb csoportjába már csak olyan ideákat foglal be, amelyek a különböző fajtákban közösek. Ugyanaz a kényelmi szempont — amelynél fogva egy néven nevezték a Guineából vagy Peruból származó különböző sárga anyagdarabkákat — vezet akkor is, mikor egy név alá foglaljuk az aranyat, az ezüstöt és még más különböző fajtájú testeket. Ez úgy történik, hogy kihagyjuk azokat a minőségeket, amelyek az egyes fajta külön sajátosságai, és összetett ideát alakítunk azokból, amelyek mindegyik fajtában közösek. Mikor ehhez a fém nevet kapcsoljuk, akkor genus alakul. Ennek lényege az az elvont idea, amely nyújthatóságot, olvaszthatóságot, bizonyos fokú súlyt és tűzállóképességet tartalmaz; ezen minőségekben bizonyos fajta dolgok megegyeznek; kimaradnak a szín és az arany, az ezüst, valamint a többi fém elnevezése alá tartozó fajták más sajátos tulajdonságai. Ebből világosan látható, hogy az emberek a szubsztanciákról való általános ideáik megalkotásában nem követik pontosan a természet adta mintákat. Mert nem található olyan test, amely csupán nyújtható és olvasztható anélkül, hogy ezekhez más hasonlóképpen elválaszthatatlan minőségek ne kapcsolódnának.

De mikor az emberek általános ideáikat alakítják, inkább a nyelv kényelmét és a rövid és tág értelmű jelek segítségével való gyors elintézést célozzák, mint a dolgoknak igazi és pontos természetét úgy, amint azok léteznek; ideáik formálásában inkább azt a célt törekednek elérni, hogy különböző általános és sokat felölelő nevek raktárával lássák el magukat. Úgyhogy a genera és a species egész kérdésében a genus, vagyis a tágabb körű fogalom csupán részleges fogalma annak, amit a fajban találunk, és a faj csupán részleges ideája annak, amit minden egyedben találunk. Ha tehát valaki esetleg azt gondolná, hogy az embert és a lovat, s az állatot és a növényt természet alkotta valóságos lényegek különböztetik meg, annak ezekben a valóságos lényegekben a természetet igen bőkezűnek kell gondolnia, mert alkot egyet a test, egy másikat az állat, s ismét másikat a ló számára, és mindezekkel a lényegekkel nagylelkűen elhalmozza Bukephalost. De ha helyesen akarjuk megítélni, hogy mindezekben a genera-ban és species-ben vagy fajtákban mi történt, azt találjuk, hogy ott semmiféle új dolog nem alakult, többé-kevésbé tág körű jelek készültek, amelyek képessé tehetnek bennünket arra, hogy egynéhány szótaggal számos egyedi dolgot jelölhessünk aszerint, hogy erre a célra alkotott általánosabb vagy kevésbé általános fogalmainkkal megegyeznek-e. Mindezekben észrevehetjük, hogy az általánosabb kifejezés mindig a kevésbé összetett ideának neve, és hogy minden genus csupán az alája tartozó species részleges fogalma. Ha tehát ezeket az elvont általános ideákat teljeseknek gondoljuk, az csakis egy közöttük és bizonyos jelzésükre alkalmazott nevek között megállapított viszonyra való tekintettel lehetséges, nem pedig bármiféle létező, természet alkotta dologgal való vonatkozásban.

33. §. *Mindez a beszéd céljához alkalmazkodik*

Ez megfelel eszméink legkönnyebb és legrövidebb közlési módjának, a beszéd igazi céljának. Mert aki úgy akarja tárgyalni a dolgokat, amint azok a kiterjedés és a tömörség összetett ideájában megegyeznek, annak mindezeknek jelzésére csupán a test szót kell használni. Aki ezekhez más, az élet, érzék, önkényes mozgás szavakkal jelzett ideákat akarná kapcsolni, annak csak az állat szót kell kimondania, hogy jelezze mindazt, ami ezekben az ideákban részesedik, annak pedig, aki élettel, érzékekkel, önkényes mozgással ellátott testről alakított összetett ideát gondol, amelyhez észbeli képesség és egy bizonyos alak kapcsolódik, csak a rövid ember szóra volna szüksége, hogy kifejezhesse mindazokat az egye-

deket, amelyek ennek az összetett ideának megfelelnek. A genus és a species tulajdonképpeni feladata ez. És az emberek ezt a valóságos lényegek vagy szubsztanciális formák minden megfontolása nélkül oldják meg, amelyek nem kerülnek be sem tudásunk körébe, mikor azokról a dolgokról gondolkodunk, sem be nem lépnek szavaink értelmébe, amikor másokkal társalgunk.

34. §. *A kazuárok példája*

Ha beszélnem kellene valakivel egy bizonyos fajta madárról, amelyet a St. James parkban nemrégen láttam — három-négy láb magas, teste a toll és a szőr közé eső valamivel van fedve, sötétbarna színű, nincsen szárnya, hanem annak helyén három-négy kis seprőformán lefelé álló ágacska, hosszú két lábán csak három ujja van és farka nincsen —, akkor ezt a teljes leírást kell adnom, hogy megértessem magamat. De ha megmondják nekem, hogy ennek a neve kazuár, akkor használhatom ezt a szót egész összetett ideámra, amelyet leírásomban említettem. Bár ezzel a szóval, amely most fajlagos névvé vált, az ilyen fajta állat valóságos lényegéről vagy alkatáról semmivel sem tudok többet, mint az előbb; és mielőtt a nevét megtanultam volna, valószínűleg csak ugyanannyit tudtam ennek a madárfajnak természetéről, mint sok angol ember tud hattyúkról vagy kócsagokról, amelyek Angliában nagyon jól ismert madárfajok fajlagos nevei.

35. §. *A szubsztanciák különbözőképpen osztályozhatók, fajtáikat emberek határozzák meg*

A mondottakból világos, hogy a dolgok fajtáit az emberek alkotják. Minthogy csak különböző lényegekből készülhetnek különböző fajok, nyilvánvaló, hogy akik amaz elvont ideákat — a névleges lényegeket — alkotják, azzal megteremtik a species-t, vagy a fajtát. Ha található volna olyan test, amelyből az arany tulajdonságai közül csak a nyújthatóság hiányoznék, kétségtelenül kérdésessé volna tehető, vajon az arany-e, azaz hogy ebből a fajból való-e. Ezt csak annak az elvont ideának segítségével lehetne eldönteni, amelyhez mindenki az arany nevet fűzi. Úgyhogy igazi arany és ehhez a fajhoz tartozó volna annak, akinek az arany hangzásához fűzött névleges lényegébe a nyújthatóság nem volna belefoglalva, és másrészt nem volna igazi arany, vagyis abból a fajból való annak, aki az ő fajlagos arany-ideájába a nyújthatóságot is belefoglalta. És ugyan ki más alakítja ezeket a különböző fajokat még egy és

ugyanazon név alatt is, mint emberek, akik két különböző, nem pontosan ugyanazokból a minőségekből álló elvont ideát alkotnak? Az az elképzelés sem puszta feltételezés, hogy létezhet olyan test, amelyben a nyújthatóság nélkül is meglehetnek az arany többi nyilvánvaló tulajdonságai. Mert bizonyos, hogy — mint a művészek mondják — maga az arany is lehet néha olyan merev, hogy oly kevéssé tűri a kalapácsot, akár az üveg maga. Amit pedig elmondottunk a nyújthatóságnak az arany névhez fűzött összetett ideából való kihagyásáról vagy beletételéről, mindaz elmondható annak sajátos súlyáról, tűzálló voltáról és egyéb hasonló tulajdonságairól is. Mert akármit hagyunk ki vagy teszünk be, a species-t mindig ugyanaz az összetett idea alkotja, amelyhez a név fűződik. Ha pedig bármely egyedi anyagrészecske megfelel ennek az ideának, akkor a fajtának adott név igazán megilleti, s az akkor abból a fajból való. És így igazi arany, tökéletes fém. A fajok mindennemű meghatározása tehát nyilvánvalóan az emberi értelemtől függ, amely ezt vagy azt az összetett ideát alakítja.

36. §. *A szubsztanciák hasonlóságait a természet hozza létre*

Tehát röviden így áll a dolog: a természet sok egyedi dolgot alkot, amelyek sok érzékelhető minőségben és valószínűleg belső alkatukban és szerkezetükben is megegyeznek egymással. De nem ez a valóságos lényeg különbözteti őket fajokká. Hanem abból az alkalomból, hogy a bennük egyesített minőségekben több egyedet megegyezőnek találnak, az emberek rendezik őket fajtákká, hogy összefoglaló jelek alatt kényelmesen elnevezhessék, s így az egyedek ennek vagy annak az elvont ideának való megfelelésüknél fogva e jelek alá sorozódjanak; így ez lesz itt a kék, amaz ott a piros seregből való, ez ember, az pávián — mert ebben áll, gondolom, a genus és a species egész kérdése.

37. §. *Az egyes lények osztályozása a tévedésre hajló ember munkája, bár a természet a dolgokat hasonlókra alkotja*

Nem tagadom, a természet az egyedi dolgok állandó létrehozásában nem mindig alkot új és változatos formákat, hanem van közöttük sok hasonló, egymással rokon. Mégis igaznak gondolom azt, hogy a fajok határai, amelyekkel az ember osztályozza őket, az ember művei. A fajoknak a nevek különbözőségével elkülönített lényegeit, amint bebizonyítottuk, az ember készíti, és azok ritkán felelnek meg pontosan ama dolgok belső természetének, amelyekből vettük

őket. Valóban helyesen mondhatjuk tehát, hogy a dolgok osztályozásának ez a módja az ember műve.

38. §. *Névhez kapcsolt minden elvont idea névleges lényeget alkot*

Egy dolog azonban kétségkívül nagyon különösnek fog látszani ebben a tanításban. Ez pedig az, ami a mondottakból következik, hogy ti. minden elnevezett elvont idea különálló fajt jelent. De ki tehet róla, ha az igazság így akarja? Mert így kell lennie mindaddig, amíg valaki meg nem mutatja, hogy a dolgok species-eit valami más határolja el és különbözteti meg, és míg be nem láttatja velünk, hogy az általános szavak nem elvont ideáinkat jelentik, hanem valami azoktól különbözőt. Szeretném tudni, vajon egy juhászkutya és egy vadászkutya miért nem éppen olyan különálló faj, mint egy spaniel és egy elefánt. Semmiféle más ideánk nincsen az elefánt és a spaniel különböző lényegéről, mint amilyen van egy juhászkutya és egy vadászkutya különböző lényegéről. Mert az egész lényeges különbség, amelyről megismerjük és egymástól elválasztjuk őket, egyedül az egyszerű ideák különböző együttesében rejlik, amelyeknek ezeket a különböző neveket adtuk.

39. §. *Hogyan viszonylik a genera és a species az elnevezéshez*

Hogy mennyire az általános nevek kedvéért történik a species és a genera megalkotása, és hogy az általános nevek mennyire szükségesek a fajoknak, ha nem is a létéhez, de legalábbis azok kiegészítéséhez és fajnak minősítéséhez, az kitűnik — azon kívül, amit fentebb a vízről és a jégről mondottunk — egy másik igen köznapi példából is. Egy néma óra és egy ütőóra csak egyetlen faj annak, akinek e kettőre csak egy neve van. De aki az egyiket zsebórának (watch), a másikat ingaórának (clock) nevezi, s e nevekhez különálló összetett ideákat fűz, annak ezek különböző fajok. Talán azt mondják, hogy a belső alkat és szerkezet a kettőben különböző, s erről az órásnak világos ideája van. És mégis nyilvánvaló, hogy neki a kettő csak egy faj, ha csak egy neve van rájuk. Mert minek kell a belső szerkezetben lennie ahhoz, hogy új fajt alakítson? Vannak órák, amelyek négykerekűek, mások ötkerekűek. Vajon ez fajlagos különbség a készítő számára? Némelyiknek zsinórjai vannak és kis hengerecskéi, a másiknak nincsenek. Némelyiknek szabad az ingája, másokét spirális rugó szabályozza, és ismét másokét disznósörte. Elég-e ebből egy, vagy kell-e valamennyi, hogy megadja a fajlagos különbséget

a mesterember számára, aki ismeri az óráknak ebbeli vagy más szerkezeti változatait? Annyi bizonyos, hogy ezek mindegyike valóságosan különbözik a többitől. De hogy ez vajon lényeges, fajlagos különbség-e vagy nem, az kizárólag arra az összetett ideára tartozik, amelynek a zsebóra nevet adtuk. Amíg mind megegyeznek azzal az ideával, amelyet ez a név jelent, s amíg ez a szó mint általános név nem foglal magában különböző fajokat, addig ezek sem lényegesen, sem fajlagosan nem különbözőek. De ha valaki finomabb osztályozásokat akar létrehozni azon különbségek alapján, amelyeket az óra belső alkatából ismer, és ilyen pontos összetett ideáknak ad olyan neveket, amelyek érvényesülnek, akkor ezekúj fajokká válnak azok számára, akik ezeknek a névvel ellátott ideáknak birtokában vannak. E különbségek révén akkor a zsebórákat fajokká különböztethetik, és ezekkel szemben a zsebóra generikus névvé válik. De mindemellett ezek nem lesznek különálló fajok olyan emberek számára, akik nem ismerik az ütőszerkezetet, az óra belső alkatát, és nincs róla más ideájuk, mint a külső alak és a térfogat a mutatók órajelzésével együtt. Ezeknek ugyanis mindazok az újabb nevek csupán rokonértelmű szavak lesznek egy és ugyanahhoz az ideához, és nem jelentenek sem többet, sem mást, mint órát. Ugyanígy állunk, gondolom, a természetbeli dolgokkal is. Senki sem fogja kétségbevonni, hogy az eszes emberben és az idiótában a kerekek és a rugók — ha beszélhetek így — nem különböznek jobban, mint amennyire az idióta alkata egy pávián alkatától különbözik. De hogy vajon e különbségek egyike vagy másika, vagy mindkettő, lényeges-e, ill. fajlagos, azt csak az ember szó által jelentett összetett ideával való megegyezésükből vagy attól való eltérésükből tudhatjuk meg. Mert egyedül ebből határozható meg, vajon az egyik vagy a másik ember-e, vagy egyik sem ember.

40. §. *A mesterséges dolgok fajai sokkal kevésbé zavarosak, mint a természetes fajok*

A fentebb mondottakból láthatjuk, miért van a mesterséges dolgok fajaiban általában kevesebb zűrzavar és bizonytalanság, mint a természetesekében. Mert a mesterséges dolog emberi készítmény, amelyet az alkotó mester tervelt ki, tehát annak ideáját jól ismeri; ne tételezzük fel tehát, hogy a név valami más ideát jelentene, se azt, hogy magában más lényeget hordozna, mint ami bizonyossággal megismerhető és elég könnyen felfogható. A mesterséges dolgok különböző fajtáinak ideája vagy lényege ugyanis legnagyobb-

részt semmi egyéb, mint érzékelhető részeknek meghatározott alakja, és olykor az ezektől függő mozgás, amelyért a készítő az anyagot formálja úgy, amint alkalmasnak találja; s az nem haladja meg képességeink határait, hogy erről bizonyos ideát szerezzünk, és így állapítsuk meg a mesterséges dolgok fajainak megkülönböztetésére szolgáló nevek jelentését kevesebb kétséggel, homályossággal és kétértelműséggel, mint tehetjük a természetes dolgok esetében, amelyeknek különbségei és műveletei felfedezőképességeink határain túl eső szövevényeken múlnak.

41. §. *Különböző fajú mesterséges dolgok*

Engedelmet kell itt kérnem azért, hogy a mesterséges dolgokat különálló fajúaknak gondolom, akárcsak a természeteseket. Azt találom ugyanis, hogy nevekhez kapcsolt elvont ideák segítségével ugyanolyan világosan, rendszeresen s egymástól különállóan vannak fajtákba sorozva, mint a természetes szubsztanciák ideái. Mert ugyan miért ne gondolnánk egy órát és egy pisztolyt egymástól oly tisztán elválasztható fajnak, mint amilyen a ló és a kutya, amikor saját elménkben határozott ideáink és mások számára határozott elnevezéseink vannak róluk?

42. §. *Mindenféle fajtájú ideáink közül egyedül a szubsztanciáknak van tulajdonneve*

A szubsztanciákra vonatkozólag azt kell még megjegyeznünk, hogy ideáink összes különböző fajai közül egyedül ezeknek van sajátos vagy tulajdonképpeni neve, vagyis tulajdonneve, amely csakis egy egyedi dolgot jelent. Mert az egyszerű ideák, módozatok és viszonyok esetében ritkán adódik alkalom arra, hogy gyakran emlegessük ezt vagy azt az egyes példányt, mikor az nincs jelen. Ezenkívül a legtöbb kevert módozat, ezek a születésükkel eltűnő tevékenységek már nem képesek olyan tartós fennmaradásra, mint a szubsztanciák, amelyek maguk a cselekvők, és amelyekben a névvel jelzett összetett ideát alkotó egyszerű ideák tartós egységben maradnak.

43. §. *Nehéz valakit szavakkal oly dolgok elgondolásához juttatni, melyeket a hozzájuk fűzött elvont ideájuktól elszakítottunk*

Elnézést kérek olvasómtól, hogy ilyen hosszan és talán némi homályossággal vesztegeltem ennél a tárgynál. De szeretném belátatni, milyen nehéz másokat szavakon át olyan dolgok meggondolá-

sára vezetni, amelyeket megfosztottak a nekik adott fajlagos különbségektől. Ha nem nevezem meg őket, nem mondok semmit. Ha megnevezem, már ezzel ebbe vagy abba a fajtába sorozom, az elmének e faj szokásos elvont ideáját sugalmazom, és így saját szándékomat keresztezem. Mert emberről beszélni és emellett ugyanakkor félretenni az ember név rendes jelentését, ami nem más, mint a szóhoz közönségesen hozzáfűzött összetett ideánk, és azt kívánni az olvasótól, hogy az embert önmagában véve, azaz úgy tekintse, amint belső alkatában vagy valóságos lényegében, azaz olyasmiben különbözik mástól, amiről nem is tudja, hogy micsoda — ez valóban felületeskedésnek látszik. Pedig ilyesmire kényszerülne az, aki a dolgok feltételezett valóságos lényegeiről és fajairól mint természet alkotta valamikről akarna beszélni, még ha ez csak annak megértetésére szolgálna is, hogy nincs olyasmi, amit a szubsztanciák elnevezésére használt általános nevek jelentenek. De minthogy az ismeretes, megszokott nevekkel ezt nehéz keresztülvinni, engedjék meg, hogy példával próbáljam kissé világosabbá tenni az elmének a fajlagos nevekre és ideákra vonatkozó különböző meggondolásait, valamint így mutassam meg, hogy a módozatok összetett ideái hogyan vonatkoznak olykor más értelmes lények elméjében levő ősképekre, vagy ami ugyanaz, a kapott nevekhez mások által fűzött jelentésekre, olykor pedig egyáltalán nem vonatkoznak semmiféle ősképre. Engedjék meg azt is megmutatnom, hogy az elme szubsztancia-ideáit miképpen vonatkoztatja vagy magukra a szubsztanciákra, vagy neveik jelentésére mint ősképekre; végül pedig megvilágítanom a fajok természetét, vagyis a dolgok osztályozását, amint őket értjük és hasznukat vesszük, továbbá ezekhez a fajokhoz tartozó lényegek természetét, aminek talán nagyobb a jelentősége tudásunk területének és bizonyosságának feltárására, mint ahogy azt első hallásra képzelnénk.

44. §. *Kevert módozatok példái: kinneah és niouph*

Tegyük fel, hogy Ádám felnőtt korban, jó értelemmel felruházva, de idegen földön van csupa új és számára ismeretlen dolog között. Nincsenek más képességei e dolgok megismerésére, mint ma bárkinek lehet, aki az ő korát elérte. Észreveszi, hogy Lamech a szokottnál is bánatosabb; Ádám azt képzeli, hogy ez Lamechnek lángolóan szeretett feleségével, Adahhal szemben fennálló azon gyanakvásával függ össze, hogy az túlságosan kedves egy másik férfi iránt. Ádám közli ezeket a gondolatait Évával és arra kéri őt, vigyázzon, nehogy Adah valami ostobaságot kövessen el. Ebben az Évával

való beszélgetésben használja ezt a két új szót: kinneah és niouph. Egy idő múlva Ádám tévedése kiderül, mert felismeri Lamech bánkódásának forrását, ti. azt, hogy megölt egy embert. Mindazonáltal ez a két név, kinneah és niouph — az egyiknek értelme a férj gyanakvása feleségének hűtlenségére vonatkozólag, a másik a hűtlenség elkövetése — nem veszti el a jelentését. Világos tehát, hogy itt kevert módozatoknak két határozott ideája, két lényegesen különböző cselekvésfaj van nevekkel ellátva. Kérdezem, miben állott ennek a két külön cselekvésfajnak lényege? Nyilvánvaló, hogy mindkettő egyszerű ideák összefoglalása, melyek különbözőek az egyikben és a másikban. Azt kérdezem most, vajon az az összetett idea Ádám elméjében, amelyet ő kinneahnak nevezett, adekvát volt-e vagy nem? Világos, hogy az volt. Mert egyszerű ideák együttese, amelyet minden ősképre való vonatkoztatás, mindenféle mintára való tekintet nélkül, önkényesen tett egybe, elvonatkoztatta, a kinneah nevet adta neki, hogy röviden, ezen egyetlen hanggal kifejezhesse mások számára mindazokat az egyszerű ideákat, amelyek abban az összetett ideában egyesültek. Szükségképpen következik tehát, hogy ez adekvát idea volt. Minthogy ezt az összetételt saját maga választotta, abban megvolt minden, amit csak bele akart tenni, aminek csak benne kellett lennie, így tehát csakis tökéletes, csakis adekvát lehetett és kellett lennie, mert nem vonatkozott semmiféle más ősképre, mint amit feltételezés szerint képviselt.

45. §. *Kinneah és niouph*

Ezek a szavak: kinneah és niouph, fokonkint közhasználatba kerültek, és akkor az eset bizonyos mértékben módosult. Ádám gyermekeinek ugyanazok a képességei voltak s ezáltal ugyanazok az erői is, mint Ádámnak arra, hogy saját elméjükben kevert módozatoknak olyan összetett ideáit alakítsák, amilyenekhez kedvük volt, hogy elvonatkoztassák azokat, és tetszőleges hangokat tegyenek azok jeleivé. Azonban a nevek használata arra való, hogy a bennünk levő ideákat másokkal megismertessük, és ez csak úgy lehetséges, ha ugyanaz a jel ugyanazt az ideát jelenti azok számára, akik közölni szeretnék gondolataikat egymással és beszélgetni akarnak róluk. Tehát Ádám gyermekei közül azok, akik ezt a két szót, kinneah és niouph, megszokott használatban találták, már nem vehették őket jelentéstelen hangoknak, hanem szükségszerűen arra következtethettek, hogy valami helyett állanak; bizonyos ideák, elvont ideák helyett, mert általános nevek, és ezek az ideák volná-

nak ama nevek által megkülönböztetett fajok lényegei. Ha tehát ezeket a szavakat mint már megállapított és elfogadott fajok neveit akarták használni, kénytelenek voltak az elméikben levő s e nevek jelentését tartalmazó ideákat azokhoz az ideákhoz mint mintáikhoz, mint ősképeikhez idomítani, amelyek helyett azok más emberek elméjében állanak. Ekkor ezeknek az összetett módozatoknak ideái már valóban inadekváttá válhattak, mert (különösen a sok egyszerű ideából állók) nagyon hajlandók arra, hogy ne igazodjanak pontosan a más emberek elméiben levő s ugyanezekhez a nevekhez fűzött ideákhoz; — bár rendszerint erre van is kéznél orvoslás, ti. megkérdezni annak a szónak értelmét, amelyet nem értünk, attól, aki használja. Hiszen valójában ugyanolyan lehetetlenség bizonyossággal tudni, hogy a féltékenység és a házasságtörés (amelyek, gondolom, megfelelnek a קנאה és a נאדת szavaknak) mit jelentenek egy másik ember elméjében, akivel ezekről beszélni akarunk, mint amennyire a nyelvalakulás kezdetén magyarázat nélkül lehetetlen volt tudni, hogy a kinneah és a niouph mit fed egy másik ember elméjében, mert ezek tetszőleges jelek voltak mindenkiben.

46. §. *Példa egy szubsztanciafajról: zahab*

Vizsgáljuk meg most ugyanilyen módon a szubsztanciák neveit is első alkalmazásukban. Ádám egyik gyermeke a hegyekben kóborol, ráakad egy csillogó szubsztanciára, megtetszik neki és hazaviszi Ádámnak, aki szilárdnak világos sárga színűnek és különösen súlyosnak találja, Talán először mindössze ennyit vesz észre rajta, elvonatkoztatja ezt az összetett ideát: egy sajátosan világossárga színű, térfogatához képest igen súlyos anyag ideáját, azt elnevezi zahabnak, hogy majd így nevezzen és jelezzen minden anyagot, amely ezeket az érzékelhető minőségeket hordozza. Világos, hogy Ádám most egész másképpen cselekszik, mint az imént, amikor azoknak a kevert módozatoknak ideáit alkotta, amelyeknek kinneah és niouph nevet adott. Mert abban az esetben csupán saját képzeletéből s nem valamely dolog létéből merített ideákat rakott össze. Neveket adott nekik, hogy ez legyen a neve minden olyan dolognak, amely történetesen megegyezik ezekkel az ő elvont ideáival, tekintet nélkül arra, hogy olyan dolog van-e vagy nincsen. A mérce az ő saját műve volt. Emez új szubsztancia-ideájának alakításában egész ellentétesen jár el. Itt mércéjét a természet alkotta meg. Hogy tehát a róla való idea segítségével elképzelhesse azt magának még akkor is, ha az nincs jelen, összetett ideájába egyetlenegy más

egyszerű ideát sem foglal be, mint azokat, amelyeket magán a dolgon észrevesz. Gondja van rá, hogy ideája ennek az ősképnek megfeleljen, és szándékolja, hogy a név egy ilyen annak megfelelő ideát jelentsen.

47. §. *Zahab*

Az az anyagdarab, amelyet Ádám így zahabnak nevezett, egészen más lévén, mint bármi, amit eddig látott, gondolom, senki sem fogja tagadni róla, hogy különálló faj és hogy sajátos lényege van. És hogy a zahab név a fajnak a jegye és minden olyan dolognak a neve, amely ebben a lényegben részesedik. Itt azonban világos, hogy az a lényeg, amelyet Ádám a zahab név jelentésévé tett, semmi egyéb, mint egy szilárd, fényes, sárga és nagyon súlyos test. Az ember kutató elméje azonban nem elégszik meg ezekkel a — hogy így mondjam — felületi minőségekkel, s Ádámot ebben a dologban további vizsgálódásra készteti. Ádám tehát megkopogtatja és kovakővel üti, hogy meglássa, mi fedezhető fel a belsejében. Azt találja, hogy enged az ütéseknek, de nem egykönnyen darabolható. Törés nélkül hajlik. Nem adódik-e most a többi tulajdonságokhoz a hajlékonyság, és nem válik-e ama faj lényegének részesévé, amelyet a zahab szó képvisel? További próbák kiderítik az olvaszthatóságot és a tűzállóképességet. Nem kell-e ezeket is ugyanabból az okból, mint a többi közül bármelyiket, belefoglalni abba az összetett ideába, amelyet a zahab szó jelent? Ha pedig nem, akkor miféle okot lehet felmutatni inkább az egyiknek, mint a másiknak javára? Ha ezeknek be kell jutniuk, akkor az összes további tulajdonságoknak, amelyeket ebben az anyagban további próbák felfedezhetnek, szintén amaz összetett idea alkotórészei közé kell kerülniük, amelyet a zahab szó képvisel, tehát azon faj lényegéből valónak kell lenniük, amelyet ez a név jelez. Minthogy ezek a tulajdonságok végeláthatatlanok, világos, hogy az ezen őskép szerint ilyen módon alkotott idea mindig inadekvát marad.

48. §. *A szubsztanciák elvont ideái mindig tökéletlenek, tehát változók*

De ez még nem minden. Ebből még az is következik, hogy a szubsztanciák nevei nemcsak hogy különböző jelentésüek volnának, aminthogy azok is, hanem különböző jelentésűeknek is feltételezendők, mihelyt különböző emberek használják őket; ez pedig nagyon megzavarná a nyelv használatát. Mert ha minden különálló minőséget, amelyet akárki akármely anyagban felfedez, a neki adott

közös névvel jelzett összetett idea szükségszerű részének feltételezünk, ebből annak kell következnie, hogy ugyanazt a szót különböző emberek elméjében különböző jelentésűnek kell feltételeznünk. Ugyanis nem kétséges, hogy különböző emberek azonos nevű szubsztanciában különböző tulajdonságokat fedezhetnek fel, amelyekről mások nem tudnak semmit.

49. §. *Névleges lényegük meghatározására tehát valóságos lényeget tételeznek fel*

Ennek elkerülése végett tehát mindegyik fajhoz egy hozzátartozó valóságos lényeget tételeznek fel, amelyből mindezek a tulajdonságok folynak, és azt akarnák, hogy a faj neve azt a valóságos lényeget jelentse. Minthogy azonban erről a szubsztanciákban létező valóságos lényegről nincs semmiféle ideájuk, szavaik pedig nem jelentenek egyebet, mint a birtokukban levő ideákat, ezzel a kísérlettel csak annyit érnek el, hogy a nevet, vagyis a hangot teszik e valóságos lényeget tartalmazó dolog helyettesévé anélkül, hogy tudnák, mi az a valóságos lényeg. Ezt követik el az emberek, amikor a dolgok fajairól úgy beszélnek, mintha azokat a természet alkotta volna, és mintha a valóságos lényegek révén különböztetnénk meg őket.

50. §. *Ennek a feltevésnek nincs semmi haszna*

Mert gondoljuk csak meg, mikor azt állítjuk, hogy minden arany tűzálló, ez vagy azt jelenti, hogy a tűzállóképesség része a meghatározásnak, része annak a névleges lényegnek, amely helyett az arany szó áll, és akkor ez az állítás, hogy minden arany tűzálló, nem tartalmaz egyebet, mint az arany szó jelentését. Vagy pedig azt jelenti, hogy a tűzállóképesség nem lévén része az arany szó meghatározásának, magának a szubsztanciának a tulajdonsága, s ebben az esetben világos, hogy az arany szó olyan szubsztanciát fed, amely a dolgok egy fajának természet alkotta valóságos lényegét tartalmazza. Ebben a behelyettesítésben oly zavaros és bizonytalan a jelentése, hogy habár ez a kijelentés: az arany tűzálló, ebben az értelemben valami valóságosnak állítása, mégis olyan igazság, amely az egyes sajátos alkalmazásokban mindig cserbenhagy bennünket, és így nincs valóságos haszna vagy bizonyossága. Mert legyen az mégoly igaz is, hogy minden arany, azaz minden, amiben megvan az arany valóságos lényege, tűzálló, mire való ez nekem, míg nem tudom, mi arany és mi nem arany.

Mert ha nem ismerem az arany valóságos lényegét, lehetetlen tudnom, hogy ez a lényeg melyik anyagdarabban van meg, s így melyik igazi arany, melyik nem.

51. §. *Összefoglalás*

Amennyi szabadsága volt kezdetben Ádámnak kevert módozatok összetett ideáinak minden minta nélkül, pusztán saját gondolataiból való alakítására, ugyanannyi szabadsága van erre azóta is minden embernek. És ugyanaz a szükségszerűség, amely alatt szubsztancia-ideáinak a rajta kívül eső dolgokhoz vagy természet alkotta ősképekhez való alkalmazásában Ádám állott — hacsak nem akarta azokat önkényesen magára kényszeríteni —, áll fenn az azóta élő emberekre nézve is. Tehát ugyanaz a szabadságuk is van, mint Ádámnak volt arra, hogy bármilyen új nevet kapcsoljanak bármilyen ideához (különösen a nyelvalakítás megkezdőinek, ha ugyan tudunk ilyeneket elgondolni), csupán azzal a különbséggel, hogy olyan helyeken, ahol a társadalomban élő emberek már maguk közt nyelvet alakítottak, ott a szavak jelentésének megváltoztatásával már nagyon óvatosan és takarékosan kell bánni. Mert amikor az emberek ideáik számára nevekkel már el vannak látva, és bizonyos ideákhoz a közhasználatra a megfelelő neveket már kiválogatták, a szavak helytelen használatán már csak nevetni lehet. Akinek új eszméi vannak, olykor talán megkockáztathatja, hogy új műszavakat kovácsoljon kifejezésükre. De az emberek az ilyesmit vakmerőségnek vélik, és nem bizonyos, hogy a közhasználat az ilyen szavakat valaha is beveszi a forgalomba. De a másokkal való közlekedésben szükséges, hogy ideáinkat, amelyeket bármely nyelv közönséges szavaihoz fűzünk, azoknak ismeretes, sajátos jelentéséhez illesszük (ezt már bőven kifejtettem), vagy pedig ismertetjük, hogy azoknak miféle újabb jelentést akarunk tulajdonítani.

VII. FEJEZET
A VISZONYSZÓKRÓL

1. §. *A viszonyszók mondatrészeket vagy egész mondatokat kötnek össze*

Azokon a szavakon kívül, amelyek az elmében levő ideák nevei, sok más olyan szó van, amelyek az elme által ideáinak vagy kijelentéseinek adott kapcsolatok jelzésére használatosak. Mikor az elme

másokkal közölni akarja gondolatait, nemcsak az előtte levő ideák jeleire van szüksége, hanem más jelekre is, hogy megmutassa vagy sejtesse az azokkal az ideákkal abban az időben kapcsolatos egynémely sajátos tevékenységét. Ezt különböző módokon cselekszi. Pl. van vagy nincs, ezek általános jegyei az állító vagy tagadó elmének. Azonban az állításon vagy a tagadáson kívül, amelyek nélkül nem lehet a szavakban igazság vagy hamisság, az élményeit másokkal közölni akaró elme nemcsak mondatrészeket, hanem egész mondatokat is kapcsol különböző viszonyaikkal és alárendeltségeikkel együtt avégből, hogy összefüggő szöveget formáljon.

2. §. *A viszonyszók helyes használatában rejlik a helyes beszédmód*

Azokat a szavakat, amelyekkel az elme jelzi, hogy milyen kapcsolatot tulajdonít olyan különböző állításoknak és tagadásoknak, amelyeket egyetlen összefüggő okoskodásba vagy elbeszélésbe foglal, általában viszonyszóknak nevezzük. Különösebben ezek helyes használata adja a jó stílus világosságát és szépségét. Ahhoz, hogy jól gondolkodjunk, nem elegendő világos és tiszta ideákkal gondolkodnunk, sem az, hogy észleljük bizonyos ideáink megegyezését vagy meg-nem-egyezését, hanem folyamatosan kell gondolkodnunk, meg kell figyelnünk gondolataink és okoskodásaink egymástól való függését. És hogy helyesen juttassuk kifejezésre az ilyen módszeres és ésszerű gondolatokat, olyan szavakra is van szükségünk, amelyek megmutatják, milyen kapcsolatokat, korlátozásokat, megkülönböztetéseket, szembeállításokat, hangsúlyokat adunk beszédünk mindenkori megfelelő szakaszának. Ha ezek közül bármelyikben is tévedünk, ahelyett, hogy felvilágosítanánk, megzavarjuk hallgatónkat. Ezért van az, hogy azok a szók, amelyek önmagukban voltaképpen nem is ideák nevei, oly állandó és nélkülözhetetlen alkalmazást nyernek beszédünkben, s oly sokkal járulnak hozzá ahhoz, hogy az emberek jól fejezzék ki magukat.

3. §. *Megmutatják, hogy az elme milyen módon viszonyítja egymáshoz gondolatait*

A nyelvtannak ezt a részét talán ugyanannyira elhanyagolták, mint amennyire túlművelték a többit. Könnyű az embereknek esetekről, nemekről, igemódokról, igeidőkről, gerundiumokról és supinumokról írni; nagy szorgalommal kezelik is ezeket és az ehhez hasonlókat, és bizonyos nyelvekben maguk a viszonyszók is nagyon pontos tanulmányozásban és osztályozásban részesültek. És bár az

elöljárók és a kötőszók stb. a nyelvtanban jól ismert nevek, és a közéjük tartozó viszonyszókat gondosan besorolták külön alosztályaikba, mégis, aki meg akarja mutatni a viszonyszók helyes használatát, jelentőségüket és erejüket, annak kissé több fáradságot kell vennie, saját gondolatainban kell elmélyednie és szigorúan megfigyelnie elméjének okoskodás közben tanúsított mozdulatait.

4. §. *Mind az elme valamely tevékenységének vagy megnyilvánulásának jelei*

Ezeknek a szavaknak megmagyarázására az sem elegendő, hogy — amint a szótárakban szokás — más nyelvnek valamely hozzájuk legközelebb álló jelentésű szavával adjuk vissza értelmüket, mert amit jelentenek, azt közönségesen éppen olyan nehéz megérteni az egyik nyelvben, mint a másikban. Valamennyien az elme valamely tevékenységének vagy utalásának jelei, és helyes megértésük kedvéért az elme különböző szempontjait, mozdulatait, helyzeteit, fordulatait, megszorításait, kivételeit és egyéb gondolatárnyalatait, amelyekre vagy nincs szavunk, vagy csak fogyatékos a szavunk, szorgosan kell tanulmányoznunk. Ezek nagy változatossága messze meghaladja a viszonyszók számát, amelyekkel mindezeknek kifejezésére a legtöbb nyelv rendelkezik, nem lehet tehát csodálkoznunk azon, hogy a legtöbb ilyen viszonyszónak különféle, olykor szinte ellentétes jelentései vannak. A héber nyelvben van egy csupán egyetlen betűből álló viszonyszó, amelynek megszámlálták, ha jól emlékszem, hetvenféle, de minden bizonnyal több mint ötvenféle különböző jelentését.

5. §. *Példák a „de" (but) szócskával*

A „de" (but) viszonyszó, amelynél alig van megszokottabb a nyelvünkben. Aki azt mondja, hogy ez elválasztó szó és hogy megfelel a latin sed és a francia mais szónak, azt gondolja, hogy kielégítően megmagyarázta. Én azonban úgy látom, hogy többféle viszonyt közöl, amelyeket az elme ezzel az egytagú szóval összekötött különböző kijelentéseknek vagy e kijelentések részeinek tulajdonít.

1. „De hogy többet ne mondjak". Itt az elmének bizonyos megállását közli, megállást abban a menetelésben, amely most bevégződött.

2. „Csak (but) két növényt láttam. Itt azt jelenti, hogy az elme a kifejezettnek értelmét minden egyébnek tagadásával elhatárolja.

3. „Ön imádkozik; de nem azért, hogy Isten az igaz valláshoz vezesse önt".

4. „De" (hanem) azért, hogy megerősítse önt a sajátjában". Ez a „de" először azt a feltevést közli, hogy az elmében valami másképpen van, mint kellene, majd utóbb azt mutatja, hogy az elme közvetlen ellentétet állít e gondolat és az előtte való közé.

5. „Minden állatnak van érzéke; de (hisz) a kutya állat". Itt nem sokkal jelent többet, mint azt, hogy a második kijelentés az elsőhöz egy szillogizmus minor-jaként van hozzáfűzve.

6. §. *A viszonyszók használatának kérdését itt csak érintjük*

Kétségtelen, hogy ezekhez e viszonyszónak sok más jelentése is hozzáadható volna, ha azt egész terjedelmében akarnám vizsgálni, és tekintetbe akarnám venni minden helyen, ahol csak előfordul. Ha ezt valaki megtenné, kétlem, hogy használatának minden egyes esetében megérdemelné-e az elválasztó elnevezést, amelyet a grammatikusok adnak neki. De nem az a szándékom itt, hogy az ilyen fajta jeleknek teljes magyarázatát adjam. Ebben a magyarázatban adott példák alkalmul szolgálhatnak a nyelvben való használatuk és erejük meggondolására, és bevezethetnek bennünket gondolatközlő elménk különböző tevékenységeinek szemléletébe. Elménk ugyanis a másokkal való közlés útját találja meg e viszonyszók révén, amelyek közül egyesek állandóan, mások pedig csak bizonyos összefüggésekben egész mondatok értelmét hordozzák magukban.

VIII. FEJEZET

AZ ELVONT ÉS KONKRÉT KIFEJEZÉSEKRŐL

1. §. *Elvont kifejezések nem állíthatók egymásról, és miért?*

A nyelv közönséges szavai és mindennapi használatuk bepillantást nyújthattak volna ideáink természetébe, ha figyelemmel vizsgáljuk őket. Amint kimutattuk, az elme képes ideáinak elvonatkoztatására és az ideák így olyan lényegekké, általános lényegekké válnak, amelyek révén a dolgok fajait megkülönböztetjük. Nos, minthogy mindegyik elvont idea különálló, úgy hogy közülük egyik sem lehet a másik, az elme a maga intuitív megismerésével észreveszi különbségüket, tehát mondatainkban két egész ideát egymásról sohasem állíthatunk. Ez látható a nyelv mindennemű használatában, amely nem engedi, hogy két elvont szót, vagyis két elvont ideanevet, egymásról állíthassunk. Mert ha ezek az ideák mégoly

közeli rokonoknak mutatkoznak is, és akármennyire igaz is, hogy az ember állat, vagy eszes, vagy fehér, mégis mindenki az első hallásra észreveheti a következő kijelentések hamisságát: az emberiesség állatiasság, vagy eszesség, vagy fehérség; és ez annyira nyilvánvaló, mint a leginkább elfogadott maximák bármelyike. Minden állításunk ugyanis konkrét, vagyis nem azt állítjuk, hogy az egyik elvont idea a másik, hanem azt, hogy az egyik elvont idea a másikhoz van kapcsolva. Ezek az elvont ideák a szubsztanciák esetében akármilyen fajták lehetnek; minden más esetben alig egyebek, mint viszonyok ideái; a szubsztanciák esetében a legtöbbször erők ideái. Pl. az ember fehér, ez azt jelenti, hogy az a dolog, amelyben benne van az ember lényege, lényegében tartalmazza a fehérség lényegét is, amely semmi egyéb, mint erő arra, hogy a fehérség ideáját keltse abban, akinek szeme meg tudja látni a közönséges tárgyakat. Vagy: az ember eszes, ez azt jelenti, hogy ugyanaz a dolog, amely tartalmazza az ember lényegét, tartalmazza abban az eszesség lényegét is, azaz az okoskodóképességet.

2. §. *Ideáink különbségét tüntetik fel*

A nevek e megkülönböztetése mutatja ideáink különbségét is. Mert ha jól figyelünk, azt találjuk, hogy minden egyszerű ideánknak van elvont neve is, konkrét neve is. Ezek közül az egyik (a grammatikusok nyelvén szólva) főnév, a másik melléknév. Így: fehérség, fehér; édesség, édes. Ugyanez áll a módozat és a viszony ideáiról is. Így: igazságosság, igazságos; egyenlőség, egyenlő; azzal az egyetlen különbséggel, hogy a viszonyok, különösen az emberi viszonyok nevei főnevek, mint paternitas, pater, amelynek könnyű lenne az okát adni. De a szubsztanciák ideáiról alig vannak vagy egyáltalán nincsenek elvont neveink. Mert igaz, hogy az iskolák bevezették az animalitas, humanitas, corporeitas és hasonló szavakat, de ezek nincsenek arányban azzal a végtelen sok szubsztancianévvel, amelyeknek elvont szavakká történő kovácsolásához az iskolák sohasem voltak elég nevetségesek. Az a kevés pedig, amelyeket a skolasztika faragott és adott tanítványai ajkaira, sohasem jutott közhasználatba és nem részesült nyilvános helyeslésben. Ez pedig, legalábbis számomra, az egész emberiségnek azt a vallomását jelenti, hogy a szubsztanciák valóságos lényegéről nincsenek ideáik, mert ilyen ideákra nincsenek neveik. Pedig kétségtelenül volnának ilyen neveik, ha erre vonatkozó tudatlanságuk tudata vissza nem tartotta volna őket az ilyen meddő vállalkozástól. Bár tehát elegendő ideájuk volt arra, hogy megkülönböztessék az aranyat a kőtől, a fémet a fától,

mégis csupán félve merészkedtek ilyen szavakra, mint: aurietas, saxietas, metallietas és lignietas vagy hasonló nevek, amelyek azt igényelnék, hogy ama szubsztanciák valóságos lényegét jelentsék, amiről pedig tudták, hogy nincsenek róla ideáik. És valóban, csakis a szubsztanciális formák tana és egy nem levő tudásnak vélt birtokosaiba vetett bizalom volt az, mely előbb kovácsolta, azután bevezette az ilyen szavakat, mint animalitas, humanitas és a hasonlókat. Ezek alig jutottak kívül saját iskolájukon, és értelmes emberek között sohasem kerültek forgalomba. Igaz, hogy a humanitas ismeretes szó volt a rómaiaknál, de egészen más értelemben, és sohasem jelentette valamely szubsztancia elvont lényegét, hanem egy módozat elvont neve volt, konkrét neve pedig humanus és nem homo.

IX. FEJEZET

A SZAVAK TÖKÉLETLENSÉGÉRŐL

1. §. *A szavakat gondolataink rögzítésére és közlésére használjuk*

Abból, amit az előző fejezetekben mondottunk, könnyű belátni, hogy a nyelvben micsoda tökéletlenség rejlik, és maga a szavak természete majdnem elkerülhetetlenné teszi, hogy soknak jelentése kétes vagy bizonytalan legyen. A szók tökéletességének vagy tökéletlenségének vizsgálata céljából először is használatukat és céljukat kell megfontolnunk, mert ez irányú több-kevesebb alkalmasságuk szerint mondhatók többé vagy kevésbé tökéleteseknek. Ennek a fejtegetésnek előző részében gyakran volt alkalmunk megemlíteni a szavak kétféle használatát:

az egyik saját gondolataink rögzítése,
a másik gondolataink másokkal való közlése.

2. §. *Bármely szó alkalmas a rögzítésre*

Ami ezek közül az elsőt illeti, mikor emlékezetünk támogatására saját gondolatainkat rögzítjük, mintha csak önmagunkhoz beszélnénk, erre bármely szó megteszi a szolgálatot. Minthogy ti. a hangok az ideáknak tetszőleges és közömbös jelei, az ember saját maga számára azt a szót használhatja ideáinak jelzésére, amelyik tetszik. Nem lesz bennük tökéletlenség, ha ugyanarra az ideára állandóan ugyanazt a jelet használja, mert akkor nem tévedhet jelentésük megértésében, s éppen ebben áll a nyelv helyes használata és tökéletessége.

3. §. *Érintkezés a szavak révén: polgári vagy filozófiai céllal*

Második pedig ami a szavakkal való közlekedést illeti, ennek is kettős alkalmazása van: először polgári, másodszor filozófiai.

A szavak ilyen polgári használatán értem a gondolatoknak és ideáknak szavakkal való olyan közlését, amely az emberi társadalmakban a polgári élet mindennapi ügyeit és érdekeit illető közönséges társalgások és érintkezésformák szolgálatában áll.

Ellenben a szavak filozófiai használatán azok olyan használatát értem, amely a dolgok pontos eszméinek átadására, biztos és kétségtelen igazságoknak általános tételekben való kifejezésére szolgál, amely igazságokon az elme megpihenhet, és amelyek kielégítik őt az igazi tudásra irányuló kutatásában. Ez a két használat nagyon különálló, és jóval kevesebb pontosság elegendő az egyikben, mint a másikban, amint ezt a következőkben majd meglátjuk.

4. §. *A szavak tökéletlensége jelentésük kétséges vagy kétértelmű voltában rejlik, melyet a hozzájuk fűzött ideák fajtája okoz*

Mivel a nyelv fő célja az érintkezésben a megértés, a szavak ezt a célt nem jól szolgálják sem a polgári, sem a filozófiai társalgásban, ha valamely szó a hallgatóban nem idézi fel ugyanazt az ideát, amelyet az a beszélő elméjében fed. Mármost, mivel a szók nincsenek természetes kapcsolatban ideáinkkal, hanem jelentésüket az emberektől származó tetszőleges összeillesztésből merítik, jelentésük kétséges vagy bizonytalan voltának, annak a tökéletlenségnek, amelyről itt beszélünk, az oka inkább az általuk képviselt ideákban rejlik, mint abban, hogy valamely hangnak több vagy kevesebb képessége volna valamely idea kifejezésére. Mert ebben a tekintetben mind egyformán tökéletesek.

Tehát az, ami valamely szónak jelentésében több kétséget vagy bizonytalanságot okoz, mint más szavak esetében találjuk, az általuk jelölt ideák különböző voltában rejlik.

5. §. *Tökéletlenségük természetes okai különösen azokban a szavakban, melyek a kevert módozatokról és a szubsztanciákról alkotott ideáinkat fedik*

Minthogy a szavaknak természetüknél fogva nincsen jelentésük, az általuk jelölt ideát meg kell tanulni és meg kell tartani azoknak, akik gondolatokat akarnak kicserélni, és bármely nyelven érthető társalgást akarnak folytatni. Ezt azonban a legnehezebb keresztülvinni ott, ahol:

1. Az ideák, melyeket a szavak képviselnek, nagyon bonyolultak és igen sok ideából vannak összeállítva.

2. Ahol az ideák, amelyeket képviselnek, nincsenek egymással biztos természetbeli kapcsolatban; és így a természetben sehol sincsen megállapított mérték ahhoz, hogy általa helyesbítsük és kiigazítsuk őket.

3. Ahol a szó jelentése olyan mértékhez igazodik, amelyet nem könnyű felismerni.

4. Ahol a szó értelme és a dolog valóságos lényege nem pontosan azonos.

Ezek a nehézségek kísérik azoknak a szavaknak jelentését, amelyek érthetők. Azokat, amelyek egyáltalán nem érthetők, mint például egyszerű ideákat jelentő nevek olyan ember számára, akinek azok felvételére nincsenek szervei vagy képességei, pl. vak embernek a színek vagy süketnek a hangok, itt nem szükséges megemlítenünk.

Mindezekben az esetekben szóbeli tökéletlenséget találunk; ezt majd bővebben megmagyarázom, amikor a különböző ideafajtákra való alkalmazásukat tárgyalom. Mert ha ezek majd vizsgálat alá kerülnek, azt fogjuk találni, hogy a kevert módozatok nevei az első két ok miatt, a szubsztanciák nevei pedig a két utóbbi ok miatt vannak kitéve a kétségességnek és a tökéletlenségnek.

6. §. *A kevert módozatok nevei kétségesek, mert az ideák, amelyeket jeleznek, annyira összetettek*

Először is a kevert módozatok nevei közül sok van kitéve jelentésbeli bizonytalanságnak és homályosságnak.

Mindezt ezeknek az összetett ideáknak gyakran sokrétű alkata okozza. Ahhoz, hogy a szavak az érintkezés célját szolgálják, mint mondottuk, szükséges, hogy a hallgatóban pontosan ugyanazt az ideát támasszák, mint amelyet a beszélő elméjében képviselnek. Enélkül az emberek egymás fejét csak hangokkal és zörejekkel töltik, de nem adják át ezekkel együtt gondolataikat is, nem tárják ki egymás előtt ideáikat, pedig ez volna a társalgás és a nyelv célja. De amikor egy szó nagyon összetett ideát jelez, amelyet összeraktak és széjjelszedtek, akkor nem könnyű az embernek azt az ideát olyan szigorúan kialakítani és meg is tartani, hogy a közhasználatban levő név mindig pontosan ugyanazt a pontos ideát jelentse a legkisebb változat nélkül. Így esik meg, hogy a nagyon sokrétű ideák nevei — a legtöbb esetben ilyenek az erkölcsi szavak — két különböző emberben ritkán hordozzák ugyanazt a pontos

jelentést, mert az egyik ember összetett ideája ritkán egyezik meg a másik emberével, sőt gyakran a saját magáé is különbözik attól, ami tegnap volt, vagy amivé holnapra válik.

7. §. *Mert a természetben nincsenek mértékeik*

Másodszor: mert a legtöbb kevert módozat nevének nincsen természetbeli mértéke, amellyel az emberek helyesbíthetnék és kiigazíthatnák jelentésüket, s így ez a jelentés rendkívül kétes és változó. Olyan ideaegyüttesek ezek, melyeket az elme kedve szerint, csak saját társalgási céljait követve és csak saját eszméihez alkalmazkodva rakott össze, s amelyekkel nem valami valóságos létezőt akart másolni, hanem a dolgokat akarta aszerint elnevezni és rangsorba állítani, hogy megegyezzenek azokkal az ősképekkel vagy formákkal, amelyeket maga alkotott. Az, aki először ejtette ki a csalás, hízelgés, kötekedés szavakat, úgy tette össze az ezekkel jelzett ideákat, amint alkalmasnak találta; így vagyunk ma is minden módozatnévvel, amely használatba kerül, s így volt a régiek neveivel is, amikor először használták őket. Azok a nevek tehát, amelyek oly ideaegyüttest jelölnek, melyet az elme tetszése szerint készít, szükségképpen kétséges jelentésűek, ha sem ilyen együtteseket a természetben nem lehet állandóan egyesítve találni, sem olyan minták nem mutatkoznak, amelyekhez az emberek igazíthatnák őket. Az, hogy mit jelent a gyilkosság vagy szentségtörés stb. szó, magukból a dolgokból sohasem tudható meg. Ezeknek az összetett ideáknak sok olyan része van, amelyek magában a cselekedetben nem láthatók. Az elme szándéka vagy a szent dolgok viszonyulásai, amelyeket a gyilkosság vagy a szentségtörés magában foglal, nincsenek szükségszerű kapcsolatban annak külső és látható cselekedetével, aki valamelyiket elköveti. A puska ravaszának meghúzása az egyetlen, amely a gyilkosságból mint cselekvésből látható, semmiféle természetes kapcsolatban nem áll a többi ideákkal, amelyek a gyilkosságnak nevezett összetett ideát alkotják. Egységük és összeilleszkedésük csupán az értelemből származik, amely egyetlen néven egyesíti őket; de minthogy minden szabály vagy minta nélkül egyesít, elkerülhetetlen, hogy az ilyen önkényes együttest képviselő név jelentése gyakran el ne változzék a különböző emberek elméjében, kiknek alig van valamelyes állandó szabályuk, amelyhez igazítsák magukat és eszméiket az ilyen tetszés szerinti ideák esetében.

8. §. *Közhasználat vagy szabatosság nem elegendő orvoslás*

Igaz ugyan, hogy a közhasználatról, a helyességnek e szabályozójáról feltehetjük, hogy a nyelvbeli jelentések megállapításában némi segítségünkre jöhet, és nem is lehet tagadni, hogy bizonyos mértékben így áll a dolog. A mindennapi társalgás számára a közhasználat eléggé jól szabályozza a szavak értelmét. De minthogy senkinek sincsen elegendő tekintélye a szavak pontos jelentésének megállapítására, sem annak meghatározására, hogy milyen ideákhoz kapcsolja őket, arra már a közhasználat nem elegendő, hogy a szavak jelentését filozófiai fejtegetések céljaira is meghatározza. Alig van a nagyon összetett ideák nevei között csak egyetlenegy is — hogy a többiről ne is beszéljünk —, amelynek a közhasználatban ne volna egészen tág jelentésbeli játéka, s amely még saját értelmének határain belül is ne válhatnék nagyon különböző ideák jelévé. Ezenkívül, minthogy magának a helyességnek szabálya és mértéke sehol sincsen megállapítva, gyakran válik vita tárgyává, vajon valamely szónak ez vagy az a használata szabatos beszédmód-e vagy sem. Mindebből evidens, hogy az ilyen fajta nagyon összetett ideák természettől fogva ki vannak téve annak a tökéletlenségnek, hogy értelmük kétségessé vagy bizonytalanná váljék. Még olyan emberekben sem képviselik ugyanazt az ideát a beszélő és a hallgató elméjében, akiknek elméje hajlik egymás megértésére. Bár pl. a dicsőség és a hála szavak minden ember ajkán azonosak egy egész országban, de az az összetett gyűjtő idea, amelyet mindenki gondol vagy vél e nevek hallatára, láthatólag mégis nagyon különböző az azonos nyelvet használó emberek elméjében.

9. §. *E nevek megtanulásának módja is hozzájárul kétséges voltukhoz*

Nem kevéssé járul hozzá e kevert módozatoknak adott nevek jelentésének kétséges voltához az a mód, ahogyan ezeket a neveket rendesen megtanuljuk. Ha ugyanis megfigyeljük, hogyan tanulják a nyelvet a gyermekek, azt találjuk, hogy az egyszerű ideák vagy a szubsztanciák neveinek megértése céljából rendszerint megmutatják nekik azt a dolgot, amelyről ideát akarnak adni, és megismételik előttük annak nevét, mint pl. fehér, édes, tej, cukor, macska, kutya. De ami a kevert módozatokat, különösen a legfontosabbakat, az erkölcsi szavakat illeti, ezeknek először a hangzását tanulják meg, de már annak felismerésére, hogy miféle összetett ideát jeleznek, vagy másoktól kapott magyarázatra vannak

utalva, vagy — és ez a leggyakoribb — saját megfigyelésükre vagy szorgalmukra szorulnak. Minthogy ez nem nagyon irányul a nevek értelmének igaz és pontos keresésére, ezek az erkölcsi szavak a legtöbb ember ajkán alig egyebek, mint üres hangok. Ha pedig van valami jelentésük, akkor az laza, határozatlan, tehát homályos és zavaros. Még akik figyelmesebben rögzítették is eszméiket, azok is alig menekülnek meg attól az alkalmatlanságtól, hogy e szavak számukra olyan összetett ideákat képviseljenek, amelyek különböznek más, még értelmes és tanult emberek részéről is e szók jelentésének tartott ideáktól. Hol ne találnánk olyan akár vitás szóváltásokat, akár közönséges társalgásokat a tisztesség, hit, kegyelem, vallás, egyház stb. témák körül, amelyekben ne volna könnyű felfedezni, hogy ezekről az embereknek különböző eszméik vannak? Semmi más ez, mint hogy nem egyeznek meg ezeknek a szavaknak jelentésében, nem él az elméjükben ugyanaz az összetett idea, amelynek jelölésére azt a szót használják, és így az egész vita egy hangzás értelmén fordul meg. Ezért látjuk, hogy törvények értelmezésének, akár isteniek, akár emberiek, soha sincs vége. Magyarázat magyarázatot szül, minden értelmezés új anyagot készít újabb értelmezéshez, és nincs vége az erkölcsi szavak jelentésbeli elhatárolásának, megkülönböztetésének, változtatgatásának. Ezek az ember gyártotta ideák így az emberek ugyane hatalmánál fogva in infinitum szaporodnak. Sok ember van, aki első olvasásra ki volt elégítve egy szentírásszöveg vagy egy törvénycikk jelentésével, de mihelyt magyarázókhoz fordult, egészen elvesztette annak értelmét, a felvilágosítások felkeltették vagy növelték kétségeit és homályba borították a szöveget. Nem azért mondom ezt, mintha a kommentárokat haszontalanoknak gondolnám, hanem annak megmutatására, milyen bizonytalanok már természetüknél fogva a kevert módozatok nevei még azoknak a szájában is, akiknek mind a szándékuk, mind a képességük megvan arra, hogy olyan világosan beszéljenek, amennyire csak a nyelv a gondolatokat kifejezni képes.

10. §. *Innen vannak a régi szerzőkben elkerülhetetlen homályosságok*

Fölösleges fehívni a figyelmet arra, hogy mennyi kikerülhetetlen homályt okozott ez azoknak az embereknek írásaiban, akik messze korokban és különböző országokban éltek. Ezzel foglalkozó tanult emberek számos kötete az elegendőnél is jobban bizonyítja, mennyi figyelem, tanulmányozás, éleselméjűség és okoskodás volt szükséges a régi szerzők írásainak helyes értelmezéséhez. Azonban, bár

nincsen olyan írás, amelynek értelmét gondosabban kellene kutatnunk, mint olyan igazságokét, amelyeket hinnünk kell, vagy törvényekét, amelyeknek engedelmeskednünk kell, mert bajokat vonnak maguk után, ha félreismerjük vagy megszegjük őket; de olyan más szerzők értelmezésével szemben már kevésbé kell aggodalmasaknak lennünk, akik csak saját véleményükről írnak, és nézeteiket nem szükségesebb tudnunk, mint nekik a mieinket. Minthogy jó vagy rossz sorsunk nem függ az ő döntéseiktől, nyugodtan maradhatunk tudatlanok eszméiket illetőleg. Mikor tehát olvassuk őket, és látjuk, hogy szavaikat nem használják a kellő világossággal és éleslátással, félretehetjük, és anélkül, hogy megsértenénk őket, e szavakkal döntünk:

Si non vis intelligi, debes negligi (Ha nem igyekszel, hogy megértsenek, el kell viselned, hogy ne törődjenek veled).

11. §. *Kétséges jelentésű szubsztancianevek. Mert az ideák, melyeket fednek, a dolgok valóságára vonatkoznak*

Ha a kevert módozatok neveinek jelentése azért bizonytalan, mert a természetben nincsenek meg azok a valóságos mértékek, amelyekre ezeket az ideákat vonatkoztatni, és amelyekhez őket igazítani lehetne, a szubsztanciák nevei ezzel ellentétes okból azért kétséges jelentésűek, mert a neveik által képviselt ideákról azt tételezik fel, hogy megfelelnek a dolgok valóságának és természet adta mértékekhez viszonyulnak. Szubsztancia-ideáink esetében nincs meg az a szabadságunk, amely megvolt a kevert módozatoknál, ti. alkalmas összetételeket alakítani arra, hogy jellegzetes jegyekké váljanak a dolgok rendezésére és elnevezésére. Itt a természetet kell követnünk, összetett ideánkat valóságos létezőkhöz kell illesztenünk, és neveik jelentését maguknak a dolgoknak alapján kell szabályoznunk, ha azt akarjuk, hogy e neveink az ő jeleik legyenek és helyettük álljanak. Igaz, hogy itt vannak minták, melyeket követhetünk, de ezek olyan minták, amelyek neveik jelentését nagyon bizonytalanná teszik. Mert a neveknek igen állhatatlan és sokféle értelműeknek kell lenniük, ha az ideákat, amelyeket jelölnek, olyan rajtunk kívül eső mértékekre kell vonatkoztatnunk, amelyeket vagy egyáltalán nem, vagy csak tökéletlenül és bizonytalanul ismerhetünk.

12. §. *A szubsztanciák neveinek vonatkoztatása, először: a megismerhetetlen valóságos lényegekre*

A szubsztanciák neveinek, amint megmutattuk, a rendes használatban kettős vonatkozásuk van.

Először: néha azért készülnek, hogy a dolgok valóságos alkatát jelöljék és így jelentésük feltételesen meg is egyezik e valósággal, amelyből a dolgok minden tulajdonsága folyik, és amelyben e tulajdonságok mind összefutnak. De minthogy ez a valóságos alkat vagy (amint nevezhető) a lényeg teljesen ismeretlen előttünk, a jeléül választott bármiféle hang alkalmazásának kétségkívül nagyon bizonytalannak kell lennie. Nem lehet majd tudni, miféle dolgokat nevezünk vagy kellene neveznünk lónak vagy antimonnak, ha ezeket a szavakat a valóságos lényegre értjük, amiről egyáltalán nincs ideánk. Ebben a feltevésben tehát, minthogy a szubsztanciák neveit olyan mércékre vonatkoztatjuk, amelyek megismerhetetlenek, jelentésük ezekkel a mércékkel sohasem igazítható ki, sem meg nem állapítható.

13. §. *Másodszor: együttlétező tulajdonságokra, amelyeket csak tökéletlenül ismerünk*

Másodszor: minthogy a szubsztanciákban együttlétezőknek talált egyszerű ideák a szubsztanciák neveinek közvetlen jelentései, ezek a különböző fajtájú dolgokban egyesítve szolgáltatják azokat a tulajdonképpeni mércéket, amelyekhez neveiket vonatkoztatjuk, és amelyek segítségével jelentésüket a legjobban helyesbíthetjük. De még ezek az ősképek sem szolgálják ezt a célt olyan jól, hogy ezeknek a neveknek ne maradna nagyon különböző és bizonytalan a jelentésük. Minthogy ugyanabban az alanyban igen számos egyszerű idea létezik együtt és van egyesítve, s valamennyinek egyformán van joga belépni abba az összetett fajlagos ideába, amelyet az a fajlagos név jelöl — az emberek, bár egy és ugyanazt az alanyt vélik benne látni, mégis nagyon különböző ideákat alkotnak róla. Így válik elkerülhetetlenné, hogy a jelül használt név a különböző emberek elméjében nagyon különböző jelentésekhez jut. Minthogy az összetett ideát alkotó egyszerű tulajdonságok legnagyobbrészt erők, amelyek más testekben változást okozhatnak vagy tőlük változást szenvedhetnek, számuk úgyszólván végtelen. Ha valaki meggondolja csak azt, hányféle módosulást szenvedhet bármelyik közönséges fém csupán a tűz különböző alkalmazásától, és hogy még mennyivel többféle vál-

toztatás érheti őket a kémikus kezében más testek részéről, az nem fogja különösnek találni, hogy nem tartom könnyűnek bármely fajta test tulajdonságainak összegyűjtését és teljes megismerését a képességeinkkel véghezvihető kutatásmódok segítségével. Minthogy legalábbis elég sok van ahhoz, hogy pontos és határozott számukat senki sem tudhatja, s így a különböző emberek különbözőképpen fedezik fel őket eltérő ügyességük, figyelmük, eljárásmódjaik szerint, tehát nem tehetnek róla, ha különböző ideákat alkotnak ugyanarról a szubsztanciáról, s ezzel közönséges nevük jelentését nagyon változóvá és bizonytalanná teszik. A szubsztanciák összetett ideái olyan egyszerű ideákból állanak, amelyekről feltételezzük, hogy a természetben együtt vannak, tehát mindenkinek joga van összetett ideájába foglalni azokat a tulajdonságokat, amelyeket egyesítve talált. Mert bár az arany szubsztanciából elég lehet valakinek a sárga szín és a súly, de más a királyvízben való oldhatóságnak az arany ideájához való hozzátételét épp olyan szükségesnek tarthatja, mint ahogy valaki az olvaszthatóság hozzátételét tartja szükségesnek. A királyvízben való oldhatóság ugyanis épp oly állandóan kapcsolódik az arany színével és súlyával, mint az olvaszthatóság vagy bármily más tulajdonság; más valaki hozzáteszi a hajlékonyságot, a tűzállóképességet stb. aszerint, ahogy mástól vagy tapasztalatból tanulta. Ki állapította meg ezek közül az arany szónak helyes jelentését? Vagy ki fogja megítélni, melyik az? Mindenkinek megvan a maga mércéje a természetben, amelyre hivatkozik, és okkal gondolja, hogy ugyanannyi joga van azokat a minőségeket tenni az arany által jelzett összetett ideába, amelyeket ő próbált ki, és talált benne egyesítve, mint másvalakinek, aki nem olyan jól vizsgálódott, joga van rá, hogy kihagyja őket, vagy egy harmadiknak, aki más próbákat tett, arra, hogy más tulajdonságokat foglaljon bele. Mert ezeknek a minőségeknek természetbeli egyesülése alkotja egy összetett ideában való egyesítésük igazi alapját, ki mondhatja meg, vajon egyiknek a bekapcsolására vagy kihagyására van-e több ok, vagy a másikéra? Mindebből pedig mindig elkerülhetetlenül következik, hogy az ugyanazon nevet használó emberek összetett szubsztancia-ideái nagyon változók lesznek, és így e nevek jelentése nagyon bizonytalan.

14. §. *Szubsztanciák neveinek változó jelentése*

Harmadszor: alig van olyan egyedi dolog, amely bizonyos egyszerű ideái révén ne több, más egyszerű ideái révén pedig ne kevesebb egyedi lénnyel volna közösségben. Ebben az esetben ki fogja

meghatározni, mely ideák tartozzanak azzal a fajlagos névvel jelzendő ideaegyüttesbe? Vagy lehetséges-e valamely jogos tekintéllyel előírni, hogy mely szembeszökő vagy közös tulajdonságokat kell kihagyni? Vagy hogy mely rejtettebb vagy sajátlagosabb tulajdonságokat kell befoglalni valamely szubsztancia nevének jelentésébe? Mindezek következtében ritkán vagy sohasem kerülhető el a szubsztanciák neveinek ez a kétséges vagy változó jelentése, mely annyi bizonytalanságot, vitát vagy tévedést okoz, mihelyt ezek a nevek filozófiai használatba kerülnek.

15. §. *Ezzel a tökéletlenséggel még használhatók polgári célokra, de filozófiában már nem*

Az igaz, hogy a polgári vagy közönséges társalgásban az általános szubsztancianevek, amelyeknek szokásos jelentését bizonyos szembeszökő tulajdonságok szabályozzák (mint pl. a magról szaporodó dolgok alkata és alakja, más szubsztanciákban pedig legnagyobbrészt az egy-két más érzékelhető tulajdonsághoz kapcsolódó szín), kielégítően megjelölik azokat a dolgokat, amelyekről szólva az emberek meg akarják magukat értetni egymással. Rendesen tehát elég jól felfogják, miféle szubsztanciát véljenek az arany vagy az alma szó mögött, hogy egymástól megkülönböztethessék őket. De filozófiai kutatásokban és vitákban, amikor általános igazságokat kell megállapítani és elfogadott tételekből kell következtetni, már nemcsak azt találjuk, hogy a szubsztancianevek pontos jelentése nincsen jól megállapítva, hanem azt is, hogy ezt megállapítani nagyon nehéz feladat. Például az, aki a nyújthatóságot vagy a tűzállóképesség bizonyos fokát az aranyról való összetett ideájának részévé teszi, ítéleteket hozhat az aranyról, és olyan következtetéseket vonhat belőlük, amelyek igazán és világosan folynak az ilyen értelemben vett aranyból. Ezeket azonban sohasem lehet rákényszeríteni olyan emberre és igazságukról meggyőzni olyan embert, aki a nyújthatóságot vagy ugyanazt a fokú tűzállóképességet nem fogadja be abba az összetett ideába, amelyet az ő használatában az arany szó jelent.

16. §. *Példa, folyadék*

Ez minden nyelvben majdnem minden szubsztancianévnek természetes és elkerülhetetlen tökéletlensége, s erre minden ember könnyen rátalál, ha egyszer a zavaros és laza eszmékből szigorúbb és alaposabb kutatásokra tér át. Mert akkor meggyőződik róla, milyen

kétes és homályos azoknak a szavaknak jelentése, amelyek a közönséges használatban nagyon tisztáknak és határozottaknak látszottak. Voltam egyszer nagyon tudós és nagyon tehetséges orvosok gyűlésén, ahol véletlenül az a kérdés merült fel, vajon áthatolhat-e valamely folyadék az idegek szálain. A vita — mindkét részről való különböző érveléssel — jó soká tartott, mikor én (aki megszoktam arra gyanakodni, hogy a viták nagyrészt inkább a szavak jelentését, mint a dolgok felfogásában rejlő valóságos különbséget illetik) azt ajánlottam, hogy mielőtt a vitában továbbmennének, vizsgálják meg és döntsék el maguk között, vajon mit jelent a folyadék szó. Ez a javaslat először kissé meglepte őket. És ha kevésbé tehetséges emberek, talán nagyon felületesnek és különcködőnek tartják, mert senki sem volt köztük, aki ne gondolta volna magáról, hogy tökéletesen érti, mit jelent a folyadék szó, amiről én is azt gondolom, hogy nem a legbonyolultabb értelmű szubsztancianév a világon. Mégis szívesen engedtek javaslatomnak, és kellő vizsgálat után kiderült, hogy ennek a szónak jelentése nem volt annyira határozott és biztos, amilyennek ők valamennyien képzelték, hanem mindegyikük más-más összetett idea jelének tekintette. Ez észrevétette velük, hogy vitájuk java a szó jelentése körül forgott, és hogy véleményeikben nagyon kevéssé különböztek arra nézve, vajon valamely folyékony és finom anyag átmegy-e az idegvezetékeken. Abban azonban nem volt könnyű megegyezniük, vajon azt folyadéknak nevezzék-e vagy ne; ezt pedig, mikor tekintetbe vették, nem tartották vitára érdemesnek.

17. §. *Példa, az arany*

Talán más helyen alkalmam lesz megvilágítani, mennyire így vagyunk a legtöbb vitával, amelyekben az emberek annyi hevességgel vesznek részt. Itt azonban csak maradjunk az imént említett arany szó példájának kissé pontosabb vizsgálatánál, és meglátjuk, milyen nehéz dolog annak jelentését pontosan meghatározni. Azt hiszem, abban mindenki megegyezik, hogy ez a szó egy bizonyos sárga fényű testet jelent. Ez az az idea, amelyhez a gyermekek az arany szót kapcsolták, nekik a pávakakas farkának fénylő sárga része is tulajdonképpen arany. Mások, mert úgy találják, hogy bizonyos anyagdarabokban ehhez a sárga színhez az olvaszthatóság kapcsolódik, ebből az összetételből alakítják azt az összetett ideát, amelynek egy bizonyos szubsztanciafaj megjelölése céljából az arany nevet adják. Ezzel kizárnak az arany mivoltából minden olyan sárga fényű testet, amelyet a tűz hamuvá tesz, és ehhez a

fajhoz tartozónak, vagyis az arany név alá foglalhatónak csak olyan fénylő sárga testeket fogadnak el, amelyek a tűz hatására felolvadnak és nem hamvadnak el. Más valaki, aki ugyanebből az okból a súlyt adja hozzá mint olyan tulajdonságot, amely ezzel a színnel ugyanoly szorosan kapcsolódó minőség, mint az olvaszthatóság, azt gondolja, ugyanannyi oka van ebbe az ideába és ennek a névnek jelentésébe azt is bekapcsolni; tehát az ilyen színű testből és az olvaszthatóságból való összeállítás tökéletlen — és így tovább a többire nézve is. Senki sem mutathat fel okot arra nézve, hogy a természetben mindig egyesített elválaszthatatlan tulajdonságok közül bizonyosak miért kerüljenek bele a névleges lényegbe és mások miért maradjanak ki, vagy hogy az ujján levő gyűrű anyagát jelentő arany szó miért határozza meg azt a fajtát inkább annak színével, súlyával, olvaszthatóságával, mint színével, súlyával és királyvízben való oldhatóságával, mikor az abban a folyadékban való feloldása ugyanolyan elválaszthatatlan tőle, mint a tűzben való megolvadása. És ezek közül egyik sem egyéb, mint annak a szubsztanciának viszonya két másik testhez, amelyeknek képességük van arra, hogy különbözőképpen hassanak rá. Mert miféle jogon jut be az olvaszthatóság az arany szó által jelentett lényegbe, és az oldhatóság miért marad annak csak egyik sajátsága? Vagy miért része a lényegének a szín, és nyújthatósága miért csak sajátság? Én úgy vélem, hogy mindezek csupán az arany valóságos alkatából folyó tulajdonságok, csupán erők, tevékeny vagy szenvedő erők más testekkel való vonatkozásban; semmiféle tekintély az arany szó jelentését (a természetben meglevő testtel való viszonyában) nem határozhatja meg ama testben található egyik ideaegyüttesnek javára inkább, mint a másikéra; ennek a névnek jelentése tehát elkerülhetetlenül nagyon bizonytalan marad. Mert, amint mondottuk, ugyanabban a szubsztanciában különböző emberek különböző tulajdonságokat észlelnek; és azt hiszem, elmondhatom, hogy senki sem észleli valamennyit. Tehát a dolgokról csak nagyon tökéletlen leírásaink vannak, és szavaink nagyon bizonytalan jelentésűek.

18. §. *Az egyszerű ideák nevei a legkevésbé kétségesek*

Az elmondottakból könnyű belátni azt, amit már előzőleg megjegyeztünk, ti. hogy minden ideáink között az egyszerű ideák nevei vannak a legkevésbé kitéve a félreértésnek, éspedig a következő okokból. 1. Mert az ideák közül, amelyeket képviselnek, mindegyik csak egyetlen észrevevés, tehát könnyebben megszerezhető és világ-

gosabban megtartható, mint az összetettebbek. Ennélfogva nem osztoznak abban a bizonytalanságban, amely a szubsztanciák és kevert módozatok összetett ideáit rendszerint kíséri, amelyeknél az őket alkotó egyszerű ideák pontos számában nem könnyű megegyezni, s azokat így az elmében nem könnyű megtartani. És 2. mert sohasem kerülnek vonatkoztatásba semmi más lényeggel, mint pusztán azzal az észrevevéssel, amelyet közvetlenül jelentenek. Ez a vonatkozás teszi a szubsztanciák neveinek jelentését természetszerűleg oly bonyolulttá és ad alkalmat oly sok vitára. Az olyan emberek, akik szavaikat nem használják fonákul, s nem bocsátkoznak szándékos szőrszálhasogatásba, ritkán tévednek bármely előttük ismeretes nyelvben az egyszerű ideák neveinek használatát és jelentését illetően. Fehér és édes, sárga és keserű nagyon világos jelentést hordoznak, amelyet mindenki pontosan megért, vagy könnyen észreveszi, hogy nem érti, és megpróbál tájékozódni. De hogy szerénység vagy mértékletesség más ember használatában miféle egyszerű ideák együttesét fedi, azt nem tudjuk ilyen bizonyossággal. És bármennyire hajlandók is vagyunk azt hinni, hogy elég jól tudjuk, mit jelent az arany vagy a vas, de abban a pontos összetett ideában, amelynek mások teszik ezt jelévé, már nem vagyunk ilyen bizonyosak. Azt hiszem, nagyon ritkán esik meg, hogy a beszélőben és a hallgatóban pontosan ugyanazt az ideaegyüttest jeleznék. Ez pedig szükségszerűen tévedéseket és vitákat teremt, mikor olyan fejtegetésekben kerülnek használatba, amelyekben az embernek egyetemes tételekkel van dolga, egyetemes igazságokat óhajt elméjében rögzíteni, és a belőlük folyó következményeket kívánja megfontolni.

19. §. *Utánuk következnek az egyszerű módozatok*

Ugyanennek a szabálynak értelmében az egyszerű módozatok nevei állanak a legközelebb az egyszerű ideák neveihez abban, hogy kevésbé vannak kitéve a kétségnek és bizonytalanságnak; ilyenek különösen az idomok és a számok ideái, amelyek az emberekben tisztán és világosan élnek. Ugyan melyik ezek megértésére képes elmével ellátott ember értené félre a hét- vagy a háromszög rendes jelentését? És általában mindegyik nemben a legkevésbé összetett ideáknak vannak a legkevésbé kétes neveik.

20. §. *A leginkább kétségesek a nagyon összetett kevert módozatok és a szubsztanciák nevei*

Az olyan kevert módozatok nevei tehát, amelyek csak kevés és kézenfekvő egyszerű ideából állanak, rendszerint nem nagyon bizonytalan jelentésűek. De az igen számos egyszerű ideát tartalmazó kevert módozatok nevei már rendesen nagyon kétes és határozatlan értelműek, és ezt kimutattuk. A szubsztanciák nevei, minthogy olyan ideákhoz vannak kapcsolva, amelyek sem nem valóságos lényegei, sem nem pontos ábrázolatai azoknak a mintáknak, amelyekre vonatkoztatják őket, még nagyobb tökéletlenségnek és bizonytalanságnak vannak kitéve, különösen amikor filozófiai használatukra kerül a sor.

21. §. *Miért terheli ez a tökéletlenség a szavakat*

Valószínűleg felvetődik a kérdés, hogy a szubsztanciák neveiben mutatkozó nagy rendezetlenséget mint tökéletlenséget miért inkább a szavak, mint az értelem terhére írom, mikor az legnagyobbrészt a szubsztanciák valóságos alkatának nem-ismeréséből és az abba való behatolásunk lehetetlenségéből származik. Ez a kérdés annyira magán hordozza a jogosság látszatát, hogy kénytelen vagyok megokolni, miért éltem ezzel a módszerrel. Be kell vallanom, hogy amikor először fogtam bele az értelemnek ebbe a tárgyalásába, és még jó ideig utána is, a legkevésbé sem gondoltam arra, hogy egyáltalán szükségesek volnának hozzá a szavakra vonatkozó meggondolások. De amikor átnéztem az ideák eredetét és összetételét, s elkezdtem vizsgálni tudásunk bizonyosságát és érvényességi körét, a tudást a szavakkal olyan közeli kapcsolatban találtam, hogy be kellett látnom — hacsak előbb jól meg nem figyeljük a szók jelentésének mikéntjét és erejét —, milyen kevés világosat és pontosat mondhatnánk a tudásról, amely igazságokkal foglalkozik és így állandóan tételekkel van dolga. És bár az igazság a dolgokba torkollik, de ez a legtöbb esetben annyira a szavak közbelépésével történik, hogy a szavak alig tűnnek általános tudásunktól elválaszthatóknak. Legalábbis annyira közbeiktatódnak értelmünk és amaz igazság közé, amelyet az értelem szemlélni és felfogni akar, hogy azon közeghez hasonlóan, amelyen a látható tárgyak áthatolnak, homályosságuk és rendetlenségük nem ritkán ködöt vet szemünk elé és ráfekszik értelmünkre. Ha meggondoljuk, hogy a téves véleményekből, amelyeket az emberek magukévá és másokévá tesznek, s az emberek vitáiban és eszméiben felmerülő

félreértésekből mennyi irandó a szavaknak és azok bizonytalan vagy téves jelentésének rovására, okunk lesz azt gondolni, hogy ez nem csekély akadály a megismerés útján. Annál is inkább elővigyázatosaknak kell vele szemben lennünk, mert ezt mint akadályozó körülményt oly kevéssé vették figyelembe, hogy tökéletesítésének művészete tanulmányozás tárgyává lett s tanultság és finomság rangjára tett szert, amint ezt a következő fejezetben látni fogjuk. Azonban hajlandó vagyok azt képzelni, hogy ha a nyelvnek mint a tudás eszközének tökéletlenségeit alaposabban mérlegelnék, a világban olyan nagy zajt ütő vitatkozásoknak tekintélyes része magától megszünnék, és a tudáshoz, sőt talán a békéhez vezető út is jóval szélesebbre tárulna, mint amilyen most.

22. §. *Ez mérsékletre taníthatna bennünket, amikor értelmezéseinket régi szerzőkre kényszerítjük*

Abban bizonyos vagyok, hogy a szavak jelentése, amely annyira függ annak gondolataitól, eszméitől, ideáitól, aki használja őket, bármely nyelvben elkerülhetetlenül nagyon bizonytalan az egy nyelvet beszélő és egy országban lakó emberek között. A görög szerzők esetében ez annyira szemmel látható, hogy aki átnézi írásaikat, majdnem mindegyikben más-más nyelvezetet talál, bár a szavak ugyanazok. Ha ehhez a minden országban természetes nehézséghez hozzáadnánk a különböző országokat és távoli korszakokat, amelyekben mind a beszélők, mind az írók eszméi, vérmérséklete, szokásai, beszédük díszei és alakzatai stb. nagyon különbözők voltak, s ez akkor mind befolyásolta szavaik jelentését, bár ma számunkra mindez elveszett és ismeretlen, ez a meggondolás elnézővé tenne bennünket egymás iránt azoknak a régi írásoknak értelmezésére vagy félreértésére nézve, amelyeknek megértésében, bár ez nagyon érdekünkben áll, ki vagyunk téve a beszéd elkerülhetetlen nehézségeinek. Mindezek (ha kivételezzük az egyszerű ideák és még egy-két nyilvánvaló dolog neveit), a kifejezések állandó meghatározása nélkül képtelenné teszik a beszédet arra, hogy a szónak a beszélőben élő értelmét és a beszélő szándékát kétség és bizonytalanság nélkül juttassák át a hallgató elméjébe. A vallásról, a törvényről és az erkölcsiségről szóló fejtegetésekben — minthogy ezek a legfontosabb témák — lesznek ezek a nehézségek a legsúlyosabbak.

23. §. *Különösen az Ó- és Újszövetségi Szentírásban*

Az Ó- és az Újtestamentum értelmezőinek és magyarázóinak kötetei ennek nagyon is nyilvánvaló bizonyítékai. Bár minden, amit a szövegek mondanak, csalhatatlanul igaz, az olvasó mégis tévedhet, sőt nem tehet róla, ha nagyon is téved azok megértésében. Azon sincsen csodálkozni való, hogy amikor az Isten akarata szavakba öltözik, ki van téve annak a kétességnek és bizonytalanságnak, ami elkerülhetetlenül kíséri az ilyen természetű közléseket. Hiszen maga az ő testbe költözött fia is alá volt vetve az emberi természet törékenységeinek, bajainak, kivéve a bűnt. És magasztalnunk kellene az ő jóságát, hogy művének és gondviselésének ilyen olvasható betűit tárta az egész világ elé, s az emberiségnek elegendő világosságot és észt adott, hogy még akikhez sohasem jutott el ez az írott szó (ha ugyan belebocsátkoznak ebbe a kutatásba), azok se kételkedhessenek akár Isten létében, akár abban, hogy neki engedelmességgel tartoznak. Ha tehát a természetes vallás tanai az egész emberiség számára világosak, érthetők, s ritkán válnak vita tárgyává, és más kinyilatkoztatott igazságok, amelyeket a nyelv és a könyvek közölnek velünk, ki vannak téve a szavakkal járó szokásos homályosságoknak és nehézségeknek, azt gondolom, illendő volna gondosabban és szorgosabban vizsgálni az előbbit, és kevésbé parancsoló, pozitív és zsarnoki módon erőltetni bele saját értelmezésünket az utóbbiba.

X. FEJEZET

A SZAVAKKAL VALÓ VISSZAÉLÉSRŐL

1. §. *Elszomorító visszaélés a szavakkal*

A nyelv természetes tökéletlenségein és a szóhasználatban oly nehezen elkerülhető zavarokon és homályosságokon kívül a közlés e módjában vétenek az emberek még szándékos hibákkal és elhanyagolásokkal is, mikor a jelek értelmét még inkább megfosztják a világos és határozott körvonalaktól, mint amennyire ez természetszerűleg szükséges.

2. §. *Először: gyakran használnak szavakat világos idea nélkül vagy egyáltalán ideák nélkül. Bizonyos szavak még első eredetükben is világos ideák nélkül kerülnek használatba*

Ebben a nemben az első és leginkább kézzelfogható ilyen visszaélés: a szavak világos és tiszta ideák nélkül való használata, vagy ami még rosszabb, jelek használata bármiféle jelzett dolog nélkül. Ezek kétfélék:

1. Minden nyelvben észlelhetők olyan szavak, amelyekről vizsgálat után azt találjuk, hogy eredetükben és elfogadott használatukban nem fednek tiszta és világos ideákat. Ilyen szavakat legnagyobbrészt a filozófia és a vallás különféle szektái vezettek be. Szerzőik, illetve terjesztőik — vagy mert valami különösre, a közönséges felfogás útjain kívül esőre törekszenek, vagy szokatlan véleményeket támogatnak, avagy hipotéziseik egynémely gyengeségét takargatják — ritkán állják meg, hogy új szavakat ne kovácsoljanak, még hozzá olyanokat, amelyek, ha vizsgálat alá kerülnek, méltán nevezhetők jelentés nélküli kifejezéseknek. Mert vagy nem kapcsoltak hozzájuk határozott ideaegyütteseket, mikor először kitalálták őket, vagy ha igen, ezek legalábbis olyanok, hogy kellő vizsgálat után tarthatatlanoknak mutatkoztak; nem csoda tehát, ha ugyanannak a pártnak mindennapi szóhasználatában üres hangok maradtak, kevés vagy semminemű jelentéssel azok között, akik elegendőnek találják, hogy e szavakat mint egyházuk vagy iskolájuk megkülönböztető jellegeit gyakran vegyék ajkukra anélkül, hogy különösebben törnék a fejüket azon, vajon e szavak miféle pontos ideák jelölésére szolgálnak. Nincs szükségem itt példák halmozására, mindenkinek eleget szolgáltatnak olvasmányai és társalgásai. Vagy ha valaki még jobban el akarja látni magát, az efajta kifejezések nagymestereinél — az iskolamestereket és a metafizikusokat értem — (akik közé kell számítanunk korunk vitatkozó természetfilozófusait és morálfilozófusait is), bőségesen kielégülhet.

3. §. *Más szavak, melyekhez kezdetben ideák fűződtek, később határozott jelentés nélkül kerülnek használatba*

2. Vannak, akik ezt a visszaélést még jobban fokozzák és oly kevés gondot fordítanak a tiszta és világos ideákhoz nem kapcsolt szavak mellőzésére, hogy megbocsáthatatlan könnyelműséggel minden határozott jelentés nélkül naponta használnak olyan szavakat, amelyeket a nyelvbeli megszokás nagyon fontos ideákhoz fűzött. Bölcsesség, dicsőség, kegyelem stb. elég gyakori szavak

minden ember ajkán. De ha azok közül, akik használják, a legtöbb embert megkérdeznénk, mit ért ezeken, elakadnának és nem tudnának válaszolni. Világos bizonyítéka ez annak, hogy bár e hangokat megtanulták és ezek a nyelvük hegyén készen várakoznak, de elméjükben még sincsenek határozott ideák, amelyeket ezekkel kifejezni akarnának.

4. §. *Erre az ad alkalmat, hogy az emberek neveket tanulnak, mielőtt megvolnának a hozzájuk tartozó ideáik*

Az emberek bölcsőjük óta hozzászoktak szavak tanulásához, könnyen szerzik és tartják meg őket még mielőtt ismernék vagy megalkották volna az összetett ideákat, amelyekhez a szavak fűződnek, vagy amelyek a jelentésük gyanánt vélt dolgokban találhatók; így rendesen tovább cselekszik ezt egész életükben; és anélkül, hogy fáradságot vennének határozott ideáknak elméjükben való kialakítására, szavaikat csak a birtokukban levő bizonytalan és zavaros eszmékre alkalmazzák, s megelégednek ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel a többi ember él. Mintha maguk a hangok szükségképpen állandóan ugyanazt a jelentést hordanák magukkal. Így bár az emberek az élet mindennapi körülményeiben, amikor meg akarják értetni magukat, úgy boldogulnak jeleikkel, ahogy tudnak, de szavaik jelentéstelensége, mihelyt már tantételeikről vagy érdekeikről való okoskodásra kerül a sor, nyilvánvalóan értelmetlen üres neszek és szólásmódok özönével tölti meg beszédüket. Különösen erkölcsi témákban állunk így, ahol a szavak legnagyobbrészt tetszőleges és sok olyan ideából álló együtteseket fednek, amelyek a természetben nincsenek szabályszerűen és állandóan egyesítve; gyakran csak a puszta hangokra gondolunk, vagy legfeljebb csak nagyon homályos és bizonytalan eszméket kapcsolunk hozzájuk. Az emberek a szavakat úgy veszik, amint azokat embertársaik használják. Hogy pedig ne mutatkozzanak tudatlanoknak arra nézve, hogy szavaik mit jelentenek, bátran használják őket anélkül, hogy sokat törnék a fejüket biztos értelmükön. Így az ebben rejlő kényelmen kívül ez még azzal az előnnyel is jár, hogy az ilyen tárgyalásokban ritkán lévén igazuk, ugyanilyen ritkán győzhetők meg arról, hogy nincsen igazuk. Mert egy és ugyanaz a dolog arra vállalkozni, hogy megállapított eszmékkel nem rendelkező embereket tévedéseikből kiemeljünk, mint arra, hogy kidobjunk menedékhelyéről egy csavargót, akinek nincs állandó lakása. Úgy sejtem, így áll a dolog; és mindenki megfigyelheti önmagán és másokon, vajon így van-e vagy sem.

5. §. *Másodszor: szavak következetlen alkalmazása*

Gyakori egy másik nagy visszaélés a szavakkal: a használatukban való állhatatlanság. Nehezen akadunk bármely tárgyról szóló olyan értekezésre — különösen ha az vitairat —, amelyben figyelmes olvasással ne volna észrevehető, hogy ugyanazok a szavak (és a legtöbbször az értekezés legfontosabb szavai, éppen azok, amelyeken az érvelés eldől) az egyszerű ideáknak olykor ezt, máskor amazt az együttesét jelölik, ez pedig a nyelvvel való tökéletes visszaélés. A szavak másokkal megismertetendő ideáim jeléül vannak szánva, mégpedig nem valami természetes jelentésnél fogva, hanem önkényes ráillesztés révén; tehát tiszta csalafintaság és visszaélés, ha egyszer az egyik, egyszer a másik dolgot jelölöm vele. Ha szándékosan teszem ezt, ez nem minősíthető semmi másnak, mint nagy esztelenségnek vagy még nagyobb becstelenségnek. Így valaki a mással való elszámolásában ugyanazzal a tisztességgel teheti a számjegyeket egyszer az egyik, egyszer a másik egységcsoport jeléül (pl. hogy a 3-as számjegy egyszer hármat, egyszer négyet és olykor nyolcat is jelentsen), mint ahogyan beszélgetéseiben vagy okoskodásaiban ugyanazt a szót egyszerű ideák más-más együttesére alkalmazza. Ha az emberek számadásaikban így cselekednének, szeretném tudni, ki vállalná, hogy dolga legyen velük? Aki így beszélne üzleti ügyekben és nyolc helyett olykor hetet mondana, máskor kilencet aszerint, hogy neki melyik előnyösebb, hamarosan rászolgálna két olyan név valamelyikére, amelyektől az emberek állandóan visszariadnak. És az érvelésekben meg a tudományos vitákban ugyanez az eljárás mégis elmésségnek és tanultságnak számít. Pedig szememben ez nagyobb tisztességtelenség, mint az adósnyugták meghamisítása valamely adósság felszámításánál; és a csalás annyival súlyosabb, amennyivel az igazság nagyobb fontosságú és értékű, mint a pénz.

6. §. *Harmadszor: mesterkélt homályosság, mint a peripatetikus vagy más filozófiai iskolákban*

Ugyancsak a nyelvvel való visszaélés másik formája a mesterkélt homályosság, azaz vagy régi szavaknak új és szokatlan jelentésben való alkalmazása, vagy új és kétértelmű szavak meghatározás nélkül való bevezetése, vagy még olyan összetételük, amely megzavarhatja szokott jelentésüket. Bár a peripatetikus filozófia volt a legkiválóbb ezen a téren, más szekták sem voltak ettől teljesen mentesek. Alig van közöttük olyan, amely ne volna meg-

terhelve egy és más nehézséggel (ilyen tökéletlen az emberi tudás), és azt ne szívesen takargatták volna a kifejezések homályosságával, s ne zavarták volna össze a szavak jelentését úgy, hogy az, mint az emberek szeme előtt felkavart por, megakadályozza gyönge oldalaik napfényre kerülését. Az, hogy a test és kiterjedés a közönséges használatban két különálló ideát fed, világos mindenki előtt, aki hajlandó egy kissé eszmélődni. Mert ha jelentésük pontosan azonos volna, akkor helyénvaló és egyformán érthető lenne azt mondani: egy kiterjedés teste és azt, hogy: egy test kiterjedése; mégis vannak, akik szükségesnek tartják jelentésük összezavarását. Ennek a visszaélésnek és a szavak jelentésének összezavarásából származó károknak jó hírnevet szereztek az iskolák szerint kezelt logika és a szabad tudományok. A vitatkozás megcsodált művészete sokkal járult hozzá a nyelvek természetes tökéletlenségéhez azzal, hogy sokkal inkább a szavak jelentésének összebonyolítására használták, s inkább erre volt alkalmas, mint a dolgok megismerésére és igazságuk felderítésére. Aki bepillant az ilyenfajta tudós iratokba, a szavak értelmét ott még homályosabbnak, bizonytalanabbnak és határozatlanabbnak találja, mint a közönséges társalgásban.

7. §. *Ehhez a logika és a viták nagyban hozzájárultak*

Ez elkerülhetetlen ott, ahol az emberek tehetségét és tanultságát a vitatkozásban való ügyességből ítélik meg. És ha a jó hírnév és az elismerés csupán az ilyenfajta, a szavak finomságán és árnyalatain múló győzelmeket kíséri, akkor nem csoda, hogy az emberek így használt szellemi képessége összebonyolítja, eltakarja, finomkodásba viszi a hangok jelentését úgy, hogy sohase legyen valami mondanivalónak híján bármely kérdésnek sem védelmében, sem támadásában. Hiszen a győzelem nem azé, akinek oldalán az igazság áll, hanem azé, akié a vitában az utolsó szó.

8. §. *Éles elmének nevezik*

Bár ez nagyon hiábavaló ügyeskedés, amelyet a megismerés útjával egyenesen ellentétesnek gondolok, mégis mindeddig ez került a finomság és éleselméjűség dicséretreméltó és sokra becsült rovatába, ez nyerte el az iskolák tapsait és ez kapott bátorítást a világ tudósainak egy részétől. Nem is csoda, ha régen a filozófusok (azokat a vitázó és civakodó filozófusokat értem, akiket Lucianus szellemesen és joggal minősít így) és azóta az iskolamesterek, akik nagy és egyetemes tudásukért, melyet jóval könnyebb igényelni,

mint megszerezni, törekedtek dicsőségre és megbecsültetésre, jó fogásnak találták, hogy tudatlanságukat összebonyolított szavak különös és magyarázhatatlan szövedékével takargassák, és érthetetlen szavakkal szerezzék meg mások csodálatát az erre annál alkalmasabb szavakkal, minél kevésbé lehet azokat megérteni. Pedig az egész történelem azt mutatja, hogy ezek az alapos tudósok nem voltak sem bölcsebbek, sem hasznosabbak, mint embertársaik, és csak nagyon kevés jót tettek az emberi életnek vagy a társadalomnak, amelyben éltek, hacsak szavak kovácsolása, amelyekhez jelentésül nem termeltek új dolgokat, vagy a régi szavak jelentésének elhomályosítása és összebonyolítása és így minden dolognak kérdésessé és vitássá tétele nem lehet az emberi életnek hasznára és nem méltó ajánlásra és jutalomra.

9. §. *Ebből a tanulásból kevés haszna van a társadalomnak*

Mert e tudós vitázókkal, e mindentudó doktorokkal szemben a világ kormányai az Iskolákon kívülálló államférfiaknak köszönhették békéjüket, védelmüket és szabadságukat; és az írástudatlan és megvetett kézműveseknek (lenéző név) a hasznos mesterségek tökéletesedését. Mindazonáltal ez a mesterkélt tudatlanság és ez a tudálékos összevissza-beszélés diadalmaskodott az utóbbi időben azoknak érdekei és mesterkedései folytán, akik nem találtak kényelmesebb utat a tekintély és uralom ama tetőfokáig, amelyet elértek, mint hogy az elfoglalt és a tudatlan embereket nehéz szavakkal mulattassák, vagy az éleselméjűeket és a lustákat érthetetlen szavakon való vitába keverjék, és ebben a végeláthatatlan útvesztőben őket örökösen fogva tartsák. Nincs a furcsa vagy képtelen tanok elfogadtatásának vagy védelmének jobb módja, mint körülbástyázni őket sötét, kétes meghatározatlan szavak légióival. Ezeket a rejtekhelyeket így hasonlóbbakká teszik rablók barlangjához, rókák odujához, mint becsületes harcosok váraihoz. És ha nehéz őket kiverni onnan, az nem a bennük levő erő, hanem a tüskebokrok, a tövisek és bozót sötétsége miatt van, amely körülveszi őket. Mert ami nem igaz, az az emberi elmének elfogadhatatlan, tehát a képtelenség védelmére nem marad más, mint a homályosság.

10. §. *Megrontja a tudás és a közlés eszközeit*

Így ez a tanult tudatlanság és még a kutató szellemű embereknek is az igazi tudástól való ez a mesterséges visszatartása elterjedt a világon, és a tájékoztatás látszatával inkább összezavarta az

értelmet. Mert látjuk, hogy más jóindulatú és bölcs emberek, akiknek nevelése és tehetségei nem érték el ezt az élességet, értelmesen ki tudják fejezni magukat, és a nyelv világos kezelésével használnak a nyelvnek. És bár a tanulatlan emberek elég jól megértik a fehér és a fekete stb. szavakat s állandó eszméik vannak az e szavakkal jelölt ideákról, mégis akadtak olyan filozófusok, akiknek elég tanultságuk és elég finomságuk volt annak bebizonyítására, hogy a hó fekete, vagy annak bizonyítására, hogy a fehér fekete. Ezzel megvolt az az előnyük, hogy tönkretehették a tárgyalás, a társalgás, a tanítás és a társadalom érintkezési eszközeit, miközben nem tettek egyebet, mint nagy művészettel és finomsággal összebonyolították és elhomályosították a szavak jelentését, s ezzel a nyelv hasznosságát még jobban lefokozták, mint annak valóságos hibái tették: olyan adomány, amilyenre az írástudatlanok sohasem tettek szert.

11. §. *Olyan hasznos, mint összezavarni a hangokat, melyeket az abc betűi jelentenek*

Ezek a tudós emberek ugyanannyira nevelték az emberek értelmét és voltak hasznára életüknek, mint az, aki megváltoztatná az ismert betűk jelentését, és a tudomány finom csalafintaságával — mely messze meghaladja az írástudatlan, együgyű és közönséges ember értelmét — írásaiban kimutatná, hogy tehetnénk A-t B helyett és D-t E helyett stb., az olvasónak nem csekély hasznára és bámulatára. Mert ugyanolyan értelmetlen dolog a fekete szót, amely megegyezés szerint egy bizonyos érzéki ideát fedez, egy másik vagy ellentétes idea fölé tenni, vagyis feketének hívni a havat, mint akár az A jegyet, amely elfogadott jegye a beszédszervnek bizonyos mozgásával létrehozott bizonyos hangmódosulásnak, B-vé tenni, amely megegyezés szerint egy másik, a beszédszerveknek bizonyos más mozgásából származó hangmódosulást jelent.

12. §. *Ez a mesterkedés megzavarta a vallást és az igazságosságot*

És ez a baj nem állott meg a logikai finomságoknál vagy különleges üres töprengéseknél. Betolakodott az emberi élet és társadalom komoly ügyeibe, elhomályosította és összebonyolította a törvény és a teológia fontos igazságait; zavart, rendetlenséget és bizonytalanságot vitt az emberiség ügyeibe; és ha nem is rombolta le, de nagymértékben hasznavehetetlenné tett két nagy szabályt, a vallást és az igazságosságot. Mi egyébre valók voltak legna-

gyobbrészt az isteni és emberi törvények magyarázatai és megvitatásai, mint arra, hogy jelentésüket még kétségesebbé és értelmüket még bonyolultabbá tegyék? Mi más volt a hatása azoknak a sokszoros furcsa megkülönböztetéseknek és kiélezett finomságoknak, mint homály és bizonytalanság, amely a szavakat még érthetetlenebbekké s az ovasót még tájékozatlanabbá tette? Mi másból ered az, hogy amikor a fejedelmek alattvalóiknak szóban vagy írásban közönséges parancsaikat kiadják, könnyen megértik őket, és amikor a törvényekkel népükhöz beszélnek, akkor már nem? És nem fordul-e gyakran elő, hogy egy rendes képességű ember, mint fentebb megjegyeztem, nagyon jól megért egy szöveget vagy egy törvényt, amelyet elolvas, amíg meg nem kérdez egy értelmezőt vagy ügyvédhez nem megy, s mire ezek megmagyarázzák a szavakat, azok vagy nem jelentenek neki semmit, vagy azt jelentik, ami ezeknek tetszik?

13. §. *Ezt nem kellene tanultságnak tekinteni*

Hogy ezeknek a hivatásoknak miféle mellékérdekei szerepelnek itt, azt nem akarom feszegetni. De megfontolandónak tartom, vajon nem volna-e üdvös az emberiségre nézve, amelynek érdekében áll, hogy úgy ismerje a dolgokat, amint vannak és azt cselekedje, amit kellene, és ne töltse el az életet a dolgokról való beszéléssel vagy szavaknak ide-oda dobálásával, vajon, mondom, nem volna-e üdvös, ha a szavak használata világossá és közvetlenné válnék? És ha a nyelvet, amely tudásunk tökéletesítésére és társadalmi kötelékül adatott, nem fordítanánk az igazság elhomályosítására és az emberi jogok összezavarására? Arra, hogy felverjük a port és érthetelenné tegyük mind az erkölcsöt, mind a vallást? Vagy legalábbis, ha ennek már meg kell történnie, ne gondoljuk az ilyen eljárást tudásnak vagy műveltségnek?

14. §. *Negyedszer: dolgoknak veszik a szavakat*

Ismét egy másik nagy visszaélés a szavakkal az, hogy dolgoknak vesszük őket. Bár ez bizonyos fokig minden nevet általában utolér, de legsajátosabban a szubsztanciák neveire tartozik. Ennek a visszaélésnek leginkább azok az emberek esnek áldozatul, akik valamely elfogadott hipotézis tökéletességébe vetett erős hitnek engedik át magukat, és gondolataikat valamely rendszerre határolják. Ennek révén aztán meggyőződésükké válik az, hogy szektájuk kifejezései annyira összhangban vannak a dolgok természeté-

vel, hogy tökéletesen megfelelnek azok valóságos létének. Ki az a peripatetikus filozófián nevelődöttek közül, aki nem gondolja, hogy az a tíz név, amelyek alá tartozik a tíz kategória, pontosan megfelel a dolgok természetének? Ki van abban az iskolában, aki ne lenne meggyőződve arról, hogy a szubsztanciális formák, a vegetatív lelkek, az irtózás az ürességtől, intencionális fajok stb. mind valami valóságos dolgot alkotnak? E szavakat akkor tanulták, amikor a tudományba bevezették őket és látták, hogy mestereik és rendszereik ezeknek nagy fontosságot tulajdonítanak. Nem tudnak tehát megszabadulni attól a véleménytől, hogy ezek a természetnek megfelelnek és valami valóságosan létezőnek ábrázolatai. A platonistáknak ott van a világ lelke, és az epikureusoknak nyugvó atomjaikban a mozgásra törekvés. Alig van filozófiai szekta, amelynek ne volna olyan külön kifejezéscsoportja, melyet mások nem értenek. De ezek az összevissza-beszélések, amelyek az emberi értelem gyöngeségében olyan jól szolgálnak az emberek tudatlanságának mentegetésére és tévedéseik takargatására — ugyanabban a társaságban való megszokott használat folytán mégis a nyelv legfontosabb részének és a leginkább jelentős kifejezéseknek látszanak. És ha e tanításnak uralomra jutása következtében a légies vagy éteries hordozók bárhol általános helyeslésben részesülnek, kétségtelen, hogy e műszavak benyomást gyakorolnak az emberek elméjére, kialakítják bennük az ilyen dolgok valóságáról való meggyőződést ugyanúgy, mint ahogy ezt idáig a peripatetikus formák és az intencionális fajok tették.

15. §. *Példák: az anyagról*

A filozófiai írók olvasása bőséges példákkal szolgál arra nézve, mennyire félrevezeti az értelmet a dolgoknak tekintett nevek használata, talán még olyan szavak esetében is, amelyeknél ilyen visszaélésre nem is gyanakodhatnánk. Csak egyetlenegyet hozok fel, és ez nagyon ismeretes. Mennyi bonyolult vita folyt le az anyagra vonatkozólag, mintha valóságosan volna a természetben ilyesmi a testtől függetlenül, mert hiszen világos, hogy az anyag szó olyan ideát képvisel, amely különbözik a test ideájától. Ha ugyanis ennek a két szónak megfelelő idea pontosan ugyanaz volna, akkor bárhol különbség nélkül használhatnánk egyiket a másik helyett. Azonban látjuk: bár helyes azt mondani, hogy minden testnek egy anyaga van, de nem helyes ezt mondani: minden anyagnak egy teste van. Hozzászoktunk ahhoz, hogy azt mondjuk: egyik test nagyobb, mint a másik, de az furcsán hangzik (és azt

hiszem, sohasem mondják), hogy egyik anyag nagyobb, mint a másik. Honnan van ez? Érthetően abból, hogy bár anyag és test valóságosan nem különállók, hanem ahol az egyik van, ott van a másik is, mindazonáltal anyag és test két különböző fogalmat képvisel, közülük az egyik nem teljes és csak a másiknak egy része. Mert a test tömör, kiterjedt, formált szubsztanciát jelent, amelynek az anyag csak részleges és zavarosabb fogalma, úgy látom, hogy csak a test szubsztanciájára és tömörségére használatos, kiterjedésére és alakjára való tekintet nélkül. Ezért van az, hogy mikor az anyagról beszélünk, arról mindig mint egyről beszélünk, mert igazában kifejezetten nem tartalmaz mást, mint egy tömör szubsztancia ideáját, amely mindenütt ugyanaz, mindenütt egyforma. Minthogy ez a mi anyag-ideánk, éppúgy nem alkotunk fogalmat, sem nem beszélünk a világ különböző anyagairól, mint ahogy a különböző tömörségekről sem beszélünk. Ellenben fogalmat is alkotunk és beszélünk is különböző testekről, mert a kiterjedés és az alak változást szenvedhetnek. De minthogy tömörség nem lehetséges kiterjedés és alak nélkül, az, hogy az anyagot valami ezen meghatározás alá foglalt valóságos létező nevének tekintették, termelte kétségkívül azokat az érthetetlen fejtegetéseket és vitákat, amelyek a materia prima-t illetően a filozófusok fejét és könyveit megtöltötték. Hogy ez a tökéletlenség vagy visszaélés mennyiben érint sok más általános műszót, azt mások megfontolására bízom. Annyit — úgy gondolom — legalább mondhatok, hogy nagyon sokkal kevesebb vita volna a világon, ha a szavakat annak tekintenék, amik, ti. csupán ideáink jeleinek és nem maguknak a dolgoknak. Mert amikor az anyagról vagy bármely más hasonló műszóról érvelünk, igazában csak arról az ideáról érvelünk, amelyet ezzel a hanggal fejezünk ki, akár megegyezik éppen ez az idea a természetben valóságosan meglevő valamely dologgal, akár nem. És ha az emberek megmondanák, miféle ideákat jeleznek szavaikkal, feleannyi homályosság vagy civakodás sem volna az igazság keresésében vagy védelmében, mint amennyi van.

16. §. *Tartóssá teszi a tévedéseket*

De bármilyen alkalmatlanságok származnak a szavaknak e félreértéséből, abban bizonyos vagyok, hogy az állandó használat és megszokás olyan eszmék igézetébe viszi az embereket, amelyek nagyon messze állanak a dolgok igazságától. Nehéz volna bárkit is meggyőzni arról, hogy a szavak, amelyeket apjától, iskolamesterétől, egyházközségének fejétől, vagy valamely tiszteletre méltó

doktortól hallott, semmi olyasmit nem jelentenek, ami valóságosan megvolna a természetben; ez talán nem a legcsekélyebb oka annak, hogy az emberek oly nehezen mozdíthatók ki tévedéseikből még tisztán filozófiai véleményeikben sem, ahol pedig semmi más érdekük nincs, mint az igazság. Régen használt szavaik megerősödnek elméjükben, nem csoda tehát, ha az e szavakhoz kapcsolt helytelen eszméket sem könnyű onnan kiemelni.

17. §. *Ötödször: arra alkalmazzák őket, amit nem jelenthetnek*

Még egy újabb visszaélés a szavakkal, ha olyan dolgokra illesztik őket, amelyeket nem jelentenek és semmi körülmények között sem jelenthetnek. Észrevehetjük, hogy amikor a szubsztanciákat jelentő általános neveket (mert a szubsztanciáknak csak névleges lényegét ismerjük) kijelentésekbe foglaljuk és róluk állítunk vagy tagadunk valamit, legtöbbször hallgatólag feltételezzük vagy véljük, hogy azok a nevek bizonyos fajta szubsztanciák valóságos lényegét jelölik. Mert amikor az ember azt mondja, hogy az arany nyújtható, akkor valami többet vél és valami többet akar közölni, mint azt, hogy amit aranynak nevezek, az nyújtható (bár igazában nem mondok többet). Azt akarom ilyenkor értetni, hogy az arany, vagyis az, ami az arany valóságos lényege, az nyújtható; ez pedig annyi, hogy a nyújthatóság az arany valóságos lényegétől függ és attól elválaszthatatlan. De aki nem tudja, miben áll ez a valóságos lényeg, annak elméjében a nyújthatóság nem egy előtte ismeretlen lényeggel, hanem csak az arany szóval van összekapcsolva, amelyet ama lényeg helyébe tesz. Így amikor azt mondjuk, hogy animal rationale jó, és animal implume bipes latis unguibus nem jó meghatározása az embernek, világos, hogy az ember név ebben az esetben feltételezésünk szerint egy faj valóságos lényegének jelölésére szolgál, és azt jelenti, hogy ezt a lényeget az eszes állat kifejezés jobban leírja, mint az, hogy kétlábú, széleskörmű, tollatlan állat. Máskülönben miért ne jelenthetné Platón számára az ἄνθρωπος vagy ember azt az összetett ideát, amely egy bizonyos alakban és más külső jelekben a többitől különböző testnek ideája, valamint Aristotelés ἄνθρωπος vagy ember nevű összetett ideája azt az ideát, mely a testből és az okoskodás hozzákapcsolt képességéből áll; hacsak az ἄνθρωπος vagy ember szóról nem tételeznénk fel, hogy valami mást fed, mint amit jelent, és valami más dolog helyébe teendő, mint az az idea, amelyről az ember azt mondja, hogy ezzel a szóval akarja kifejezni?

18. §. *A szubsztanciák valóságos lényegét jelölik velük*

Az igaz, hogy a szubsztanciák nevei sokkal hasznosabbak és a belőlük alkotott kijelentések sokkal bizonyosabbak volnának, ha a szubsztanciák valóságos lényegei azok az elménkben levő ideák lennének, amelyeket ama szók jelentenek. És a valóságos lényegek hiánya miatt közölnek szavaink oly kevés tudást vagy biztosságot róluk szóló fejtegetéseinkben. Az elme tehát, hogy e tökéletlenségeket, amennyire csak tudja, megszüntesse, valami rejtett feltevéssel a szót ama valóságos lényeggel bíró dolog jelének veszi, mintha ezzel azt jobban megközelítené. Mert bár ezek a szavak: ember vagy arany, igazában nem jelentenek mást, mint bizonyos fajta szubsztanciákban egyesült tulajdonságok összetett ideáját, mégis alig van valaki, aki így használja e szavakat, hanem gyakran azt tételezi fel, hogy ama nevek mindegyike olyan dolgot fed, amelynek valóságos lényegétől függenek ama tulajdonságok. Ez oly távol áll szavaink tökéletlenségének csökkentésétől, hogy nyilvánvaló visszaéléssel még növeli, amikor olyasvalamit akarnánk velük jelölni, aminek — minthogy nincs benne összetett ideánkban — a használt név semmiképpen sem lehet a jele.

19. §. *Ebből azt gondoljuk, hogy összetett szubsztancia-ideáink megváltozása fajukat nem változtatja meg*

Ez megmutatja nekünk annak okát, hogy mihelyt a kevert módozatokban az összetett ideát alkotó bármelyik idea kimarad vagy megváltozik, már azt más dolognak, azaz más fajból valónak veszik, amint ez kiderül a gondatlanságból okozott emberölés, az emberölés, a gyilkosság, az apagyilkosság stb. szavakból. Ennek oka az, hogy a névvel jelölt összetett idea valóságos és névleges lényeg is egyszersmind, és ennek a névnek semmi más lényeghez nincsen semmiféle rejtett vonatkozása. A szubsztanciák esetében azonban ez nem így van. Mert bár az arany nevű szubsztancia összetett ideájába az egyik ember belefoglalja azt, amit a másik kihagy, és vice versa, az emberek rendesen mégsem gondolják, hogy ezzel a faj változást szenvedett, mert ezt a nevet elméjükben titkon egy létező dolog változhatatlan valóságos lényegére vonatkoztatják, és ahhoz a lényeghez kapcsoltnak tételezik fel, amelytől ezek a tulajdonságok függenek. Aki az aranyról való összetett ideájához hozzáteszi a tűzállóképesség vagy a királyvízben való oldhatóság ideáját, amelyet az imént még nem foglalt bele, arról nem azt gondolják, hogy megváltoztatta a fajt, hanem csak azt, hogy most

tökéletesebb ideája van, mert hozzáadott egy másik egyszerű ideát, amely ténybelileg mindig kapcsolódott a többi ideákkal, amelyekből korábbi összetett ideája állt. De a névnek oly dologra való vonatkoztatása, amelyről nincsen ideánk, annyira távol van a megsegítésünktől, hogy csak annál több nehézségbe kever bennünket. Mert ama testfaj valóságos lényegéhez való hallgatólagos vonatkoztatás révén az arany szó (amely egyszerű ideák többékevésbé tökéletes együttesét jelenti, s így a polgári társalgásokban elég jól szolgál az effajta test megjelölésére) végre is jelentés nélkül marad, mivel olyasminek jelölésére van szánva, amiről semmiféle ideánk nincs, tehát nem jelenthet egyáltalán semmit, ha maga a test távol marad. Mert bármennyire ugyanannak gondoljuk is, mégis ha jól megfontoljuk, egész más dolognak fogjuk találni azt, hogy az arany névről érveljünk, vagy magának a testnek egy darabkájáról, azaz egy előttünk fekvő aranylemezről, bár a beszélgetésben szívesen tesszük a nevet a dolog helyébe.

20. §. *Ennek a visszaélésnek oka az a feltevés, hogy a természet a fajok határainak megállapításában mindig szabályszerűen dolgozik*

Szerintem nagyon hajlamossá teszi az embereket arra, hogy a fajok valóságos lényegébe neveiket helyettesítsék be, az az imént említett feltevés, mely szerint a természet a dolgok megalkotásában szabályszerűen jár el, és mindegyik faj határvonalait azzal rögzíti, hogy minden egyes egyednek, amelyet ugyanazon általános név alá sorozunk, pontosan ugyanazt a valóságos belső alkatot adja. Holott aki megfigyeli különböző tulajdonságaikat, alig kételkedhetik abban, hogy sok, ugyanazon a néven emlegetett egyed belső alkatában oly különböző lehet a többitől, akár nem egy azok közül, amelyeket különböző fajlagos nevek alá soroztunk. Az a feltevés, hogy pontosan ugyanaz a belső alkat mindig ugyanazzal a fajlagos névvel jár, teszi az embereket olyan készségesekké annak elfogadására, hogy a nevek ama valóságos lényegek ábrázolatai, bár valójában nem jelentenek egyebet, mint a név használata alkalmával elméjükben jelentkező összetett ideákat. Úgyhogy — ha mondhatom így — mivel az egyik dolgot jelentik és az emberek egy másik dolognak tételezik fel, vagy másik dolog helyébe teszik őket, a szavak ilyen használata csak rengeteg bizonytalanságot okozhat az emberek szóbeli érintkezéseiben. Különösen azokéban, akik teljesen át vannak itatva a szubsztanciális formák tanától, amely szerint határozottan azt képzelik, hogy a dolgok különböző fajait ama formák határozzák meg és különböztetik meg.

21. §. *Ez a visszaélés két hamis feltevést tartalmaz*

De bármilyen visszás és képtelen dolog is elnevezéseinket olyan ideák jelölésére használni, amelyek nincsenek birtokunkban, vagy (ami ugyanaz) olyan lényegek jelölésére, amelyeket nem ismerünk — hiszen ez valójában annyi, mint szavainkat a semmi jeleivé tenni —, mégis világos mindenki előtt, aki csak egy kissé gondolkodik azon, miképpen is használják az emberek szavaikat, hogy nincs ennél megszokottabb a világon. Ha valaki azt kérdezi, vajon ez vagy az a dolog, amelyet lát — legyen az pávián vagy torzszülött —, vajon ember-e vagy nem, érthető, hogy a kérdés nem az, vajon ez az egyes dolog megegyezik-e az ő összetett ideájával, amelyet az ember név fejez ki, hanem az, hogy vajon benne van-e a dolgok ama fajának valóságos lényege, amelyről feltételezi, hogy az ember szó azt fedi. A szubsztanciák neveinek ilyetén használatában a következő hamis feltevések rejlenek:

1. Hogy vannak biztos, pontos lényegek, amelyek szerint a természet az összes egyedi dolgokat alkotja, és amelyek által azok fajokká különülnek el. Hogy minden dolognak van valamilyen valóságos alkata, amelynek révén az, ami, és amelytől érzékelhető tulajdonságai függenek, az kétségen felül áll. De azt hiszem, bebizonyítottam: nem ez adja a fajok megkülönböztetését, amelyek szerint osztályozzuk őket, sem neveik határvonalait.

2. Ebben hallgatólag olyan gondolat is rejlik, mintha ezekről a feltételezett lényegekről ideáink volnának. Mert mi más szándékkal kutatnánk, vajon ez vagy az a dolog tartalmazza-e az „ember" species valóságos lényegét, ha nem tételeznénk fel, hogy az ilyen fajlagos lényeg megismerhető? Pedig ez mégis végképpen hamis. Tehát a nevek ilyen alkalmazása, amely olyan ideák jelölésére akarná használni őket, amelyek nincsenek birtokunkban, szükségképpen csak nagy rendetlenséget teremthet a róluk való társalgásokban és okoskodásokban, és nagy kényelmetlenséget a szavakkal való gondolatközlésünkben.

22. §. *Hatodszor: kiindulás abból a feltevésből, hogy használt szavainknak biztos és evidens jelentése van, melyet az emberek okvetlenül megértenek*

Ide tartozik továbbá még a szavakkal való visszaélésnek egy másik, általánosabb, bár talán kevésbé megfigyelt esete. Ez abban áll, hogy — mivel az emberek hosszú és megszokott gyakorlattal bizonyos ideákat fűztek hozzájuk — hajlandók olyan közeli és szükségszerű kapcsolatot képzelni a nevek és a beléjük gondolt jelentés

között, hogy merészen feltételezik a szó jelentésének biztos megértését. Úgy kellene tehát a szókat fogadni, mintha kétségen felül állana az, hogy a közönségesen ismert hangzásokkal a beszélő és a hallgató elméjében szükségképpen pontosan ugyanazok az ideák járnak együtt. Feltételezik tehát, hogy amikor a társalgásban valamely kifejezést használnak, ez annyi, mintha odatennék mások elé magát a dolgot, amelyről szó van. Hasonlóképpen mások szavait is úgy veszik, mint amelyek természetszerűleg ugyanazt a tartalmat fedik, amelyre maguk megszokták az illető szókat alkalmazni, s így sohasem törődnek azzal, hogy megmagyarázzák másoknak a szó bennük élő értelmét, sem azzal, hogy világosan megértsék a szó másokban élő értelmét. Ebből pedig rendesen lárma és civakodás támad minden helyesbítés vagy tájékozódás nélkül. Ez mindaddig így marad, míg az emberek a szavakat elfogadott eszmék állandó szabályszerű jegyeinek tekintik, pedig azok igazában nem egyebek, mint saját ideáik tetszőleges és állhatatlan jelzései. És az emberek mégis különösnek találják, ha társalgásban vagy (ahol gyakran feltétlenül szükséges) vitában valaki olykor megkérdezi kifejezéseik értelmét. Pedig az érvelések a fejtegetésekben napról napra nyilvánvalóvá teszik, hogy nagyon kevés van az összetett ideák nevei között, amelyeket két ember pontosan ugyanarra az ideaegyüttesre alkalmazna. Nehéz olyan szót találni, amely ne volna erre világos példa. Élet, alig van megszokottabb szó. Szinte sértésnek venné bárki is, ha megkérdeznék, mit ért ezen. És mégis, ha felmerül a kérdés, vajon a csírában készre formált növénynek van-e élete, vajon él-e a tojásban levő embrió a költés előtt, vagy él-e az ájulásban levő érzéketlen és mozdulatlan ember, könnyű észrevenni, hogy még egy ennyire ismert szót sem kísér mindig tiszta, világos, megállapított idea. Vannak ugyan az embereknek bizonyos durva, zavaros fogalmaik, amelyekre nyelvük mindennapos szavait alkalmazzák, és szavaiknak ilyen laza használata elég jól kiszolgálja őket közönséges társalgásaikban vagy ügyeikben. De filozófiai kutatásokra ez nem elég. Tudás és okoskodás pontos, határozott ideákat kíván. És bár az emberek nem is akarnak oly bosszantóan együgyűek lenni, hogy ne értsék meg, amit mások mondanak, anélkül, hogy szavaik magyarázatát kérnék; sem oly kellemetlenül kritikusok, hogy másokat szavaik használatában javítgassanak, de ha igazságról és tudásról van szó, mégsem látom, mi hiba volna abban, hogy a kétes értelműnek látszó szavak magyarázatát kívánjuk; vagy miért kellene valakinek szégyenkezve bevallani aziránti tudatlanságát, hogy másvalaki milyen értelemben használja szavait,

amikor ennek biztos megtudására nincs más módja, mint a tájékozódás. A szavak ily kritikátlan használatában álló visszaélés sehol sincs annyira elterjedve és sehol sem jár olyan rossz következményekkel, mint a tudósok körében. A viták szaporodása és makacssága, mely annyit pusztít a szellemi életben, kizárólag a szavak eme helytelen használatának tulajdonítandó. Mert bár általános meggyőződés, hogy a kötetekre menő viták változataiban, amelyekkel a világot szórakoztatják, ezerféle a vélemény, mégis a legtöbb esetben azt találom, hogy a különböző magatartásokat képviselő vitázó felek egymás közt való érveléseikben csupán különböző nyelven beszélnek. Hajlandó vagyok ugyanis azt képzelni, hogy mihelyt mindegyik búcsút mondana a szavaknak, a dolgokra gondolna és tudná, mit gondol, mindnyájan ugyanazt gondolnák; habár amit gondolni akarnának, az talán különböző.

23. §. *A nyelv céljai: ideáinkat közölni*

Foglaljuk össze a nyelv tökéletlenségére és a nyelvvel való visszaélésre vonatkozó meggondolásainkat. Másokkal való tárgyalásainkban a nyelv célja főképpen a következő három dolog: 1. Megismertetni egyik ember gondolatait vagy ideáit a másikkal. 2. Ezt olyan könnyen és gyorsan érni el, amint csak lehetséges. 3. Ily módon közölni a dolgok megismerését. Ha e három közül bármelyikben hiba esik, az vagy a nyelv hiányossága. vagy a nyelvvel való visszaélés.

E célok elsejében a szavak azzal vétenek, hogy nem helyezik nyíltan egyik ember ideáját a másik elé: 1. Mikor az emberek ajkukra vesznek neveket anélkül, hogy határozott ideák volnának elmékjükben, amelyeknek ama nevek a jelei. 2. Mikor valamely nyelv közönségesen elfogadott szavait olyan ideákra alkalmazzák, amelyekre ama nyelvben a közhasználat nem alkalmazza őket. 3. Mikor nagyon állhatatlanul alkalmazzák azokat úgy, hogy egyszer az egyik, egyszer a másik idea jelölésére használják.

24. §. *Ezt gyors ütemben tenni*

2. Az emberek akkor hibáznak gondolataik kellő gyorsasággal és könnyűséggel való közlésében, amikor olyan összetett ideáik vannak, amelyekre nincsen külön szavuk. Ez olykor magának a nyelvnek hibája, amelynek még nincsen hangja erre a jelentésre; és némelykor az ember hibája, aki még nem tanulta meg az idea nevét, amelyet más valakinek meg akar mutatni.

25. §. *Ezzel közölni a dolgokról való tudást*

3. Nincsen a dolgokról emberi szavakkal közölt tudás, hal ideáik nem egyeznek a dolgok valóságával. Bár ez lehet ideáinkból eredő hiba is, mert nem felelnek meg a dolgok természetének annyira, amennyire figyelem, tanulmány, szorgalom ezt elérhetné, de megesik, hogy ez kiterjed szavainkra is, amikor azokat oly valóságos lények jelei gyanánt használjuk, amelyeknek valósága vagy léte nem volt sohasem.

26. §. *Mindezekben hogyan hibáznak az emberek szavai? Mikor ideák nélkül használják őket*

Először: akinek bármely nyelvből szavai vannak elméjében levő határozott ideák nélkül, amelyekre alkalmazná őket, az, mikor a társalgásban használja őket, egyszerűen értelem és jelentés nélkül való zörejeket kelt. És akármilyen tanultnak tűnjék is fel e nehéz szavak vagy betanult műszók használata révén, tudása ezzel nem bővül jobban, mint azé, aki nem tudna egyebet tanulmányából, mint a könyvek pontos címét anélkül, hogy ismerné tartalmukat. Mert mindezek a szavak, bár a nyelvtan szabályai és szerkesztésmódjai szerint, vagy a jól fogalmazott körmondatok harmóniájának megfelelően vannak a társalgásba beillesztve, mégsem egyebek, mint puszta hangok.

27. §. *Mikor névtelen összetett ideákat kapcsolnak a szavakhoz*

Másodszor: akinek összetett ideái vannak hozzájuk tartozó saját nevek nélkül, az nincsen jobb helyzetben annál a könyvkereskedőnél, akinek raktárában bekötetlen és címtelen kötetek hevernek. Ezekből csak a különálló íveket mutogathatná, és csak szóbelileg ismertethetné őket. Az ilyen embert akadályozza a társalgásban az, hogy nincsenek szavai összetett ideáinak közlésére, amelyeket tehát úgy kell megismertetnie, hogy felsorolja az alkotó egyszerű ideákat, és így gyakran húsz szót is kénytelen használni annak kifejezésére, amit más ember megmond egy szóval.

28. §. *Mikor ugyanazt a jelet nem ugyanahhoz az ideához kapcsolják*

Harmadszor: aki nem alkalmazza állandóan ugyanazt a jelet ugyanarra az ideára, hanem ugyanazt a szót majd az egyik, majd a másik jelentésben használja, annak az iskolákban és a társal-

gásokban olyan tisztességesnek kellene tűnnie, mint az az ember, aki a vásáron és a csereüzletben különböző dolgokat adna el ugyanazon név alatt.

29. §. *Mikor a szavak eltérnek közönséges értelmüktől*

Negyedszer: aki bármely nyelv szavait más ideákra alkalmazza, mint amelyekre annak az országnak közhasználata elfogadta, még ha saját értelme színig volna is igazsággal és fénnyel, abból az ilyen szavakkal nem sokat fog másokkal közölni, ha kifejezéseit meg nem határozza. Mert bár a hangok közönségesen ismertek, és könnyen be is hatolnak azok fülébe, akik hozzájuk vannak szokva, de mert más ideák helyett állanak, mint amelyekkel rendszerint össze vannak kapcsolva, és amelyeket hallgatóik elméjében kelteni szoktak, nem ismertethetik meg annak gondolatait, aki használja őket.

30. §. *Mikor a szavak képzeletbeli ideák nevei*

Ötödször: aki olyan szubsztanciákat képzelt magának, amilyenek sohasem voltak, és olyan ideákkal töltötte meg fejét, amelyek egyáltalán nem felelnek meg a dolgok valóságos természetének, s ezeknek mégis végleges és határozott neveket ad, az megtöltheti tárgyalásait — és talán más emberek fejét is — saját agyának hóbortos képzelődéseivel, de távol marad attól, hogy csak jottányival is haladjon a valóságos és igazi tudományban.

31. §. *Összefoglalás*

Akinek nevei vannak ideák nélkül, annak szavaiból hiányzik a jelentés, és csak üres hangokat mond. Akinek összetett ideái vannak nevek nélkül, annak kifejezéseiben hiányzik a szabadság és a gyorsaság, s körülírásokat kell használnia. Aki szavait lazán és következetlenül használja, arra vagy nem figyelnek, vagy nem értik meg. Aki a neveket az ideákra a közönséges használattól eltérően alkalmazza, abban hiányzik a nyelv szabatossága és összevissza beszél. És akinek olyan szubsztancia-ideái vannak, amelyek a dolgok valóságos létével nem egyeznek meg, annak ennyiben hiányzik értelméből az igazi tudás anyaga, és helyette agyrémei vannak.

32. §. *Hogyan hibáznak az emberek szavai, mikor szubsztanciákat jednek*

A szubsztanciákról való eszméink esetében ki vagyunk téve az összes felsorolt bajoknak. Pl. 1. Aki használja a tarantula szót anélkül, hogy el tudná képzelni vagy ideája volna arról, hogy mit jelent, az jó szót ejt ki, de egyelőre nem ért rajta egyáltalán semmit. 2. Aki valamely újonnan felfedezett országban különböző állatfajokat és növényfajokat lát, amelyeket azelőtt nem ismert, annak ezekről éppen olyan igaz ideái lehetnek, mint a lóról vagy ökörről.De csak leírással beszélhet róluk, míg vagy nem használja azt a nevet, amelyet a bennszülöttek adtak nekik, vagy maga nem ad nekik nevet. 3. Aki a test szót olykor a puszta kiterjedésre használja, máskor pedig kiterjedésre és tömörségre együtt, az nagyon megtévesztő módon beszél. 4. Aki a ló nevet annak az ideának adja, amelyet a közhasználat öszvérnek nevez, az pontatlanul beszél és nem fogják megérteni. 5. Aki azt hiszi, hogy a kentaur név valami valóságos lényt jelent, az szavakat kényszerít magára, melyeket dolognak vél.

33. §. *Hogyan hibáznak, mikor módozatokat és viszonyokat jelentenek*

A módozatok és a viszonyok esetében eme bajok közül általában csak az első négynek vagyunk kitéve, ti. 1. emlékezetemben élhetnek módozatok nevei, mint pl. háládatosság vagy könyörületesség, és gondolataimban ezekhez a nevekhez mégsem fűződnek pontos ideák. 2. Lehetnek ideáim és nem tudom a nevüket, pl. lehet ideám egy emberről, aki iszik, míg színe és hangulata meg nem változik, a nyelve akadozik, szeme elvörösödik, lába felmondja a szolgálatot és nem tudom, hogy ennek ittasság a neve. 3. Lehetnek ideáim az erényekről és a bűnökről, és neveim is lehetnek hozzá, de rosszul alkalmazom őket pl. mikor a mértékletesség szót ahhoz az ideához kapcsolom, amelyet mások ehhez a hanghoz fűznek és így hívnak: kapzsiság. 4. Mindezeket a neveket használhatom következetlenül. 5. A módozatokról és viszonyokról azonban nem lehetnek a dolgok létével meg nem egyező ideáink. Mert a módozatok az elme tetszése szerint alakított összetett ideák, a viszony pedig csak az a mód, amellyel két dolgot együtt gondolok vagy összehasonlítok, s így ez is magam alkotta idea; ezek az ideák tehát alig különbözhetnek valami létező dologtól. Mert nem úgy vannak az elmében, mint a természet által szabályszerűen alkotott dolgok másolatai, sem úgy, mint tulajdonságok, amelyek valamely

szubsztancia belső alkatából vagy lényegéből elkerülhetetlenül folynak, hanem mintha az emlékezetben élő és nevekkel ellátott minták volnának a sorozatosan megvalósuló tevékenységek és viszonyok elnevezésére. A tévedés azonban rendesen az, hogy helytelen nevet adok fogalmaimnak, és minthogy így más értelemben használom a szókat, mint más emberek, nem értenek meg, hanem azt gondolják rólam, hogy amikor helytelen neveket adok, helytelen ideáim vannak. Csak mikor a kevert módozatokról és a viszonyokról szóló ideáimban összeférhetetlen ideákat foglalok egybe, akkor töltöm meg a fejemet agyrémekkel. Az ilyen ideák ugyanis, ha jól megvizsgáljuk őket,még csak az elmében sem létezhetnek, még kevésbé nevezhetünk el róluk valóságos lényeket.

34. §. *Hetedszer: gyakran visszaélünk a nyelvvel a képes beszédben*

Minthogy a szellemesség és fantázia könnyebben válik szórakoztatóvá a világon, mint a száraz igazság és a valóságos tudás, a képletes beszédeket és utalásokat nehezen fogják a nyelv tökéletlenségeinek vagy a nyelvvel való visszaélésnek tekinteni. Elismerem, hogy oly társalgásokban, amelyekben inkább kedvtelést és örömet keresünk, mint tájékozódást és tökéletesedést, az ilyen természetű díszitmények alig számíthatók be hibák gyanánt. Mégis, ha a dolgokról úgy akarunk beszélni, amint vannak, meg kell engednünk, hogy a renden és a világosságon kívül a retorika egész művészkedése, a szavaknak mindaz a mesterséges és képletes alkalmazása, amelyet az ékesszólás kitalált, nem való egyébre, mint helytelen ideák becsempészésére, szenvedélyek felkeltésére, s így az ítélés félrevezetésére, tehát valójában tökéletes rászedés. Bármilyen dicséretessé és megengedhetővé tegye is ezeket hangzatos tirádákban és népszónoklatokban a retorika tudománya, azokban a beszédekben, amelyek tájékoztatni vagy tanítani kívánnak, mégis teljesen kerülendők. És ahol igazságról és tudásról van szó, csakis súlyos hibának gondolhatók akár a nyelv, akár a személy részéről, aki alkalmazza őket. Hogy melyek ezek és hogy milyen változatosak, arra fölösleges volna itt kitérni. A retorikakönyvek, amelyekkel tele van a világ, útbaigazítják azokat, akik tájékozódni akarnak. Csupán meg kell jegyeznem, hogy az igazság és a tudás megőrzésének és tökéletesedésének gondja kevéssé foglalkoztatja az emberiséget; mert a félrevezetés művészetét értékelik és támogatják. Szemmel látható, hogy az emberek mennyire szeretnek csalni és megcsalatni, amikor a retorikának, a tévedés és megtévesztés e hatalmas eszközének kinevezett professzorai vannak, azt nyilváno-

san tanítják, és mindig nagy elismerésnek örvendezett. Ne m is kételkedem abban, hogy részemről nagy bátorságnak, ha nem vakmerőségnek fogják venni, hogy ennyit is mondtam ellene. Az ékesszólás — akár a női nem — túlságosan kiváló szépségekkel díszeleg ahhoz, hogy ellene lehessen szólni. És hasztalan találunk hibákat a csalás olyan művészeteiben, amelyek által az emberek örömmel csalatják meg magukat.

XI. FEJEZET

A FENT EMLÍTETT TÖKÉLETLENSÉGEK ÉS VISSZAÉLÉSEK ORVOSLÁSÁRÓL

1. §. *Az orvoslást érdemes kutatni*

Fentebb részleteiben láttuk a nyelv természetes és mesterségesen fokozott tökéletlenségeit. A beszéd a társadalmakat összetartó nagy kötelék és az a csatorna, amelyen át a tudás tökéletesedése emberről emberre és nemzedékről nemzedékre adódik, érdemes tehát a legkomolyabban fontolóra vennünk, miféle orvoslás volna lehetséges a fentebb említett nehézségekkel szemben.

2. §. *Nem könnyű rátalálni*

Nem táplálom azt a csalóka reményt, hogy bárki is igényt tarthatna a világ nyelveinek tökéletes megreformálására, akárcsak saját országában is, anélkül, hogy az illető nevetségessé ne tenné önmagát. Azt kívánni, hogy az emberek szavaikat állandóan ugyanabban az értelemben és csupán határozott és egyforma ideákra használják, annyi volna, mint azt igényelni, hogy minden embernek ugyanazok az eszméi legyenek, és ne beszéljenek másról, mint amiről tiszta és világos ideáik vannak; ez pedig nem várható olyan embertől, akiben nincs elég hiúság azt képzelni magáról, hogy túltehet az embereken akár tudásban, akár hallgatásban. És nagyon járatlannak kell lennie a világban annak, aki azt gondolja, hogy a bőbeszédűség csak jó értelemmel járhat együtt, vagy hogy az emberek sok vagy kevés beszéde csak a tudásukkal arányos.

3. §. *Pedig szükséges azoknak, akik az igazságot keresik*

Bár a piacnak és a tőzsdének meg kell tartania a maga beszédmódját, és a pletykát nem kell megrabolni ősi kiváltságaitól; bár az iskolák és a vitázó emberek talán sérelmesnek találják, ha olyasmit kínálnak nekik, ami fogyasztja vitáik tartalmát és csökkenti számát — mégis azt hiszem, akik komolyan akarják kutatni és fenntartani az igazságot, azoknak kötelezően kellene vállalniuk, hogy tanulmányozzák, miképpen fejezhetik ki magukat azon homályosság, kétségeskedés vagy kétértelműség nélkül, amikre az emberi szavak természettől fogva hajlandók, ha a kellő óvatosságnak híján vagyunk.

4. §. *A szavak helytelen használata nagy tévedések forrása*

Mert aki jól megfontolja azokat a tévedéseket és azt a homályosságot, azokat a félreértéseket és azt a zűrzavart, amely a szavak helytelen használata folytán terjedt el a világon, némi okot talál majd arra, hogy kételyei legyenek arra nézve, vajon a nyelvhasználat a tudás tökéletesítéséhez vagy inkább akadályozásához járult-e hozzá. Hányan vannak olyanok, akik, amikor dolgokra akarnának gondolni, csak szavakon rögzítik gondolataikat, különösen, ha elmélyük erkölcsi témák felé fordul? És akkor ki csodálkozhatik azon, ha az ilyen meggondolások és okoskodások, amelyek jóformán csak hangokra irányulnak, a szavakhoz kapcsolt ideák pedig nagyon zavarosak és nagyon állhatatlanok, vagy talán egyáltalában nincsenek — ki csodálkozik azon, mondom, hogy az ilyen gondolatok és okoskodások homályba és félreértésekbe torkollanak, s minden világos ítéletnek vagy tudásnak híján vannak?

5. §. *Az embert elbizakodottabbá és makacsabbá tette*

A szavak használatával járó ezen kényelmetlenségektől az emberek saját elmélkedéseikben is szenvednek, de még nyilvánvalóbban mutatkoznak a belőle folyó rendellenességek a másokkal folytatott társalgásokban, fejtegetésekben és érvelésekben. A nyelv ugyanis az a hatalmas vezeték, amelyen át az emberek felfedezéseiket, okoskodásaikat, tudásukat közlik, s így aki azt rosszul használja, ha nem is hamisítja meg a tudásnak magukban a dolgokban rejlő forrásait, mégis, amennyiben rajta múlik, megtöri vagy bedugaszolja a csöveket, amelyeken át a tudás nyilvános használatra és az

emberiség javára közkinccsé válik. Aki a szavakat világos és állandó értelem nélkül használja, mi egyebet tesz, mint tévedésbe viszi magát és másokat? Aki pedig ezt szándékosan teszi, azt az igazság és a tudás ellenségének kellene tekintenünk. Mégis ki csodálkozhatik azon, hogy minden tudomány és a tudás minden része ennyire túl van terhelve homályos és kétértelmű szavakkal, jelentéstelen és kétséges kifejezésekkel, amelyek csak nagyon kevéssé vagy egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy akár a legfigyelmesebb és a leggyorsabb észjárású embert is többettudóvá vagy igazhitűbbé tegyék, mikor annyira erényszámba megy a finomkodás azok részéről, akik az igazság tanítóinak és védelmezőinek vallják magukat. Ez valójában olyan erény, amely legtöbb esetben nem áll egyébből, mint homályos és megtévesztő szavak hamis és félrevezető használatából, és csak arra való, hogy az embereket tudatlanságukban még elbizakodottabbakká és tévedéseikben még makacsabbakká tegyék.

6. §. *Hangokon való civakodásra vitte*

Lapozzunk fel bármily természetű vitairatot, látni fogjuk, hogy az állhatatlan, homályos és kétértelmű szavak hatása semmi egyéb, mint hangokon való civakodás és lárma, amely az ember értelmét sem meg nem győzi, sem meg nem javítja. Mert ha a szó értelmét jelentő ideára nézve a beszélő és a hallgató elméjében nincs megegyezés, akkor az érvelés nem dolgokra hanem nevekre vonatkozik. Valahányszor ilyen szó — amelynek jelentésére nézve nincsen közöttük megegyezés — használatba kerül, más tárgy, amelyben megegyezzenek, nem áll értelmük rendelkezésére, mint pusztán a hang, mert a dolgok, amelyekre mint ama szó jelentésére akkor gondolnak, egészen különbözőek.

7. §. *Példa: denevér és madár*

Nem az a kérdés, hogy a denevér madár-e vagy sem. Abban, hogy a denevér nem más, mint ami valóban, vagy hogy más tulajdonságai nincsenek, mint amelyek vannak — képtelenség volna kételkedni. A kérdés azonban 1. Vagy olyanok között merül fel, akik maguk elismerik, hogy csak tökéletlen ideáik vannak a két dolog közül vagy az egyikről, vagy mind a két dologról, amelyeket ezek a nevek feltételezés szerint jelentenek, és akkor a madár vagy a denevér természetére vonatkozó valóságos kutatásról van szó; arról, hogy egyelőre még tökéletlen ideáikat kiegészítsék, megvizs-

gálván, vajon mindazok az egyszerű ideák, amelyek együttesének ők mindketten a madár nevet adják, megtalálhatók-e egy denevérben. Ez azonban nem a vitatkozók, hanem csupán a kutatók dolga, akik sem nem állítanak, sem nem tagadnak semmit, hanem vizsgálódnak. Vagy 2. a kérdés vitatkozók közt merül fel, akik közül egyik állítja, másik tagadja, hogy a denevér madár. Akkor pedig a kérdés csupán e két szó vagy az egyik szó jelentésén fordul meg. Amennyiben nem azonos mindkettőjük összetett ideája, amelyeknek ezeket a neveket adják, egyik azt tartja, amit a másik tagad, hogy ti. a két név közül lehet az egyiket a másikról állítani. Ha e két név jelentésére vonatkozólag egyetértenének, lehetetlen volna vitatkozniuk. Ha ez el volna intézve közöttük, akkor azonnal és világosan látnák, vajon mindazok az egyszerű ideák, amelyek az általánosabb madár névhez tartoznak, megvannak-e a denevér összetett ideájában vagy nem; és akkor többé nem merülhet fel kétség arra nézve, vajon a denevér madár-e vagy sem. És itt meggondolandónak és gondosan megvizsgálandónak tartom, vajon a világon a legtöbb vita nem pusztán szóbeli-e, és nem csupán a szavak jelentését illeti-e. És vajon ha a vitában szereplő kifejezések meg volnának határozva, és jelentésükre, azaz egyszerű ideák együttesére volnának korlátozva (amint ennek lennie kell, ha egyáltalán jelenteni akarnak valamit), amelyet fednek vagy fedniük kellene, vajon ezek a viták nem szűnnének-e meg maguktól, és nem tűnnének-e el azonnal? Másokra bízom tehát annak meggondolását, mit jelent a vitatkozás tanulása, és mennyiben fáradoznak saját javukon vagy másokén azok, akiknek csak az a dolga, hogy hiábavaló hangokat hangoztassanak, vagyis akik vitatkozásokban és ellentmondásokban töltik életüket. Ha egyszer azt fogom látni, hogy ezek a vitázó felek minden kifejezésüket megtisztítják a kétértelműségtől és a homályosságtól (s ezt mindenki megteheti a magahasználta szavakkal), akkor a tudás, az igazság és a békesség bajnokainak és nem a hiábavaló dicsőség, nagyratörés vagy pártszenvedély rabszolgáinak tekintem majd őket.

8. §. *Első gyógyszer: ne használjunk szót a hozzáfűzött ideák nélkül*

A beszéd fent említett hibáinak némi orvoslására s a belőlük folyó alkalmatlanságok elkerülésére — úgy vélem — hasznos lehet az itt felsorolandó szabályokat figyelembe venni, addig, míg valaki, nálamnál érdemesebb, rá nem szánja az időt, hogy erről a dologról érettebben gondolkozzék, és a világot erre vonatkozó gondolataival lekötelezze.

Először is legyen az embernek gondja arra, hogy egy szót se használjon jelentéstelenül, egy nevet sem azon idea nélkül, amelyet vele fedni akar. Ez a szabály nem tűnik majd teljesen szükségtelennek az előtt, aki fáradságot vesz, hogy megemlékezzék arról, hányszor találkozik mások fejtegetéseiben ilyen szavakkal, mint ösztön, ellenszenv stb., úgyhogy használatukból könnyű arra következtetni, mennyire nincsenek a szavakhoz tartozó ideák azok elméjében, akik e szavakat kiejtik, Csak mondják őket mint hangokat, amelyek hasonló alkalmakkor rendszerint érvek helyett szolgáltak. Ezeknek a szavaknak és a hasonlóknak megvan ugyan a maguk tulajdonképpeni jelentése, amelyben használhatók. De mert szavak és ideák között nincsen természetes kapcsolat, a szavakat bemagolhatják, kimondhatják és leírhatják olyan emberek is, akiknek elméjében nincsenek meg az ideák, amelyeknek jelölésére használnák őket, pedig erre volna szükség, ha az emberek, akár pusztán önmagukkal is, értelmesen kívánnának beszélni.

9. §. *Második gyógyszer : különösen a módozatok esetében világos és határozott ideákat kell kapcsolni a szavakhoz*

De az még nem elég, hogy az ember szavait bizonyos ideák jelei gyanánt használja. Azoknak az ideáknak, amelyeket szavaihoz kapcsol, ha egyszerűek, tisztáknak és világosaknak kell lenniük, ha összetettek, meghatározottaknak kell lenniük, vagyis azon egyszerű ideák elmében lefektetett pontos együttesének, amelyekkel az a hang kapcsolatos mint az illető pontosan megadott együttesnek jele és nem egyéb. Módozatok neveinél, különösen erkölcsi szavaknál van erre nagy szükség. Mert ezeknek nincs a természetben lefektetett tárgya, amelyből mint eredetijükből az ideákat merítenénk, és így ki vannak téve annak, hogy nagyon zavarossá váljanak. Az igazságosság szó ott van minden ember ajkán, de laza jelentésben. Ez így lesz mindig, amíg az ember nem fogadja világosan elméjébe azokat az alkotórészeket, amelyekből ez az összetett idea áll. Ha pedig felbontjuk, akkor tovább kell oldódnia mindaddig, amig végre az alkotó egyszerű ideákig jutunk. És amig ez meg nem történt, az ember a szót helytelenül használja, akár az igazságosság ez a szó, akár egyéb. Nem azt mondom, hogy az ember álljon meg és részletesen elemezze az igazságosság szót, valahányszor útjába kerül. De annyi legalább szükséges, hogy ennek a névnek jelentését valamikor úgy megvizsgálja és elméjében annak minden részét úgy megállapítsa, hogy képes legyen ezt meg tenni, ha kedve van hozzá. Ha valaki az igazságosság összetett

ideáját úgy alakítja, hogy az másnak személyével vagy javaival való olyan elbánás, amely a törvénynek megfelel, és emellett nincs tiszta és világos ideája a törvényről, amely az igazságosságról alkotott ideájának része, világos, hogy az igazságosságról való ideája maga is zavaros és tökéletlen. Ezt a pontosságot talán majd nagyon fáradságosnak találják, és ezért a legtöbb ember felmenthetőnek véli magát attól, hogy a kevert módozatokról pontos összetett ideát alkosson elméjében. Mégis azt kell mondanom, hogy amíg ez meg nem történt, senkinek sem szabad csodálkoznia azon, ha elméjében sok a homályosság és a zűrzavar, másokkal való tárgyalásaiban pedig a civakodás.

10. §. *Világos és megfelelő ideákat a szubsztanciákat jelentő szavakhoz*

A szubsztancianevek helyes használatának érdekében a pusztán jól meghatározott ideáknál valamivel több kívánatos. A neveknek itt alkalmazkodniuk kell a dolgokhoz is úgy, amint azok léteznek. De erről még lesz alkalmam bővebben szólni. Ez a szigorúság a filozófiai kutatásokban és az igazságra vonatkozó vitákban föltétlenül szükséges. És bár jó volna, ha kiterjeszkednék a mindennapi társalgásokra és az élet közönséges ügyeire is, mégis azt gondolom, hogy ez már alig várható. Közönséges eszmék közönséges társalgásokba illenek, és ha zavarosak is, mindkettő elég jól szolgálja a vásárt és a mulatozást. Kereskedőknek és szerelmeseknek, szakácsoknak és szabóknak megvan a maguk szótára, amellyel rövid úton elintézik mindennapi ügyeiket. Azt hiszem, a filozófusoknak és vitázóknak is így kellene tenniük, ha törődnének a megértéssel és a maguk világos megértetésével.

11. §. *Harmadik gyógyszer : olyan ideákra alkalmazni a szavakat, mint a közhasználat teszi*

Harmadszor, nem elég, hogy az embereknek ideáik legyenek, határozott ideáik, amelyekhez e jeleket hozzárendelik, hanem arra is gondjuknak kell lenni, hogy szavaikat, amennyire csak lehetséges, olyan ideákra alkalmazzák, amelyekhez a közhasználat kapcsolta őket. Mert a szavak, különösen a már kialakult nyelvek szavai, az embernek nem magántulajdonai, hanem az érintkezésnek, a közlésnek közös mértékei, tehát senki sem változtathatja meg kedve szerint azt a bélyeget, amelyet viselnek, sem nem módosíthatja az ideákat, amelyekhez kapcsolódnak, vagy ha már kénytelen valaki így cselekedni, akkor köteles a figyelmet erre felhívni. Az ember arra szánja beszédét, vagy legalábbis arra kellene szánnia, hogy

megértsék. Ez pedig nem megy gyakori magyarázkodások, kérdezések és más kényelmetlen megszakítások nélkül, ha az emberek a közhasználathoz nem alkalmazkodnak. A beszéd szabatossága nyitja meg gondolatainknak a legkönnyebben és a legelőnyösebben más emberek elméjét, s így megérdemli, hogy némi gondot és tanulmányt fordítsunk rá, különösen az erkölcsi szavak esetében. A kifejezések helyes jelentését és használatát legjobban azoktól tanulhatjuk meg, akiknek írásai és beszédei a legvilágosabb eszmékről tanúskodnak, és akik azokra kifejezéseiket a legszigorúbb kiválogatással és szabatossággal alkalmazzák. Bár az ilyen, a nyelvhelyesség szerinti szóhasználatnak sincs meg mindig az a jó szerencséje, hogy megértik, de ilyenkor a legtöbb esetben arra hárul a rosszalás, aki saját nyelvében is olyan járatlan, hogy nem érti meg, amikor azt úgy használják, amint kell.

12. §. *Negyedik gyógyszer: meg kell mondani, milyen jelentésben használjuk őket*

Minthogy azonban ilyenkor a közhasználat nem oly láthatóan kapcsolta a szavakhoz a jelentéseket, hogy az emberek mindig biztosak lehessenek benne, vajon a szók tulajdonképpen mit is fednek, és mert az emberek tudásuk tökéletesítése közben a közönséges és rendesen elfogadott ideáktól különböző ideákra is jutnak, amelyekhez vagy új szavakat kell alkotniuk (s erre, attól való félelmükben, hogy mesterkéltséggel vagy újdonsághajhászással vádolják meg őket, ritkán merészkednek), vagy régi szavakat kell használniuk új jelentésben, a fenti szabály szerint a szavak jelentésének kiderítése végett néha meg kell mondani értelmüket. Ez vagy olyankor történik, amikor a közhasználat azt bizonytalanságban, lazán hagyta (amint ez a nagyon összetett ideák legtöbbjének nevével történik), vagy amikor éppen az a szó, mely a fejtegetésben nagyon lényeges, és amelyen elsősorban fordul meg a dolog, valami kétségnek vagy félreértésnek van kitéve.

13. §. *És ezt háromféleképpen*

Mivel az emberek szavaival jelölt ideák különböző fajták, a szavakkal jelölt ideák alkalomadtán való ismertetésmódja is különböző. Mert bár a szavak tulajdonképpeni jelentésének megismertetésére a meghatározást gondolják a legalkalmasabb módnak, mégis vannak szavak, amelyeket nem határozunk meg, és vannak mások, amelyeknek pontos értelme csakis meghatározással adható,

és talán egy harmadik, amely valamiképpen mindkettőnek természetében osztozik, amint azt látni fogjuk az egyszerű ideák, módozatok és szubsztanciák neveinek esetében.

14. §. *I. Egyszerű ideák esetében rokon értelmű kifejezésekkel vagy példák bemutatásával*

Először: amikor az ember valamely egyszerű idea nevét használja, amelyről észreveszi, hogy nem értik, vagy a félreértés veszélye forog fenn, akkor az őszinteség törvényének és a beszéd céljának nevében köteles kijelenteni annak értelmét, és megismertetni, hogy azt a szót milyen idea jelölésére használja. Ez, amint kimutattuk, meghatározással nem történhetik. Ha tehát rokon értelmű szó nincsen, akkor a következő két mód egyike lehetséges. 1. Olykor annak az alanynak megnevezése, amelyben ez az egyszerű idea foglaltatik, megérteti annak nevét olyanokkal, akik ezt az alanyt ismerik és ezen a néven ismerik. Igy például, hogy egy falusi emberrel megértessük a feuillemort színt, elegendő azt mondani neki, hogy ez az ősszel lehulló hervadt levelek színe. 2. De bármely egyszerű idea nevének megértésére egyetlen biztos mód érzékei elé állítani, az illető alanyt, amely elméjében fölkeltheti és ott valóban megjeleníti az illető szóval jelölt ideát.

15. §. *II. Kevert módozat esetében meghatározással*

Másodszor: minthogy a kevert módozatok, különösen az erkölcsiséghez tartozók, legnagyobbrészt olyan ideaösszetételek, amelyeket az elme saját választásából egyesít, és amelyekre nem mindig találhatók állandóan meglevő minták; ezeknek a neveknek jelentését megmutatással nem ismertethetjük, amint ez az egyszerű ideáknál lehetséges volt. De ezek viszont tökéletesen és pontosan meghatározhatók. Mert több olyan idea összefoglalásai, amelyeket az emberi elme tetszőlegesen, minden ősképre való vonatkoztatás nélkül rakott össze, tehát az emberek, ha akarják, pontosan ismerhetik az egyes összetételekhez tartozó ideákat, ezeket a szavakat biztos és kétségtelen jelentésben használhatják, és mikor erre alkalom van, pontosan megmondhatják róluk, hogy mit jelentenek. Ennek alapos meggondolása súlyos megrovást jelent azokra, akik az erkölcsi dolgokról nem beszélnek nagyon tisztán és világosan. Minthogy a kevert módozatok neveinek jelentését, vagy ami egyre megy, mindegyik faj valóságos lényegét megismerhetjük, mivel azok nem a természet, hanem az ember alkotásai — nagy hanyag-

ság és romlottság erkölcsi dolgokról bizonytalanul és homályosan beszélni. Ez még megbocsáthatóbb, a természetes szubsztanciákról való fejtegetésekben, ahol egészen ellentétes okból, alig lehet elkerülni a kétséges kifejezéseket; amint majd szintén látni fogjuk.

16. §. *Az erkölcsi tételek bizonyíthatók*

Ezen az alapon merem azt gondolni, hogy az erkölcstan éppen úgy bizonyítható, mint a matematika. Mert azon dolgok pontos, valóságos lényege, amelyeket az erkölcsi szavak fednek, tökéletesen megismerhető. Tehát maguknak a dolgoknak összeillése vagy összeférhetetlensége biztonsággal felfedhető, s ebben áll a tökéletes tudás. Ne tegye senki azt az ellenvetést, hogy az erkölcstanban éppoly gyakran kell használnunk szubsztanciák, mint módozatok neveit, s ebből homályosság keletkezik. Mert ami a szubsztanciákat illeti, az erkölcsi tárgyú előadásokban azoknak különböző természetét nem annyira kutatják, mint feltételezik. Amikor pl. azt mondjuk, hogy az ember törvényeknek van alárendelve, akkor emberen nem értünk egyebet, mint testi, eszes teremtményt. Hogy ennek a teremtménynek ebben az esetben mi a valóságos lényege vagy melyek más minőségei, azt semmiképp sem vesszük fontolóra. Hogy tehát egy gyermek vagy egy torzszülött fizikai értelemben ember-e, az a természettudósok közt lehet vita tárgya, de egyáltalán nem érinti az úgynevezett erkölcsi embert, ezt a módosíthatatlan, változhatatlan ideát, a testi, eszes lényt. Mert ha találnánk olyan majmot vagy akármiféle teremtményt a világon, amely az eszét olyan mértékben használja, hogy képes általános jeleket megérteni, általános ideákra vonatkozó következtetéseket levonni, az kétségkívül alá volna vetve a törvénynek, és ebben az értelemben ember volna, akármennyire különböznék is alakjára nézve a többi hasonló nevűektől. A szubsztanciák nevei, ha úgy használatosak, amint kell, semmivel sem zavarhatják meg jobban az erkölcsi, mint a matematikai fejtegetéseket. Ha a matematikus egy aranyhasábról vagy aranygömbről, vagy más testről beszél, arról megvan a világos, megállapított ideája, mely nem változik, ha tévedésből alkalmazható is olyan testekre, amelyekhez nem tartozik.

17. §. *A meghatározások világossá tehetik az erkölcsi fejtegetéseket*

Ezt csak azért említettem, hogy el ne mulasszam megmutatni, milyen következményekkel jár az emberre nézve, ha a kevert módozatok elnevezésében s ennélfogva minden erkölcsi tárgyú szövegben

meghatározza szavait, ha erre alkalom adódik. Ezzel ugyanis az erkölcsi ismeretek nagy világosságra és biztosságra tesznek szert. És a jóindulat hiányának tudható be, hogy rosszabbat ne mondjunk, ha ezt elutasítjuk. Mert a meghatározás az egyetlen mód arra, hogy az erkölcsi szavak pontos értelmét megismerhessük, hogy a szó értelmében biztosak lehessünk és ne maradjon tere a vitának. Tehát az emberiség részéről nem menthető az a hanyagság és fonákság, amelyeknek következtében fejtegetéseik nem világosabbak az erkölcstanban, mint a természetfilozófiában; hiszen az elmében levő olyan ideákról szólnak, amelyek között egy sem hamis, se nem szabálytalan. Ősképeik gyanánt nem állanak külső valóságok, amelyekre őket vonatkoztatni kellene és amelyeknek meg kellene felelniük. Sokkal könnyebb az embereknek ideát formálni elméjükben mércéül annak, aminek az igazságosság nevet fogják adni, s az így alkotott mércével egyező dolgokat mind ez alá az elnevezés alá vonni, mintsem Aristidés láttán olyan ideát formálni róla, amely mindenben pontosan olyan, mint ő; hiszen Aristidés az aki — akármilyen ideát alkossanak is róla az emberek. Mert az egyik esetben csak azt az ideaösszetételt kell ismerniük, amelyet saját elméjükben alkottak, a másik esetben kutatniuk kell egy rajtuk kívül levő dolog teljes természetét, bonyolult belső alkatát és különböző tulajdonságait.

18. §. *Ez az egyetlen módja annak, hogy kevert módozatokat megismertessünk*

Még egy ok van, amely, különösen az erkölcsi szavak esetében, a kevert módozatok meghatározását annyira szükségessé teszi. Fentebb már említettem, hogy ez az egyetlen mód a legtöbb ilyen szó jelentésének biztos ismeretére. Az idea ti. amelyeket e szók fednek, legtöbb esetben olyan, hogy alkotórészei sehol sincsenek együtt, csak elszórtan, más ideákkal keveredve találhatók, csupán az elme gyűjti egybe őket és adja nekik az egyetlen idea egységét. Csak az elme által egyesített különböző egyszerű ideák szóbeli felsorolásával ismertethetjük meg, hogy ezek a nevek mit jelentenek. Az érzékek hozzájárulása ebben az esetben érzékelhető tárgyak felsorakoztatásával nem jön segítségünkre, hogy az efajta nevekkel fedett ideákat megmutassa, amint ez gyakran történik az érzékelhető egyszerű ideák nevének és bizonyos mértékig a szubsztanciák neveinek esetében.

19. §. *III. A szubsztanciák esetében megmutatással és meghatározással*

Harmadszor: a szubsztancianevek jelentésének magyarázatához, amint azok különböző fajaikról való ideáinkat fedik, sok esetben az előbb említett mindkét eljárás, a megmutatás is, a meghatározás is használandó. Mert rendesen mindegyik fajban vannak bizonyos vezérminőségek, amelyekhez kapcsoltaknak tételezzük fel az illető faj összetett ideáját alkotó többi ideákat, s így készségesen adjuk a fajlagos nevet annak a dolognak, amelyben a faj leginkább megkülönböztető ideájának tekintett jellegzetes jegy előfordul. Ezek, amint fentebb megjegyeztük,[3] az állati és növényi fajtákban vezető vagy jellegzetes ideák (ha nevezhetjük őket így) legtöbbször az alak, az élettelen testekben a szín és némelyekben mind a kettő.

20. §. *A szubsztanciák vezérminőségeiről való ideákat legjobban megmutatással szerezzük meg*

Ezek az érzékelhető vezérminőségek fajlagos ideáink főalkotórészei, és következőképpen fajlagos neveink meghatározásaiban a leginkább megfigyelhető és változatlan részek, amelyeket a tudásunk területére eső szubsztancianeveknek tulajdonítunk. Mert bár ez a hang: ember, a maga természeténél fogva ugyanolyan alkalmas az állatiasságból és eszességből összetett ideának, mint bármi más összetételnek jelölésére, mégis talán a külső alakot — mint olyan jegyet, amelyet saját nemünkhöz számított teremtményekre használunk — épp olyan szükséges az ember szóval jelzett összetett ideába felvenni, mint bármely más minőséget, amely benne található. Igy nem lesz könnyű kimutatni, hogy az ember szónak Platón féle meghatározása, animal implume bipes latis unguibus, miért ne volna ugyanilyen jó meghatározása az ilyenfajta teremtményeket jelölő ember névnek; mert hiszen az alak mint vezérminőség úgy látszik jobban meghatározza ezt a fajt, mint az okoskodóképesség, amely nem azonnal jelenik meg, s némelyekben soha. És ha ezt nem ismerjük el, akkor nem tudom, hogyan lehet a gyilkosság vádja alól felmenteni azt, aki szörnyszülöttet szokatlan formája miatt megöl anélkül, hogy tudná, van-e benne értelmes lélek vagy nincsen. Ez pedig semmivel sem inkább állapítható meg egy rendes alakú újszülöttben, mint egy torzalakban, amikor éppen megszületett.

[3] IV. fej. 29. §. és IX. fej. 15. §.

És ki tájékoztatott bennünket arról, hogy értelmes lélek nem lakhatik olyan hajlékban, amelynek nem éppen ilyen meg ilyen homlokzata van, vagy ne kapcsolódhatnék másféle testhez és ne hasson át másféle testet, csupán olyat, amelynek éppen ilyen a külső alkata?

21.§. *Alig lehet ezeket másképp megismertetni*

Nos, az ilyen vezérminőségeket legjobban megmutatással lehet ismertetni, másképpen alig. Mert egy ló vagy egy kazuár alakja csupán durván és tökéletlenül vihető be az elmébe szavak segítségével; ezt az állat megpillantása ezerszer jobban elvégzi. És az arany sajátos színének ideáját semmiféle leírás nem adja meg, csupán a szemnek rávonatkozó gyakori tapasztalata, amint ez nyilvánvaló azoknál, akik ezzel a fémmel dolgoznak és gyakran puszta rápillantással megkülönböztetik a valódit a hamisítványtól. Mások (akiknek éppen olyan jó szemük van, de gyakorlattal nem szerezték meg annak a sajátos sárgának pontos, éles ideáját) semmi különbséget nem vesznek észre. Hasonlót mondhatunk más egyszerű ideákról, amelyek valamely szubsztanciában sajátosak, és pontosan ezeknek az ideáknak nincsen sajátos külön nevük. Az arany sajátságos csengő hangja, ez a minden más test hangjától különböző hang éppúgy nem kapott külön nevet, mint ennek a fémnek sajátos sárga színe.

22.§. *A szubsztanciák erőinek ideáit legjobban megismerhetjük meghatározásból*

De mert fajlagos szubsztancia-ideáinkat alkotó egyszerű ideáink közül sok csupán erő, amely érzékeinknek a dolgok szokott megjelenésében nem oly nyilvánvaló, szubsztancianeveink jelentésének bizonyos részletei jobban megismertethetők azoknak az egyszerű ideáknak felsorolásával, mint magának a szubsztanciának bemutatásával. Mert az, aki az aranynak szemmel megismerhető fénylő sárgaságához az én felsorolásomból hozzáteszi a nagy nyújthatóság, olvaszthatóság, tűzállóképesség, királyvízben való oldhatóság ideáit, annak az aranyról tökéletesebb ideája lesz, mint amit nyerhetne egy darab arany látásából, amikor elméjébe csak annak szembeszökő tulajdonságai nyomulnának be. De ha ennek a fényes, súlyos, nyújtható dolognak formai alkata (amelyből mindezek a tulajdonságok folynak) olyan világosan állana érzékeink előtt, mint egy háromszög formai alkata, vagyis lényege, akkor az arany szó jelentése ugyanolyan könnyen tisztázható volna, mint a háromszögé.

23. §. *Eszmélődés (reflexion) a testi dolgoknak ismeretéről, mellyel a testtől különálló szellemek rendelkezhetnek*

Ebből kiolvashatjuk azt, hogy a testi dolgokról való minden tudomásunk alapja mennyire érzékeinkben lakozik. Hogy testektől független szellemek (akiknek ezekről a dolgokról való tudása és ideái bizonyára sokkal tökéletesebbek a mieinknél) miképpen ismerik a testi dolgokat, arról egyáltalán nincs sem eszménk, sem ideánk. Tudásunk vagy elképzelésünk egész területe sem haladhatja meg észrevevésünk módjaihoz kötött ideáink határait. Bár kétségtelen, hogy a testben levő szellemeknél magasabb rangú szellemeknek a a szubsztanciák belső alkatáról olyan világos ideái lehetnek, mint amilyen nekünk van a háromszögről, s így észreveszik, miképpen folynak azokból összes tulajdonságaik és műveleteik. De hogy ők miképpen jutnak e tudáshoz, az már túl van fogalmaink határain.

24. §. *A szubsztanciák ideái is feleljenek meg a dolgoknak*

Magukat a szubsztancianeveket mint ideáink jeleit a meghatározások ugyan magyarázzák — de mint a dolgok jeleit már nagyon tökéletlenül hagyják. Mert szubsztancianeveinket nem pusztán ideáinkra, hanem végeredményben maguknak a dolgoknak ábrázolására is használjuk, és ily értelemben a dolgok helyébe kerülnek, jelentésüknek tehát meg kell egyeznie mind a dolgok igazságával, mind az emberek ideáival. Így a szubsztanciákra nézve nem maradhatunk mindig annál a rendes összetett ideánál, amelyet ama szó jelentéséül közönségesen elfogadnak, hanem kissé messzebb kell mennünk, maguknak a dolgoknak természetére és tulajdonságaira vonatkozó kutatásokba kell bocsátkoznunk, s ezzel, amennyire tehetjük, az illető határozott fajról való ideánkat tökéletesítenünk; vagy pedig meg kell tanulnunk mindezt olyanoktól, akik az ilyen természetű dolgokban járatosak és tapasztalataik vannak róluk. Ha a neveknek egyszerű ideák olyan együttesét kell fedniük, amilyen magukban a dolgokban valósággal is megvan, s egyszersmind más emberek elméjében levő azon összetett ideáknak is meg kell felelniük, amelyeket rendszerint képviselnek, akkor nevük helyes meghatározása érdekében természetleírással is kell foglalkoznunk, s tulajdonságaikat gondos vizsgálódással kell felkutatnunk. Mert a természeti testekről és szubsztanciális dolgokról szóló fejtegetések és érvelések nehézségeinek elkerülésére nem elegendő, hogy a nyelv szabatosságából merítve

elsajátítottuk azt a közönséges, de zavaros vagy nagyon tökéletlen ideát, amelyre a szavakat alkalmazzuk, és a szavak használatában ehhez az ideához ragaszkodunk, hanem meg kell ismerkednünk az ilyenfajta dolgok leíró tudományával, helyesbítenünk és rögzítenünk kell minden egyes fajlagos névhez tartozó összetett ideánkat; vagy másokkal való társalgásban (ha észrevesszük, hogy félreértettek bennünket) meg kellene mondanunk, miféle összetett ideánk áll ama név mögött. Azok részéről, akik tudásért és filozófiai igazságért munkálkodnak, ez annál is inkább szükséges, mert a gyermekek, amikor a dolgokról még csak tökéletlen eszméik vannak, már szavakat tanulnak, jelentésükre nem sokat gondolva, azokat találomra alkalmazzák és ritkán alakítanak ki hozzájuk tartozó határozott ideát. Ezt a szokást (mert kényelmes és mert elég jól szolgálja az élet és a társalgás mindennapi igényeit) hajlandók megtartani akkor is, mikor felnőtt emberekké válnak. Így a dolgot a rossz végén kezdik, először tökéletesen megtanulják a szavakat; de az eszméket, amelyekre majd alkalmazzák őket, egész nyilvánvalóan csak azután alakítják. Így aztán megesik, hogy a saját országuk nyelvét nyelvtanuk szabályai szerint beszélő emberek magukról a dolgokról mégis nagyon helytelenül beszélnek. Mikor pedig egymással érvelnek, a hasznos igazságok felfedezésében és a dolgoknak eredeti mivoltuk s nem a mi elképzeléseink szerinti megismerésében keveset haladnak. Az pedig, hogy miképpen nevezik el a dolgokat, tudásunk tökéletesítésében nem sokat számít.

25. §. *Ezt nem könnyű elérni*

Kívánatos volna tehát, ha a fizikai kutatásokban járatos és a természeti testek különböző nemeit ismerő emberek lerögzítenék azokat az egyszerű ideákat, amelyekről látják, hogy azokban az egyes fajtákhoz tartozó egyedek állandóan megegyeznek. Ez orvosolná azoknak a zavaroknak nagy részét, amelyek onnan származnak, hogy különböző egyének ugyanazt a nevet érzékelt tulajdonságok kisebb vagy nagyobb együttesére alkalmazzák aszerint, hogy azokat jobban vagy kevésbé ismerik, vagy amint többé vagy kevésbé voltak pontosak a dolgok valamely azonos nevű fajához és azonos név alá tartozó tulajdonságok vizsgálatában. De az ilyen szótár valóságos természetrajz, nagyon is sok kezet, egyszersmind sok időt, költséget, fáradalmat, éleslátást követelne ahhoz, hogy ebben reménykedni lehessen. És míg ez meg nem valósul, meg kell elégednünk a szubsztanciák neveinek

olyan meghatározásával, amely közhasználatú jelentésüket vizsgálja meg. És nagyon jó volna, ha alkalomadtán legalább ennyit juttatnának nekünk. Rendesen azonban ez sem történik meg. Az emberek beszélnek egymáshoz, vitatkoznak a szavakon, amelyeknek értelmére nézve nincs egyetértő megállapodásuk, s mindezt abból a tévedésből, hogy a közönséges szavak jelentése kétségtelenül meg van állapítva, hogy az általuk képviselt pontos ideáik tökéletesen ismeretesek, és hogy azokat nem tudni szégyellnivaló. Mind a két feltevés hamis. Egyetlen összetett idea nevének sincsen oly határozottan megállapított jelentése, hogy azt a nevet állandóan ugyanarra a pontos ideára alkalmaznánk. Nem is szégyen senkire nézve sem, hogy valamiről ne legyen biztos tudomása másképpen, mint az annak elérésére szolgáló szükséges előzmények után. És így nem tekintélyvesztés nem tudni, hogy egy másik ember elméjében egy bizonyos hang milyen ideát fed, ha ezt ő még nem jelentette ki valami más módon is, mint csupán azzal, hogy használja ezt a hangot, mert ilyen kijelentés nélkül nincs mód a jelentés biztos megismerésére. A nyelv révén való érintkezés szükséges volta ráviszi az embereket, hogy megegyezzenek a közönséges szavak jelentésében, legalábbis bizonyos tűrhető határok között, ami kielégíti a közönséges társalgás igényeit. Így az ember nem lehet egészen tájékozatlan arra nézve, hogy egy előtte ismeretes nyelvben a szavakhoz közönségesen milyen ideák fűződnek. De a közhasználat nagyon bizonytalan szabály lévén, mely végül is az egyes ember ideáira szorítkozik, gyakran igen változó mértéknek bizonyul. Bár a fentebb említett szótár túlságosan sok időt, költséget és fáradalmat jelentene ahhoz, hogy korunkban ezt remélnünk lehetne, de gondolom, mégsem ésszerűtlen javasolnom, hogy ismeretes és külső alakjukról megkülönböztethető dolgok neveit rajzokkal és képekkel ábrázolnánk. Az így elkészített szótár talán könnyebben és rövidebb idő alatt tanítaná meg sok kifejezés igazi értelmét, különösen távoli országok vagy korok nyelvén, s különböző dolgokról, amelyek neveit régi szerzőknél olvassuk, igazabb ideákat ültetne az emberek elméjébe, mint a tudós kritikusok bőséges és fáradalmas magyarázatai. Természetvizsgálók, akik növényekről és állatokról értekeznek, már hasznát vették ennek az eljárásnak. Akinek alkalma volt kikérni tanácsaikat, oka lesz bevallani, hogy világosabb ideája van az apiumról (zeller) vagy az ibexről (kőszáli kecske) ama fűnek vagy állatnak egy kis nyomtatott ábrájából, mint amit bármelyikük nevének hosszas meghatározásából meríthetne. És így kétségtelen, hogy a strigilről és sistrumról is, ha a lóvakaró és a cintányér szótári nevek helyett

a margóra nyomtatva látná ezeknek az eszközöknek parányi képét, amint azok a régieknél használatban voltak. Toga, tunica, pallium könnyen lefordíthatók a köntös, kabát, köpeny szavakkal, de ezzel nem lesz igazabb ideánk e római ruhadarabok formájáról, mint azoknak a szabóknak arcáról, akik készítették őket. Az ilyen dolgok, amelyeket a szem alakjuknál fogva ismer fel, legjobban az elmébe véső dnek a róluk rajzolt másolatokkal, s ezek jobban meghatározzák az ilyen szavak jelentését, mint bármely helyettesítésükre vagy meghatározásukra használt szó. De ezt csak úgy mellesleg.

26. §. *Ötödik gyógyszer: ugyanazt a szót állandóan ugyanabban az értelemben kell használni*

Gyakori, hogy az emberek nem akarnak fáradságot venni kifejezéseik jelentésének közlésére, és szavaikról nincsen meghatározás; ekkor a legkevesebb, amit tőlük várhatunk, az, hogy minden tárgyalásban, amelyben egyik ember tanítani vagy meggyőzni óhajtja a másikat, ugyanazt a szót állandóan ugyanabban az értelemben használják. Ha ez megtörténnék (és ezt senki sem utasíthatja vissza jókora álnokság nélkül), sok használatban levő könyvet lehetne megtakarítani, sok vitának és ellenségeskedésnek volna vége, sok, egyszer ilyen, egyszer olyan értelemben használt kétértelmű szavaktól dagadó vastag kötet válnék vékonnyá, és sok filozófusnak (hogy mást ne említsünk) ugyanúgy, mint költőknek művei is elférnének egy dióhéjban.

27. §. *Ha nem így használjuk, a változtatást meg kell magyarázni*

De végre is a szókészlet a gondolatoknak majdnem végtelen változatosságához képest oly szűkös, hogy az emberek pontos eszméikre illő kifejezések híján még legnagyobb óvatosságuk mellett is gyakran kénytelenek ugyanazt a szót valamivel más értelemben használni. És bár egy előadás folyamán vagy érvelés közben alig van tér sajátlagos meghatározásokra, valahányszor valaki módosítja kifejezésének jelentését, mégis a tárgyalás súlya, hacsak szándékolt megtévesztés nincsen, a legtöbb esetben eléggé elvezeti az őszinte és értelmes olvasót vagy hallgatót a szavak igazi jelentéséhez. De ahol ez nem elég az olvasó vezérlésére, ott az írót terheli a kötelesség, hogy megmagyarázza nézetét, és megmutassa, hogy a kérdéses kifejezést milyen értelemben használja.

NEGYEDIK KÖNYV

TUDÁS ÉS VÉLEMÉNY

I. FEJEZET
A TUDÁSRÓL ÁLTALÁBAN

1. §. *Tudásunk csupán ideáinkra vonatkozik*

Minthogy az elmének összes gondolataiban és okoskodásaiban nincsen más közvetlen tárgya, mint saját ideái, és csakis ezeket szemléli vagy szemlélheti, világos, hogy tudásunk csupán ideáinkra vonatkozik.

2.§. *A tudás két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése*

Úgy látom tehát, hogy a tudás semmi egyéb, mint ideáink kapcsolatának és megegyezésének, vagy meg-nem-egyezésének és összeférhetetlenségének észrevevése. Egyedül ebben áll. Ahol ilyen észrevevés van, ott van tudás. Ahol pedig nincsen, ott képzelhetünk, sejthetünk, vagy hihetünk valamit, de a tudásnak még mindig híján vagyunk. Mert amikor tudjuk, hogy a fehér nem fekete, mi egyebet teszünk, mint észrevesszük, hogy ez a két idea nem egyezik. Ha a legszilárdabban állunk is abban a bizonyításban, amely szerint a háromszög három szögének összege annyi, mint két derékszög, mi egyebet teszünk, mint észrevesszük, hogy a két derékszöggel való egyenlőség szükségképpen megegyezik és elválaszthatatlan a háromszög három szögétől.

3. §. *Ez a megegyezés vagy meg-nem-egyezés négyféle*

Hogy azonban kissé pontosabban megértsük, miben áll ez a megegyezés vagy meg-nem-egyezés, úgy gondolom, teljesen visszavezethetjük a következő négy fajtára:

1. azonosság vagy különbözés,
2. viszony,
3. együttlétezés vagy szükségszerű kapcsolat,
4. valóságos létezés.

4. §. *Azonosság vagy különbözés az ideákban*

Először: ami a megegyezés vagy meg-nem-egyezés első fajtáját, ti. az azonosságot vagy különbözést illeti, az elme első ténykedése, amikor egyáltalán van valami érzése vagy ideája, az, hogy észreveszi ideáit; s amennyiben észreveszi őket, tudja mindegyikről,

hogy mi, ezzel észreveszi különbségüket, valamint azt is, hogy az egyik nem a másik. Ez oly feltétlenül szükséges, hogy enélkül egyáltalán nem lehetne sem tudás, sem okoskodás, sem képzelés, sem határozott gondolat. Ezáltal az elme tisztán és tévedhetetlenül észreveszi minden ideáról, hogy az önönmagával megegyezik és hogy az, ami; a különböző ideákról pedig azt, hogy nem egyeznek meg, vagyis hogy az egyik nem a másik. Ezt minden fáradság, munka vagy levezetés nélkül teszi, első látásra, a maga természetes észrevevő és megkülönböztető képességével. És bár a szakemberek ezt ebbe az általános szabályba foglalták: ami van, az van, és lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen, s ezt igénybe is veszik minden olyan esetben, amikor alkalmas róla eszmélődni — mégis bizonyos, hogy ennek a képességnek első gyakorlása egyes ideákra vonatkozik. Az ember, mihelyt a fehér és a kerek nevű ideák elméjébe kerülnek, tévedhetetlenül tudja, hogy ezek ugyanazok az ideák, amik, és hogy nem más ideák, nem azok, amelyeket vörösnek és négyszögletesnek nevez. A világ semmiféle maximájával vagy tételével sem érhető el, hogy ezt világosabban vagy biztosabban tudja, mint ahogy ezt már előzőleg tudta, mégpedig bármiféle ilyen általános szabály segítsége nélkül. Ez tehát az első megegyezés vagy meg-nem-egyezés, amelyet az elme ideáin észlel. Ezt mindig első látásra észreveszi. És ha erre nézve valaha is kétsége támadna, mindig azt találjuk, hogy ez a nevekre fog vonatkozni s nem magukra az ideákra, amelyeknek azonosságát vagy különbözését mindig azonnal észreveszi, mihelyt az ideák megjelennek, és oly tisztán, amilyen tiszták az ideák maguk. Ez nem is lehet másképpen.

5. §. *Ideák elvont viszonyai*

Másodszor: a megegyezésnek vagy meg-nem-egyezésnek következő fajtája, amelyet az elme ideáin észrevesz, gondolom, viszonylagosnak nevezhető és nem egyéb, mint bármely két idea viszonyának észrevevése, bármilyenek legyenek is azok, szubsztanciák, módozatok, vagy akármi más. Mivel minden különböző ideáról mindenkorra tudnunk kell, hogy nem azonosak, és így egyetemesen és állandóan el kell tagadnunk őket egymástól, semmiféle pozitív tudásnak nem volna helye, ha ideáink között nem tudnánk viszonyt észrevenni, és nem tudnánk felismerni egymással való megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket az elme összehasonlító munkájának különböző módjai szerint.

6. §. *Szükségszerű együttlétezésük szubsztanciákban*

Harmadszor: az ideáinkban fellelhető harmadik fajta megegyezés vagy meg-nem-egyezés, amelynek észrevevésével az elme foglalkozik, az együttlétezés vagy az együtt-nem-létezés ugyanabban az alanyban. Ez sajátosan a szubsztanciákhoz tartozik. Így amikor az aranyról kimondjuk, hogy tűzálló, erről az igazságról való tudásunk nem több, mint annyi, hogy a tűzállóság, vagyis az erő arra, hogy felemésztetlen maradjon a tűzben, olyan idea, mely mindig együttesen kíséri azt a sajátos sárga színt, a súlyt, olvaszthatóságot, nyújthatóságot, királyvízben való oldhatóságot, mely az arany szóval jelzett összetett ideánkat alkotja.

7. §. *A valóságos lét megegyezése valamely ideával*

Negyedszer: ez pedig az utolsó fajta, a valamely ideával megegyező tényleges, valóságos létezés. Ennek a négyféle megegyezésnek vagy meg-nem-egyezésnek keretében fér meg, gondolom, minden meglevő vagy lehetséges tudásunk. Mert bármely ideánkra vonatkozó minden kutatásunk, bármelyik tudásunk vagy lehetséges állításunk annyi, hogy az egy másikkal azonos vagy nem, hogy ugyanabban az alanyban egy másik ideával mindig együtt van vagy nincs, hogy valamely másik ideával ilyen vagy olyan viszonyban van, vagy hogy az elmén kívül valóságos léte van. Így: a kék nem sárga, ez az azonosságra vonatkozik. A két párhuzamos között levő egyenlő alapú háromszögek egyenlőek, ez a viszonyra vonatkozik. A vas érzékeny a mágnes hatására, ez az együttlétezésre vonatkozik. Isten van, ez a valóságos létezésre vonatkozik. Bár az azonosság és az együttlétezés valójában semmi más, mint viszony, ezek mindazonáltal ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének oly sajátszerű módjai, hogy külön fejezetet érdemelnek a viszony általános fejezetén kívül. Ezek ugyanis az állításnak vagy tagadásnak oly különböző alapjai, hogy ezt mindenki könnyűszerrel átlátja, hacsak eszmélődik azon, amit ennek az értekezésnek különböző helyein mondottunk. Most áttérek tudásunk különböző fokozatainak vizsgálatára, előbb azonban meg kell fontolnunk a tudás szó jelentésének elfogadott változatait.

8. §. *A tudás aktuális vagy habituális*

Az elme különböző módokon lehet az igazság birtokában. Mindegyiket tudásnak hívják.

Először: van aktuális tudás, és pedig az elmében jelentkező szemlélet bármely ideájának megegyezéséről vagy meg-nem-egyezéséről, vagy egymáshoz való viszonyáról.

Másodszor: akkor mondjuk valakiről, hogy tud valamely tételt, ha azt egyszer már átgondolta, az azt alkotó ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését világosan észrevette, s ezt emlékezetében úgy raktározta el, hogy kétség vagy habozás nélkül helyesen ítél róla, elfogadja, és bizonyos annak igazságában, bármikor kerül ismét sor arra, hogy a tételen eszmélődjék, Azt gondolom, ezt lehet habituális tudásnak nevezni. És így mondhatjuk egy emberről, hogy mindazokat az igazságokat ismeri, amelyek emlékezetében el vannak raktározva oly előzetes világos és teljes észrevevés alapján, amelyben az elme minden alkalommal kétség nélkül bizonyos, valahányszor csak alkalma van ráeszmélni. Mert a mi véges értelmünk egyszerre csak egy dologra tud tisztán és világosan gondolni; ha az emberek nem tudnának többet, mint amennyire ténylegesen gondolnak, akkor mind nagyon tudatlanok volnának, és aki legtöbbet tudna, az is csak egy igazságot tudna, mert ez volna minden, amire egyszerre gondolni tud.

9.§. *A habituális tudás kétféle*

A habituális tudásnak is, közönséges értelemben, két fokozata van:

1. az egyik az emlékezetben tárolt olyan igazságok ismerete, melyeknél, mihelyt megjelennek, az elme azonnal felismeri az illető ideák viszonyát. Ilyen mindazoknak az igazságoknak ismerete, amelyekről intuitív tudásunk van, amelyben maguk az ideák közvetlen látás révén elárulják egymással való megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket;

2. a másik olyan igazságok ismerete, amelyekről az elme egyszer meggyőződött, és bizonyítékok nélkül emlékezik erre a meggyőződésére. Így aki határozottan emlékezik rá, hogy egyszer hallotta annak a tételnek bizonyítását, amely szerint a háromszög szögeinek összege két derékszög, bizonyos benne, hogy tudja, mert nem kételkedhetik annak igazságában. Egy olyan igazsághoz való ragaszkodásról amelynek megismerésekor hallott bizonyítását azóta elfeledte, inkább az volna gondolható, hogy azt jobbára

emlékezetének hiszi, mint valósággal tudja, s az igazság elfogadásának ezt a formáját ezelőtt magam is inkább a tudás és vélemény közé eső valaminek véltem, egy másik ember tanúskodásán nyugvó puszta elhivésnél magasabb fajta bizonyosságnak. Azonban kellő vizsgálat után mégis azt találtam, hogy ez nincsen híján a tökéletes bizonyosságnak, és valójában igazi tudás. Ebben a dologban első gondolatainkat az vezetheti félre, hogy az ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését ebben az esetben — eltérően attól, ahogy az először történt — nem az összes olyan közvetítő ideák tényleges megpillantásával vesszük észre, amelyeknek révén a tételben levő ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését először észrevettük; hanem más közvetítő ideák révén, amelyek abban a tételben foglalt ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését mutatják, amelynek bizonyosságára emlékezünk. Például: ama tétel esetében, amely szerint a háromszög szögeinek összege egyenlő két derékszöggel, az, aki látta és tisztán észrevette ennek az igazságnak bizonyítását, tudja, hogy igaz, ha a bizonyítást el is felejtette. Jelenleg az nincs ténylegesen a szeme előtt és hamarosan nem is idézhető fel, de mégis másképpen ismeri, mint annakelőtte. A tételben kapcsolt két idea egyezését észreveszi, de más ideák közvetítésével, mint amelyek azt az észrevevést először keltették. Emlékszik, azaz tudja (mert az emlékezés nem egyéb mint valamely múlt tudás felélesztése), hogy egyszer bizonyos volt e tétel igazságában, amely szerint a háromszög szögeinek összege két derékszöggel egyenlő. És ugyanazon két változhatatlan dolog azonos viszonyainak változhatatlansága az az idea, mely most megmutatja neki, hogy ha a háromszög szögeinek összege egyszer már egyenlő volt két derékszöggel, akkor ezután is mindig egyenlő marad. Így ő bizonyossá válik abban, hogy ami ez esetben egyszer igaz volt, az mindig igaz; amely ideák egyszer megegyeztek, azok mindig meg fognak egyezni. Következésképpen amit ő egyszer igaznak ismert, azt mindig igaznak fogja ismerni, amíg csak vissza tud rá emlékezni, hogy egyszer ilyennek ismerte. Ezen alapszik az, hogy a matematikában az egyes bizonyítás általános ismeretet szolgáltat. Ha annak észrevevése, hogy ugyanazoknak az ideáknak örökké ugyanazok lesznek a sajátságai és viszonyai, nem volna elegendő alap a tudás számára, akkor általános tételekről a matematikában nem lehetne semmiféle tudásunk. Mert egyetlen matematikai bizonyítás sem lenne más, mint egyedi. És ha valaki bármely tételt bizonyított volna be valamely háromszögre vagy körre vonatkozólag, tudása nem lépné túl annak az egyedi ábrának határait. Ha jobban ki akarná terjeszteni, bizonyítását egy másik

példán kellene megújítania, mielőtt tudhatná, hogy az egy másik ilyen háromszögre nézve is érvényes, és így tovább. Ily módon sohasem juthatnánk általános tétel ismeretéhez. Azt hiszem, senki sem tagadhatja, hogy Newton bizonyosan tudja minden tételét, amelyeket most vagy bármikor olvas könyveiben, bár nincsen ténylegesen a szeme előtt a közvetítő ideák azon csodálatos láncolata, amelynek révén azoknak igazságát először felfedezte. Az olyan emlékezetről, amely képes volna egyes gondolatok ilyen sorozatát megtartani, valóban azt hihetnénk, hogy meghaladja az emberi képességek határait. Hiszen e bámulatra méltó ideakapcsolások felfedezése, felfogása és egybefűzése maga is túllép a legtöbb olvasó értelmének korlátain. Mindazonáltal világos, hogy a szerző igazaknak tudja tételeit, mert emlékezik, hogy egyszer látta azoknak az ideáknak kapcsolatait olyan bizonyossággal, mint ahogyan tudja, hogy ez az ember megsebesítette a másikat, amikor emlékszik rá, hogy keresztülszúrta. De minthogy az emlékezet nem mindig olyan tiszta, mint a tényleges észrevevés, és idővel minden emberben többé kevésbé hanyatlik, a többi különbségek mellett ez is egy azok közül, amelyek mutatják, hogy a demonstratív tudás sokkal tökéletlenebb, mint az intuitív, amint ezt a következő fejezetben meglátjuk.

II. FEJEZET

TUDÁSUNK FOKOZATAIRÓL

1. §. *Tudásunk világosságának fokairól vagy különbségeiről: I. Intuitív tudás*

Minthogy minden tudásunk, amint mondottam, az elmének saját ideáiról vett szemléletéből áll, s ez a legnagyobb világosság és a legteljesebb bizonyosság, amelyet képességeinkkel és megismerésmódunkkal elérhetünk, nem lesz fölösleges némileg megvizsgálnunk e szemlélet evidenciájának fokait. Tudásunk különböző világosságának alapját abban vélem látni, hogy az elme ideáinak megegyezését vagy meg-nem-egyezését különböző módon veszi észre. Mert ha saját gondolkodásunk módjain akarunk eszmélődni, azt találjuk, hogy bizonyos alkalmakkor az elme két idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését közvetlenül magukból az ideákból veszi észre minden más idea közbelépése nélkül; ezt — gondolom — intuitív tudásnak nevezhetjük. Mert ebben az elme nem fáradozik bizonyítással

vagy vizsgálódással, hanem észreveszi az igazságot, akár a szem a fényt, csupán azzal, hogy ráirányul. Így az elme észreveszi, hogy a fehér nem fekete, hogy a kör nem háromszög, hogy három több, mint kettő és annyi, mint egy meg kettő. Az ilynemű igazságokat az elme az együttlevő ideák első megpillantására, pusztán intuícióval veszi észre, bármely más idea közbejötte nélkül. Tudásunknak ez a neme a legvilágosabb, legbizonyosabb azok közül, amelyekre az emberi gyarlóság képes. A tudásnak ez a része ellenállhatatlan, olyan, mint a napfény, közvetlenül észrevételi magát, mihelyt az elme így feléje fordul. Nem hagy teret habozásnak, kétségnek vagy vizsgálódásnak, hanem az elme azonnal megtelik annak tiszta fényével. Ezen az intuíción függ minden tudásunknak minden bizonyossága és evidenciája, s ezt a bizonyosságot mindenki olyan mérvűnek találja, hogy nem képzelhet, tehát nem is követelhet ennél nagyobbat. Mert az ember nem gondolhat el a maga számára annál nagyobb bizonyosságot, mint annak tudását, hogy az elméjében levő idea olyan, amilyennek észreveszi, és hogy két idea, amelyeket különbözőknek vesz észre, valóban különbözik és nem pontosan azonos. Aki ennél nagyobb bizonyosságot igényel, az nem tudja, mit kíván, és csak azt árulja el, hogy szkeptikus hajlamú elméje van, bár nem tud szkeptikus lenni. A bizonyosság annyira ezen az intuíción múlik, hogy a tudás következő fokán, amelyet demonstratívnak nevezek, ez az intuíció a közvetítő ideák minden kapcsolódásában szükséges, és enélkül a tudás és a bizonyosság számunkra elérhetetlen.

2. §. *II. Demonstratív tudás*

Tudásunk következő fokozata az, amelyben az elme ugyan észreveszi az ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését, de nem közvetlenül. Igaz, hogy bárhol is talál az elme ideái között megegyezést vagy meg-nem-egyezést, ott mindig van bizonyos tudás. Azonban megesik, hogy az elme ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését akkor sem látja meg, ha az felfedezhető; ilyenkor tudatlanságban és legfeljebb csak valószínű sejtéseknél marad. Az elme azért nem veszi észre azonnal két idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését, mert azok az ideák, amelyeknek megegyezésére vagy meg-nem-egyezésére a kutatás irányul, nem tehetők az elmében össze úgy, hogy ez megmutatkozzék. Ily esetben tehát, mikor az elme nem tudja úgy összehozni ideáit, hogy közvetlen összehasonlítással, úgyszólván egymás mellé helyezéssel vagy egymásratétellel vehesse észre azok megegyezését, arra kényszerül, hogy más ideáknak

(egy vagy több ideának, aszerint amint kívánatos) közbeiktatásával fedezze fel a keresett megegyezést vagy meg-nem-egyezést: ezt nevezzük okoskodásnak. Így, mikor az elme szeretné tudni a háromszög szögeinek és két derékszögnek nagyságbeli megegyezését vagy meg-nem-egyezését, ezt közvetlen látásból merített összehasonlítással nem érheti el, mert a háromszög három szögét nem tudjuk egyszerre valamelyik szöghöz vagy mind a két szöghöz hasonlítani, erről tehát az elmének nincsen közvetlen, nincsen intuitív tudása. Ebben az esetben az elme kénytelen egyéb szögeket keresni, amelyekkel a háromszögnek három szöge egyenlő. Mikor azután ezeket két derékszöggel egyenlőnek találja, akkor tudja, hogy a háromszög szögeinek összege is két derékszög.

3. §. *A bizonyítás világosan észrevett bizonyítékokon múlik*

Ezeket a közvetítő ideákat, amelyek két másik idea megegyezésének kimutatására szolgálnak, bizonyítékoknak nevezzük; és mikor ezen a módon a megegyezés vagy meg-nem-egyezés tisztán és világosan észrevehető, azt bizonyításnak nevezzük, mert ez megmutatta az értelemnek és beláttatta az elmével, hogy így van. Az elme fürgesége ezeknek a közvetítő ideáknak fellelésében (amelyek majd megmutatják valamely másiknak megegyezését vagy meg-nem-egyezését) és helyes alkalmazásában szerintem az, amit éleselméjűségnek neveznek.

4. §. *Ugyanolyan bizonyos, de nem olyan könnyű és kész, mint az intuitív tudás*

A közbeiktatott bizonyítékokból merített eme tudás bizonyos ugyan, de evidenciája nem olyan egészen tiszta és világos, sem a helyeslés nem jelentkezik oly készségesen, mint az intuitív tudás esetében. Mert bár a bizonyításban az elme végre is észreveszi a meggondolás alatt álló ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését, de ez nem történik fáradság és figyelem nélkül, több kell hozzá, mint egy áttekintő rápillantás. Állandó szorgalom és törekvés kell az ilyen felfedezéshez. Lépésenkint, fokozatonként kell haladni, amíg az elme ezen az úton a bizonyosságig jut és eléri, hogy észrevehesse két ideának megegyezését vagy összeférhetetlenségét, amelynek kimutatásához bizonyítékokra és az ész használatára van szükség.

5. §. *A bebizonyított következményben kételkedhetünk a bizonyítás előtt*

Az intuitív és a demonstratív tudás másik különbsége az, hogy bár az utóbbiban minden kétség eloszlik, mikor a közvetítő ideák közbelépése folytán a megegyezést vagy a meg-nem-egyezést észrevettük, de a bizonyítást megelőzőleg még kétség állott fenn. Az intuitív tudásban az elmével, amelynek megvan az ideák különbözőségének észrevevésére való képessége, ez ugyanúgy nem eshetik meg, amint a szem nem tarthatja kétségesnek (amikor tisztán láthatja a fehéret és a feketét), hogy ez a papír és ez a tinta egyszínű-e vagy nem. Ha lát a szem, akkor első pillantásra, habozás nélkül észreveszi e papirosra nyomtatott szavakat, amelyeknek színe különbözik a papirosétól. Éppígy, ha az elmének megvan a megkülönböztető észrevevésre való képessége, észreveszi az intuitív tudást szolgáltató ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését. Ha a szem elvesztette látóképességét vagy az elme észrevevőképességét, akkor hasztalan keressük az egyikben a látás elevenségét, a másikban az észrevevés világosságát.

6. §. *Nem olyan világos, mint az intuitív tudás*

Igaz, hogy a bizonyításból folyó észrevevés is nagyon világos, mindazonáltal gyakran jóval alatta marad annak a fénylő és teljes biztosságnak, amely mindig együtt jár azzal, amit intuitívnak nevezek; olyan, mint a több tükörrel egymásra vetített arc, ez, amíg megtartja tárgyával való hasonlóságát és megegyezését, addig tudást szolgáltat. Azonban minden egymástkövető visszaverődésben az elsőben mutatkozó tökéletes világosságnak és határozottságnak bizonyos kevesbedésével adja, míg végül számos fokozat után már csak homályosságok keveréke és első látásra már nem olyan felismerhető, különösen, ha gyenge a szem. Ugyanígy vagyunk a bizonyítékok hosszú sora árán elért tudással.

7. §. *A demonstratív tudásban minden lépésnek intuitíve evidensnek kell lennie*

Így minden egyes lépésnél, amelyet a demonstratív tudásban teszünk, ott van az intuitív tudás arról a megegyezésről vagy meg-nem-egyezésről, amelyet az ész a következő közvetítő ideával keres, és bizonyítékul használ. Mert ha nem így volna, akkor ennek a lépésnek is bizonyítékra volna szüksége. Az ilyen megegyezés vagy

meg-nem-egyezés észrevevése nélkül ugyanis nem keletkezik tudás. Ha önmagában észrevehető, akkor intuitív tudás. Ha önmagában észre nem vehető, akkor közvetítő ideára van szükség, hogy mint közös mérték megmutassa megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket. Ebből következik, hogy a tudást szolgáltató okoskodásnak minden lépése intuitív módon bizonyos. Ha az elme ezt észreveszi, akkor már nem kell egyéb, mint az erre való ráemlékezés, hogy a kutatásunk tárgyát képező ideák megegyezése vagy meg-nem-egyezése láthatóvá és bizonyossá váljék. Ahhoz tehát, hogy bármit is bizonyítássá tegyünk, észre kell vennünk a közbelépő ideák közvetlen megegyezését, amellyel a vizsgálat alatt álló két ideának (amelyek közül az egyik mindig a legelső, a másik pedig a legutolsó a meggondolásban) megegyezését vagy meg-nem-egyezését felismerjük. A közvetítő ideák megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének a bizonyítás minden lépésénél és haladásában való intuitív észrevevését az elmében pontosan keresztül kell vinni, és az embernek bizonyosnak kell lennie abban, hogy nem maradt ki semmi. Ez azért kell, mert hosszú levezetésekben és sok bizonyíték használatával az emlékezet nem mindig dolgozik oly gyorsan és pontosan, s így megesik, hogy ez a tudás az intuitív tudásnál tökéletlenebb és az ember gyakran a hamis eredményt bizonyításként fogadja.

8. §. *Innen a tévedés: ex praecognitis et praeconcessis*

Ennek az intuitív tudásnak a tudományos vagy demonstratív okoskodás minden lépésénél felmerülő szükségessége volt szerintem az eredete annak a téves axiomának, hogy minden okoskodás ex praecognitis et praeconcessis származik. Hogy ez mennyire téves, azt alkalmam lesz bővebben megvilágítani, mikor majd a kijelentésekről lesz szó, és különösképpen azokról a kijelentésekről, amelyeket maximáknak neveznek; és amelyekről kimutatom, hogy tévesen vélik őket minden emberi tudásunk és okoskodásunk alapjainak.

9. §. *A bizonyítás nem korlátozódik a matematikai mennyiségek ideáira*

Általában elfogadott igazságnak tekintik azt, hogy egyedül a matematika képes a demonstratív bizonyosságra. Azonban az, hogy az ideák között ilyen intuitíve észrevehető megegyezések és meg-nem-egyezések mutatkoznak, az én elképzelésem szerint nem egyedül a szám, a kiterjedés és az alak ideáinak kiváltsága. És így

talán a kellő módszer és szorgalom hiánya bennünk, nem pedig a dolgokban mutatkozó elegendő evidencia hiánya okozta, hogy a bizonyítást oly kevésre tartották képesnek a tudás egyéb részeiben és alig is törekedtek rá mások, mint a matematikusok. Hiszen bármilyen ideáink legyenek is, amelyek között az elme észre tud venni közvetlen megegyezést vagy meg-nem-egyezést, ezekre vonatkozólag az elme képes intuitív tudásra; ahol pedig két idea között — bármely közvetítő ideákkal való megegyezésük vagy meg-nem-egyezésük intuitív észrevevése révén — megegyezést vagy meg-nem-egyezést tud észrevenni, ott az elme képes bizonyításra; mindez pedig nincsen a kiterjedés, a szám, az alak és módozataik ideáira korlátozva.

10. §. *Miért gondolták ilyen korlátozottnak?*

Annak oka, hogy általában miért csak ezekben keresték és föltételezték lehetségesnek a bizonyítást, nézetem szerint nem csupán e tudományok általános hasznosságában keresendő, hanem abban, hogy a számok módozatai egyenlőségük vagy többletük összehasonlításakor egész a legkisebb különbségig nagyon tisztán észrevehetők, és bár a kiterjedésben minden legkisebb többlet nem is észlelhető ilyen jól, az elme módokat talált arra, hogy vizsgálja és bizonyításszerűen felismerje két szögnek vagy kiterjedésnek, vagy idomnak pontos egyenlőségét és mindkettőt, ti. a számokat és az idomokat, látható és tartós jelekkel tudja rögzíteni, amelyekben a meggondolás tárgyául szolgáló ideák tökéletesen meg vannak határozva; s ez legnagyobbrészt nincsen így, mikor azokat csak nevekkel vagy szavakkal jelöljük.

11. §. *A minőségek módozatai nem oly bizonyíthatók, mint a mennyiségek módozatai*

Azonban más egyszerű ideáknál, amelyeknek módozatait és különbségeit nem mennyiségekben, hanem fokozatokban számítjuk, már nincsen olyan éles és pontos megkülönböztetésünk eltéréseikről, hogy észrevehessük pontos egyenlőségüket vagy legkisebb különbségeiket, avagy ezek mérésére módot találjunk. Mert azok a többi egyszerű ideák oly érzetek megjelenései, amelyeket bennünk az önmagukban érzékelhetetlen parányi testecskék alakja, nagysága, száma és mozgása okoz, és így különböző fokozataik is ezen okok egynémelyikének vagy valamennyinek változásától függenek. Minthogy ezeket az anyagrészecskékben nem figyelhet-

jük meg, hiszen mindegyik túlságosan finom ahhoz, hogy észrevehető legyen, ezeknek az egyszerű ideáknak különböző fokozataira nem lehetnek pontos mértékeink. Mert feltéve, hogy azt az érzetet vagy ideát, amelyet fehérségnek nevezünk, egy bizonyos mennyiségű gömböcske ébreszti bennünk, amelyek saját középpontjuk körül forogva egy bizonyos fokú forgási és haladási sebességgel a szem retinájába ütköznek, ebből könnyen levonható, hogy minél inkább úgy vannak elrendezve valamely test felületi részei, hogy nagyobb mennyiségű fénygömböcskét verjenek vissza és azt a sajátos forgásmódot adják nekik, amely alkalmas a fehér érzetének bennünk való felkeltésére, annál fehérebbnek látszik majd az a test, és az lesz fehérebb, amelyik ugyanolyan nagyságú felületről nagyobb számú, ezzel a sajátos mozgásfajtával rendelkező ilyen testecskét küld a retinára. Nem azt mondom, hogy a fény természete ilyen kicsiny gömböcskékben áll; sem azt, hogy a fehérség a részeknek olyan alkatában, amely ezeknek a gömböcskéknek, amikor visszaverődnek, egy bizonyos forgást kölcsönöz; most ugyanis a fényről vagy színekről nem fizikailag beszélek. Azt azonban, úgy vélem, mondhatom, hogy képtelen vagyok (és örülnék, ha valaki érthetővé tudná tenni nekem, ő hogyan képes) megérteni, mily más módon tudnának a rajtunk kívül levő testek bármiképpen is hatni érzékeinkre, mint vagy maguknak az érzékelhető testeknek közvetlen érintésével, ahogyan az ízlelésben és tapintásban, vagy a belőlük jövő észrevehetetlen részecskék lökéseivel, amint ez a látásban, hallásban és szaglásban történik. Ezeknek a részeknek különböző nagyságából, alakjából és mozgásából folyó különböző lökéseik ébresztik bennünk az érzetek sokféleségét.

12. §. *Fényrészecskék és egyszerű szín-ideák*

De akár gömböcskék ezek, akár nem, akár van középpontjuk körüli forgásuk, amely a fehérség ideáját kelti bennünk, akár nincs, egy dolog bizonyos: minél több fényrészecske verődik vissza valamely testről olyan sajátságos mozgással, amely képes bennünk a fehérség érzetét kelteni, és valószínűleg minél gyorsabb ez a sajátos mozgás — annál fehérebbnek látszik az a test, amely a legtöbbet ver vissza. Ez szemmel látható, ha ugyanazt a papírdarabot napfénybe, árnyékba vagy sötét üregbe teszem. Mindhárom esetben a fehérségnek más-más fokú ideáját kelti bennem.

13. §. *A dolgok másodlagos tulajdonságait nem fedezi fel a bizonyítás*

Minthogy tehát nem tudjuk, milyen számú részecske, sem hogy milyen mozgásuk alkalmas a fehérség egy bizonyos fokának előidézésére, nem bizonyíthatjuk a fehérség bármely két fokozatának kétségtelen egyenlőségét, mert nincs biztos mércénk, amivel meghatároznánk, s eszközeink sincsenek a legkisebb valóságos eltérés megkülönböztetésére. Egyetlen segítségünk érzékeink lehetnének és ezek itt megtévesztenek. Ahol azonban a különbség már akkora, hogy az elmében tisztán megkülönböztethető ideákat alakít, amelyeknek eltéréseire tökéletesen emlékezünk, ott már, amint ezt olyan különböző fajták esetében látjuk, mint a kék és a piros, ezek a szín-ideák ugyanolyan alkalmasak a bizonyításra, mint a szám és a kiterjedés ideái. Amit itt a fehérről és a színekről elmondottam, gondolom, egyformán érvényes minden másodlagos tulajdonságra, valamint módozataikra nézve is.

14. §. *III. Rajtunk kívül levő véges lények egyedi létére vonatkozó szenzitív tudás*

Ezek: ti. intuíció és demonstráció, tudásunk fokozatai. Amit nem a kettő közül valamelyiknek a révén szereztünk, azt, bármilyen biztosnak is valljuk, csupán hit vagy vélemény, de nem tudás, legalábbis így áll a dolog minden általános igazság esetében. Van valóban az elmének egy másik észrevevése, amely rajtunk kívül levő véges lények egyedi létére vonatkozik. Ez meghaladja ugyan a puszta valószínűséget, de nem éri el tökéletesen a bizonyosságnak fentebb említett egyik fokozatát sem, mégis tudás néven ismeretes. Semmi sem lehet bizonyosabb annál, hogy az idea, amelyet külső tárgyból nyerünk, elménkben van. Ez intuitív tudás. De hogy vajon van-e valami annál több, mint pusztán ez az elménkben levő idea, s hogy vajon ebből biztosan következtethetjük-e bármi rajtunk kívül levőnek a létét is, ami ennek az ideának megfelel, ezt némelyek már kérdésesnek gondolják. Mert lehetnek ilyen ideák az emberek elméjében akkor is, ha ilyen dolog nincs, ha érzékeiket ilyen tárgy nem érinti. Itt azonban, úgy vélem, el vagyunk látva egy olyan evidenciával, amely kétségeinket eloszlatja. Mert megkérdezek akárkit, vajon nem ellenállhatatlanul egymástól eltérő észrevevéseknek van-e a tudatában akkor, amikor nappal ránéz a napra és amikor csak rágondol éjszaka? Amikor ténylegesen ízleli az ürmöst, szagolja a rózsát és amikor csak rágondol erre az ízre vagy szagra? Ugyanolyan világosan megtaláljuk a különbséget

az emlékezetileg elménkben felmerülő idea és az érzékeinken át ténylegesen elménkbe jutó idea között, mint bármely más két különböző idea között. Ha erre valaki azt mondja, hogy az álom is megteheti ezt, és mindezek az ideák minden külső tárgy nélkül is keletkezhetnek bennünk, legyen szíves és álmodja azt, hogy így válaszolok neki: 1. Nem sokat határoz, eloszlatom-e aggályait vagy sem; ahol minden csak álom, okoskodásnak és érvnek nincs semmi haszna; az igazság és a tudás semmi. 2. Azt hiszem, megengedi, hogy nagyon is nyilvánvaló különbség van e két állapot között, álmomban égni és valósággal égni. Ha pedig annyira eltökélten szkeptikusnak akar mutatkozni, hogy szerinte az, amit tényleges tűzbe merülésnek hívok, nem más, mint álom, és hogy ebből nem tudjuk meg biztosan, hogy olyasmi, mint a tűz, ténylegesen van rajtunk kívül, akkor így felelek: bizonyára tapasztaljuk, hogy élvezet vagy fájdalom követi bizonyos tárgyakkal való érintkezésünket, amelyeknek létezését érzékeinkkel észrevesszük, vagy álmodjuk, hogy észrevesszük. Ez a bizonyosság akkora, mint az a boldogság vagy szenvedés, amelyen túl nincs érdekünkben sem tudni, sem lenni. Azt gondolom tehát, hogy a tudásnak az előbbi két neméhez hozzá kell tennünk azt az egyedi, külső, tárgyak létéről szóló tudást is, amelyre annak észrevevése és tudata révén teszünk szert, hogy e külső tárgyakból ténylegesen ideák lépnek be elménkbe, és el kell ismernünk, hogy a tudásnak ez a három fokozata van: intuitív, demonstratív és szenzitív, és hogy ezekben az evidencia és a bizonyosság három különböző fokozata mutatkozik.

15. §. *A tudás nem mindig világos, ha a benne foglalt ideák világosak is*

De mivel tudásunkat csupán ideákra alapítjuk és csak ideákra alkalmazzuk, nem következik-e ebből, hogy tudásunk ideáinknak megfelel; és hogy ott, ahol ideáink tiszták és világosak vagy homályosak és zavarosak, olyan lesz a tudásunk is? Erre nem-mel válaszolok. Mert ha tudásunk bármely két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevételében áll, akkor világossága vagy homályossága ennek az észrevevésnek világosságában vagy homályosságában, és nem maguknak az ideáknak világosságában vagy homályosságában áll. Lehetséges például, hogy valakinek olyan világos ideája van a háromszög szögeiről és két derékszög egyenlőségéről, mint akármelyik matematikusnak a világon, és mégis nagyon homályosan veszi észre azok megegyezését, s így erről nagyon homályos a tudása is. De az olyan ideák, amelyek

saját homályosságuknál fogva vagy más okból zavarosak, nem termelhetnek semmiféle tiszta és világos tudást; mert amennyiben maguk az ideák zavarosak, az elme nem veheti észre tisztán, vajon megegyeznek-e vagy nem. Vagy fejezzük ki ezt a dolgot egy kissé kevésbé félreérthetően: akinek használt szavaihoz nincsenek határozott ideái, az nem alkothat belőlük olyan kijelentéseket, amelyeknek igazságáról bizonyos lehet.

III. FEJEZET
AZ EMBERI TUDÁS TERÜLETÉRŐL

1. §. *Tudásunk területe. Nem tágabb, mint ideáink köre*

Mondottuk, hogy a tudás ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése, s ebből következik, hogy:

Először: tudásunk nem terjedhet túl ideáink határain.

2. §. *Tudásunk nem terjed messzebb, mint ameddig ideáink megegyezését vagy meg-nem-egyezését észrevehetjük*

Másodszor: tudásunk nem terjedhet messzebb, mint addig, ameddig az ideák megegyezését és meg-nem-egyezését észrevenni tudjuk. Ez az észrevevés történik vagy 1. intuícióval, azaz két idea közvetlen összehasonlításával; vagy 2. észbelileg, két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének más ideák közbelépéséből származó megvizsgálásával; vagy végül 3. érzékeléssel, azaz egyedi dolgok létének észrevevésével. Ebből következik:

3. §. *Az intuitív tudás nem terjed ki minden ideánk minden viszonyára*

Harmadszor: intuitív tudásunk nem terjedhet ki minden ideánkra és mindarra, amit róluk tudni szeretnénk, mert egymás mellé helyezéssel vagy egyiknek a másikkal való közvetlen összehasonlítása útján nem vizsgálhatjuk meg és nem vehetjük észre mindazokat a viszonyokat, amelyek közöttük fennállanak. Így ha van két párhuzamos között két egyenlő alapú háromszögem, az egyik hegyesszögű, a másik tompaszögű, intuitív tudással észrevehetem, hogy az egyik nem a másik; de ezen a módon nem tudhatom, vajon egyenlők-e vagy nem. Mert egyenlőség tekintetében való megegyezésük vagy meg-nem-egyezésük közvetlen összehason-

lítással soha észre nem vehető. Alakjuk különböző volta lehetetlenné teszi részeik pontos egymásra helyezését. Szükség van tehát bizonyos közvetítő mennyiségekre, amelyekhez mérjük őket, s ez a bizonyítás, vagyis ésszerű tudás.

4. §. *A demonstratív tudás sem*

Negyedszer: abból, amit fentebb megjegyeztünk, az is következik, hogy ésszerű tudásunk területe nem fogja át saját ideáink egész területét sem. Mert két megvizsgálandó idea között nem találhatunk mindig olyan közvetítőket, amelyeket a levezetés minden részében intuitív tudással köthetnénk egybe; és valahányszor ez hiányzik, mindannyiszor elesünk a tudástól és a bizonyítástól.

5. §. *A szenzitív tudás mindegyiknél szűkebb*

Ötödször: szenzitív tudásunk, mely nem terjed tovább, mint az érzékek számára ténylegesen jelenvaló dolgok léte, még szűkebb körű, mint bármelyik az előző kettő közül.

6. §. *Tudásunk tehát szűkebb körű, mint ideáink*

Hatodszor: mindebből evidens, hogy tudásunk területe nemcsak a dolgok valóságánál, hanem saját ideáink területénél is kisebb. Bár tudásunk ideáinkra határolódik és azokat sem méretben, sem tökéletességben túl nem szárnyalhatja; és bár ezek nagyon szoros határok a Minden-létnek arányaihoz képest, és nagyon szűkek azokhoz képest, amelyeket mi helyesen képzelünk bele még bizonyos teremtett lények értelmébe is, olyanokéba, akik nincsenek hozzákötve egynéhány és nem valami éles érzék tompa és szűkös tájékoztatásaihoz; mégis nagyon jól járnánk, ha tudásunk köre legalább olyan tág volna, mint ideáinké, és meglevő ideáinkat illetőleg nem volna sok kétségünk és kutatnivalónk, amelyekre nézve nem vagyunk, sőt azt hiszem, amíg a világ áll, nem is leszünk biztosak. Mégsem vonom kétségbe, hogy az emberi tudás létünk és alkatunk jelenlegi körülményei között sokkal tovább haladhatna, mint eddig haladt, ha az emberek őszintén és az elme szabadságával mindazt a gondolkodásbeli törekvést és munkát az igazságot felkutató eszközök javításába fektetnék, amelyet egy hamisság kiszínezésére vagy támogatására, egy elfogadott rendszer, érdek vagy párt fenntartására fordítanak. De végre is, anélkül, hogy sebet ejtenék az emberi tökéletességen, azt hiszem, tudásunk sohasem fogja elérni mindazt, amit meglevő ideáinkról tudni óhajtanánk,

s nem is leszünk képesek legyőzni mindazokat a nehézségeket és megoldani mindazokat a kérdéseket, amelyek ezekkel kapcsolatosan felmerülhetnek. Megvan az ideánk a körről, a négyzetről, az egyenlőségről, és mégis talán sohasem leszünk képesek egy négyzettel egyenlő kört találni és biztosan tudni, hogy ez az egyenlőség fennáll. Megvan az ideánk az anyagról és a gondolkodásról, de talán sohasem leszünk képesek megtudni, vajon valamely pusztán anyagi lény gondolkozik-e vagy nem. Mert ideáink szemlélete révén, kinyilatkoztatás nélkül lehetetlen felfedeznünk, vajon a mindenhatóság nem adta-e bizonyos alkalmasan elrendezett anyagi rendszereknek is az észrevevés és a gondolkodás képességét, vagy pedig az erre előkészített anyaghoz gondolkodó anyagtalan szubsztanciát is kapcsolt-e és rögzített-e. Ami eszméinket illeti, felfogóképességünktől nem áll sokkal távolabb megérteni azt, hogy Isten, ha neki tetszik, az anyaghoz gondolkodóképességet adhat, mint azt, hogy ahhoz egy másik, gondolkodóképességgel ellátott szubsztanciát kapcsoljon. Nem tudjuk ugyanis, miben áll a gondolkodás, sem azt, hogy a mindenható tetszése milyen szubsztanciákhoz kívánta ezt a képességet adni, amely nem lehet teremtett lényben másként, mint a teremtő tetszése és jósága folytán. Abban ugyanis nem látok ellentmondást, hogy az első örökkévaló gondolkodó lény, ha neki tetszik, a teremtett érzéketlen anyag bizonyos rendszereinek, amelyek úgy vannak összetéve, amint ő ezt alkalmasnak találja, bizonyos fokú érzékelést, észrevevést és gondolkodást adjon, habár, amint gondolom, bebizonyítottam,[4] hogy nem kevesebb, mint ellentmondás ez első, örökkévaló gondolkodó lényként az anyagot feltételezni (hiszen ez saját természeténél fogva érzés és gondolat nélkül való). Miféle tudásbeli biztossága lehet valakinek arról, hogy bizonyos észrevevések, mint az élvezet vagy a fájdalom, nem lehetnek bizonyos módosulások és mozgatások után magukban a testekben ugyanúgy, mint ahogyan benne lehetnek egy anyagtalan szubsztanciában a testrészek mozgásainak alapján? A test, amennyire felfoghatjuk, csak testhez képes ütődni és testre képes hatni. És a mozgás ideáink legszélsőbb határáig sem tud egyebet kelteni, mint mozgást. Ha tehát elismerjük, hogy a mozgás élvezetet vagy fájdalmat kelt, vagy a szín, a hang ideáját kelti, akkor kénytelenek vagyunk feladni eszünket, túlmenni ideáink határain és mindezt teljesen alkotónk tetszésének tulajdonítani. Mert ha el kell fogadnunk, hogy a mozgáshoz olyan hatásokat kötött, melyekről sehogysem tudjuk felfogni,

[4] IV. konyv, 10. fejezet

hogy a mozgás azokat létrehozhatja, akkor mi okunk van azt következtetni, hogy ne rendelhette volna el ugyanúgy olyan tárgyban való létrehozásukat is, amelyről nem tudjuk felfogni, hogy képes volna rá, mint olyan tárgyban való létrehozásukat, amelyről nem foghatjuk fel, hogy az anyag mozgása bármi módon is hatást gyakorolhatna reá? Nem azért mondom ezt, mert bármiképpen is csökkenteni akarnám a lélek anyagtalanságába vetett hitet. Nem valószínűségről beszélek itt, hanem tudásról. Nemcsak azt gondolom, hogy a filozófia szerénységéhez illő nem nyilatkozni mester gyanánt ott, ahol a tudás létrehozására képes evidencia hiányzik, hanem azt is, hogy hasznos pontosan tudnunk, meddig ér a tudásunk. Mert jelenvaló állapotunkban, mely nem a látás állapota, sok dologban hittel és valószínűséggel kell megelégednünk. És ebben a kérdésben, a lélek anyagtalanságára vonatkozólag, nem kell különösnek találnunk, ha képességeink nem jutnak el a demonstratív bizonyosságig. Az erkölcs és a vallás összes nagy céljai eléggé biztosítva vannak a lélek anyagtalanságának filozófiai bizonyítékai nélkül is. Mert magától értetődő, hogy aki kezdetben arra alkotott bennünket, érző és értelmes lényeket, hogy itt tartózkodjunk, s évek során át tovább folytatta létünket ebben az állapotban, az tud és akar bennünket újra alkotni hasonló érzékenységű állapotban egy másik világban, és ott képessé tenni az embernek szánt visszafizetés elfogadására aszerint, hogy ebben az életben mit cselekedtünk. Tehát nem áll fenn oly hatalmas szükségszerűség arra nézve, hogy itt így vagy úgy döntsünk, amint némely túlbuzgók tették, akik a lélek anyagtalanságáról vagy annak az ellenkezőjéről merészkedtek meggyőzni a világot. Némelyek, túlságosan ráhagyatkozva egészen anyagbamerült gondolataikra, csak annak ismerik el a létét, ami anyagi. Mások, nem találván a gondolkodást az anyag természetes erői között, az elme legnagyobb feszültségével az anyagot újra meg újra átvizsgálták, s arra a meggyőződésre jutottak, hogy maga a mindenhatóság sem adhat észrevevést és gondolkodást olyan szubsztanciának, amelyben ott van a tömörség járuléka. Aki megfontolja, milyen nehéz gondolatainkban az érzetet a kiterjedt anyaggal vagy a létet olyasmivel összegyeztetni, amelynek egyáltalán nincs kiterjedése, az elismeri, milyen távol áll attól, hogy bizonyosan tudná, mi az a lélek. Én úgy látom, hogy ez tudásunk határain kívül esik. És aki megengedi magának, hogy ezt szabadon vizsgálja, belenézzen mindegyik hipotézis sötét és bonyolult részébe, az alig találja képesnek eszét arra, hogy határozottan állást foglaljon a lélek anyagtalansága mellett vagy ellene. Mert bármelyik oldalról nézi, akár mint kiter-

jedés nélküli szubsztanciát, akár mint gondolkodó kiterjedt anyagot, bármelyik megértésének nehézségei mindannyiszor, mikor valamelyikről gondolkodik, át fogják kergetni őt az ellenkező oldalra. Néhányan azzal a nem becsületes eljárással csalják meg magukat, hogy mivel az egyik oldalon valamit felfoghatatlannak találnak, nagy hevesen az ellenkező hipotézisbe csapnak át, bár a pártatlan értelem számára az is éppen olyan érthetetlen. Ez nemcsak arra szolgál, hogy tudásunk gyöngeségét és fogyatékosságát megmutassa, hanem az olyanfajta érveknek jelentéktelen győzelmére is fényt vet, amelyek saját meglátásainkból valók s azt igazolják, hogy a kérdés egyik oldalán nem találtunk bizonyosságot. Azonban egyáltalán nem segítenek bennünket az igazsághoz azzal, hogy hevesen átvetődünk az ellenkező vélekedésbe, amelyről kellő vizsgálat után kiderül, hogy ugyanakkora nehézségekkel van terhelve. Mert miféle biztonság, miféle előny az valakinek, hogy a látszólagos képtelenségek és előtte leküzdhetetleneknek tűnő akadályok elkerülésére, amelyekkel valamely véleményben találkozik, elmeneküljön az ellenkezőbe, amely ugyanolyan magyarázhatatlan valamire épül és ugyanolyan távol van attól, hogy megértse? Vitán felül áll, hogy van bennünk valami, ami gondolkodik. Annak mivoltára vonatkozó kétségeink maguk is megerősítenek bennünket létének biztosságában, bár bele kell nyugodnunk abbeli tudatlanságunkba, hogy az milyen fajta létező. Hasztalan dolog itt szkeptikussá válni, mint ahogyan ésszerűtlen a legtöbb más esetben határozott állást foglalni valamely dolog léte ellen csak azért, mert nem érthetjük a természetét. Szeretném tudni, miféle szubsztancia létezik, amelyben ne volna valami, ami nyilvánvalóan zavarba hozza értelmünket. Más szellemeknek, akik látják és tudják a dolgok belső alkatát és természetét, vajon mennyire kell túlszárnyalniuk a mi tudásunkat? Tegyük hozzá ehhez azt a tágabb megértést, amely képessé teszi őket arra, hogy egy pillantással áttekintsék nagyon sok ideának kapcsolatát és megegyezését, és amely készen szolgáltatja a közbeeső bizonyítékokat, amelyeket mi egyenkint, lassú léptekkel és a sötétben soká botorkálva, nagynehezen találunk ki, és gyakran hajlandók vagyunk elfeledni az egyiket, mielőtt megragadtuk a másikat. Így megsejthetjük bizonyos fokig azoknak a magasabb rendű szellemeknek boldogságát, akiknek gyorsabb és áthatóbb a látása és szélesebb körű a tudása, mint a miénk.

De térjünk vissza mostani érvelésünkre. Mondom, hogy tudásunk nemcsak ama birtokunkban levő ideák szegényességére és tökéletlenségére szorítkozik, amelyeket benne felhasználunk, hanem még ezeknél is szűkebb körű. Kutassuk most, hogy milyen messze ér.

7. §. *Mennyire terjed tudásunk*

A birtokunkban levő ideákra vonatkozó állításaink és tagadásaink, mint ezt általánosságban már közöltem, erre a négyféleségre vezethetők vissza: azonosság, együttlétezés, viszony és valóságos létezés. Megvizsgálom, hogy tudásunk mindegyikben mennyire terjed.

8. §. *Ideánk azonosságáról és különbözéséről való tudásunk egyterjedelmű ideáinkkal*

Először: ami az azonosságot és a különbözést illeti, ideáink e tekintetben való megegyezését és meg-nem-egyezését illetően, intuitív tudásunk odáig terjed, ameddig ideáink maguk terjednek. Nem lehet oly idea az elmében, amelyről az elme intuitív tudással azonnal észre ne venné, hogy az mi, és hogy bármely mástól különbözik.

9. §. *Az ideák együttlétezéséről való tudásunk nagyon csekély területű*

Másodszor: ami ezt a második fajtát, ideáinknak az együttlétezés tekintetében való megegyezését vagy meg-nem-egyezését illeti, erről nagyon szűk a tudásunk; bár ebben rejlik a szubsztanciákra vonatkozó tudásunk legnagyobb és legfontosabb része. Mert a szubsztanciák fajairól való ideáink, mint megmutattam, semmi egyebek, mint egy tárgyban egyesített és így együttlétező egyszerű ideáknak bizonyos együttesei; mint pl. a lángról való ideánk egy forró, ragyogó, felfelé mozgó test; az aranyról való egy bizonyos nehézségű, sárga, nyújtható és olvasztható test. Ezeket vagy ilyen összetett ideákat képvisel az emberek elméjében ennek a két különböző szubsztanciának a neve: láng és arany. Ha ezekről vagy másnemű szubsztanciákról valami bővebbet szeretnénk tudni, mi egyebet kutatunk, mint azt, hogy miféle más tulajdonságai vagy erői vannak vagy nincsenek ezeknek a szubsztanciáknak? Ez pedig nem egyéb, mint megtudni, hogy miféle más egyszerű ideák léteznek együtt vagy nem léteznek együtt azokkal, amelyek ezt az összetett ideát alkotják.

10. §. *Mert a legtöbb egyszerű ideának a szubsztanciákban fennálló kapcsolata legnagyobbrészt ismeretlen*

Bármilyen súlyos és fontos része is ez egyébként az emberi tudásnak, mégiscsak nagyon szűkös, és alig valami. Ennek az az oka, hogy azok az egyszerű ideáink, amelyekből összetett szubsztancia-ideáink alakultak, legnagyobbrészt olyanok, hogy saját természetükben nem hordoznak magukkal sem látható szükségszerű kapcsolatot, sem összeférhetetlenséget más egyszerű ideákkal, amelyeknek velük való együttlétezéséről tájékozódni szeretnénk.

11. §. *Különösen a testek másodlagos tulajdonságainak kapcsolatai*

Azok az ideák, amelyekből összetett szubsztancia-ideáink alakulnak és amelyeket a szubsztanciákra vonatkozó tudásunk legtöbbször használ, a szubsztanciák másodlagos minőségeinek ideái. Ezek, amint kimutattuk, a szubsztanciák parányi és észrevehetetlen részecskéinek elsődleges tulajdonságaiból, vagy ha nem ezekből, akkor felfogásunktól még távolabb eső valamiből folynak, tehát lehetetlen megtudnunk, melyeknek van egymással szükségszerű egyesültsége vagy összeférhetetlensége. Nem ismerjük ugyanis a gyökeret, amelyből fakadnak; nem ismerjük, hogy a részek milyen nagysága, alakja, alkata az, amitől függenek, vagy amiből erednek azok a tulajdonságok, amelyek az aranyról való összetett ideánkat alkotják; lehetetlen tehát megtudnunk, milyen más tulajdonságok erednek az arany észrevehetetlen részecskéinek ugyanebből az alkatából, vagy melyek összeférhetetlenek vele; s ennélfogva vagy mindig együtt kell járniuk a róla való összetett ideánkkal, vagy nem egyeztethetők össze vele.

12. §. *Mert számunkra a másodlagos és elsődleges tulajdonságok között fennálló minden szükségszerű kapcsolat felfedezhetetlen*

A testek észrevehetetlen részecskéinek amaz elsődleges tulajdonságaira vonatkozó tudatlanságunkon kívül — amelyektől azoknak minden másodlagos minősége függ — van tudatlanságunknak még egy és még gyógyíthatatlanabb része, amely még távolabb vet bennünket az ugyanabban a tárgyban meglevő különböző ideáknak együttlétezésére vagy — ha mondhatom így — együtt-nem-létezésére vonatkozó tudástól. Ez pedig az, hogy nincsen felfedezhető kapcsolat bármely másodlagos tulajdonság és amaz elsődleges tulajdonságok között, amelyektől függ.

13. §. *Elsődleges tulajdonságaikról nincs tökéletes tudásunk*

Fogalmainkat nem haladja meg az, hogy valamely test nagysága, alakja és mozgása változást okozhasson egy másik test nagyságában, alakjában és mozgásában; sem az, hogy egy test részei széjjelválnak egy másik test behatolása folytán; sem az, hogy a nyugalomból mozgás lesz a lökés hatása alatt. Ezek és a hasonlók előttünk egymással némileg kapcsolatosaknak mutatkoznak. És ha a testeknek ezeket az elsődleges tulajdonságait ismernénk, okkal remélhetnénk, hogy majd még jóval többet tudhatunk meg ezeknek egymásra gyakorolt hatásaira vonatkozólag. Azonban, minthogy elménk sohasem képes a testek ez elsődleges tulajdonságai, és a bennünk általuk keltett érzetek között kapcsolatot felfedezni, sohasem lehetünk képesek bizonyos és kétségbevonhatatlan szabályokat megállapítani semmiféle másodlagos tulajdonságok bekövetkezésére vagy együttlétezésére vonatkozólag, még ha fel is fedezhetnénk az azokat közvetlenül létrehozó láthatatlan részek nagyságát, alakját és mozgását. Annyira távol vagyunk annak tudásától, hogy a részeknek miféle alakja, nagysága vagy mozgása hozza létre a sárga színt, az édes ízt vagy egy magas hangot, hogy még azt sem foghatjuk fel, miképpen okozhat bennünk a részecskék bárminemű nagysága, alakja vagy mozgása bármilyen színt, ízt vagy hangot. Nincs felfogható kapcsolat az egyik és a másik között.

14. §. *A szubsztanciák észre nem vett tulajdonságaira vonatkozólag hiába keresünk biztos és egyetemes tudást*

Hasztalan próbálkozunk tehát ideáinkkal (a biztos és egyetemes tudás egyetlen igaz eszközeivel) felfedezni azt, hogy bármelyik összetett szusztancia-ideánkkal milyen más ideákat találunk állandó kapcsolatban. Mert sem azoknak a parányi részeknek valóságos alkatát nem ismerjük, amelyektől tulajdonságaik függenek, sem pedig, még ha ezt ismernénk is, közötte és bármely másodlagos tulajdonságok között semmiféle szükségszerű kapcsolatot nem tudnánk felfedezni. Pedig ezt kellene tennünk, mielőtt biztos tudásunk lehetne e tulajdonságok szükségszerű együttlétezéséről. Így tehát, bármi legyen is bármely szubsztanciafajról alkotott összetett ideánk, az abban talált egyszerű ideákból alig tudjuk biztossággal meghatározni bármely más tulajdonsággal való szükségszerű együttlétezését. Tudásunk mindezekben a kutatásokban alig ér messzebb, mint a tapasztalásunk. Igaz, hogy az elsődleges tulajdonságok között van egy-kettő, amelyeknek szükség-

szerű függésük és látható kapcsolatuk van egymással; mint pl. az alak szükségszerűen feltételezi a kiterjedést, a mozgás átvétele és lökés által való közlése feltételezi a tömörséget. És bár ezeknek és talán egynémely más ideánknak van egymással látható kapcsolata, de ez oly kis számú, hogy intuitíve vagy demonstratíve a szubsztanciákban egyesített minőségek közül csak nagyon kevésnek együttlétét fedezhetjük fel, és így csak érzékeinkre kell hagyatkoznunk, hogy megtudjuk, milyen tulajdonságokat tartalmaznak. Mert mindazokról a tulajdonságokról, amelyek valamely tárgyban ideáiknak egymástól való függése és nyilvánvaló kapcsolata nélkül vannak együtt, sohasem tudhatjuk bizonyosan azon a határon túl, ameddig a tapasztalat érzékeink révén tájékoztat bennünket, hogy bármelyik kettő együtt létezik. Így, bár látjuk a sárga színt, és kipróbálással megtudjuk, hogy a súly, a nyújthatóság, olvaszthatóság és tűzállóság egyesítve van vele egy aranydarabban, de mert ezek közül az ideák közül egyik sincs nyilvánvaló függésben vagy szükségszerű kapcsolatban valamelyik másikkal, nem tudhatjuk bizonyosan, vajon ahol ezek közül bármelyik négy jelen van, ott lesz-e az ötödik is, akármilyen valószínű, hogy így lesz. Mert a legnagyobb valószínűség sem ér fel a bizonyossággal, enélkül pedig nincsen igazi tudás. Tehát ez az együttlétezés csak annyiban ismeretes, amennyiben észrevesszük, és nem vehetjük észre másképp, mint vagy egyedi tárgyakban érzékeink észrevevő képességével, vagy általában maguknak az ideáknak szükségszerű kapcsolatából.

15. §. *Az együttlétezés összeférhetetlenségére vonatkozó tudásunk szélesebb körű*

Ami az együttlétezés összeférhetetlen vagy ellentmondó voltát illeti, tudhatjuk, hogy az elsődleges tulajdonságok mindegyik fajtájából mindegyik tárgynak egyszerre csak egy egyedi tulajdonsága lehet, ti. minden egyedi kiterjedés, alak, a részek száma, a mozgás, kizár minden egyebet a maga neméből. Ugyanez bizonyos mindegyik érzék saját érzéki ideáiról. Mert bármelyik van jelen valamely tárgyban akármelyik fajtából, kizár onnan minden más ehhez a fajtához tartozót. Egyetlen tárgynak sem lehet két szaga vagy két színe egyszerre. Erre talán azt mondják, nincsen-e az opálnak vagy a lignum nephriticum forrázatának egyidejűleg két színe? Erre azt felelem, hogy e testeknek a különbözőképpen elhelyezett szem számára egyidejűleg kétféle színe lehet. De legyen szabad hozzátennem azt is, hogy a különbözőképpen beállított

szemekbe a tárgy különböző részei verik vissza a fénytestecskéket. Tehát nem a tárgynak ugyanaz a része, és így nem ugyanaz az alany az, amely ugyanabban az időben látszik sárgának és azúrnak. Mert az, hogy valamely testnek ugyanazok a testecskéi ugyanakkor különbözőképpen módosítsák vagy verjék vissza a fénysugarakat, éppen olyan lehetetlen, mint az, hogy a tárgynak ugyanakkor két különböző alakja és két különböző alkata legyen.

16. §. *A testek erőinek együttlétezésére vonatkozó tudásunk nagyon szűk körű*

De ami a szubsztanciák más testek érzékelhető tulajdonságainak megváltoztatására irányuló erőit illeti, amelyekkel kutatásaink nagy része foglalkozik — és tudásunknak ez nem jelentéktelen ágazata —, ezeket illetőleg kétségesnek tartom, hogy tudásunk sokkal messzebb nyúlna, mint tapasztalásunk, vagy hogy eljuthatnánk ez erők legtöbbjének felfedezéséig, és bizonyosak lehetnénk arról, hogy a tárgyakban a számunkra azok lényegét alkotó ideák bármelyikéhez való kapcsolódásuk révén vannak-e jelen? Mert a testek aktív és passzív erői és ez erők működésének módjai a részek bizonyos elrendeződésében és mozgásában állnak, amelyet semmiféle eszközzel sem tudunk felfedezni. Ennélfogva csak nagyon kevés esetben vehetjük észre vagy függésüket, vagy összeférhetetlenségüket az illető dolog neméről való összetett ideánk valamely részlet-ideájával. Itt a testecskék hipotézisét hoztam például, amelyet a testek minőségeinek legértelmesebb magyarázatául fogadnak el. És félek, hogy az emberi értelem gyengesége alig lesz képes másikat tenni helyébe, amely e különböző szubsztanciákban talált erők szükségszerű kapcsolatainak és együttlétezésének teljesebb és világosabb feltárásához juttatna bennünket. Legalább annyi bizonyos, hogy bármelyik hipotézis legyen is a legvilágosabb és a legigazibb (mert ezt nem az én dolgom megállapítani), a testi szubsztanciákra vonatkozó tudásunkat nagyon kevéssé visszük előre addig, amíg át nem látjuk, vajon a testek mely tulajdonságai és erői vannak egymással szükségszerű kapcsolatban vagy ellenkezésben. Ezt pedig, gondolom, a filozófia mai állapotában nagyon kevéssé tudjuk. És kételkedem, hogy meglevő képességeinkkel általános tudásunkat e részben (nem beszélek az egyes tapasztalásról) valaha is sokkal tágabb körűvé tehetjük. E tekintetben a tapasztalásnál kell maradnunk. És az volna a kívánatos, hogy ez a tapasztalás jobban tökéletesedjék. Szerencsére elmondhatjuk, hogy vannak emberek, akiknek nagylelkű fáradozásai ebben a tekintetben sokkal

járultak hozzá a természetről szóló tudásunk anyagához. És ha mások, különösen a pusztán szenvedélyből filozofálók, megfigyeléseikben olyan óvatosak és beszámolásaikban olyan őszinték lettek volna, mint kellene azoknak, akik filozófusoknak nevezik magukat, még mélyebbek volnának a körülöttünk levő testekre vonatkozó ismereteink és erőikbe, működéseikbe való bepillantásaink.

17. §. *A szellemekben együttlétező erőkre vonatkozó tudásunk még szűkebb körű*

Ha már tanácstalanok vagyunk a testek erőire és műveleteire vonatkozólag is, azt hiszem, könnyű lesz belátni, hogy még inkább homályban vagyunk a szellemekre vonatkozólag. Nem lehetnek róluk ideáink másképpen, mint abból, amit saját szellemünkből vonunk le úgy, hogy gondolkodunk saját lelkünknek bennünk végbemenő műveletein, amennyiben azok megfigyelésünk körébe esnek. De milyen jelentéktelen rangja van a testeinkben lakó szellemeknek ama sokféle és talán megszámlálhatatlan fajtájú nálunknál nemesebb lények között. És hogy mennyivel szűkebben vagyunk ellátva a kerubok és szeráfok, s a felettünk álló szellemek feltehetően végtelen sokféleségének adományaihoz és tökéletességeihez képest, arról más helyen bizonyos futólagos utalással adtam olvasóimnak gondolkoznivalót.

18. §. *Az elvont ideák között fennálló viszonyok ismeretéről nem könnyű megmondani, milyen terjedelmű*

Harmadszor: ami tudásunk harmadik fajtáját, azaz ideáinknak bármely más viszonyban való megegyezését vagy meg-nem-egyezését illeti, ez tudásunk legtágabb területe, ezért nehéz meghatározni, meddig terjed. Tudásunk e részében való előmenetelünk ugyanis attól függ, milyen ügyesek vagyunk oly közvetítő ideák felfedezésében, amelyek megmutatnák az ideák viszonyait és sajátságait, figyelmen kívül hagyva az ideák együttlétezésének kérdését, s így nehéz dolog megmondani, mikor vagyunk az ilyen fölfedezések végpontján; és mikor áll az észnek rendelkezésére minden segítség, hogy bizonyítékokat találjon, vagy egymástól távol fekvő ideák megegyezését illetve meg-nem-egyezését vizsgálhassa. Aki nem tudja az algebrát, nem képzelheti el az ebben megvalósítható csodákat. És nem könnyű meghatározni, hogy az ember találékony elméje még miféle tökéletesítéseket és segítő eszközöket talál ki a tudás egyéb területeinek javára. Legalábbis azt hiszem, hogy nem a mennyiség-ideák az egyedüliek, amelyek bizonyíthatók és amelyek-

ről tudás lehetséges. És a szemlélődésnek azok az egyéb s talán hasznosabb részei is szolgáltatnának nekünk bizonyosságot, ha a bűnök, a szenvedélyek, az uralkodó érdekek nem állanának ellen, vagy nem fenyegetnék az ilyen vállalkozásokat.

Egy végtelen hatalmú, jóságú és bölcsességű legfelsőbb lény ideája — akinek művei vagyunk s akitől függünk — és a saját magunkról mint értelmes eszes lényekről való ideánk, világosak lévén bennünk, ha helyesen meggondoljuk és követjük őket, úgy vélem, kötelességeinknek és cselekvésszabályainknak olyan alapokat szolgáltatnak, amelyek az erkölcstant a bizonyítható tudományok közé helyezik. Nem vonom kétségbe, hogy önmagukban evidens tételekből kiindulva, olyan elvitázhatatlanul szükségszerű következtetésekkel lehet kidolgozni a jónak és a rossznak mértékeit, mint a matematikában, ha valaki ugyanazzal a pártatlansággal és figyelemmel fordul feléje mind az egyik, mind a másik tudományban. A többi módozatok viszonyai bizonyára ugyanolyan jól észrevehetők, mint a szám és a kiterjedés viszonyai. És nem látom, miért ne volnának bizonyításra használhatók, ha megegyezésük vagy meg-nem-egyezésük vizsgálatára, illetve felkutatására kellő módszereket gondolnánk el. „Ahol nincsen tulajdon, nincsen igazságtalanság", ez olyan biztos tétel, mint Euklidés bármelyik bizonyítása, mert a tulajdon ideája a valamihez való jogot jelenti, és az az idea, amelynek az igazságtalanság nevet adjuk, az ennek a jognak megtörése vagy sérelme. Világos tehát, hogy mihelyt egyszer ezeket az ideákat így megállapítottuk, és e neveket hozzájuk kapcsoltuk, ugyanolyan biztos lehetek ennek a tételnek igazságában, mint abban, hogy a háromszög szögeinek összege annyi, mint két derékszög. Vagy még: „Egyetlen kormány sem enged meg feltétlen szabadságot." Minthogy a kormány ideája a társadalomnak bizonyos szabályok vagy törvények alapján való berendezése, amely ezekhez való alkalmazkodást kíván, a feltétlen szabadság ideája pedig valakire nézve az, hogy azt tehesse, amit akar, ennek a tételnek igazságáról ugyanolyan bizonyos lehetek, mint bármely tételről a matematikában.

19. §. *Két dolog keltette azt a gondolatot, hogy az erkölcsi ideák bizonyíthatatlanok: összetettségük és érzékelhető ábrázolásra való alkalmatlanságuk*

Ebben a tekintetben a mennyiség ideáinak a következők adták az elsőbbséget és keltették a gondolatot, hogy alkalmasabbak a bizonyosságra és a bizonyításra:

1. Rögzíteni és ábrázolni lehet őket érzékelhető jegyekkel, amelyek kozelebbi és nagyobb mérvű megfelelésben vannak velük, mint bármely szó vagy hang. A papírra rajzolt ábrák az elmében levő ideák másolatai, és nincsenek kitéve annak a bizonytalanságnak, amelyet jelentésukben a szavak hordoznak. A vonallal megrajzolt szög, kor vagy négyzet világosan a szem előtt áll és nem lehet félreismerni. Változatlan marad, kedvünk szerint nézhetjuk, vizsgálhatjuk, a bizonyítást újra áttekinthetjük, egynél többször átmehetunk minden részén az ideák legkisebb megváltozásának veszélye nélkül. Az erkölcsi ideákkal ezt nem tehetjuk, nincsenek hozzájuk hasonlító érzékelhető jegyeink, amelyekkel rögzíthetnénk őket. Csak szavakkal fejezhetjuk ki, amelyek, bár leírva ugyanazok maradnak, de az ideák, amelyeket jelentenek, változhatnak ugyanabban az emberben, és nagy ritkaság, hogy különböző egyénekben ne legyenek különbözők.

2. A másik még nagyobb nehézség az etikában az, hogy az erkölcsi ideák rendesen összetettebbek, mint a matematikában rendszerint vizsgált idomok ideái. Ebből két kényelmetlenség következik. *a)* Neveiknek bizonytalanabb a jelentése; az egyszerű ideáknak arra a pontos együttesére nézve, amelyet a szavak fednek, nem olyan könnyű egyetérteni, és így a jel, amelyet hozzá kapcsolunk, a gondolkodásban gyakran nem, a társalgásban pedig sohasem hozza magával ugyanazt az ideát. Ebből pedig ugyanaz a rendetlenség, zavar és tévedés következik, mint amelybe az olyan ember esnék, aki a hétszögről akarna valamit bizonyítani, de az erre a célra készített ábrából kihagyna egy szöget, vagy vigyázatlanságból az ábrába egy szöggel többet rajzolna, mint amennyit a név kíván, vagy a saját maga szándéka kívánt, mikor először gondolt erre a bizonyításra. Ez gyakran megtörténik és alig kerülhető el a nagyon összetett erkölcsi ideák esetében, ahol ugyanannak a névnek megtartása mellett egy szög, vagyis egy egyszerű idea, nem egyszer kimarad, vagy bekerül abba az összetett ideába, amelyet még mindig ugyanazon a néven neveznek. *b)* Ezeknek az erkölcsi ideáknak összetett voltából más kényelmetlenség is fakad, ti. az, hogy az elme nem egykönnyen tartja meg azokat a pontos kombinációkat olyan szabatos és tökéletes állapotban, mint amilyenre az ideák alkatának és megfeleléseinek, megegyezéseinek vagy meg-nem-egyezéseinek vizsgálatában szükségünk van. Különösen ott, ahol hosszú levezetések és más összetett ideák közbelépésének alapján kell ítéletet alkotni és megmutatni két távoleső idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését.

A matematikusoknak e kényelmetlenség elkerülésére szolgáló

változatlan diagramjai és ábrái hathatós segítségükre vannak; az emlékezet másképpen nagy nehézségekkel küzdene azoknak pontos megőrzésében, mialatt az elme részeiken át lépésről lépésre halad, hogy különböző megfeleléseiket vizsgálja. És bár amikor egymásra halmozzuk összeadások, szorzások vagy osztások hosszú sorát, mindegyik lépés egy-egy előrehaladása az elmének, amely saját ideáit nézi, megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket vizsgálja, és a kérdés megoldása nem lehet más, mint annak az egésznek az eredménye, amely olyan egyes lépésekből tevődött össze, amelyeket az elme világosan észrevett. Anélkül azonban, hogy az egyes részeket ne rögzítenénk pontos jelentésű tartós jegyekkel, amelyek akkor is szem előtt maradnak, amikor az emlékezet már elbocsátotta őket, szinte lehetetlen volna az elmében annyi különböző ideát hordozni úgy, hogy össze ne zavarnánk őket, vagy a számadásból valamit kicsúszni ne engednénk s ezzel az egész róluk szóló okoskodást hasznavehetetlenné ne tennénk. Ilyen esetben a számjegyek vagy a jelek egyáltalán nem segítik az elmét két vagy több szám megegyezésének, egyenlőségének vagy arányainak felismerésében; az elmének ez csak magukról a számokról való ideájának intuíciója révén kerül birtokába. De a jegyek vagy jelek segítik az emlékezetet ama különböző ideák rögzítésében és megtartásában, amelyekről a bizonyítás szól, és ennek révén az ember megtudhatja, mennyire haladt intuitív tudása a különböző részletek áttekintésében. Így zavartalanul mehet tovább arra, ami még ismeretlen, és végül egyetlen szemléletben áll előtte összes észrevevéseinek és okoskodásainak eredménye.

20. §. *Az erkölcsi ideák demonstratív kezelésében felmerülő nehézségek orvoslása*

Az erkölcsi ideákban mutatkozó e hátrányoknak egy része, amelyek miatt nem gondolták őket bizonyításra alkalmasoknak, jórészt orvosolható úgy, hogy meghatározásokkal rögzítjük az egyszerű ideák együtteseit, amelyeket az egyes kifejezések képviselnek, és ezeket állandóan és rendületlenül csakis erre a meghatározott egészre alkalmazzuk. Hogy később az algebra vagy valami ehhez hasonló mily módszereket ajánlhat még más nehézségek elhárítására, azt nem könnyű megjövendölni. Meg vagyok győződve arról, hogy ha az emberek ugyanazzal a módszerrel és ugyanazzal a pártatlansággal kutatnák a morális, mint a matematikai igazságokat, azt találnák, hogy azok sokkal szorosabb kapcsolatban vannak egymással, szükségszerűbb következményei világos és hatá-

rozott ideáinknak, és így közelebb állanak a tökéletes bizonyítások-hoz, mint ezt közönségesen képzelik. Sokat azonban ettől nem lehet várni, mert a megbecsültetés, a vagyon, a hatalomvágy elfogadtatja az emberekkel a divatban levő jóhírű véleményeket, s aztán érveket keresnek hozzá vagy azért, hogy azok szépségét érvényesítsék, vagy azért, hogy alaptalanságukat álcázzák és takargassák. Semmi sem olyan szép a szemnek, mint az igazság az elménék; semmi sem oly idomtalan és elviselhetetlen az értelemnek, mint a hazugság. Mert akárhány ember képes keblére ölelni egy nem nagyon szép asszonyt, de ki olyan bátor nyíltan bevallani, hogy magáévá tett egy hamisságot és olyan ocsmány dolgot ölelt szívére, mint a hazugság? Mikor az emberi pártok mindenkinek, akit csak hatalmukba keríthetnek, fejébe verik dogmáikat, nem engedik vizsgálni azoknak igazságát vagy hamisságát, s nem akarják, hogy az igazságnak tisztességes játszmája legyen a világon, sem az embereknek szabadsága arra, hogy azt kutassa, akkor itt miféle tökéletesedést várhatunk? Miféle nagyobb világosságot remélhetünk a morális tudományokban? Ehelyett az emberiség alárendelt része a legtöbb helyen az egyiptomi rabszolgasággal együtt csak egyiptomi sötétséget várhatna, ha az emberek elméjében nem fénylene fel magától az Úr világossága, amelyet sem emberi lehelet, sem emberi erő teljesen nem olthat ki sohasem.

21. §. *A három valóságos létezőről, amelyekről biztos tudásunk van*

Negyedszer: ami tudásunknak a dolgok valóságos tényleges létére vonatkozó fajtáját illeti, intuitív tudásunk van saját létünket és demonstratív tudásunk Isten létét illetőleg; minden más dolog létezéséről csupán szenzitív tudásunk van, amely nem terjed túl az érzékeink számára megjelenő tárgyakon.

22. §. *Nagy a tudatlanságunk*

Minthogy tudásunk, amint kimutattam, oly szűk, talán némi világosságot fog vetni elménk jelen állapotára, ha kissé a sötét oldalra nézünk és szemünk elé állítjuk tudatlanságunkat. Ez végtelen sokkal tágasabb, mint a tudásunk, s így jó szolgálatot tehet viták elcsendesítésére és a hasznos tudás tökéletesítésére. Ha egyszer láttuk, milyen határok között lehetnek ideáink tiszták és világosak, gondolatainkat azoknak a dolgoknak szemléletére korlátozzuk, amelyek értelmünk hatósugarán belül esnek, és nem ereszkedünk neki a sötétség amaz örvényének (ahol nincsen sem sze-

münk a látásra, sem képességünk az észrevevésre) csupán abból az elbizakodottságból fakadóan, hogy megértésünkön túl semmi sincs. De hogy meggyőződjünk az ilyen kérkedés esztelenségéről, nem kell messzire mennünk. Aki bármit is tud, legelőször is azt tudja, hogy nem kell sokáig keresgélnie, amíg tudatlanságának példáira nem akad. Még az útunkba kerülő legközönségesebb és legnyilvánvalóbb dolgoknak is vannak sötét oldalai, amelyekbe nem hatol be a legélesebb pillantás sem. A gondolkodó ember legvilágosabb és legtágabb látókörű értelme is zavarban van és tanácstalanul áll minden anyagrészecske előtt. Kevésbé fogunk csodálkozni ezen, ha meggondoljuk tudatlanságunk okait, amelyek a mondottaknál fogva, feltevésem szerint, főleg három csoportba sorolhatók:

I. ideák hiánya;
II. a birtokunkban levő ideák felfedezhető kapcsolatainak hiánya;
III. ideáink nyomon követésének és megvizsgálásának hiánya.

23. §. *I. Tudatlanságunk egyik oka az ideák hiánya. — Olyan egyszerű ideák hiánya, amelyek meglehetnek más teremtményeknél a mindenség más részeiben*

Vannak dolgok, és nem is kevés, amelyeket azért nem ismerünk, mert nincsenek róluk ideáink.

1. A birtokunkban levő összes egyszerű ideák, mint kimutattuk, a testi tárgyaktól érzékeléssel és saját elménk műveleteiből eszmélődéssel (reflexion) vett ideákra vannak korlátozva. De arról, hogy ezek a kicsi és szűk kapuk mennyire aránytalanok az összes dolgok óriási egészének méreteihez képest, nem lesz nehéz meggyőzni azokat, akik nem oly esztelenek, hogy a saját araszukat tekintsék minden dolog mértékének. Hogy a világegyetem más részeiben élő és több vagy tökéletesebb, vagy a mieinktől eltérő érzékekkel és képességekkel bíró teremtményeknek milyen másféle egyszerű ideáik lehetnek, mint nekünk vannak, ennek meghatározása nem ránk tartozik. De azt mondani vagy gondolni, hogy ilyenek nincsenek, mert semmit sem fogunk fel belőlük, ez nem jobb érvelés, mint amilyen az volna, ha egy vak ember biztos lenne abban, hogy nincsen olyasmi, mint a látás és a színek, mert neki ilyesmiről semmiféle ideája nincs, s nem is tud magának a látásról semmiképpen eszmét alkotni. A bennünk levő sötétség és tudatlanság éppúgy

nem akadályozza és nem korlátozza a másokban levő tudást, mint ahogyan egy vakondok vaksága nem érv a sas éleslátása ellen. Aki megfontolja a minden dolgok teremtőjének végtelen hatalmát, bölcsességét és jóságát, az majd talál okot annak elgondolására, hogy nem ilyen jelentéktelen, közönséges és tehetetlen lény számára rendeződött el minden, amilyennek az embert találja, aki minden valószínűség szerint a legalsóbb rendűek egyike az értelmes lények között. Azt, hogy más teremtményfajoknak miféle képességei vannak a dolgok természetébe és legbelső alkatába való behatolásra, és hogy ezekből miféle a miéinktől nagyon különböző ideákat kaphatnak, nem tudjuk. Annyit tudunk, és bizonyosan tapasztaljuk is, hogy a birtokunkban levő ideákon kívül még sok más meglátásra is volna szükségünk ahhoz, hogy a dolgokról tökéletesebb felfedezéseket tehessünk. És meg lehetünk győződve arról, hogy a képességeinkkel elérhető ideák nagyon aránytalanok magukhoz a dolgokhoz képest, amikor még a szubsztancia pozitív, világos, határozott ideája, az összes többinek megalapozása maga is rejtve van előttünk. De az ideák ilynemű hiánya, amely része is, oka is tudatlanságunknak, nem írható le. Csak azt az egyet mondhatom határozottan róla, hogy ebben a tekintetben az értelmi és az érzékelt világ tökéletesen hasonlít. A látható rész mindegyikben aránytalan ahhoz képest, amit belőle nem látunk. Amit szemünkkel vagy gondolatainkkal bármelyikből elérhetünk, alig egy pont, majdnem semmi a többihez képest.

24. §. *Olyan egyszerű ideák hiánya, amelyek meglehetnének bennünk, de nincsenek meg*, a) *mert távoliak*

2. Tudatlanságunk másik nagy oka az olyan ideák hiánya, aminőkre képesek vagyunk. Amint azoknak az ideáknak hiánya, amelyeket képességeink nem adhatnak meg, olyan dolgok meglátásától zár el bennünket, amelyekről ésszerű elgondolni, hogy más, nálunknál tökéletesebb lények — akikről mi nem tudunk semmit — ismerik őket, ugyanúgy azoknak az ideáknak hiánya, amelyekről most beszélek, tudatlanságban tart bennünket olyan dolgokra nézve, amelyeket a magunk számára megismerhetőknek gondolunk. Térfogatról, alakról és mozgásról vannak ideáink. Bár általában nem nélkülözzük a testek ez elsődleges tulajdonságainak ideáit, mégis, minthogy nem ismerjük a világegyetem legtöbb testének térfogatát, alakját és mozgását, tudatlanok vagyunk azokat a különböző erőket, hatékonyságokat, működésformákat illetőleg, amelyek a napról napra látott hatásokat okozzák.

Némely dologban azért vannak rejtve előttünk, mert túlságosan távoliak. Ha meggondoljuk, milyen óriási távolságokban vannak a világ ismert és látható részei, és hogy mennyi okunk van azt gondolni, hogy ami a látóhatárunkon belül fekszik, az csak egy kis része a mindenségnek, akkor megpillantjuk tudatlanságunk mérhetetlen örvényét. Miféle sajátos alkata van azoknak az óriási anyagtömegeknek, amelyekből a testi lények roppant épülete áll; meddig terjeszkednek, milyen a mozgásuk, miképpen folytatódnak, miképpen közvetítődnek, milyen befolyással vannak egymásra; mindezek olyan meggondolások, amelyekben első tekintetre eltévednek gondolataink. Ha leszűkítjük szemlélődésünket és csak erre a kis tartományra szorítkozunk — naprendszerünket értem —, s azokat a hatalmas anyagtömegeket nézem, amelyek láthatólag a nap körül mozognak, hányféle különböző növény, állat, értelmes testi lény — mind különbözők azoktól, amelyek a mi kis földünkön találhatók — élhet a többi bolygókon, amelyeknek még külső alakját, részeit sem ismerhetjük meg addig, amíg erre a földre vagyunk szorítva, mert sem az érzékelésből, sem az eszmélődésből (reflexion) nincsenek természetes eszközeink, amelyek róluk biztos ideákkal láthatnák el elménket. Kívül állanak minden tudásunk e két kapuján. Még csak nem is sejthetjük, miféle berendezése és lakossága lehet azoknak a hajlékoknak, még kevésbé lehetnek róluk világos és határozott ideáink.

25. §. *b) Mert parányiak*

Ha egyfelől a világegyetem különböző rangú testeinek nagy része, sőt a legnagyobb része, távolsága miatt esik kívül figyelmünk határain, vannak mások, amelyeket nem kevésbé rejt el tőlünk parányiságuk. Azokról az észrevehetetlenül kicsiny testecskékről beszélek, amelyek az anyag tevékeny részei és a természet eszközei, s amelyektől függenek nemcsak a testek összes másodlagos tulajdonságai, hanem természetes működéseiknek legnagyobb része is, mert elsődleges tulajdonságaikról nincsenek pontos, világos ideáink; mindez gyógyíthatatlan tudatlanságban tart bennünket arra nézve, amit róluk tudni szeretnénk. Nem kételkedem abban, hogy mihelyt felfedeznénk bármely két test parányi alkotórészeinek alakját, nagyságát és elrendezését, minden kipróbálás nélkül ismernénk egymásra gyakorolt hatásaikat ugyanúgy, mint ahogy most ismerjük egy négyszög vagy egy háromszög tulajdonságait. Ha olyan jól ismernénk a rebarbara, a bürök, az ópium és az ember részecskéinek mechanikai hatékonyságát, mint az órás ismeri ezt az óra részeire nézve,

amelynek következtében az működik, vagy egy ráspoly hatását, amely rádörzsöléssel módosítja bármelyik kerekét, akkor előre meg tudnánk mondani, hogy a rebarbara purgál, a bürök megöl és az ópium elaltat, s ezt ugyanolyan bizonyossággal, mint ahogyan az órás megmondhatja, hogy az ingára tett kis papírszelet addig nem hagyja járni az órát, amíg el nem távolítják, vagy ha valamely kis részét ráspollyal megdörzsöljük, a gépezet teljesen felhagy a mozgással, az óra megáll. Az, hogy az ezüst miért oldódik fel aqua fortisban s az arany pedig aqua regia-ban és nem vice versa, talán nem volna nehezebben felismerhető, mint a lakatosnak az, hogy az egyik kulcs megfordítása miért nyitja a zárat, a másiké miért nem. De amíg nincsenek olyan éles érzékeink a testek parányi részeinek felismerésére és arra, hogy ideáink legyenek mechanikai hatékonyságukról, be kell érnünk tulajdonságaikra és működésük módjára vonatkozó tudatlanságunkkal; nem is lehetünk bennük bizonyosabbak, mint amennyire egy-két kísérletünk révén juthatunk. De hogy ez máskor is ugyanígy fog végbemenni, abban már nem lehetünk bizonyosak. Ez akadályoz a természeti testekre vonatkozó általános igazságok biztos felismerésében; és eszünk ezen a téren nagyon kevéssé emel bennünket az egyedi tények fölé.

26. §. *Ennélfogva nincs számunkra a testekre vonatkozó tudomány*

Hajlandó vagyok tehát arra a sejtelemre, hogy bármennyire kiterjeszti is az emberi szorgalom a fizikai dolgokban a hasznos és kísérleti filozófiát, a tudományos filozófia elérhetetlen marad számunkra. Mert nincsenek tökéletes és pontos ideáink még azokról a testekről sem, amelyek a legközelebb vannak hozzánk és a leginkább rendelkezéseinktől függnek. Még amelyeket nevek alatt osztályoztunk, és amelyekről azt hisszük, hogy a legjobban ismerjük őket, azokról is csak nagyon tökéletlenek és hiányosak az ideáink. Talán a különböző testfajokról, amelyeket érzékeinkkel vizsgálhatunk, lehetnek világos ideáink, de adekvát ideánk, — gyanítom — nincsen közülük egyről sem. És bár ezek közül az előbbi szolgálhat mindennapi használatra és társalgás céljaira, azonban mindaddig, amíg az utóbbinak híján vagyunk, tudományos ismeretre képtelenek maradunk; arra sem leszünk képesek soha, hogy rájuk vonatkozólag általános, tanulságos, kétségbevonhatatlan igazságokhoz jussunk. Ezekben a dolgokban nem szabad bizonyosságot és bizonyítást igényelnünk. A szín, alak, íz, szag és egyéb érzékelhető tulajdonságok révén olyan tiszta és világos ideáink vannak a zsályáról, a bürökről, akár egy körről vagy egy háromszögről. De minthogy

sem ezeknek a növényeknek, sem a velük kapcsolatba hozandó más testeknek legkisebb részein mutatkozó sajátos elsődleges minőségekről nincsenek ideáink, nem tudjuk megmondani, milyen hatást gyakorolnak majd egymásra, sem pedig e hatások láttára még csak nem is sejtjük, nemhogy tudnánk, milyen módon keletkeznek. Így tehát, mert nincsenek ideáink a szemünk és kezünk ügyébe eső testek parányi részei által gyakorolt mechanikai érintésekről, nem ismerjük alkatukat, erőiket és műveleteiket. A távolabbeső testeket illetőleg még tudatlanabbak vagyunk, mert nem ismerjük még külső alakjukat vagy szerkezetük érzékelhető és durvább részeit sem.

27. §. *Még kevésbé van testetlen szellemekre vonatkozó tudományunk*

Ez már első tekintetre elárulja, milyen aránytalan a tudásunk még az anyagi világ terjedelméhez képest is. Ha ezekhez hozzáadjuk azoknak a lehetséges és valószínűleg meglevő, számunkra ismeretlen szellemek végtelen sokaságának meggondolását, és azt, hogy ezek tudásunktól még távolabb állanak, s nem alkothatunk magunknak különböző rangsoraikról és nemeikről semmiféle határozott ideát, azt fogjuk találni, hogy tudatlanságunknak ez az oka áthatolhatatlan homályba rejti előlünk úgyszólván az egész értelmes világot, ezt az anyaginál bizonyára nagyobb és szebb tartományt. Mert leszámítva a szellemről alkotott nagyon kevés, ha nevezhetem így, felületes ideát, amelyet saját szellemünkön való eszmélődésünkből (reflexion) merítünk — s ebből legjobb tehetségünk szerint a minden szellemek atyjáról, azoknak örökkévaló független alkotójáról, a mi alkotónkról és minden dolgokéról elgondolunk —, nincsen biztos tájékozódásunk más szellemeknek még csak létéről sem másként, mint kinyilatkoztatás révén. Az angyalok mindenféle nemei természetszerűen túl vannak felfedezéseink határain. Mindazok az értelmek, amelyeknek hihetőleg sokkal több rendje van, mint a testi szubsztanciáknak, mind olyasmik, amelyekről természetes képességeink bizonyossággal egyáltalán nem adnak számot. Hogy más emberekben is van elme és gondolkodás ugyanúgy, mint saját magunkban, arról, szavaikból és cselekedeteikből ítélve, mindenki jogosan van meggyőződve; és saját elméjének ismeretével nem tudja összeegyeztetni, hogy gondolkodó ember ne tudjon Isten létéről. De ki az, aki saját kutatása és képességei révén felismerhetné, hogy közöttünk és a nagy Isten között szellemi lények fokozatai vannak? Még kevésbé vannak határozott ideáink különböző természetükről, létfeltételeikről, állapotaikról, erőikről, különböző alkataikról,

amelyekben egymással és velünk megegyeznek vagy tőlünk és egymástól különböznek. Tehát ami az ő különböző fajaikat, tulajdonságaikat illeti, arra nézve tökéletes tudatlanságban vagyunk.

28. §. *II. Meglevő ideáink feltárható kapcsolatainak hiánya*

Láttuk, hogy a világegyetemben levő szubsztanciális lényeknek milyen kis része az, amelyben az ideák hiánya még nyitva hagyja az utat tudásunk számára. Tudatlanságunk következő és nem csekélyebb fontosságú oka a meglevő ideáink között felderíthető kapcsolat hiánya. Mert ahol ezt nélkülözzük, ott az egyetemes és biztos tudásra teljesen képtelenek vagyunk, és mint az előbbi esetben, csak megfigyelésre és kísérletezésre vagyunk utalva. Nem kell bennünket figyelmeztetni arra, hogy ez milyen szűk, milyen korlátozott és az általános tudástól milyen messze van. Adok egynéhány példát tudatlanságunk emez okára, azután továbbmegyek. Nyilvánvaló, hogy a körülöttünk levő különféle testek térfogata, alakja és mozgása bennünk különböző érzeteket ébreszt, mint színeket, hangokat, ízeket, szagokat, élvezeteket és fájdalmakat stb. A testeknek ezek a mechanikai elváltozásai egyáltalán nincsenek rokonságban az ideákkal, melyeket bennünk keltenek (mert nincs elgondolható kapcsolat valamely testfajtának valamely lökése és valamely szín vagy szag észrevevése között, amelyet elménkben találunk), tehát a tapasztalásunk körén túl eső ilyen műveletekről nem lehet határozott tudásunk. Nem is okoskodhatunk róluk másképpen, csak mint egy értelmünket tökéletesen felülmúló végtelen bölcs cselekvő alany rendelkezése révén létrehozott hatásokról. Ahogy az érzékelhető másodlagos tulajdonságok ideáit, amelyek elménkben vannak, semmiképpen sem vezethetjük le testi okokból, sem megfelelést vagy kapcsolatot nem találhatunk azok és amaz elsődleges tulajdonságok között, amelyek (tapasztalás szerint) őket keltik bennünk, úgy másfelől elménknek testünkre gyakorolt hatása is ugyanilyen felfoghatatlan. Hogy valamely gondolat miképpen kelt mozgást egy testben, az ugyanolyan távol esik ideáink természetétől, mint az, hogy miképpen ébreszthet elménkben valamely test gondolatot; ha a tapasztalás erről meg nem győzne, maguknak a dolgoknak megfontolása sohasem tudná ezt legtávolabbról sem felfedni nekünk. Bár mindezeknek és a többi hasonlóknak a dolgok rendes folyásában állandó és szabályszerű kapcsolataik vannak, ez a kapcsolat mégsem fedezhető fel magukban az ideákban; nem látszik, hogy egymással szükségszerű függésben állnak, s így kapcsolatukat nem tekinthetjük egyébnek, mint

ama végtelen bölcs cselekvő alany tetszőleges határozatának, aki őket a létbe állította, nekik ezt a működést adta oly módon, amelynek felfogása teljesen meghaladja gyönge értelmünk méreteit.

29. §. *Példák*

Bizonyos viszonyok, sajátságok, kapcsolatok oly láthatóan benne rejlenek némely ideánknak magában a természetében, hogy bármely erőnek közbelépésével sem tudjuk felfogni ezen ideáktól való elkülönítésüket. Csakis ez esetekben juthatunk el a bizonyos és egyetemes tudásig. Így az egyenesvonalú háromszög ideája szükségképpen hozza magával szögeinek két derékszöggel való egyenlőségét. Fel sem tudjuk fogni, hogy ezen a viszonyon, e két idea kapcsolatán, lehetséges volna változtatni, vagy hogy ez valamely tetszőleges erőtől, egy olyan valakinek választásából folyna, aki ezt másképpen is tehette volna. De az anyag részeinek összetartása és folytonossága, a színérzetek, hangérzetek keletkezése bennünk lökés és mozgás révén, sőt a mozgás eredeti szabályai és továbbadása mind olyanok, hogy nem ismerünk bennük a birtokunkban levő ideákkal való természetes kapcsolatot, tehát nem tehetünk egyebet, mint a bölcs építőmester tetszőleges akaratának és kedvtelésének számlájára írjuk. Gondolom, nem szükséges felemlítenem itt a holtak feltámadását, e földgolyónak eljövendő állapotát és más ilyen dolgokat, amelyekről mindenki elismeri, hogy teljesen egy szabad cselekvő alany elhatározásától függenek. Azokra a dolgokra vonatkozóan, amelyekről úgy találjuk, hogy, amennyire megfigyelésünk elér, szabályszerűen történnek, azt következtethetjük, hogy törvény köti őket, de olyan törvény, amelyet nem ismerünk. Ennélfogva — bár az okok állandóan hatnak és a hatások szüntelenül folynak belőlük —, mert kapcsolataik és függéseik ideáinkban fel nem fedezhetők, csak kísérleti tudásunk lehet róluk. Könnyű meglátni, micsoda sötétségbe vagyunk burkolva, és milyen kevés az, amit a létből és a meglevő dolgokból megismerhetünk. De tudásunkra nézve nem sérelmes, ha szerényen elgondoljuk, mennyire távol vagyunk a világegyetem és a benne levő dolgok teljes természetének megértésétől, és hogy még a bennünket körülvevő és részünkké vált, részünket képező testeknek filozófiai megismerésére is képtelenek vagyunk; másodlagos tulajdonságaiknak, erőiknek és működésüknek mivoltáról sem lehet egyetemes bizonyosságunk. Különféle hatások esnek napról napra érzékeink körébe, ezekről ennyiben szenzitív tudásunk van. De létrejöttük okaira, módjára és bizonyosságára nézve az említett két oknál

fogva meg kell elégednünk tudatlanságunkkal. Ezen a téren nem juthatunk messzebb, mint amennyire a konkrét tapasztalás a tényekről tájékoztat bennünket, vagy csupán analógiák útján sejthetjük, hogy hasonló testeknek más kísérletek esetében milyen hasonló hatásaik vannak. De a természeti testek tökéletes tudományára (a szellemi lényeket már nem is említve), gondolom, oly kevéssé vagyunk képesek, hogy kárba veszett munkának tartom az ezirányú kutatást.

30. §. *III. Ideáink nyomon követésének hiánya*

Ahol még vannak is adekvát ideáink és ahol közöttük biztosak és felfedezhetők is a kapcsolatok, gyakran azért vagyunk mégis tudatlanok, mert meglevő vagy lehető ideáinkat nem tudjuk nyomon követni, és mert nem találjuk azokat a közvetítő ideákat, amelyek megmutatnák, milyen fajta megegyezések vagy meg-nem-egyezések állnak fenn közöttük. Így sokan nem azért nem ismerik a matematikai igazságokat, mert képességeik tökéletlenek, vagy mert magukban a dolgokban van a bizonytalanság, hanem mert nem igyekeznek megszerezni, megvizsgálni és kellő módon összehasonlítani ideáikat. Feltevésem szerint legjobban az gátolja ideáink kellő nyomon követését, viszonyaik, valamint egymással való megegyezéseik vagy meg-nem-egyezéseik felismerését, hogy a szavakat helytelenül használjuk. Lehetetlenség, hogy az emberek valaha is igazában keressék és biztossággal felfedezzék maguknak az ideáknak megegyezését vagy meg-nem-egyezését, ha gondolataik csak hangok körül libegnek, vagy csak kétes, bizonytalan jelentésű hangokra tapadnak. A matematikusok elvonatkoztatják gondolataikat a nevektől, és hozzászoknak, hogy elméjük elé magukat a megtekintendő ideákat állítsák és ne hangokat helyettük, így ezzel kikerülik ama bonyodalmakat, ködösségeket és zavarokat, amelyek a tudás egyéb részeiben annyira akadályozzák az emberi haladást. Mert amíg határozatlan és bizonytalan jelentésű szavakhoz tapadnak, képtelenek az igazat a hamistól, a bizonyosat a valószínűtől, az összeegyeztethetőt az összeférhetetlentől megkülönböztetni még saját véleményeikben is. Ez volt a végzete vagy szerencsétlensége a legtöbb írónak, akiknek a valóságos tudás gyarapításában való hozadéka nagyon csekély azokhoz az iskolákhoz, vitákhoz, írásokhoz képest, amelyekkel megtöltötték a világot. Eközben tanítványaik eltévedvén a szavak nagy erdejében, azt sem tudták, hol járnak, mennyit haladtak felfedezéseik, mi hiányzik a saját tudásukból vagy az általános tudás anyagából. Ha az emberek az anyagi dolgok felfedezésében úgy jártak volna el, mint tették az értelmiekben, s

mindent beborítottak volna a bizonytalan és kétséges beszédmódok homályával, akkor a hajózásokról és utazásokról írt kötetek, a földövekre, a dagályra és apályra vonatkozó sokféle ésigen vitatott elmélet és leírás, sőt hajók építése, hajórajok felszerelése sem tanította volna meg nekünk soha az egyenlítőn túlra vezető utat, és az antipólusok ma is olyan ismeretlenek volnának, mint amilyenek abban az időben voltak, mikor eretnekségnek nyilvánították azt az állítást, hogy egyáltalán vannak. De eleget mondtunk a szavakról és azoknak rendszerint helytelen vagy gondatlan használatáról, ezen a helyen tehát nem beszélek róla többet.

31.§. *Az emberi tudás területe az egyetemességet illetően*

Tudásunk területét eddig a meglevő lények különböző fajtáira való tekintettel vizsgáltuk. Van tudásunknak egy más irányú területe is, ez az egyetemességére vonatkozik, amely szintén érdemes a meggondolásra. Ebben a tekintetben tudásunk ideáink természetét követi. Ha az ideák, amelyeknek megegyezését vagy meg-nemegyezését észrevesszük, elvontak, tudásunk egyetemes. Mert amit az ilyen általános ideákról tudunk, az igaz lesz minden egyedi dologról, amelyben ez a lényeg, vagyis ez az elvont idea fellelhető. Az pedig, amit ilyen ideákról egyszer tudunk, mindenkorra és örökre igaz marad. Így tehát minden általános tudást saját elménkben kell keresnünk és megtalálnunk, s ezt csakis saját ideáink vizsgálata szolgáltathatja nekünk. A dolgok lényegeihez (vagyis az elvont ideákhoz) tartozó igazságok örökösek, és csakis ezeknek a lényegeknek szemléletében lelhetők fel, mint ahogyan a dolgok léte csak tapasztalásból tudható. Minthogy azonban erről abban a fejezetben van több mondanivalóm, amelyben az általános és valóságos tudásról beszélek, itt ennyi elég lesz tudásunk egyetemességéről általában.

IV. FEJEZET
TUDÁSUNK VALÓSÁGÁRÓL

1. §. *Ellenvetés: az ideákba helyezett tudás lehet csupán merő látomás*

Olvasóm most kétségkívül hajlandó lesz azt gondolni, hogy mind ez ideig csupán légvárat építettem, és meg akarja kérdezni tőlem, mire való ez a sürgölődés. A tudás, mondja ön, csupán saját ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése. De ki tudja,

nik lehetnek ezek az ideák? Van-e valami kalandosabb, mint az emberi agy elképzelései? Van-e olyan fej, amelyben ne laknának agyrémek? Vagy ha van egy józan és bölcs ember, az ön szabályai szerint mi különbség lesz ennek és a világ legfurcsább hóbortosának tudása között? Mindkettőnek megvannak a maga ideái, észreveszik azoknak egymással való megegyezését vagy meg-nem-egyezését. Ha van köztük valami különbség, az csak az elevenebb képzeletűnek javára eshetik, mint akinek több és élénkebb ideája van. Így az ön szabálya szerint ez fog többet tudni. Ha igaz, hogy minden tudás csak saját ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevésében áll, akkor egy rajongó látomásai és egy józan ember okoskodásai egyformán bizonyosak. Az nem számít, hogy a dolgok hogyan vannak; mert ha az ember csak saját elképzeléseinek megegyezéseit észleli, s megfelelően beszél, akkor mindez igaz, mind bizonyosság. Így a légvárak éppen olyan erős tartópillérei az igazságnak, mint Euklidés bizonyításai. Hogy egy hárpia nem kentaur, az ilymódon ugyanolyan biztos tudás és úgyannyira igaz, mint az, hogy a négyzet nem kör.

De mi haszna van ennek az emberek képzeletéből merített kitűnő tudásnak olyan ember számára, aki a dolgok valóságát kutatja? Nem az fontos neki, hogy az emberek mit eszelnek ki, a dolgok ismerete az egyetlen, ami értékelni való. Csakis ez ad értéket okoskodásainknak; egyik ember tudását a másiké fölé csakis az emeli, hogy az a valóságban levő dolgokról szól, nem pedig álmokról és ábrándokról.

2. §. *Válasz. Nem így van, ha az ideák a dolgokkal megegyeznek*

Erre azt válaszolom, hogy amennyiben ideáinkról szóló tudásunk ideáinkban végződik és nem jut tovább, odáig, ahova valami továbbit gondolnánk, úgy legkomolyabb gondolataink is csak igen kevéssel hasznosabbak, mint egy megzavarodott elme ábrándozásai. Az ezeken épült tudásnak nincsen nagyobb súlya, mint az olyan ember beszédének, aki álmában világosan lát dolgokat és azokat nagy meggyőződéssel mondja el. Remélem azonban, hogy még mielőtt e mű végére érnék, világosan kimutatom a saját ideáink megismerésével elért bizonyosságról, hogy az a puszta képzelődésnél kissé messzebb ér, és azt hiszem, ki fog derülni az is, hogy az ember birtokában levő összes általános igazságok minden bizonyossága semmi máson nem alapul.

3. §. *De mi lesz a megegyezés kritériuma?*

Világos, hogy az elme a dolgokat nem közvetlenül, hanem csakis róluk való ideáinak közbeiktatása révén ismeri. Tudásunk tehát csak annyiban valóságos, amennyiben fennáll egy bizonyos egyértelműség ideáink és a dolgok valósága között. De mi legyen itt a kritérium? Ha az elme nem vesz észre semmi egyebet, mint saját ideáit, akkor hogyan tudja meg, vajon azok magukkal a dolgokkal megegyeznek-e? Bár ez a kérdés nehézségekben nem szűkölködik, mégis azt gondolom, van kétféle idea, amelyeknek a dolgokkal való megegyezéséről biztosak lehetünk.

4. §. *Minden egyszerű idea valósággal megfelel a dolgoknak*

Először: az egyszerű ideák. Ilyeneket az elme, mint kimutattuk, semmiképpen sem tud magának alkotni, ezeknek tehát az elmére természetes módon ható és benne olyan észrevevéseket keltő dolgok műveinek kell lenniük, aminők létrehozására őket alkotónk bölcsessége és akarata rendelte és alkalmazta. Ebből pedig következik, hogy az egyszerű ideák nem a mi képzelődésünk koholmányai, hanem a rajtunk kívül levő és reánk valósággal ható dolgok szabályszerű termékei, és így magukkal hozzák a dolgokkal való kívánt egyértelműséget vagy állapotunkban szükséges megfelelést. Mert a dolgokat nekünk olyan jelenségek formájában ábrázolják, amilyeneknek keltésére alkalmasakká vannak téve. Ezen a réven válunk képesekké a különböző sajátos szubsztanciafajták elválasztására, mindenkori állapotuk felismerésére, s így szükség szerint hasznunkra fordíthatjuk őket. A fehérség vagy a keserűség ideája úgy, amint az az elmében él, pontosan megfelel annak az erőnek, amely felkeltésére ott van az illető testben, megvan mindaz a valóságos egyezése a rajtunk kívül levő testekkel, amely benne meglehet, vagy meg kell lennie. És egyszerű ideáinknak a dolgok létével való ilyen egyértelműsége a valóságos tudáshoz már elegendő.

5. §. *Minden összetett ideának, kivéve a szubsztanciák ideáit, megvannak a maguk ősképei*

Másodszor: a szubsztanciák ideáit kivéve minden összetett ideánk olyan elme alkotta őskép, mely nincsen semminek másolatául szánva, s nem is vonatkozik valamely dolognak mint eredeti-

jének létére, tehát nem is hiányozhat belőle a valóságos tudáshoz szükséges egyértelműség. Mert ami kizárólag csak önmagának ábrázolására van szánva, az nem lehet rossz ábrázolat, sem félre nem vezethet bennünket valaminek igaz felfogásában azzal, hogy nem hasonlít hozzá. És a szubsztanciák ideáit kivéve így vagyunk minden összetett ideával. Más helyen megmutattam, hogy ezek ideaegyüttesek, amelyeket az elme szabad választással rak össze anélkül, hogy bármiféle természetbeli kapcsolatokra volna tekintettel. Innen van az, hogy az összes ilyfajta ideákat saját ősképeiknek tekintjük, és a dolgokat csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben az ideákkal egyértelműek. Így csakis tévedhetetlen bizonyosságban lehetünk az ilyen ideákról való tudásunk valóságosságára és arra nézve, hogy ez a tudás eléri magukat a dolgokat. Mert minden ilynemű gondolatunkban, okoskodásunkban és fejtegetésünkben csak annyira értelmezzük a dolgokat, amennyire ideáinkkal egyetértésben vannak. Ezekben tehát el nem véthetjük a bizonyos és kétségbevonhatatlan valóságot.

6. §. *Innen van a matematikai tudás valóságossága*

Azt hiszem, könnyen el fogják ismerni, hogy a matematikai igazságokról való tudásunk nemcsak biztos, de valóságos tudás, nem pedig jelentéktelen agyrémek puszta üres látomása. Pedig kellő meggondolás azt mutatja, hogy csakis saját ideáinkra vonatkozik. A matematikus a négyzetre vagy a körre vonatkozó igazságot, illetve ezek sajátságait csakis úgy vizsgálja, amint azok a saját elméjében levő ideában vannak. Mert az is lehetséges, hogy soha életében nem találta egyiküket sem matematikailag létezőnek, azaz pontosan igazaknak. Azonban az a tudás, ami a kör vagy más matematikai ábrák igazságaira vagy sajátságaira vonatkozólag birtokában van, mégis igaz és bizonyos még a valósággal létező dolgokra nézve is. Mert a valóságos dolgokat ezek a tételek csak annyiban veszik tekintetbe és csak annyiban céloznak rájuk, amennyiben a dolgok azokkal az elmében levő ősképekkel valóságosan megegyeznek. Igaz-e a háromszög ideájáról, hogy három szögének összege egyenlő két derékszöggel? Ez igaz a bárhol valóságosan meglevő háromszögre nézve is. Akármilyen más idom van, amely az elmében levő háromszög-ideának nem felel meg pontosan, azt ez a tétel már egyáltalán nem érinti. Tehát a matematikus biztos benne, hogy az ilyen ideákat illető minden tudása valóságos tudás. Minthogy a dolgokat csak annyiban érti bele, amennyiben amaz ideáival megegyeznek, bizonyos benne, hogy az, amit ezekről az

idomokról mint elméjében levő pusztán ideális létezőkről tud, akkor is igaz marad, mikor azoknak az anyagban is valóságos léte lesz. Meggondolásai ugyanis csak azokra az idomokra vonatkoznak, amelyek azonosak, akárhol és akárhogyan léteznek is.

7. §. *És az erkölcsi tudás valósága is*

Ebből pedig következik, hogy az erkölcsi tudásnak ugyanolyan valóságos bizonyossága lehet, mint a matematikainak. Mert a bizonyosság nem egyéb, mint ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése, a bizonyítás nem egyéb, mint az ilyen megegyezésnek más ideák beiktatásával vagy közegén át való észrevevése; erkölcsi ideáink pedig, akár a matematikaiak, maguk az ősképek, s így adekvát és teljes ideák — tehát minden megegyezés vagy meg-nem-egyezés, amelyet bennük találunk, igaz tudást termel ugyanúgy, mint a matematikai idomok esetében.

8. §. *A létezés nem szükséges ahhoz, hogy valóságossá tegye az elvont tudást*

A tudás és a bizonyosság elérésének követelménye, hogy határozott ideáink legyenek; tudásunk valóságos voltának követelménye pedig az, hogy az ideák ősképeiknek megfeleljenek. Ne csodálkozzunk azon, hogy én tudásunk bizonyosságát ideáink megfontolásába helyezem, és a dolgok valóságos létére oly kevés gonddal vagy tekintettel vagyok (amint talán látszik). Mert a fejtegetések legnagyobb részéről, amelyek azoknak a gondolatait foglalkoztatják és vitáit irányítják, akik ügyüknek tekintik az igazság és a bizonyosság felkutatását, kellő vizsgálat után kiderül, hogy általános kijelentések, és olyan eszmék, amelyek a létezést egyáltalán nem illetik. A matematikusok összes fejtegetései a kör négyszögesítéséről, a kúpszeletekről vagy a matematika egyéb részeiről egyáltalán nem veszik tekintetbe azoknak az idomoknak létezését. Bizonyításaik, amelyek ideáktól függenek, ugyanazok maradnak, akár van a világon kör vagy négyzet, akár nincsen. Ugyanúgy az erkölcsi fejtegetések igazsága és bizonyossága elvonatkoztatódik az emberek életétől és a bennük tárgyalt erényeknek a világban való lététől. Cicerónak a kötelességekről írt műve nem lesz kevésbé igaz attól, hogy nincs senki a világon, aki szabályait pontosan gyakorolná és az erényes embernek azt az életmintáját élné, amelyet ő adott, és amely, mikor leírta, nem létezett másképp, mint ideában. Ha elméletileg — vagyis az ideában — igaz, hogy a gyil-

kosság halált érdemel, akkor igaz lesz bármely cselekvés valóságának esetében is, amely egyértelmű a gyilkosság ideájával. Más cselekedeteket annak a tételnek igazsága nem érint. És ez így van a dolgok többi fajainak esetében is, amelyeknek nincs más lényegük, mint az emberi elmékben levő ideák.

9. §. *Nem is lesz ettől kevésbé igaz vagy bizonyos, mert az erkölcsi ideákat magunk készítjük és nevezzük el*

Itt azonban felmerül a kérdés, hogy amennyiben az erkölcsi tudás saját erkölcsi ideáink szemléletében rejlik, és azok, mint a többi módozatok, saját műveink, miféle különös eszmék adódnak ebből az igazságra, az önmérsékletre nézve? Az erényeknek és a bűnöknek miféle zűrzavara lesz ebből, ha mindenki olyan ideát alakíthat róluk, amilyen tetszik? Nem lesz zűrzavar, sem rendetlenség magukban a dolgokban, sem a róluk való okoskodásokban. Éppúgy, amint nem volna bonyodalom a matematikai bizonyításban vagy változás az idomok tulajdonságaiban és egymáshoz való viszonyaikban, ha valaki háromszöget négy szöggel vagy trapézt négy derékszöggel rajzol. Csak megváltoztatta az idomok neveit, és olyan néven nevezte az egyiket, amelyet a matematikusok rendesen másképpen neveznek. Mert alakítsa ki magának valaki egy három olyan szöggel rendelkező idom ideáját, amelyek közül az egyik derékszög, és nevezze azt aequilateriumnak vagy trapeziumnak, vagy akármi másnak, annak tulajdonsága is arról az ideáról szóló bizonyítások ugyanazok lesznek, mintha azt derékszögű háromszögnek nevezte volna. Elismerem, hogy a név megváltoztatása a beszédnek e pontatlanságával először megzavarja azt, aki nem tudja, hogy az a név milyen ideát fed. De mihelyt az idom rajzban áll, a következmények és a bizonyítás világos és tiszta. Úgyanígy állunk az erkölcsi tudással. Legyen valakinek ideája arról, hogy másoktól elvesz az illetők tudta nélkül olyasmit, amit annak becsületes szorgalma tett birtokává, és ezt, ha úgy tetszik, nevezheti igazságosságnak. Ha itt valaki átveszi a nevet a hozzátett idea nélkül, akkor téved, mert ehhez a névhez más ideát kapcsol a sajátjai közül. De vegyük ki az ideát a név alól, vagy vegyük olyannak, amilyen az a beszélő elméjében, és ugyanazok a dolgok egyeznek meg vele, mintha igazságtalanságnak neveznénk. Valóban, az erkölcsi fejtegetésekben a helytelen nevek rendesen több zavart okoznak, mert nem olyan könnyű őket helyesbíteni, mint a matematikában, ahol mihelyt egyszer az ábrát megrajzoltuk és láttuk, a név már fölösleges és hatástalan. Mert mire való a jel, mikor a jelölt dolog jelen

van és szemünk előtt áll? De az erkölcsi nevek esetében ezt nem lehet olyan könnyen és rövidesen megadni annak a sokféle felbontásnak következtében, amelyek azon módozatok összetett ideáinak megalakításával járnak. Mindazonáltal az ideák helytelen, az adott nyelv szavainak szokott jelentésével ellentétes megnevezése nem akadályozza meg azt, hogy biztos és bizonyított tudásunk legyen azoknak különböző megegyezéseiről és meg-nem-egyezéseiről, ha gondosan, mint a matematikában szokás, tartjuk magunkat ugyanazokhoz a pontosan adott ideákhoz, és nyomon követjük őket különböző egymáshoz való viszonyaik szerint, anélkül, hogy neveik félrevezethetnének. Ha csupán elválasztjuk a megfontolás alatt álló ideát a jeltől, amely fedi, akkor tudásunk egyformán halad a valóságos igazság és bizonyosság felé, akármilyen hangokat használjunk is jelölésére.

10. §. *Téves elnevezés nem zavarja a tudás biztosságát*

Van még egy dolog, amelyet figyelembe kell vennünk, s ez az, hogy ahol Isten vagy más törvényhozó valamely erkölcsi nevet meghatározott, ott ők meg is alkották lényegét annak a fajnak, amelyhez az a név tartozik. Ilyenkor nem biztonságos azt másképp alkalmazni vagy használni. Más esetekben csupán helytelen szóhasználat a nevet az illető országban elterjedt használattal ellentétesen alkalmazni. De még ez sem zavarja meg annak a tudásnak bizonyosságát, amelyhez még a helytelen elnevezésű ideák gondos szemlélete és összehasonlítása révén is hozzá lehet jutni.

11. §. *Összetett szubsztancia-ideáink ősképei rajtunk kívül vannak és ezekre nézve hiányos a tudásunk*

Harmadszor: van az összetett ideáknak még egy fajtája, amelyet rajtunk kívül levő ősképekhez viszonyítunk és amely azoktól különbözhet,s így a róluk szóló tudásunk veszíthet valóságos voltából. Ilyenek szubsztancia-ideáink, olyan egyszerű ideák együttesei, amelyekről feltételezzük, hogy a természet műveiből vettük őket, és mégis eltérhetnek azoktól, mert több idea vagy más ideák is lehetnek egyesítve bennük, mint ahány vagy amilyen magukban a dolgokban

egyesült. Így azután megeshetik, sőt meg is esik, hogy ezek az ideák magukkal a dolgokkal nem pontosan egyértelműek.

12. §. *Amennyiben összetett ideáink megegyeznek rajtunk kívül levő ősképeikkel, annyiban a szubsztanciákra vonatkozó tudásunk valóságos*

Azt mondom tehát, hogy a dolgokkal való megegyezésük folytán valóságos ismeretül szolgáló szubsztancia-ideához nem elegendő, mint a módozatok esetében, olyan ideákat foglalni össze, amelyek, bár előzőleg sohasem voltak együtt, de nem összeférhetetlenek. Így a szentségtörés vagy esküszegés ideái ugyanolyan valóságos és igaz ideák az ilyen tett elkövetése előtt, mint utána. De szubsztancia-ideáink feltételezett másolatok, rajtunk kívül eső ősképekre vonatkoznak és olyasvalamiből kell vennünk őket, ami létezik, vagy létezett. Nem szabad gondolataink tetszőlegesen összerakott ideáiból állaniuk, amelyeknek ne volna valóságos mintájuk, ahonnan vették, még ha összetételükben nem is veszünk észre összeférhetetlenséget. Ennek az az oka, hogy nem ismervén a szubsztanciák valóságos alkatát, amelytől egyszerű ideáink függenek, és amely valójában oka annak az őket egybekötő, és más ideákat kizáró szoros egységnek, nagyon kevés van közöttük olyan, amelyekről bizonyosak lehetnénk, hogy a természetben összeférhetetlenek-e vagy nem, azon a határon túl is, ameddig tapasztalásunk és érzéki megfigyelőképességünk elért. Tehát azon alapul a szubsztanciákra vonatkozó tudásunk valóságos volta, hogy a róluk alkotott összetett ideáinknak olyanoknak, és csakis olyanoknak kell lenniük, amelyek csupán a természetben együttlétezőknek talált egyszerű ideákból állanak. És ha ideáink így igazi, bár talán nem valami pontos másolatok, mégis a szubsztanciákról szóló valóságos (amennyiben van ilyen) tudásunk tárgyai. Ez azonban (amint kimutattuk) nem lesz nagyon széles körű, de ameddig elér, még valóságos tudás. Bármilyen ideáink legyenek is, a más ideákkal való észlelt megegyezésük még tudás. Ha ezek az ideák elvontak, akkor ez általános tudás. De ha a szubsztanciákra vonatkozó ideáinkat valóságosakká akarjuk tenni, akkor a dolgok valóságos létéből kell vennünk őket. Bármely egyszerű ideákat találtunk együtt valamely szubsztanciában, ezeket nyugodtan újra össze kapcsolhatjuk és így alkothatunk elvont szubsztancia-ideákat. Mert minden, ami a természetben egyszer egyesülésben volt, újra egyesíthető.

13. §. *A szubsztanciákra vonatkozó kutatásainkban ideákat kell vizsgálnunk, és nem szabad gondolatainkat nevekre vagy föltételesen nevekbe foglalt fajokra korlátoznunk*

Ha mindezt kellően megfontoljuk és gondolatainkat, valamint elvont ideáinkat nem nevekre korlátozzuk — mintha nem volnának és nem is lehetnének másfajta dolgok, mint azok, amelyeket ismert nevek már meghatároztak és kiemeltek —, nagyobb szabadsággal és kevesebb zavarossággal gondolkodnánk a dolgokról, mint ahogyan talán most tesszük. Lehet, hogy vakmerő paradoxonnak vagy egyenesen veszélyesen hamis állításnak gondolnák, ha azt mondanám, hogy bizonyos torzszülöttek, akik az ész minden jelentkezése nélkül negyven évig éltek együtt, az ember és az állat közé eső lények; ez az előítélet tisztára azon a hamis feltevésen alapul, hogy ez a két név: ember és állat, valóságos lényegükkel szétválasztott két fajt jelent, amelyek közé más faj nem iktatható. Pedig ha elvonatkoznánk ama nevektől és az ilyen természet alkotta fajlagos lényegek feltevésétől, amelyekben az összes, ugyanazzal az elnevezéssel bíró dolgoknak pontosan és egyenlően kellene osztozniuk, ha nem akarnánk azt képzelni, hogy van bizonyos számú ilyen lényeg, amelyekben minden dolog mint öntőformákban mintázódik és alakul, akkor azt találnánk, hogy az emberi alak, mozgás és élet ideája ész nélkül ugyanolyan határozott idea és ugyanúgy az embertől és az állattól különálló fajt alkot, mint ahogy egy ésszel ellátott szamár alakjának ideája különböző volna mind az ember, mind az állat ideájától, s az ember és állat közé eső vagy mindkettőtől különálló faj lehetne.

14. §. *Ellenvetés egy torzszülöttre vonatkozólag, amely az ember és állat között állana. Válasz*

Itt mindenkiben felmerülhet a kérdés: ha a torzszülöttekről feltehetjük, hogy az ember és az állat közé eső lények, akkor mik azok? Azt válaszolom, hogy torzszülöttek; s ez éppen olyan jó szó az ember és az állat jelentésétől különböző valaminek a jelzésére, mint az ember és az állat nevek két egymástól különböző valaminek jelzésére. Ha ezt jól megfontoljuk, ez megoldja a dolgot és minden további nélkül megvilágítja véleményemet. De én nem vagyok olyan tájékozatlan bizonyos emberek buzgalmára nézve, amely képessé teszi őket arra, hogy következtetéseket szőjenek, a vallást veszélyeztetve lássák, mihelyt valaki megkockáztatja feladni az ő beszédformáikat — hogy előre ne lássam, milyen nevek-

kel terhelik majd meg az ilyen kijelentéseket. Kétségkívül kérdezni fogják azt is, hogy ha a torzszülöttek az ember és az állat közé eső lények, mi lesz belőlük a másvilágon? Erre így válaszolok:

Először, ezt tudni vagy kutatni nem az én feladatom. Az Ur akarata szerint állnak vagy buknak. Sem jobbá, sem rosszabbá nem teszi állapotukat az, hogy erre vonatkozólag meghatározunk-e valamit vagy nem. Hűséges teremtőnknek, egy jóságos atyának kezében vannak, aki nem a mi szűkös gondolataink és véleményeink szerint rendelkezik teremtményeiről, s nem a mi kitalálásainkból fakadó nevek és fajok szerint különbözteti meg őket. És mi, akik oly keveset tudunk erről a jelenvaló világról, amelyben élünk, meg lehetünk elégedve anélkül is, hogy végérvényesen dönthetnénk azokról az állapotokról, amelyekbe a teremtmények jutnak, amikor erről a színtérről lelépnek. Elégítsen ki bennünket az, hogy Ő mindazoknak, akik taníthatók és okoskodásra nevelhetők, tudomására hozta a kilátásban levő számadást, amelyben mindenki elnyeri mindazt, amit érdemel ebben a testben elkövetett cselekedeteiért.

15. §. *Mi lesz a torzszülöttekből az eljövendő életben?*

De, másodszor, válaszolom, e kérdésnek súlya (ti. hogy a torzszülötteket megfosztjuk-e egy eljövendő állapottól?) két egyformán hamis feltételezés közül az egyikből származik. Az első az, hogy minden, aminek külsőleg emberformája van, szükségképpen a jelen élet után következő halhatatlan életre van szánva. Második az, hogy ugyanez áll mindenre, ami embertől született. Vessük el ezeket a képzelődéseket, s az ilyen kérdések azonnal alaptalanokká és nevetségesekké válnak. Azt óhajtom tehát, hogy azok, akik azt gondolják, hogy csupán valami esetleges különbség van közöttük és a torzszülöttek között, mert mindkettőnek lényege pontosan azonos, fontolják meg, vajon lehetséges-e, hogy halhatatlanság legyen kapcsolva a testnek bármely külső formájához? Azt hiszem, már maga a kijelentés is elég arra, hogy elutasítsuk. Sohasem hallottam senkiről, akármennyire is bele lett volna süppedve az anyagiságba, hogy külső, érzékelhető, vaskos formáknak egy hozzájuk tartozó örök élet kiváltságát tulajdonította, vagy az örök életet ilyen formákból folyó szükségszerű következménynek tekintette volna. Vagy azt gondolta volna, hogy az anyagnak bármiféle tömege, itteni felosz'lása után az érzékelésnek, észrevevésnek és tudásnak örökkévaló állapotára újból megalakíttassék csak azért, mert éppen ebbe vagy abba az öntőformába tették, és így lát-

ható részeinek ilyen sajátságos alakja lett. Az ilyen vélemény, amely a halhatatlanságot egy bizonyos felületű formába helyezi, hátat fordít a lélekre és a szellemre vonatkozó minden meggondolásnak, pedig csak ezek alapján következtettünk eddig arra, hogy bizonyos testi lények halhatatlanok, mások pedig nem azok. Ez annyi, mint többet tulajdonítani a dolgok külsejének, mint belsejének; annyi ez, mint az ember kiválóságát inkább testének külső alakjában, mint lelkének tökéletességében keresni. Ez pedig alig jobb annál, mintha a halhatatlanság és az örökélet felbecsülhetetlen ajándékát, amely az embert minden más anyagi lény fölé helyezi, a szakálla formájától vagy kabátja szabásától tennénk függővé. Mert a testnek ez vagy az a külső megalkotottsága éppen úgy nem hordja magával az örökkétartás reményeit, mint amennyire az ember köntösének szabása nem adhat neki ésszerű okot arra, hogy elszakíthatatlannak tartsa, vagy azt vélje, hogy az őt halhatatlanná teszi. Azt mondják talán, hogy senki sem az alakot gondolja annak, ami valakit halhatatlanná tesz, hanem az alak a jele a benne lakó eszes léleknek, mely halhatatlan. Szeretném tudni, ki tette azt valami ilyesminek a jelévé. Mert az, hogy pusztán mondjuk, még nem teszi azzá. Ahhoz, hogy valakit erről meggyőzzünk, bizonyítékokra volna szükség. Egyetlen általam ismert alak sem mond semmi hasonlót. Mert ugyanolyan ésszerűen lehetne következtetni, hogy egy ember holttestében, amelyben már nincs több látszata az élettevékenységnek, mint akár egy szoborban, alakjánál fogva mégis élő lelket tartalmaz, mint azt, hogy ésszerű lélek van egy torzszülöttben, mert eszes teremtményhez hasonló külseje van, holott cselekedetei életének egész folyamán az észnek még annyi jelét sem hordozzák, mint amennyit sok állatban találunk.

16. §. *Szörnyszülöttek*

Igen, de eszes szülőktől ered, mondhatják, tehát azt kell következtetnünk, hogy értelmes lelke van. Nem tudom, miféle logikánál fogva kell így következtetnünk. Bizonyos vagyok benne, hogy az emberek ezt a következtetést sehol sem fogadnák el. Mert ha elfogadnák, akkor nem vennének bátorságot, mint ahogyan mindenütt teszik, a hibásan formált és torzalakú lények elpusztítására. — Igen, de ezek szörnyek. Jó, legyen! De mi lesz ezzel a nyálazó, értelmetlen, kezelhetetlen torzszülöttel? A testben jelentkező hiba termeli a szörnyet, az elmében (a sokkal nemesebb és köztudat szerint sokkal lényegesebb részben) jelentkező hiba nem? Az orrnak vagy a nyaknak hiánya már szörnyet ad és az

ilyen terméket kirekeszti az emberek sorából; az észnek, az értelemnek hiánya nem? Ez annyi, mint megint visszahozni mindent, amit éppen most robbantottunk fel. Annyi, mint mindent az alakra építeni és az ember mértékét csupán külsejében keresni. Ha meg akarjuk mutatni, hogy az e dologban szokásos okoskodásmód szerint az emberek a fősúlyt az alakra fektetik, és az ember fajának (amint azt megalkotják) egész lényegét a külső alakba helyezik, bármilyen ésszerűtlen legyen is különben és bármennyire is kizárják az emberek maguk közül, csak egy kissé kell továbbvinnünk gondolataikat és cselekedeteiket, s ez azonnal kiviláglik. A jóformájú torzszülött még ember, van értelmes lelke, ha nem is látszik: ez kétségtelen, mondja ön. Hosszabbítsuk meg kissé a fület és hegyezzük ki, s az orrot laposítsuk kicsit jobban, mint rendesen, ön már kezd megijedni; keskenyítsük még jobban az arcot, lapítsuk, nyújtsuk, és ön már elakad. És amint jobban és jobban hasonlít az állathoz, míg végre tökéletes állatfeje van, már azonnal szörny, és ez önnél bizonyítéka annak, hogy nincsen értelmes lelke, és el kell pusztítani. Kérdezem, hol van, hol legyen a szélső határa annak az alaknak, amely még értelmes lelket hordoz? Keletkeztek emberi foetus-ok, félig állat-, félig ember-magzatok; vagy három részben egyik, egy részben a másik. És ha így lehetséges, hogy az egyik vagy a másik alakhoz való közeledés összes különböző arányaiban előfordulnak, s az emberhez és az állathoz való hasonlítás keveredésének különböző fokain állhatnak, nagyon szeretném tudni, mely pontos határvonalak képesek vagy nem képesek e hipotézis szerint értelmes lélek hordozására. Miféle külső a biztos jele annak, hogy van-e vagy nincs a testnek belül ilyen lakója? Mert amíg ez meg nem történt, csak vaktában beszélünk emberről; és attól félek, hogy így lesz mindaddig, amíg csak ráhagyatkozunk bizonyos hangokra és a természetben megállapított és rögzített nem-tudni-miféle fajok elképzelésére. De végül is szeretném, ha azok, akik azt hiszik, megoldották a nehézséget azzal a kijelentéssel, hogy a rosszul alkotott foetus szörnyeteg, megfontolnák, hogy ugyanabba a hibába esnek, amely ellen érvelnek, mert fajt alakítanak az ember és az állat között. Mert kérem, mi egyéb az ő szörnyetegük (ha a szörnyeteg szó egyáltalán jelent valamit), mint valami sem ember, sem állat, hanem valami mind a kettőből; és éppen ilyen a fentebb említett torzszülött. Ennyire szükséges lemondanunk a fajok és lényegek közönséges eszméjéről, ha igazán be akarunk pillantani a dolgok természetébe, és annak alapján akarjuk vizsgálni azokat, amit képességeink úgy tárnak fel bennük, amint léteznek, nem pedig az elterjedt alaptalan képzelgések szerint.

17. §. *Szavak és fajok*

Azért említettem ezt, mert azt gondolom, nem lehetünk eléggé óvatosak, nehogy közönséges megszokott eszméink értelmében vett szavak és fajok ránk kényszerüljenek. Mert hajlandó vagyok azt hinni, hogy ebben rejlik világos és tiszta tudásunknak egyik nagy akadálya, különösen a szubsztanciákra vonatkozólag. Ebből keletkezett az igazságra és a bizonyosságra vonatkozó nehézségek legnagyobb része. Ha hozzászoktatnánk magunkat szemlélődéseinknek és okoskodásainknak a szavaktól való elkülönítéséhez, nagymértékben hozzájárulnánk ennek az alkalmatlanságnak saját gondolatainkon belül történő orvoslásához. Azonban még mindig zavarna bennünket másokkal való társalgásainkban mindaddig, amíg csak fenntartanánk azt a véleményt, hogy a fajok és lényegeik valami egyebek, mint elvont ideák (úgy amint vannak) a hozzájuk kapcsolt nevekkel, amelyek jeleik gyanánt szolgálnak.

18. §. *Összefoglalás*

Bárhol is vesszük észre ideáink megegyezését vagy meg-nem-egyezését, ott biztos tudásunk van; és bárhol vagyunk is biztosak abban, hogy azok az ideák megfelelnek a dolgok valóságának, ott biztos, valóságos tudásunk van. És minthogy itt megadtam azokat a jegyeket, amelyekről ideáinknak a dolgok valóságával való megegyezése felismerhető, azt gondolom, ezzel kimutattam, miben áll a bizonyosság, a valóságos bizonyosság. Bármit jelentsen is ez mások számára, számomra, bevallom, ez egyike volt azoknak a kérdéseknek, amelyek megoldását a legjobban hiányoltam.

V. FEJEZET
AZ IGAZSÁGRÓL ÁLTALÁBAN

1. §. *Mi az igazság?*

Hogy mi az igazság, azt már évszázadok óta kutatják. És mert ez az, amit az egész emberiség keres vagy keresni vél, föltétlenül megérdemli, hogy gondosan megvizsgáljuk, miben is áll, és így megismerkedvén természetével, megfigyeljük, miképpen különbözteti meg az elme a hamisságtól.

2. §. *A jelek, azaz vagy ideák, vagy szavak, helyes összekapcsolása és szétválasztása*

Az igazság, úgy látom, a szónak tulajdonképpeni értelmében nem jelent mást, mint a jelek összekapcsolását vagy elválasztását aszerint, hogy az általuk jelölt dolgok megegyeznek vagy nem egyeznek meg egymással. A jeleknek ezen az összekapcsolásán vagy elkülönítésén itt azt értjük, amit más néven kijelentésnek, tételnek mondunk. Az igazság tehát tulajdonképpen csak a kijelentésekhez, a tételekhez tartozik. Ezek kétfélék: gondoltak vagy szóbeliek, aminthogy közönségesen kétféle jelet is használunk: ideákat és szavakat.

3. §. *Melyek alkotnak szóbeli vagy gondolati kijelentéseket*

Hogy az igazságról tiszta eszmét alkothassunk, külön-külön kell megfontolnunk és egymástól elválasztanunk a gondolatbeli és a szóbeli igazságot. Azonban nagyon nehéz őket elkülönítve tárgyalni, mert a gondolt kijelentések tárgyalásában elkerülhetetlen a szavak alkalmazása, így a gondolatbeli kijelentések példái azonnal megszűnnek tisztán gondolatiak lenni és szóbeliekké válnak. Mert a gondolati kijelentés semmi egyéb, mint elménkben névtelenül talált ideák puszta megfontolása, amelyek, mihelyt szavakba foglaljuk őket, elveszítik tisztán gondolatbeli természetüket.

4. §. *Gondolati kijelentéseket nagyon nehéz tárgyalni*

Még nehezebbé teszi a gondolatbeli és a szóbeli kijelentések elkülönített tárgyalását az, hogy a legtöbb ember — ha ugyan nem egyenesen valamennyi — a magában való gondolkodáskor is szavakat használ ideák helyett, legalább is akkor, ha elmélkedésének tárgyai összetett ideákat foglalnak magukban. Ez nagyon nyilvánvalóvá teszi ilynemű ideáink tökéletlenségét és bizonytalanságát és ha figyelmesen használjuk, ismertetőjelévé válik annak, hogy mely dolgokról vannak világos és megállapított ideáink és melyekről nincsenek. Mert ha különös gonddal figyeljük elménk eljárását a gondolkodásban és az okoskodásban, azt hiszem, úgy találjuk, hogy mikor fehérről vagy feketéről, édesről vagy keserűről, háromszögről vagy körről gondolati kijelentéseket alakítunk, megtehetjük, és gyakran meg is tesszük, hogy elménkben magukat az ideákat alakítjuk ki anélkül, hogy a nevekre eszmélnénk. Ha azonban

összetettebb ideákról, mint pl. emberről, kénsavról, erősségről, dicsőségről akarunk kijelentéseket tenni és azokat megfontolni, rendszerint a nevet tesszük az idea helyébe. Azok az ideák ugyanis, amelyeket ezek a nevek fednek, legnagyobbrészt tökéletlenek, zavarosak és határozatlanok, tehát magukon a neveken eszmélődünk, mert világosabbak, biztosabbak, körvonalazottabbak, és készebbek felmerülni gondolatainkban, mint a tiszta ideák. Így aztán ezeket a szavakat használjuk az ideák helyett még akkor is, amikor magunkban szeretnénk elmélkedni és okoskodni, és hallgatólagos gondolati kijelentéseket teszünk. A szubsztanciák esetében, amint már megjegyeztük, ezt ideáink tökéletlenségei okozzák, ti. a szót állítjuk oda a valóságos lényeg helyett, amelyről egyáltalán nincs ideánk. A módozatok esetében erre az ad alkalmat, hogy ezek nagyon sok egyszerű ideából alakulnak. Sok közülük annyira összetett, hogy a név könnyebben felmerül, mint az az összetett idea, amelynek emlékét visszahívni s az elmében pontosan megjeleníteni időbe és figyelembe kerül még olyan embereknek is, akik előzőleg erre fáradságot vettek maguknak. És teljesen lehetetlen azoknak, akik, bár emlékezetükben hordozzák nyelvük közönséges szavainak legnagyobb részét, de talán egész életükben sohasem fáradoztak azon, hogy meggondolják, miféle pontos ideák fedésére szolgál a legtöbb ama szavak közül. Bizonyos zavaros vagy homályos eszmék megtették nekik a szolgálatot. És talán kevés maradna nem egy ember fejtegetéseiből, akik sokat beszélnek vallásról, lelkiismeretről, egyházról és hitről, hatalomról és jogról, eldugulásokról és életnedvekről, búskomorságról és ingerlékenységről, ha azt kívánná tőlük valaki, hogy csak magukra a dolgokra gondoljanak, és hagyják ki a szavakat, amelyekkel annyiszor összezavarnak másokat és nem ritkán önmagukat is.

5. §. *Gondolati és szóbeli kijelentések szembeállítása*

De térjünk vissza az igazságra vonatkozó meggondolásainkhoz: azt mondom, hogy kétféle kijelentésre vagyunk képesek és ezeket kell megfigyelnünk.

Először: gondolati kijelentések, melyekben az elme értelmünkben levő ideáinkat szavak használata nélkül foglalja össze vagy választja széjjel, miközben észreveszi vagy megítéli azok megegyezését vagy meg-nem-egyezését.

Másodszor: szóbeli kijelentések, ezek állító vagy tagadó mondatokban összetett vagy szétválasztott szavak, ideáink jelei. Az állítás vagy a tagadás e módjával e hangjelek mintha egymással össze

volnának foglalva vagy egymástól el volnának választva. Tehát a kijelentés e jeleknek összetevésében vagy elválasztásában áll, az igazság pedig ezeknek a jeleknek aszerint való összetételében vagy szétválasztásában, amint az általuk fedett dolgok megegyeznek vagy nem egyeznek meg egymással.

6. §. *Mikor tartalmaznak valóságos igazságot a gondolati kijelentések és mikor a szóbeliek*

Mindenkit meggyőz a tapasztalása arról, hogy az elme, akár észreveszi, akár feltételezi két ideájának megegyezését vagy meg-nem-egyezését, magában hallgatólagosan bizonyos igenlő vagy tagadó kijelentésbe foglalja őket, amit bátorkodtam úgy kifejezni, hogy összetevés vagy szétválasztás. De az elménck ezt a cselekvését, amely minden gondolkodó és okoskodó ember előtt annyira ismeretes, könnyebb felfogni azon való eszmélődéssel (reflexion), hogy mi történik bennünk, amikor állítunk vagy tagadunk, mint szavakkal megmagyarázni. Ha valakinek elméjében idea van két vonalról, ti. egy olyan négyzetnek oldaláról és átlójáról, melynek az átlója egy hüvelyk hosszú, akkor lehet ideája ennek a vonalnak bizonyos számú egyenlő részekre, pl. öt, tíz, száz, ezer vagy más számú egyenlő részekre való felosztásáról, és meglehet az ideája arról, hogy az egy hüvelyknyi vonal osztható vagy nem osztható olyan egyenlő részekre, amelyekből egy bizonyos számú rész egyenlő lesz az oldalvonallal. Nos, valahányszor észreveszi, vagy hiszi, vagy feltételezi az ilynemű oszthatóságnak ama vonal-ideájával való megegyezését vagy meg-nem-egyezését, mindannyiszor úgyszólván összekapcsolja vagy elkülöníti azt a két ideát, ti. annak a vonalnak ideáját és az olynemű oszthatóságnak ideáját, és gondolatbeli kijelentést alakít, amely igaz vagy hamis aszerint, hogy az ilynemű oszthatóság: az egyenlő részekre való maradék nélküli oszthatóság valóban egyezik azzal a vonallal vagy sem. Ha az elmében úgy vannak ideák összetéve vagy szétválasztva, amint ők maguk vagy a dolgok, amelyeket fednek, megegyeznek vagy nem egyeznek meg, akkor áll előttünk az, amit én gondolati igazságnak nevezek. De a szóbeli igazság ennél több, ez szavaknak állítása vagy tagadása egymásról aszerint, hogy az ideák, amelyeket fednek, megegyeznek-e vagy nem. És még ez is kétféle: vagy tisztán szóbeli és jelentéktelen (erről a VIII. fejezetben lesz szó), vagy valóságos, és tanulságos tárgya annak a valóságos tudásnak, amelyről már beszéltünk.

7. §. *Ellenvetés a szóbeli igazsággal szemben, hogy így valamennyi puszta ábránd lehet*

Itt azonban megint ugyanaz a kétség merül fel az igazsággal szemben, amely már a tudásra is vonatkozott. Azt fogják ellenvetni, hogy ha az igazság nem egyéb, mint ítéletekbe foglalt szavak kapcsolása vagy szétválasztása aszerint, hogy az ideák, amelyeket a szavak fednek, az emberek elméjében megegyeznek vagy nem egyeznek meg, akkor az igazság megtudása nem is olyan értékes dolog, mint amilyennek veszik, s nem éri meg azt az időt és fáradságot, amelyet az emberek kutatására fordítanak; hiszen eszerint nem több, mint a szavak megegyezése az emberek agyrémeivel. Ki nem tudja, miféle hóbortos eszmék töltik meg sok ember fejét, és miféle különös ideákra képes minden ember agyveleje? Ha ebben maradunk, akkor ezzel a szabállyal nem ismerjük meg semmi másnak az igazságát, mint saját képzelődéseink látomásvilágáét. S nem lesz egyéb igazságunk, mint amely ugyanolyan érvényes hárpiákra és kentaurokra, mint emberekre és lovakra vonatkozólag. Mert amazok és a hozzájuk hasonlók is lehetnek ideák fejünkben, és lehetnek ott éppen olyan megegyezők vagy meg-nem-egyezők, mint a valóságos lényekről való ideák s így éppen olyan igaz kijelentéseink lehetnek róluk. És így ugyanolyan igaz kijelentés lesz azt mondani, hogy minden kentaur állat, mint azt, hogy minden ember állat. És az egyiknek bizonyossága ugyanakkora, mint a másiké, mert mind a két kijelentésben a szavak az elménkben levő ideák megegyezésének megfelelően vannak összetéve. És az állat ideájának megegyezése a kentaur ideájával ugyanolyan világos és látható elménknek, mint az állat ideájának az ember ideájával való megegyezése. Így tehát ez a két kijelentés egyformán igaz, egyformán bizonyos. De mi hasznunk van az ilyen igazságokból?

8. §. *Válasz: a valóságos igazság a dolgokkal egyező ideákról szól*

Bár az, amit az előző fejezetben a valóságos és a képzeletbeli tudás megkülönböztetéséről mondottunk, elegendő lehetne e kétségek megválaszolására, a valóságos és képzeletbeli, vagy ha úgy tetszik pusztán névleges igazságok megkülönböztetésére, hisz mindkettőnek megalapozása ugyanaz, mégsem lesz fölösleges még egyszer meggondolnunk a következőt. Igaz, hogy szavaink nem jelentenek mást, mint ideáinkat, de mert szavaink arra vannak szánva, hogy az ideák révén a dolgokat jelentsék, a bennük foglalt

igazságok, amikor azokat tételekbe foglaljuk, csak szóbeliek, mihelyt olyan ideákat fednek az elmében, amelyek nem egyeznek a dolgok valóságával. Így tehát az igazság ugyanúgy, mint a tudás, szintén valóságbeli és szóbeli lehet. Csupán szóbeli igazság az, amelyben a szavak az általuk fedett ideák megegyezése vagy meg-nem-egyezése szerint kapcsolódnak, tekintet nélkül arra, hogy ideáink olyanok-e, amelyek valóságosan megvannak vagy meglehetnek a természetben. Valóságos igazságot tartalmaznak, ha a jelek aszerint kapcsolódnak, amint ideáink megegyeznek, és ha ideáink olyanok, amelyekről tudjuk, hogy természetbeli létük lehetséges, amit a szubsztanciák esetében nem tudhatunk másképp, mint annak felismerésével, hogy ilyesmik léteznek.

9. §. *Igazság és hamisság általában*

Az igazság szavakban való lejegyzése az ideák megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének úgy, amint az van. A tévedés szavakban való lejegyzése az ideák megegyezésének és meg-nem-egyezésének, de másképpen, mint ahogyan van. És csak amennyiben ezek az így hangokkal jelölt ideák ősképeikkel egyeznek, annyiban valóságos az igazság. Ennek az igazságnak tudása annak ismeretében áll, hogy a szavak milyen ideákat fednek, és annak észrevevésében, hogy azok az ideák megegyeznek vagy nem egyeznek annak megfelelően, amint a szavak ezt megjelölik.

10. §. *Az általános tételekről részletesebben kell beszélni*

Minthogy azonban a szavakat az igazság és a tudás hatalmas vezetékeinek tekintik, és mert az igazság továbbhaladásában, átvételében és róla való okoskodásainkban szavakat és kijelentéseket használunk, most annak bővebb kutatásába bocsátkozom, hogy miben áll a kijelentésekben foglalt valóságos igazságok bizonyossága és hol található. Igyekezünk megmutatni azt is, hogy az általános kijelentéseknek milyen fajtái azok, amelyeknek valóságos igazságában vagy hamisságában bizonyossá válhatunk.

Az általános kijelentésekkel fogom kezdeni, mint olyanokkal, amelyek leginkább lekötik gondolatainkat és szemlélődésünket. Az elme leginkább az általános igazságokat keresi, mint olyanokat, amelyek legjobban tágítják tudásunkat. Nagy befogadóképességükkel egyszerre több egyedi dologról győznek meg, tágítják látókörünket és rövidítik útunkat a tudás felé.

11. §. *Erkölcsi és metafizikai igazság*

A fentemlített szoros értelemben vett igazságon kívül vannak az igazságnak még egyéb fajtái is. 1. Erkölcsi igazság, ez abban áll, hogy saját elménk meggyőződése szerint beszélünk a dolgokról, bár maga a kijelentés nem egyezik a dolgok valóságával. 2. Metafizikai igazság, amely semmi egyéb, mint a dolgok valóságos léte azoknak az ideáknak megfelelően, amelyekhez neveiket kapcsoltuk. Bár ez úgy látszik, hogy magában a dolgok mivoltában rejlik, mégis, mihelyt kissé közelebbről nézzük, elárulja, hogy hallgatólagos kijelentés rejlik benne, amellyel az elme azt a sajátos dolgot egy más, előzőleg megállapított és névvel ellátott ideához kapcsolja. De az igazságnak ezeket a meggondolásait — vagy mert már előzőleg figyelembe vettük, vagy mert jelen szándékunkhoz sem sokkal járulnak hozzá — elegendő itt csak megemlíteni.

VI. FEJEZET

AZ ÁLTALÁNOS KIJELENTÉSEKRŐL, IGAZSÁGUK ÉS BIZONYOSSÁGUK

1. §. *A tudáshoz szükséges, hogy a szavakról tárgyaljunk*

A tiszta és világos tudás megszerzésének legjobb útja az volna, ha a nevek félretételével magukat az ideákat vizsgálnánk és ítélnénk meg, de annyira uralkodó szokás hangokat használni ideák helyett, hogy azt gondolom, az előbbit nagyon ritkán gyakorolják. Mindenki megfigyelheti, mennyire elterjedt dolog neveket használni ideák helyett még akkor is, ha az emberek csak magukban gondolkodnak; különösen ha az ideák nagyon összetettek és nagyon sok egyszerű ideából állanak. Ez a körülmény a szavak és a kijelentések vizsgálatát a tudásról szóló értekezés oly szükséges részévé teszi, hogy nagyon nehéz érthetően beszélni az egyikről anélkül, hogy ne magyaráznánk a másikat.

2. §. *Az általános igazságok alig érthetők másképpen, mint szóbeli kijelentésekből*

Minthogy minden birtokunkban levő tudás vagy részleges, vagy általános igazságokra vonatkozik, világos, hogy bármit is tehetünk a kettő közül az előbbiben, az utóbbi, amelyet leginkább kutat az ész, jól sohasem ismertethető meg, és nagyon ritkán érthető,

hacsak szavakban meg nem fogalmaztuk és ki nem fejeztük. Tehát tudásunknak ebben a vizsgálatában egyáltalán nem teszünk kerülőutat, ha belefogunk az általános kijelentések igazságának és bizonyosságának kutatásába.

3. §. *A bizonyosság kétféle, az igazság bizonyossága és a tudás bizonyossága*

De hogy ebben az esetben félre ne vezessen bennünket az, aminek veszélye mindenütt fenyeget — a kifejezések kétséges voltára gondolok —, célszerű lesz megjegyeznünk, hogy a bizonyosság kétféle: az igazság bizonyossága és a tudás bizonyossága. Az igazság bizonyossága az, mikor a szavak oly módon vannak kijelentésekbe foglalva, hogy pontosan úgy fejezik ki az általuk fedett ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését, amint az valósággal van. A tudás bizonyossága pedig abban áll, hogy észrevesszük, vajon az ideák annak megfelelően egyeznek-e meg egymással vagy nem, amint az valamely kijelentésben kifejezésre jut. Ezt rendesen tudásnak, vagy a kijelentés igazságában való bizonyosságnak hívjuk.

4. §. *Egyetlen kijelentésről sem lehet tudni, hogy igaz-e, ha a benne említett minden fajnak lényege nem ismeretes*

Minthogy valamely általános kijelentés igazságában nem lehetünk bizonyosak, hacsak nem ismerjük a kifejezések mögött álló fajok pontos határait és területét, szükséges ismernünk mindegyik faj lényegét, mint ami a fajt meghatározza és körvonalazza. Az egyszerű ideákra és a módozatokra nézve ezt nem nehéz megtenni. Mert ezekben a valóságos lényeg és a névleges lényeg ugyanaz, vagyis — ami egyre megy — az általános kifejezés által képviselt elvont idea az egyetlen lényeg és határ, melyet a faj számára feltételezünk vagy feltételezhetünk, tehát nem lehet kétségünk arra nézve, mennyire terjed a faj, vagy hogy mindegyik kifejezés alá mely dolgok foglalhatók; világos, hogy mindazok a dolgok, és csakis azok a dolgok, amelyek pontos megfelelésben vannak az illető kifejezés által képviselt ideával, és semmi mással. De a szubsztanciák esetében, ahol a valóságos lényeg elkülönül a névlegestől és feltételezzük róla, hogy alakítja, meghatározza és elhatárolja a fajt, az általános szó köre nagyon bizonytalan. Mert nem ismervén ezt a valóságos lényeget, nem tudhatjuk, mi való abból a fajból és mi nem, következőleg mit lehet és mit nem lehet bizonyossággal

állítani róla. Így ha emberről vagy aranyról, vagy bármelyik természetes szubsztanciafajról beszélünk, és feltételezzük róla, hogy határozott, valóságos lényeg alkotja, amelyet a természet minden ilynemű egyednek szabályszerűen kioszt, és amelynek révén azt az egyet ahhoz a fajhoz tartozóvá teszi, nem lehetünk bizonyosak egyetlen reá vonatkozó állításunk vagy tagadásunk igazságáról sem. Mert ha az ember vagy az arany szót ebben az értelemben vesszük, és a beszélő elméjében levő összetett ideától különböző, valóságos lényegekből alkotott dolgok fajának tekintjük, akkor nem tudjuk, hogy mit fed, s az ilyen fajoknak ilyen határokkal megvont tartománya oly ismeretlen és oly meghatározatlan, hogy minden ember eszes volta vagy minden arany sárgasága semmiféle bizonyossággal nem állítható. Ahol azonban a névleges lényeget tartjuk mindegyik faj határának, és az emberek egyetlen általános kifejezés alkalmazását sem terjesztik túl azokon az egyedi dolgokon, amelyekben a szóval fedett összetett idea megtalálható, ott nincs veszély, hogy elvétik a fajok határait, sem pedig ezen a réven nem kételkedhetnek arra nézve, hogy a kijelentés igaz-e vagy nem. Ezt a skolasztikus módot választottam a kijelentések bizonytalanságának magyarázatára, és használtam az essentia és a species szavakat azzal a szándékkal, hogy megmutassam, mennyire képtelen és kényelmetlen dolog gondolatainkban nem pusztán nevekhez kapcsolt elvont ideáknak, hanem bármilyen másfajta valóságoknak tekinteni őket. Feltenni hogy a dolgok fajai bármi egyebek, mint különböző elvont ideákkal való megegyezésük szerint ezeknek jeléül szolgáló nevek alatt történő osztályozásuk annyi, mint összezavarni az igazságot, és bizonytalanságot vinni be minden általános tételbe, amelyek csak róluk alakíthatók. Lehet, hogy a skolasztikus tudóskodástól meg nem szállott elmék számára mindezek jobban és világosabban lettek volna tárgyalhatók; de a lényegek és a fajok e helytelen eszméi annyira gyökeret vertek a legtöbb ember elméjében, akik csak némi tinktúrát is kaptak a világnak ebben a részében uralkodó tudálékosságból, hogy le kell őket leplezni és el kell távolítani a szavak oly használatának előkészítésére, amely bizonyosságot hordoz magában.

5. §. *Ez különösebben a szubsztanciákra vonatkozik*

A szubsztancianevek tehát, valahányszor valóságos és számunkra ismeretlen lényegekből álló fajok neveinek tekintjük őket, képtelenek az értelem számára bizonyosságot szolgáltatni. Az ilyen szavakból álló általános kijelentések igazságában nem lehetünk

bizonyosak. Ennek az oka világos. Mert honnan meríthetjük a bizonyosságot arra, hogy ez vagy az a minőség megvan az aranyban, ha nem tudjuk, hogy mi arany és mi nem arany? Az ilyen beszédmód szerint semmi más nem arany, csak az, ami olyan lényegben részes, amelyről nem tudjuk, nem is tudhatjuk, hol van, vagy hol nincs, és így nem lehetünk bizonyosak abban, vajon ebben az értelemben a világon bármely aranydarab arany-e vagy nem. Hiszen gyógyíthatatlanul tudatlanok vagyunk abban, hogy vajon megvan-e benne vagy nincs-e meg az, ami valamit aranynak nevezhetővé tesz, vagyis az aranynak az a valóságos lényege, amiről nincsen semmiféle ideánk egyáltalán. Ezt tudnunk éppen olyan lehetetlen mint az, hogy egy vak ember megmondja, milyen virágban található vagy nem található az árvácska színe, amikor egyáltalán nincsen ideája az árvácska színéről. Vagy ha biztosan tudnánk is — ami lehetetlen —, hogy hol van az a valóságos lényeg, amelyet nem ismerünk, pl. hogy mely anyagdarabokban van meg az arany lényege, még akkor sem lehetnénk biztosak abban, hogy ezt vagy azt a tulajdonságot igazán állíthatjuk-e az aranyról. Mert lehetetlen megtudnunk, hogy ennek vagy annak a tulajdonságnak vagy ideának van-e szükségszerű kapcsolata azzal a valóságos lényeggel, amelyről egyáltalán nincs ideánk, akármilyen fajról képzeljük is el, hogy ez a feltételezett valóságos lényeg alkotja azt.

6. §. *A szubsztanciákra vonatkozó általános kijelentések közt alig van egynéhány, amelynek igazsága megismerhető*

Másfelől ha a szubsztanciák neveit úgy használjuk, mint kellene, s az ember elméjében levő ideákra alkalmazzuk, bár így világos és határozott jelentést hordoznak, de mégsem szolgálhatnak sok olyan általános kijelentés alakítására, amelyeknek igazságában bizonyosak lehetünk. Nem azért, mintha ez a használatuk bizonytalanságban hagyna bennünket arra nézve, hogy mely dolgok a jelentéseik, hanem azért, mert a mögöttük álló összetett ideák egyszerű ideáknak oly összetételei, amelyek csak nagyon kevés más ideával való felfedezhető kapcsolatot vagy összeférhetetlenséget tartalmaznak.

7. §. *Mert a szubsztanciákban az egyszerű ideák szükségszerű együttlétezése csak kevés esetben ismerhető fel*

Azok az összetett ideák, amelyeket a szubsztanciafajoknak adott neveink tulajdonképpen fednek, olyan tulajdonságok csoportjai, amelyekről megfigyeltük, hogy egy ismeretlen szubsztrátumban vannak együtt, amelyet szubsztanciának nevezünk. De azt, hogy az ilyen csoportokkal szükségszerűen miféle más tulajdonságok léteznek együtt, nem tudhatjuk bizonyosan, hacsak természetes összefüggésüket fel nem fedezhetjük. Elsődleges tulajdonságaik esetében csak nagyon kismértékben tudjuk ezt megtenni, és másodlagos tulajdonságaik között egyáltalán nem tudunk kapcsolatot felfedezni, éspedig az említett okokból[5]: 1. Mert nem ismerjük a szubsztanciák valóságos alkatát, amelytől minden másodlagos tulajdonság sajátosan függ. 2. Ha ezt ismernénk, akkor is csak kísérleti és nem egyetemes tudásra szolgálna nekünk, és bizonyossága nem terjedne túl a puszta példa határain. Értelmünk ugyanis nem fedezhet fel semmiféle felfogható kapcsolatot bármely másodlagos tulajdonság és az elsődlegesekben felmerülő bármely módosulás között. Így tehát a szubsztanciákat illetőleg nagyon kevés olyan általános kijelentést tehetünk, amely kétségbevonhatatlan bizonyossággal jár.

8. §. *Példa : az arany*

Minden arany tűzálló, ez olyan kijelentés, amelynek igazságában nem lehetünk bizonyosak, akármilyen egyetemesen is hiszik. Mert ha a skolasztika hasznavehetetlen elképzelése szerint valaki felteszi, hogy az arany szó a dolgoknak a természet által a hozzátartozó valóságos lényeg révén rögzített faját jelenti, világos, hogy nem tudja, ehhez a fajhoz miféle egyedi szubsztanciák tartoznak. Így tehát bizonyossággal nem állíthat az aranyról egyetemesen semmit. De ha az arany szó nála a névleges lényeggel meghatározott fajt képviseli — legyen pl. a névleges lényeg egy olyan test összetett ideája, amely sárga színű, nyújtható, olvasztható és nehezebb, mint minden más ismeretes test —, az arany szónak ebben a helyes használatában már nincsen nehézség annak eldöntésére, hogy mi arany és mi nem az. De bizonyossággal semmi más tulajdonságot nem állíthatunk vagy tagadhatunk egyetemesen az aranyról, hacsak nincs annak valami felfedezhető kapcsolata vagy összeférhetetlensége

[5] 3. fej. 11. §. stb.

ezzel a névleges lényeggel. Például a tűzállóságnak semmiféle felfedezhető kapcsolata nincsen a mi összetett ideánk színével, súlyával vagy bármelyik egyszerű ideával, vagy az egésznek egybefoglalt összetételével, tehát lehetetlen, hogy bizonyosan tudjuk annak a tételnek igazságát, hogy minden arany tűzálló.

9. §. *Nincs felismerhető kapcsolat az arany névleges lényege és más egyszerű ideák között*

Minthogy nincsen semmiféle felfedezhető kapcsolat a tűzállóság, a szín, a súly és az aranynak névleges lényegét alkotó más egyszerű ideák között, ezért ha az aranyról való összetett ideánkat így alakítjuk: sárga, olvasztható, nyújtható, súlyos és tűzálló, ugyanebben a bizonytalanságban vagyunk a királyvízben való oldhatóságra nézve. Ennek ugyanez az oka, mert magából az ideák meggondolásából következik, hogy egy testről, amelynek összetett ideája sárga, nagyon súlyos, nyújtható, olvasztható, merev és tűzálló minőségekből áll, sohasem állíthatjuk, sem nem tagadhatjuk bizonyossággal, hogy az királyvízben oldható, és így tovább a többi tulajdonságokra nézve. Örülnék, ha egyetlenegy állítást is hallanék az aranynak bármelyik tulajdonságáról, amiről valaki biztosan tudhatná, hogy igaz. Kétségtelen, hogy hamarosan jelentkezik az ellenvetés: vajon nem egyetemes kijelentés-e az, hogy minden arany nyújtható? Erre én azt válaszolom, hogy ez nagyon biztos kijelentés, ha a nyújthatóság része annak az összetett ideának, amelyet az arany szó fed. De akkor itt semmi mást nem állítunk az aranyról, mint azt, hogy ez a hang: arany, olyan ideát fed, amely a nyújthatóságot tartalmazza. És ez ugyanolyan fajta igazság és bizonyosság, mint azt mondani: a kentaurnak négy lába van. De ha a nyújthatóság nem része annak a fajlagos lényegnek, amelyet az arany név jelent, akkor világos, hogy: minden arany nyújtható, ez nem biztos kijelentés. Mert legyen az arany összetett ideája a többi tulajdonságai közül akármelyekből alakítva, a nyújthatóságról ki nem derül sem az, hogy attól az összetett ideától függ, sem az, hogy a benne foglalt egyik egyszerű ideából következik. A nyújthatóság egyetlen kapcsolata ama többi tulajdonságokkal — ha ugyan egyáltalán van kapcsolata — csak az észrevehetetlen részek valóságos alkatának közvetítésével lenne lehetséges, amelyet nem ismerünk, tehát lehetetlen, hogy ezt a kapcsolatot észrevegyük, hacsak nem fedezzük fel azt, ami összeköti őket.

10. §. *Amennyiben ilyen együttlét megismerhető, annyiban lehet az általános kijelentés bizonyos. Ez azonban csak ritkán fordul elő*

Minél többet egyesítünk ugyanis ezekből az együttlétező tulajdonságokból egy név alatt összetett ideává, annál pontosabbá és határozottabbá tesszük a szó jelentését. Ezzel azonban mégsem közelítjük meg az egyetemes bizonyosságot az összetett ideánkban meg nem levő más tulajdonságokra nézve. Mert egymással való kapcsolatukat és kölcsönös függésüket nem vesszük észre; hiszen nem ismerjük sem azt a valóságos alkatot, amelyen valamennyi alapul, sem azt, hogy abból miképpen következnek. Mert a szubsztanciákra vonatkozó tudásunk főrésze nem az, ami más dolgokban, nem csupán két külön is lehetséges idea viszonya, hanem több különböző ideának vagy szükségszerű együttlétezése ugyanabban a tárgyban, vagy ily módon való együttlétezésük kizárt volta. Ha kezdhetnénk a dolgot a másik végén és felfedeznénk, miben áll a szín, mi teszi a testet világosabbá és súlyosabbá, részeinek milyen szövedékénél fogva nyújtható, olvasztható, tűzálló és alkalmas arra, hogy az egyik fajta folyadékban feloldódjék és a másikban nem; ha, mondom, a testekről ilyen ideánk volna, és észrevehetnénk, hogy az összes érzékelhető tulajdonságok eredetileg miben állanak s hogyan keletkeznek, akkor alkothatnánk róluk olyan elvont ideákat, amelyek általánosabb tudás anyagával látnának el bennünket, és képessé tennének egyetemes kijelentésekre, amelyek általános igazságot és bizonyosságot tartalmaznának. Azonban míg a szubsztanciák fajairól való összetett ideáink oly távol állanak attól a valóságos belső alkattól, amelytől érzékelhető tulajdonságaik függenek, és ideáink csak az érzékeinkkel felfedezhető szembeszökő tulajdonságok tökéletlen együttesei, addig a szubsztanciákra vonatkozólag nagyon kevés olyan általános kijelentés tehető, amelyeknek valóságos igazságáról kétségtelenül bizonyosak lehetünk. Ugyanis nagyon kevés az olyan egyszerű idea, amelynek kapcsolatairól és szükségszerű együttlétezéséről biztos és kétségtelen tudásunk volna. Én úgy képzelem, hogy a szubsztanciák összes másodlagos tulajdonságai és a velük vonatkozásban levő erők közül nem tudunk két olyat megnevezni, amelyeknek szükségszerű együttlétezését vagy az együttlétezéssel szemben való ellenállásukat biztossággal ismerhetnénk, hacsak nem ugyanannak az érzéknek ideái között, amelyek egymást szükségszerűleg kizárják, amint ezt másutt megmutattam. Valamely test színéből, gondolom, senkisem tudhatja biztosan, hogy annak milyen szaga, íze, hangja vagy tapintható tulajdonságai vannak, sem azt, hogy miféle módosulásokat tud más testeken

okozni vagy tőlük elfogadni. Ugyanezt mondhatjuk el a hangról, az ízről stb. Minthogy a szubsztanciáknak adott fajlagos neveink ilyen ideaegyütteseket fednek, nem kell csodálkoznunk azon, hogy olyan kevés kétségtelenül valóságos bizonyosságú általános tételt alakíthatunk velük. Amennyiben azonban valamely szubsztanciafajról alkotott összetett ideánk tartalmaz olyan egyszerű ideát, amelynek egy másikkal való szükségszerű együttlétezése felfedezhető, annyiban erre vonatkozólag bizonyossággal alakíthatunk általános kijelentést. Ha például valaki szükségszerű kapcsolatot találna az arany nyújthatósága és annak színe vagy súlya között, vagy az e névhez tartozó összetett idea bármely más részei között, akkor e tekintetben már tehetne az aranyra vonatkozólag bizonyos egyetemes kijelentést. Akkor annak a kijelentésnek valóságos igazsága, hogy minden arany nyújtható, ugyanolyan bizonyos volna, mint az, hogy minden háromszög szögeinek összege egyenlő két derékszöggel.

11. §. *Azok a tulajdonságok, amelyek a szubsztanciákról való összetett ideáinkat alkotják, legtöbbször külső, távoli és észrevehetetlen okoktól függenek*

Ha a szubsztanciákról olyan ideáink lennének, hogy tudnánk, miféle valóságos alkat termeli azokat a bennük talált érzékelhető tulajdonságokat és ezek miképpen folynak belőle, akkor az elménkben valóságos lényegükről található fajlagos ideákból biztosabban ismerhetnénk fel sajátságaikat, és fedezhetnénk fel, miféle tulajdonságaik vannak vagy nincsenek, mint ahogyan most ezt érzékeink révén tehetjük. Az arany sajátságainak megismeréséhez éppúgy nem volna szükséges, hogy az arany létezzék, és hogy kísérleteznünk kelljen vele, mint ahogy a háromszög tulajdonságainak megismeréséhez nem szükséges, hogy anyagból való háromszög létezzék. Az elménkben levő idea elegendő lenne az egyik esetben éppúgy, mint a másikban. Azonban távolról sem vagyunk beavatva a természet titkaiba, alig jutottunk még el azoknak előcsarnokáig. Megszoktuk az elibénk kerülő szubsztanciákat külön-külön maguktól fennálló teljes dolgoknak tekinteni, amelyek közül mindegyik önmagában hordozza tulajdonságait, és más dolgoktól független. Figyelmünket legtöbbször elkerülik azoknak a láthatatlan közegeknek műveletei, amelyek körülveszik őket, és amelyeknek mozgásaitól és műveleteitől függ azoknak a tulajdonságoknak legnagyobb része, amelyeket bennük észreveszünk, belsejükben rejlő, megkülönböztető jeleikké teszünk, s amelyekről ismerjük

és elnevezzük őket. Tegyünk le bárhol magában egy aranydarabot, különítsük el minden más test érintésétől és befolyásától, azonnal elveszíti színét, súlyát és talán nyújthatóságát is, amely — amennyire én tudom — tökéletes porlékonysággá válnék. Ha magára hagyjuk a vizet, amelyben számunkra a folyékonyság lényeges minőség, megszűnik folyékony lenni. De ha élettelen testek jelenvaló állapotukban is annyit köszönhetnek a rajtuk kívül eső testeknek — hogy nem volnának ugyanazok, mint amilyeneknek előttünk megjelennek, ha azt a környezetet mellőlük elmozdítanák —, még inkább így van ez a növények esetében, amelyek táplálkoznak, nőnek, leveleket, virágokat, magvakat hoznak állandó egymásutánban. És ha kissé közelebbről nézzük az állatok állapotát, azt fogjuk találni, hogy életük, mozgásuk, legjelentékenyebb megfigyelhető tulajdonságaik olyan teljességgel más testeknek külsőleges okaitól és tulajdonságaitól függenek — olyan testek okaitól és tulajdonságaitól, amelyek nekik nem is részeik —, hogy nélkülük egy pillanatig sem maradhatnak fenn. Pedig azokat a testeket, amelyektől függenek, kevéssé vesszük figyelembe és nem is részei ezekről az állatokról alkotott összetett ideáinknak. Vegyük el a levegőt csak egy pillanatra is az élő teremtmények legnagyobb részétől, azonnal elveszítik érzékeiket, mozgásaikat, életüket. Ezt a lélegzés szükségessége kényszerítette bele tudásunkba. De hány más külsőleges és talán nagyon távoli testtől függenek azoknak a csodálatos gépezeteknek rugói, amelyeket közönségesen nem figyelünk meg, sőt rájuk sem gondolunk! És hány van még, amelyeket a legszigorúbb kutatás sem fedezhet fel soha! A világegyetem e kis rögének lakói, bár annyi milliónyi mérföldre vannak a naptól, mégis annyira függenek az onnan jövő vagy az általa mozgatott, kellően mérsékelt mozgású részecskéktől, hogy ha ez a föld a mostanitól csak egy kissé különböző távolságra mozdulna el, s attól a hőforrástól csak kissé távolabb vagy hozzá közelebb jutna, több mint valószínű, hogy a rajta élő állatok legnagyobb része azonnal elpusztulna. Hiszen oly gyakran tapasztaljuk, hogy tönkremennek a nap melegének némi fokozódása vagy fogyatkozása révén, amelynek a mi kis földgolyónk valamely részének véletlen helyzete teszi ki őket. A mágneskövön megfigyelt tulajdonságok eredete bizonyára messze túl van ennek a testnek határain. És az a rombolás, amelyet — amint mondják — bizonyos állatfajokon láthatatlan okok visznek végbe, egynémelyiknek biztos halál csak azért, mert átlépett egy határvonalat, vagy amint ez másokról bizonyos, mert valami szomszédos országba kerültek, nyilvánvalóan mutatja, hogy különböző testek együttműködése és egymásrahatásai, amelyekről ritkán gondoljuk, hogy dolguk

volna velük, feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy olyanokká legyenek, amilyeneknek előttünk feltűnnek, és megőrizhessék azokat a tulajdonságaikat, amelyek révén megismerjük és megkülönböztetjük őket. Tehát egészen eltévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a dolgok magukban tartalmazzák azokat a tulajdonságokat, amelyek bennük számunkra megjelennek. Hasztalan keressük egy légynek vagy egy elefántnak a testében azt az alkatot, amelytől a bennük megfigyelt tulajdonságok és erők függenek. Ahhoz talán, hogy helyesen érthessük meg őket, nemcsak földünkön és atmoszféránkon kellene túlnéznünk, hanem talán még túl a napon is, és a legtávolabbi csillagon is, amelyet csak szemünk még felfedezett. Mert hogy ezen a mi földgolyónkon levő sajátos szubsztanciák léte és működése mennyiben függ szemhatárunkon egészen túllevő okoktól, azt lehetetlen meghatároznunk. Látjuk és észreveszük a körülöttünk levő dolgok némely mozgásait és vaskosabb műveleteit. De hogy honnan jönnek az áramlások, amelyek mindezeket a különleges gépezeteket mozgatják és javítják, hogyan szállítódnak és módosulnak, az már túl van megfigyelésünk és megértésünk határain. És a világegyetem ez óriási szerkezetének azok a nagy alkotórészei és kerekei — ha mondhatom így — egymásra ható befolyásaikkal s műveleteikkel olyan kapcsolatban és függésben lehetnek, hogy talán ebben a mi hajlékunkban levő dolgok is egész más képet adnának, és talán nem volnának többé azok, amik, ha tőlünk valami felfoghatatlanul távoleső csillag vagy óriási test megszűnne lenni, vagy úgy mozogni, amint most mozog. Annyi bizonyos, hogy magukban véve bármilyen abszolútnak és teljesnek mutatkozzanak is a dolgok, csupán csatlósai a természet más részeinek arra nézve, amit mi a legjobban észreveszünk bennük. Megfigyelhető minőségeiket, tevékenységeiket és erőiket valami rajtuk kívül valónak köszönik. Nem ismerünk a természetben olyan teljes és tökéletes részt, amely nem szomszédainak köszöni létét és kiválóságait; és nem szabad gondolatainkat a testek felületére korlátozni, jóval messzebb kell néznünk, hogy tökéletesen megértsük a bennük levő minőségeket.

12. §. *A szubsztanciákról alkotott névleges lényegeink róluk csak kevés olyan egyetemes kijelentést szolgáltatnak, amelyek bizonyosak*

Ha ez így van, nincsen semmi csodálkozni való azon, hogy a szubsztanciákról nagyon tökéletlenek az ideáink, és hogy a valóságos lényegek, amelyektől tulajdonságaik és működéseik függnek, ismeretlenek előttünk. Legkisebb tevékeny részeiknek még csak nagyságát, alakját, alkatát sem tudjuk a maguk valóságában felfedezni.

Még kevésbé azokat a különböző mozgásokat és lökéseket, amelyeket rajtuk kívül eső testek gyakorolnak bennük vagy rajtuk, és amelyektől függ s amelyekből alakul a legnagyobb és leginkább figyelemre méltó része azoknak a tulajdonságoknak, amelyeket bennük megfigyelünk és amelyekből róluk való összetett ideáink alakulnak. Ez a meggondolás magában is elég arra, hogy véget vessen az ő valóságos lényegük ideáinak megszerzésére való minden reménységünknek. Amíg ezek hiányzanak, a helyettük használt névleges lényegek csak nagyon fogyatékosan láthatnak el bennünket bármiféle általános tudással, vagyis valóságos bizonyosságot hordozó, egyetemes tételekkel.

13. §. *A szubsztanciákra vonatkozó valószínűségi ítéletek messzebb érnek, de ez nem tudás*

Tehát nem kell azon elcsodálkoznunk, ha a szubsztanciákra vonatkozó általános kijelentéseink között csak nagyon kevésnek van bizonyossága. Minőségeik és tulajdonságaik ismerete nagyon ritkán lépi túl azt a határt, ameddig érzékeink eljutnak és tájékoztatnak bennünket. Talán kutató és megfigyelő természetű emberek az ítélés erejével tovább hatolhatnak és óvatos megfigyelésből vont valószínűségekkel, jól összeillesztett utalásokkal gyakran helyesen megsejthetik azt, amit a tapasztalat még nem tárt fel. De ez még mindig csak sejtés. Ez csak vélemény, és nincs meg a tudáshoz szükséges bizonyossága. Mert minden általános tudás csakis a saját gondolatainkban rejlik és pusztán saját elvont ideáink szemléletében áll. Ahol csak észreveszünk közöttük megegyezést vagy meg-nem-egyezést, ottáltalános tudásunk van. És ha azoknak az ideáknak neveit eszerint helyezzük kijelentésekbe, akkor bizonyossággal mondhatunk ki általános igazságokat. De mert a szubsztanciák elvont ideái, amelyeket ezek a fajlagos nevek fednek, mindannyiszor, amikor van valami körvonalazott és határozott jelentésük, csak nagyon kevés más ideával vannak felfedezhető kapcsolatban vagy összeférhetetlenségben, a szubsztanciákra vonatkozó egyetemes kijelentéseink bizonyossága éppen rájuk vonatkozó kutatásunk főrészében nagyon szűk körű és fogyatékos. És a szubsztanciák nevei közül, bármilyen ideára illesztettük is, alig választhatunk olyat, amelyről általában és bizonyossággal kimondhatnánk, hogy ez vagy az a másik tulajdonság hozzátartozik-e vagy nem, állandóan együttlétben vagy összeférhetetlenségben van-e az ideával, bárhol legyen is az feltalálható.

14. §. *Mi a követelménye a szubsztanciákról való tudásunknak?*

Mielőtt bármiféle effajta tűrhető tudásunk lehetne, először is azt kell megtudnunk, milyen változásokat kelthetnek valamely test elsődleges tulajdonságai más testnek elsődleges tulajdonságaiban és hogyan. Másodszor azt kell felismernünk, hogy bizonyos érzeteket vagy ideákat a testeknek mely elsődleges tulajdonságai keltenek bennünk. Igazában ez nem kevesebb, mint ismerni az anyag minden hatását, mely részeinek térfogatából, alakjából, összetartásából, mozgásából vagy nyugalmából ered. Azt pedig, gondolom, mindenki el fogja ismerni, hogy mindezt kinyilatkoztatás nélkül teljességgel lehetetlen megismernünk. De mondjuk, hogy volna ilyen kinyilatkoztatásunk arra nézve, hogy a testecskéknek milyenféle alakja, térfogata és mozgása ébresztené bennünk a sárga színt, és hogy a test felületén levő részek milyenféle alakja, térfogata és alkata volna arra való, hogy az ilyen testecskéknek e szín keltésére a kellő mozgást kölcsönözze. Még ez sem volna elegendő ahhoz, hogy bizonyossággal tehessünk egyetemes kijelentéseket ezeknek különböző fajtáira nézve, hacsak nem volnának elég finom képességeink arra, hogy a testek érzékeinkre ható parányi részeinek pontos térfogatát, alakját, alkatát és mozgását észrevegyük, és ezek alapján alakíthassuk róluk elvont ideáinkat. Itt csak testi szubsztanciákat említettem, amelyeknek működése, úgylátszik inkább értelmünk szintjén van. Mert ami a szellemek működését illeti, már az első pillanatban mind gondolkodásukra, mind testmozgató tevékenységükre nézve tanácstalanok vagyunk. Azonban talán lehetséges, hogy mikor egy kissé közelebbről átgondoltuk a testeket és működéseiket, és megvizsgáltuk, hogy eszméink még ezekben is, csak valamelyes világossággal is, mily mértékben lépik túl az érzékelhető tények határait, kénytelenek leszünk elismerni, hogy felfedezéseink a tökéletes tudatlanságot és tehetetlenséget még ezen a vonalon is csak nagyon kevéssel múlják felül.

15. §. *Míg összetett szubsztancia-ideáink nem tartalmazzák a szubsztanciák valóságos alkatát, csak kevés általános és biztos tételünk lehet róluk.*

Minthogy az elvont összetett szubsztancia-ideák, amelyeket az általános nevek fednek, nem foglalják magukban a szubsztanciák valóságos alkatát, nyilvánvaló, hogy csak nagyon kevés egyetemes bizonyosságot szolgáltathatnak. Ugyanis ideáink nem abból alakultak, amitől a bennük megfigyelt és tájékoztatásunkra szolgáló minőségek függenek, vagy amelyekkel azok biztos kapcsolatban

vannak. Például legyen az ember nevű idea, mint közönségesen értjük, egy rendes alakú test, amelyhez érzék, szándékos mozgás és ész kapcsolódik. Minthogy ez az ember species-nek elvont ideája és következésképpen lényege, csak nagyon kevés általános és bizonyos kijelentést alkothatunk az ilyen ideát jelentő embert illetően. Minthogy ugyanis nem ismerjük azt a valóságos alkatot, amelytől ezzel az alakkal együtt az érzet, a mozgásképesség és okoskodóképesség függ és amelynek révén ugyanabban az alanyban egyesítve vannak — nagyon kevés más tulajdonság van, amelyekkel azokat szükségszerű kapcsolatban vehetjük észre. Így tehát nem állíthatjuk bizonyossággal, hogy időnkint minden ember alszik, vagy hogy egy embert sem lehet fával vagy kővel táplálni, vagy hogy a bürökkel minden embert meg lehet mérgezni. Mert ezek az ideák nincsenek sem kapcsolatban, sem összeférhetetlenségben az ember névleges lényegünkkel, azzal az elvont ideával, amelyet ez a név jelent. Ezekben és az ezekhez hasonló esetekben az egyedi tárgyaknál kísérlethez kell folyamodnunk, s ezzel nagyon kevésre megyünk. A többire nézve meg kell elégednünk a valószínűséggel. Nem lehet általános bizonyosságunk, míg az emberről való fajlagos ideánk nem tartalmazza azt a valóságos alkatot, azt a gyökeret, amelyben mindezek az elválaszthatatlan tulajdonságok egyesülnek s amelyből erednek. Amíg az ember szóhoz tartozó ideánk csak bizonyos benne levő érzékelhető tulajdonságok és erők tökéletlen együttese, addig nincsen megállapítható kapcsolat vagy összeférhetetlenség a mi fajlagos ideánk és akár a bürök, akár a kövek részeinek az ő alkatára gyakorolt hatásai között. Vannak állatok, melyek baj nélkül megeszik a bürköt, és mások, amelyek fával vagy kővel táplálkoznak. Amíg azonban nincsenek ideáink a különböző fajtájú állatoknak arról a valóságos alkatáról, amelytől ezek és a hasonló tulajdonságok és erők függenek, nem szabad remélnünk, hogy ezekre vonatkozó egyetemes kijelentéseinkben bizonyosságig jutunk. Csak az az egynéhány idea, amelynek jól kivehető kapcsolata van névleges lényegünkkel vagy annak valamely részével, juttathat bennünket ily kijelentésekhez. De ezekből oly kevés van, és oly csekély fontosságúak, hogy a szubsztanciákra vonatkozó biztos általános tudásunkat majdnem semminek tekinthetjük.

16. §. *Miben áll a kijelentések általános bizonyossága?*

Összefoglalás. Az általános kijelentések — bármilyen fajtájúak legyenek is — csak akkor lehetnek bizonyosak, ha a bennük használt kifejezések olyan ideákat fednek, amelyeknek az e tételekben

kifejezett megegyezését vagy meg-nem-egyezését felfedezhetjük. És akkor vagyunk bizonyosak igazságukról vagy hamisságukról, amikor észrevesszük, hogy a szavak által képviselt ideák megegyeznek vagy nem egyeznek meg, annak megfelelően, amint a szavakat állítottuk vagy tagadtuk egymásról. Ebből láthatjuk, hogy általános bizonyosság csupán ideáinkban található. Bárhol keressük másutt, rajtunk kívül, kísérlettel vagy megfigyeléssel, tudásunk sehol sem haladja meg az egyedi eseteket. Egyedül saját elvont ideáink szemlélete szolgáltathat nekünk általános tudást.

VII. FEJEZET
A MAXIMÁKRÓL

1. §. *A maximák vagy axiómák maguktól értetődő kijelentések*

Vannak bizonyos fajta kijelentések, amelyek maximák vagy axiómák néven a tudomány alapelveinek minősültek. Minthogy maguktól értetődők, feltételezték róluk, hogy velünkszülettek, bár tudtommal még senki sem fogott bele abba, hogy megmutassa világosságuk vagy meggyőző erejük okát és alapjait. Mégis megérdemli a fáradságot, hogy evidenciájuk okát kutassuk, és lássuk, vajon ez egyedül csak az ő sajátságuk-e, és egyszersmind megvizsgáljuk, milyen mértékben befolyásolják és kormányozzák egyéb tudásunkat.

2. §. *Miben áll ez a magától értetődés*

Megmutattuk, hogy a tudás az ideák megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevésében áll. Nos, ahol a megegyezést vagy meg-nem-egyezést közvetlenül önként, minden más idea közbejötte vagy segítsége nélkül vesszük észre, ott a tudásunk magától értetődő. Ezt mindenki így fogja látni, aki csak meggondolja azoknak a kijelentéseknek bármelyikét, amelyeket első hallásra, bizonyíték nélkül helyesel. Mindegyikben azt találja ugyanis, hogy helyeslésének oka abból a megegyezésből vagy meg-nem-egyezésből ered, amelyet az elme azokban az ideákban közvetlen összehasonlításukkal, a kijelentésben foglalt állításnak vagy tagadásnak megfelelően talál.

3. §. *A magától értetődés nem sajátossága az elfogadott axiómáknak*

Ez adva lévén, fontoljuk meg a következőkben, vajon ez a magától értetődés csupán azoknak a kijelentéseknek sajátja-e, amelyeket közönségesen a maximák neve alá sorolnak, és amelyek az axiómáknak kijáró méltóságra tettek szert. Világos, hogy axiómák gyanánt el nem ismert egyéb igazságoknak is része van ebben a magától értetődésben. Ezt majd belátjuk, ha végigmegyünk az ideák megegyezésének és meg-nem-egyezésének fentebb említett különböző fajtáin: azonosság, viszony, együtlétezés és valóságos létezés. Ebből majd kiderül, hogy nemcsak az az egy-két kijelentés magától értetődő, amelyeknek mint maximáknak van hitelük, hanem még sok más, szinte végtelen sok más kijelentés is osztozik e tulajdonságban.

4. §. *Ami az azonosságot és a különbözőséget illeti, minden kijelentés egyformán magától értetődő*

Először: ugyanis az azonosság tekintetében való megegyezésnek vagy meg-nem-egyezésnek közvetlen észrevevése, amely azon alapszik, hogy az elmének különálló ideái vannak, annyi magától értetődő kijelentést szolgáltat, ahány különálló ideánk van. Mindenkinél, akinek csak egyáltalán van valamelyes tudása, ez a tudás a különböző és különálló ideákon alapul. Az elme első tette (amely nélkül soha semminemű tudásra nem lehet képes) az, hogy mindegyik ideáját önmagában véve ismerje és a többitől elválassza. Mindenki azt találja önmagában, hogy a birtokában levő ideákat ismeri; tudja, mikor van ott valamelyik az elméjében, és tudja, hogy az mi; ha pedig egynél több van ott, akkor egymástól elkülönítve és a többivel össze nem zavartan tudja őket. Minthogy ez mindig így van (lehetetlen ugyanis, hogy ne vegye észre azt, amit észrevesz), ha idea van az elméjében, sohasem kételkedhetik abban, hogy az ott van, és hogy az az idea van ott: sem pedig, ha két különálló ideája van, abban, hogy ha azok elméjében vannak, akkor ott vannak s a kettő nem egy és ugyanaz az idea. Mindezek az állítások és tagadások tehát minden kétség, bizonytalanság vagy habozás lehetőségét kizárják, és szükségképpen helyesléssel kell találkozniuk azonnal a megértés után, vagyis mihelyt elménkben vannak azok a határozott ideák, amelyeket a kijelentésben foglalt kifejezések képviselnek. Tehát valahányszor az elme figyelemmel gondol át valamely kijelentést úgy, hogy a szavak által jelzett és egymásról állított vagy tagadott két ideáról észreveszi, hogy azok

azonosak vagy különbözők, azonnal és tévedhetetlenül bizonyos az ilyen kijelentés igazságában. Ez egyformán így van, akár általánosabb ideákat kifejező szavakba vannak a kijelentések foglalva, akár kevésbé általánosakba; akár a levés általános ideáját állítom önmagáról az ilyen kijelentésben: ami van, az van, akár sajátosabb ideát állítok önmagáról, mint: az ember ember, vagy ami fehér, az fehér, akár a levés általános ideáját tagadom a nemlevésről, mely az egyetlen tőle különböző idea, ha még nevezhetem így, ebben a másik kijelentésben: lehetetlen hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen; vagy végül bármely sajátos ideát tagadok egy tőle különböző másik sajátos ideáról, mint pl. az ember nem ló, vagy a vörös nem kék. Mihelyt megértettük a szavakat, az ideák különbözése a kijelentés igazságát azonnal láthatóvá teszi, és ennek bizonyossága és érthetősége egyforma mind a kevésbé általános, mind az általánosabb kijelentésekre nézve. Az ok mindkét esetben ugyanaz, ti., hogy az elme minden rendelkezésére álló idea esetében észreveszi ugyanannak az ideának önmagával való azonosságát és azt, hogy két különböző idea különböző és nem azonos. Ez egyformán bizonyos, függetlenül attól, hogy ezek az ideák általánosabbak, elvontabbak és szélesebb körűek-e, vagy kevésbé azok. Tehát nem csupán ehhez a két általános kijelentéshez, hogy ami van, az van, és lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen, tartozik hozzá a magától értetődés valami sajátos jogon. A levés vagy a nem-levés észrevevése nem tartozik jobban ezekhez az „akármi" vagy a „dolog" szavak mögött álló homályos ideákhoz, mint bármely más ideához. Ez a két általános maxima ugyanis, amelyek nem jelentenek többet, mint rövidre fogva azt, hogy az ugyanaz ugyanaz, és az ugyanaz nem különböző, mind sajátos példákban, mind általános maximákban ismeretes igazságok, és a sajátos példákban már ismertük őket, mielőtt az általános maximákra valaha is gondoltunk volna, s egész erejük az elmének sajátos ideákon begyakorolt megkülönböztetéseiből származik. Nincsen szembeszökőbb, mint az, hogy az elme ezekre az általános kijelentésekre vonatkozó minden bizonyíték vagy eszmélődés segítsége nélkül oly világosan észreveszi és oly bizonyosan tudja, hogy a fehér ideája a fehér ideája és nem a kék ideája, és mikor a fehér ideája az elmében van, akkor nem hiányzik onnan — hogy ezeknek az axiómáknak megfontolása semmit sem adhat hozzá e tudás evidenciájához és bizonyosságához. Ugyanígy vagyunk (ezt mindenki tapasztalhatja önmagán) az elménkben levő összes többi ideákkal. Az ember tudja mindegyikről, hogy az ami, és nem valami más, és hogy ott van az elméjében, nem máshol,

ha egyszer ott van, mégpedig oly bizonyossággal tudja, hogy semmi sem lehet ennél bizonyosabb. Tehát semmiféle általános kijelentés igazságát nem lehet ennél nagyobb bizonyossággal tudni, s az nem is adhat semmit hozzá ennek bizonyosságához. Úgyhogy az azonosság tekintetében intuitív tudásunk ideáinkkal egyterjedelmű. És annyi magától értetődő kijelentést tehetünk, ahány nevünk csak van különálló ideák számára. Hivatkozom bárkinek elméjére, vajon ez a kijelentés: a kör kör, nem ugyanolyan magától értetődő-e, mint ez az általánosabb kifejezésekből álló kijelentés: ami van, az van. És hogy vajon ez a kijelentés: a kék nem vörös, nem olyan kijelentés-e, amelyben az elme, mihelyt a szavakat megértette, nem kételkedhetik, akárcsak ebben az axiómában: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen. És így tovább.

5. §. *Az együttlétezésre vonatkozóan kevés magától értetődő kijelentésünk van*

Másodszor: ami az együttlétezést, azaz ideák szükségszerű, vagyis olyan kapcsolatát illeti, hogy amely tárgyban az egyiknek jelenlétét feltételezzük, ott a másiknak is szükségképpen meg kell lennie, az ilyen megegyezést vagy meg-nem-egyezést az elme csak nagyon kevés esetben veszi közvetlenül észre. Ebben a fajtában tehát nagyon csekély az intuitív tudásunk, minthogy magától értetődő kijelentés sincs valami sok, bár egynéhány van, pl. a felületek befogadóképességével egyenlő tér betöltésének ideája test-ideánkkal kapcsolatos, tehát magától értetődő kijelentésnek gondolom azt, hogy két test nem lehet ugyanazon a helyen.

6. §. *Más viszonyokat illetően lehet több is*

Harmadszor: a módozatok viszonyait illetőleg a matematikusok egyedül az egyenlőség viszonyára vonatkozólag számos axiómát alkottak. Mint pl. ez: ha egyenlőket egyenlőkből elveszünk, egyenlők maradnak; ezeket a többi hasonlóval együtt a matematikusok maximáknak fogadják el mint kétségtelen igazságokat. Mégis azt hiszem, hogy aki meggondolja őket, nem találja inkább maguktól értetődőknek, mint ezeket: egy meg egy az kettő, vagy ha az egyik kéz öt ujjából elveszek kettőt és a másik kéz öt ujjából is elveszek kettőt, a megmaradók száma egyenlő. Ilyen és ezer más kijelentés található a számokra vonatkozólag, amelyek első hallásra kikényszerítik a helyeslést és ugyanakkora, ha nem még nagyobb világosságot hordoznak, mint a matematikai axiómák.

7. §. *A valóságos létezésre vonatkozólag egy sincs*

Negyedszer: a valóságos létezést illetően, minthogy ennek egyetlen más ideánkkal sincsen kapcsolata, csupán csak a saját magunkról és egy első lényről való ideával, ebből a többi lény valóságos létét illetőleg nem merítünk demonstratív, még kevésbé magától értetődő ismeretet. Azokra vonatkozólag tehát nincsenek maximák.

8. §. *Ezek az axiómák nem valami nagyon befolyásolják egyéb tudásunkat*

Ezt követőleg vizsgáljuk meg, milyen befolyása van ezeknek az elfogadott maximáknak tudásunk egyéb részeire. Az iskolákban megállapított szabályok, amelyek szerint a következtetések mind ex praecognitis et praeconcessis jönnek létre, úgy látszik, ezekbe a maximákba helyezik minden egyéb tudásunk megalapozását, és feltételezik ezeknek praecognita voltát. Ezen, amint gondolom, két dolgot értenek. Először azt, hogy ezek a maximák az elmében legkorábban felismert igazságok. És másodszor, hogy tudásunk többi része e maximáktól függ.

9. §. *Mert a maximák vagy axiómák nem olyan igazságok, amelyeket legelőször tudunk*

Először: gondoljuk meg, hogy e maximák elménkben nem a legkorábban felismert igazságok, ez a tapasztalásból evidens, amint ezt más helyen már kimutattuk.[6] Ki ne venné észre, hogy a gyermek az idegenről bizonyosan tudja, hogy az nem az édesanyja, szopósüvegéről tudja, hogy az nem a virgács? Régesrégen tudja ezt, mielőtt tudná, hogy lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen. És a számokra vonatkozólag hány igazság van, amelyekről nyilvánvalóan látjuk, hogy az elme tökéletesen ismeri őket, s teljesen meg is van győződve róluk, mielőtt valaha is gondolt volna azokra az általános maximákra, amelyekre a matematikusok ezeket az igazságokat érveléseikben olykor visszavezetik? Mindezek oka nagyon világos. Mert az ilyen kijelentések helyeslésére nem bírja rá az elmét semmi más, mint annak észrevevése, hogy ideái annak megfelelően egyeznek vagy nem egyeznek egymással, amint a megértett szavak egymásról állítják vagy tagadják őket. Minthogy mindegyik ideáról tudja, hogy mi, és

[6] I. könyv, 1. fejezet.

két különböző ideáról mindig tudja, hogy nem ugyanazok, ebből szükségképpen következik, hogy legkorábban olyan magától értetődő igazságokat kell ismernie, amelyek az elmében legelőször jelentkező ideákból állanak. Az pedig evidens, hogy az elmében legelőször az egyedi dolgok ideái jelentkeznek, a megértés ezekből lassankint halad egy-két általános idea felé, amelyeket az érzékelés rendes megszokott tárgyaiból merítünk, az elmében rögzítünk, és általános nevekkel látunk el. Legelőször az ilyen egyedi ideákat fogadjuk be és különböztetjük meg és így tudást szerzünk róluk. Ezeket követik a kevésbé általános, vagyis fajlagos ideák, amelyek az egyediekhez a legközelebb állanak, mert az elvont ideák nem olyan világosak és könnyűek a gyermekek és a még gyakorlatlan elmék számára, mint az egyediek. Felnőtt embereknél csak azért látszanak ilyeneknek, mert az állandó és megszokott használat ilyenekké tette őket. Ha finomabban eszmélődünk rajtuk, azt találjuk, hogy az általános ideák az elme kitalálásai, koholmányai, amelyek nehézségekkel járnak és nem olyan könnyen kínálkoznak, mint képzelnénk. Például vajon nem kíván-e meg egy bizonyos fáradságot és ügyességet a háromszög általános ideájának kialakítása (pedig ez éppen nem a legelvontabbak, legtartalmasabbak és legnehezebbek közül való). Mert hiszen az nem lehet sem ferdeszögű, sem derékszögű, sem egyenlőoldalú, sem egyenlőszárú, sem egyenlőtlen oldalú, hanem mindez, és ugyanakkor egyik sem. Valójában ez valami tökéletlenség, ami nem létezhet. Olyan idea, amelyben többféle különböző és összeférhetetlen idea részei vannak egyesítve. Az igaz, hogy ebben a tökéletlen állapotunkban az elmének szüksége van ilyen ideákra, s a tudás bővítésének és közlésének kényelme kedvéért minden igyekezete feléjük irányul, már ezirányú természet adta erős hajlandóságánál fogva is. Mégis igaza van annak, aki azt gyanítja, hogy az ilyen ideák tökéletlenségünk jelei. De legyen ez elég annak kimutatására, hogy az elme nem a legelvontabb és legáltalánosabb ideákkal ismerkedik meg legelőször és legkönnyebben, s hogy legkorábbi tudása nem ezekkel foglalkozik.

10. §. *Mert tudásunk egyéb részei nem függnek ezek észrevevésétől*

Másodszor: abból, amit mondottunk, világosan következik, hogy ezek a nagyra tartott maximák nem alapelvei és megalapozásai minden más tudásunknak. Mert ha igen sok más igazság van, amelyekben ugyanannyi a magától-értetődés, mint bennük, és közülük sokat ezeknél korábban tudunk, akkor lehetetlen, hogy

ezek legyenek azok az alapelvek, amelyekből minden más igazságot levezetünk. Vagy talán lehetetlen ezt az igazságot: egy meg kettő az három, másképpen megismerni, mint ilyen vagy más hasonló axióma révén: az egész egyenlő minden részének együttesével? Nem egy ember tudja, hogy egy meg kettő egyenlő hárommal, anélkül, hogy hallott vagy gondolkozott volna valaha is erről vagy valamely más axiómáról, amellyel az bizonyítható lenne; és olyan bizonyosan tudja, mint ahogyan bármely más ember tudja, hogy az egész egyenlő részeinek összegével, s ez így van akármely másik maximával is ugyanabból az okból, ti. mert magától értetődik. Azoknak az ideáknak egyenlősége ugyanolyan látható és bizonyos neki ezen axióma nélkül, vagy bármely más axióma nélkül, mint vele együtt, mert ahhoz nem kell bizonyíték, hogy az ember észrevehessen. Az sem áll fenn, hogy ennek az axiómának felismerése után: az egész egyenlő részeinek összegével, jobban vagy biztosabban tudná, mint előzőleg, hogy egy meg kettő az három. Mert ha volna is valami eltérés ezekben az ideákban, az egész és a rész homályosabb, vagy legalábbis az elmében nehezebben rögzíthető, mint az egy, a kettő, a három ideája. És igazában azt gondolom, megkérdezhetném azoktól az emberektől, akik azt akarják, hogy magukon ezeken az általános elveken kívül minden tudásunk általános, velünkszületett és magától értetődő elvektől függjön, miféle elvre vanszükség annak bizonyítására, hogy egy meg egy az kettő, hogy kettő meg kettő az négy, vagy hogy háromszor kettő az hat? Minthogy ezeket bizonyítékok nélkül tudjuk, meggyőznek vagy arról, hogy nem minden tudásunk függ bizonyos praecognita vagy általános maximáktól, amelyeket elveknek nevezünk, vagy pedig arról, hogy e fenti tételek maguk is elvek. És ha ezeket elvek közé kell számítanunk, akkor oda kell számítanunk a számolás nagy részét is. Ha ezekhez hozzáadjuk mindazokat a magától értetődő kijelentéseket, amelyeket minden különálló ideánkra vonatkozóan tehetünk, akkor majdnem végtelen, legalábbis számlálhatatlan azoknak az elveknek száma, amelyeknek az ember különböző életkorokban tudomására jut, és ezek közül a velünkszületett elvek közül nagyon sokat egész életében nem ismer meg soha. De akár korábban, akár később kerülnek az elme szeme elé, annyi igaz róluk, hogy valamennyi velükszületett evidenciájuk folytán válik ismeretessé, egészen függetlenek, egymástól sem világosságot, sem bizonyító erőt nem kapnak. Még kevésbé kaphatnak az egyediek az általánosabbaktól, vagy az egyszerűbbek az összetettebbektől. Az egyszerűbb és a kevésbé elvont ugyanis a legmegszokottabb, s a legkönnyebben és legkorábban

felfogható. De bármelyik legyen is a legvilágosabb idea, az összes ilyen tételek evidens volta és bizonyossága abban áll, hogy az ember ugyanazt az ideát ugyanannak az ideának látja, és tévedhetetlenül veszi észre a különböző ideák különbözését. Mert ha az ember értelmében ott van az egynek és a kettőnek ideája, a sárgának és a kéknek ideája, elkerülhetetlen bizonyossággal tudja, hogy az egynek ideája az egynek ideája és nem a kettőnek ideája; és hogy a sárgának ideája a sárga ideája és nem a kéknek ideája. Mert az ember nem zavarhatja össze elméjében azokat az ideákat, amelyeket már elhatárolt. Ez annyi volna, mint ugyanakkor zavarosnak is, tisztának is látni őket, és ez ellentmondás. Ha pedig egyik sem tiszta, ez annyi, hogy nem használjuk képességeinket, nincsen tudásunk egyáltalán. Ha tehát bármely ideáról állítjuk önmagát, vagy bármely két elkülönült ideát tagadunk egymásról, az elme az ilyen tételt mint tévedhetetlenül igazat, kénytelen helyeselni, mihelyt a kifejezéseket megértette, s ezt anélkül, hogy bizonyítékra vagy arra volna szüksége, hogy tekintetbe vegye azokat az általánosabb szavakkal élő kijelentéseket, amelyeket maximáknak hívnak.

11. §. *Mi haszna van ezeknek az általános maximáknak vagy axiómáknak*

Mit mondjunk tehát? Azt mondjuk-e, hogy ezeknek az általános maximáknak nincs semmi haszna? Semmi esetre sem. Bár talán hasznuk nem az, amit általában nekik tulajdonítanak. Azonban minthogy a legkisebb kételkedés abban, amit bizonyos egyének e maximák javára írtak, már alkalmas volna arra, hogy az embert minden tudomány alapjaiban való felforgatójának kiáltsák ki, érdemes lesz őket a tudásnak egyéb részeire való tekintettel átgondolnunk, és részletesebben megvizsgálnunk, mely célokra szolgálnak és melyekre nem.

1. A mondottakból világos, hogy semmi hasznuk nincsen kevésbé általános tételek bizonyításában, sem tudományok alapvetésében.

2. Ugyanilyen világos, hogy nem alkotják, és nem is alkották azt az alapot, amelyre bármely tudományt is ráépítettek. Tudom, hogy nagyon sok, az iskolák által terjesztett szóbeszéd járja a tudományokról, és azok felépítésének alapjául szolgáló maximákról. Nekem azonban sohasem volt szerencsém ilyen tudománnyal találkozni, még kevésbé olyannal, amely erre a két maximára volna építve: ami van, az van, és lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen. És nagyon örülnék, ha valaki megmutatná,

hol található az ezekre vagy bármely más általános axiómára épített ilyen tudomány. És nagyon le volnék kötelezve annak, aki elém terjesztené valamely ezekre vagy bármely hasonló maximaár épített tudománynak kereteit és rendszerét, amely nem állana ugyanolyan biztosan ezeknek a maximáknak bármiféle tekintetbevétele nélkül is. Kérdezem, vajon ezeknek az általános maximáknak nem ugyanaz-e a használata az istenség tanulmányozásában vagy teológiai kérdésekben, mint a többi tudományokban? Itt is a kötekedések elhallgattatására és a viták megszüntetésére szolgálnak. De azt hiszem, ebből senki sem fogja azt következtetni, hogy a keresztény vallás ezekre a maximákra épül, vagy hogy a róla való tudásunk ezekből az elvekből származik. Kinyilatkoztatásból kaptuk és kinyilatkoztatás nélkül ezek a maximák sohasem segíthettek volna hozzá bennünket. Mikor olyan ideára találunk, amelynek közvetítésével két másiknak kapcsolatát fedezzük fel, számunkra ez Istentől származó kinyilatkoztatás az ész hangján át. Mert ilyenkor igazsághoz jutunk, amelyet előzőleg nem ismertünk. Amikor Isten nyilatkoztat ki nekünk valamely igazságot, ez kinyilatkoztatás számunkra az ő szellemének révén, és tudásunkban ezzel jutottunk előre. Azonban egyik esetben sem maximákból nyerjük világosságunkat vagy tudásunkat, hanem az első esetben azt maguk a dolgok szolgáltatják, s az igazságot bennük látjuk meg azzal, hogy észrevesszük megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket. A másik esetben Isten maga szolgáltatja azt nekünk közvetlenül, és amit nekünk mond, annak igazságát az ő tévedhetetlen igazmondása révén látjuk be.

3. A maximák nem segítik az embert a tudományok fejlesztésében, sem ismeretlen igazságok felfedezésében. Newton az ő soha eléggé nem csodálható könyvében különböző tételeket bizonyított be, amelyek mind új és a világ számára előzőleg még ismeretlen igazságok, és a matematikai tudásban nagy haladást jelentenek. Azonban ezeknek felfedezésében nem ezek az általános maximák: ami van, az van, vagy: az egész nagyobb, mint a rész, vagy hasonlók segítették őt. Nem ezek voltak a vezérfonalak, amelyek ama tételek igazságának és bizonyosságának felfedezéséhez vezették. Nem is ezeknek révén jutott azoknak a bizonyításoknak ismeretéhez. Hanem azzal, hogy közvetítő ideákra talált, amelyek az ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését úgy mutatták, amint az az ő bebizonyított tételeiben kifejezésre jut. Ez az emberi értelemnek a tudás bővítésében és a tudományok előbbre vitelében álló legfontosabb gyakorlata és tökéletesedése, amelyben távolról sem mutatkozik, hogy ezeknek a magasztalt maximáknak vagy

hozzájuk hasonlóknak szemléletéből bármiféle segítség is származnék. Ha azok, akik ezeknek a tételeknek ilyen hagyományos csodálatában élnek, és azt gondolják, hogy a tudományban egy lépést sem tehetünk valamely axióma támogató ereje nélkül, egy követ sem rakhatunk le a tudományok felépítésében valamely általános maxima nélkül, ehelyett különbséget tettek volna a tudás megszerzésének és közlésének módszere között — valamely tudomány megteremtésének és valamely előrehaladott tudomány tanításának módszere között —, akkor belátták volna, hogy nem azok az általános maximák voltak az alapok, amelyekre az első felfedezők csodálatra méltó épületeiket emelték, sem a kulcsok, amelyekkel a tudás titkainak zárjait felpattantották és kapuit megnyitották. Bár később — mikor már iskolákat emeltek s a tudományoknak megvoltak a professzorai, akik megtanítják, amit mások feltaláltak — a maximákat gyakran vették használatba, vagyis rögzítettek bizonyos magától értetődő vagy igazságnak elfogadandó tételeket; ezeket mint kétségbevonhatatlan igazságokat, tanítványaik elméjébe vésték, alkalmilag igénybe vették, s arra használták, hogy tanítványaikat meggyőzzék azon egyedi esetek igazságáról, amelyek nem voltak számukra olyan ismerősek, mint a már előzőleg elméjükbe ültetett és gondosan rögzített általános axiómák. Ezek az egyedi példák kellő meggondolás után az értelemnek nem kevésbé maguktól értetődők, mint a bizonyításukra felvonultatott általános maximák; az első felfedezők ezekben az egyedi példákban az általános maximák segítsége nélkül ismerték fel az igazságot; és ugyanígy járhat el bárki más, aki figyelmesen vizsgálja őket.

Most pedig menjünk át a maximákból várható haszon vizsgálatára:

1. hasznosak, amint megjegyeztük, a tudományok már elért eredményeinek rendes módszeres tanításában, de kevéssé vagy egyáltalán nem hasznosak a tudományok továbbvitelében.

2. hasznosak a vitákban a makacs akadékoskodók elhallgattatására s a nézeteltérések némi lezárására. Engedjék megvizsgálnom, vajon az erre való szükségességük nem mutatkozik-e a következőkben. Minthogy az iskolák a vitatkozást tették az emberek képességeinek próbakövévé és a tudás kritériumává — annak ítélték a győzelmet, aki egyedül maradt a harcmezőn; és aki az utolsó szót mondotta ki, arról döntötték el, hogy felülmaradt, ha nem az egész ügyben, legalábbis az érvelésben. Minthogy azonban az ilyen eljárásmóddal körülbelül úgy jártak, hogy az ügyes vitatkozók közt nem jutottak döntésre, mert egyfelől sohasem hiányzott a medius terminus bármely tételnek bizonyítására, másfelől pedig ugyanilyen állandóan, megkülönböztetéssel vagy anélkül, tagad-

ni lehetett akár a majort, akár a minort annak megakadályozására, hogy, amennyire csak lehet, a viták végeláthatatlan szillogizmusláncolatokba ne torkolljanak — az iskolák bizonyos általános tételeket vezettek be, amelyek közül a legtöbb valóban magától értetődő. Ezek olyanok voltak, amelyeket minden ember helyesel és elfogad; az igazság általános mértékeinek tekintették őket, s elvek helyett használták (ahol a vitatkozók egymás között nem rögzítettek más elveket), amelyeken már túlmenni nem lehetett, s amelyektől nem állhatott el egyik fél sem. Így e maximák megkapták az elv nevet, a vitatkozók ezeken túl nem léphettek, így tévesen elfogadták őket minden tudás forrásául és eredetéül, minden tudomány alapépítményéül. Amikor ugyanis a vitában eljutottak ezek valamelyikéig, megálltak, nem mentek tovább, s a kérdés el volt döntve. Hogy ez mennyire téves, azt már kimutattuk.

Az iskoláknak ez a módszere, amelyet a tudás forrásának tekintettek, ezeknek a maximáknak hasonló alkalmazását az iskolákon kívüli társalgásokba is bevezette, mert velük be lehetett fogni a szőrszálhasogatók száját, s így mindenki fel volt mentve a további érveléstől, mihelyt tagadták ezeket az általános, magától értetődő elveket, amelyeket minden értelmes ember elfogad, aki csak egyszer rájuk gondolt. Azonban ebbeli hasznuk is csak annyi, hogy véget vet a perpatvaroknak. Mikor ilyen esetekben hangoztatják őket, igazában nem tanítanak semmit. Ez már megtörtént a vita során használatba vett közvetítő ideák révén, amelyeknek kapcsolata látható ezeknek a maximáknak segítsége nélkül is, és így az igazság már ismeretes, mielőtt a maximára sor kerülne és az érvelés eljutna az első alapelvig. A helytelen érvelést, még mielőtt idáig jutottak volna, az emberek feladták, ha a vitában az igazság megtalálása és elsajátítása volt a céljuk és nem a győzelemért való versengés. És így a maximáknak az a haszna, hogy véget vet azok makacskodásának, akiknek, ha őszinték, már korábban engedniük kellett volna. Azonban az iskolák módszere megengedte s az embereket fel is bátorította arra, hogy szembeszálljanak a nyilvánvaló igazsággal, és ellenálljanak, ameddig csak zsákutcába nem jutnak, vagyis amíg nem kénytelenek ellentmondani vagy önmaguknak, vagy valamely elismert alapelvnek, Nem csoda tehát, ha a polgári társalgásban nem szégyenkeznek azon, ami az iskolákban erénynek és dicsőségnek számít, ti. hogy makacsul fenntartják a választott álláspontot, akár igaz, akár hamis, a legszélsőbb határig, még a meggyőzetés után is. Különös módja annak, hogy igazsághoz és tudáshoz jussunk. És az emberiségnek a neveléssel még el nem rontott, még ésszerűen gondolkodó töredéke szerintem alig

hihetné el, hogy ez valaha is elfogadható volna az igazságszeretők s a vallás és természet tanulmányozói előtt, vagy bevezethető volna azoknak szemináriumaiba, akiknek feladata a vallás vagy a filozófia igazságait terjeszteni a tudatlanok és a meggyőződéstelenek között. Hogy mennyire hajlik az ilyen tanulásmód arra, hogy eltérítse a fiatal elméket az igazság őszinte kutatásától és szeretetétől, sőt kétségeket vessen el bennük arra nézve, hogy ilyesmi egyáltalán van, vagy legalábbis érdemes ahhoz csatlakozni, azt most nem kutatom. Azt gondolom, hogy — kivéve azokat a helyeket, ahol a peripatetikus filozófiát vitték be iskoláikba korszakokon át, anélkül, hogy a világot egyébre, mint a kötekedés művészetére tanították volna — ezeket a maximákat seholsem gondolták olyan alapvetéseknek, amelyekre a tudományok épülnek, s nem tekintették a tudás előrevitelében tevékeny segítő eszközöknek.

Ami tehát az általános maximákat illeti, ezeknek, amint mondottam, a viták folyamán nagy hasznuk van a civakodók elhallgattatásában, de nincsen sok hasznuk az igazságok felfedezésében vagy az elme tudáskeresésének elősegítésében. Mert ki kezdte valaha is tudását erre az általános tételre építeni: ami van, az van, avagy erre: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen, és ki vezette le ezek bármelyikéből a hasznos tudásnak valamely rendszerét? Helytelen vélemények gyakran tartalmaznak ellentmondásokat, s e maximák egyik-másika szolgálhat próbakőül arra nézve, hogy megmutassuk, hova vezetnek. De akármilyen alkalmasak is arra, hogy az ember okoskodásának vagy véleményének képtelenségét vagy téves voltát nyilvánvalóvá tegyék, az értelem megvilágosításában a hasznuk nagyon kevés. Azt sem fogjuk találni, hogy az elme valami sok segítséget kapna tőlük a tudás előbbrevitelében. Tudásunk nem volna kevesebb, s nem volna kevésbé bizonyos, ha ezekre a tételekre sohasem gondoltunk volna. Amint mondottam, annyi igaz, hogy az érvelésben olykor befogják egy kötekedőnek száját azzal, hogy megmutatják, milyen képtelenséget mondott, s hogy megszégyenítik, mikor ellentmondásba terelik őt olyan tétellel, amelyet az egész világ ismer, és amit maga is kénytelen igaznak vallani. De más dolog megmutatni valakinek, hogy tévedésben van, és más dolog valakit az igazság birtokába juttatni. És szeretném tudni, hogy ez a két tétel milyen igazságokat tud tanítani, és befolyásával miféle igazságokat tud velünk megismertetni, amelyeket már előbb ne tudtunk volna, vagy ne tudhatnánk nélkülök is. Következtessünk belőlük olyan jól, amint csak tudunk, mindig azonossági állításokban maradunk, és befolyásuk, ha egyáltalán van, kizárólag ilyenekre terjed ki. Minden egyedi tétel, mely az azonosságra vagy

a különbözésre vonatkozik, ha jól ráfigyelünk, ugyanolyan világosan és bizonyosan tudható önmagában, mint bármelyik ez általánosak közül. Ezek az általánosak mindenkori használhatóságuknál fogva csak jobban belénk vannak vésve, és hangsúlyozottabbak. Ami a többi kevésbé általános maximákat illeti, ezek közül sok nem egyéb, mint pusztán szóbeli kijelentés, és nem tanít egyebet, mint neveknek egymáshoz való viszonyait és jelentését: az egész egyenlő részeinek összegével, miféle valóságos igazságot tanít ez, kérem? Mi egyebet tartalmaz ez a maxima, mint azt, amit a totum vagy az egész szónak jelentése hordoz magában? És aki tudja, hogy az „egész" szó olyasmi helyett áll, ami összes részeiből van összetéve, az nagyon kicsivel tud kevesebbet, mint azt, hogy az egész egyenlő részeinek összegével. És ugyanezen az alapon ez a kijelentés: a hegy magasabb, mint a völgy, és sok más hasonló, gondolom, éppen így beválnék maximának. Azonban a matematikusok, mikor mint mesterek másokat akarnak tudományukba bevezetni, mégsem ok nélkül teszik ezt és más maximákat rendszereik bejáratához avégből, hogy az ilyen általános szavakba foglalt tételek már kezdetben tökéletesen ismerősekké váljanak tanítványaik gondolkodásában, és használhatók legyenek ilyen megfontolásokra; és szabályokban, mondásokban megformulázva készen álljanak bennük minden egyedi esetben való alkalmazásra. Nem azért, mert egyenlő mértékkel mérve tisztábbak és evidensebbek lennének azon egyedi példáknál, amelyek megerősítésére felhozzák őket, hanem azért, mert az elme számára megszokottabbak lévén, már puszta megnevezésük is elegendő az értelem meggyőzésére. Ez azonban nem annyira a dolgok különböző evidenciája miatt, mint inkább azért van, mert megszoktuk használatukat, mert a gyakori rájuk gondolás révén be vannak építve elménkbe. Hajlandó vagyok azonban azt képzelni, hogy mielőtt a szokás a gondolkodásnak és az okoskodásnak bizonyos módszereit elménkben lefekteti, a dolgok egész másként állanak. És ha a gyermek almájának egy részét elvették, ebből az egyedi példából jobban tudja ezt, mint abból az általános kijelentésből, hogy az egész egyenlő részeinek összegével; és ha ezek közül az egyiknek szüksége van arra, hogy a másik megerősítse, akkor inkább az általánosat kell az elméjébe bevezetni az egyedi révén, mint az egyedit az általános révén. Mert tudásunk az egyedi dolgokban kezdődik, és úgy terjeszkedik fokonként az általános felé. Bár azután az elme egészen ellentétes irányt vesz, és miután tudását oly általános kijelentésekbe foglalta, amilyenekbe csak tudta, gondolkodását hozzájuk idomítja, s megszokja, hogy mint az igazság vagy hamisság mércéihez, azokhoz folyamodjék. E más kijelentések

igazságának mértékéül szolgáló mindennapi használatuk következtében gondolja idővel azt, hogy a részlegesebb kijelentések igazsága és evidenciája azon általánosabbakkal való egyértelműségéből fakad, amelyeket társalgásban és érvelésben oly gyakran hangoztatnak és állandóan elfogadnak. Azt gondolom, ez az oka annak, hogy a magától értetődő kijelentések sokaságából a maximák rangjára csak a legáltalánosabbak emelkedtek.

12. §. *Ha nem vagyunk gondosak a szavak használatában, akkor a maximák ellentmondásokat is bizonyíthatnak*

Azt hiszem, nem lesz helytelen az általános maximákat illetően még a következőket megjegyeznünk. Ezek annyira távol állanak attól, hogy elménket az igazi tudásban megerősítsék vagy tökéletesítsék, hogyha eszméink helytelenek, lazák, állhatatlanok, és gondolatainkat inkább a szavak hangzására bízzuk, mintsem őket a dolgokról megállapított határozott ideákon rögzítenénk, akkor ezek az általános maximák arra fognak szolgálni, hogy megerősítsenek bennünket a tévedésekben és a szavak ilyen használata esetén, amely egészen elterjedt, ellentmondások bizonyítására szolgáljanak. Ha például valaki Descartes-tal úgy formálja meg ideáját arról, amit testnek nevez, hogy az semmi más, mint kiterjedés, az könnyen bebizonyítja, hogy olyasmi, mint a vákuum, nincsen, azaz nincsen tér test nélkül. Ezzel a maximával bizonyíthatja, hogy ami van, az van. Mert ha az az idea, amelyhez a test nevet fűzi, puszta kiterjedés, akkor biztos az a tudomása, hogy tér nem lehet test nélkül. Ugyanis tisztán és világosan ismeri saját ideáját a kiterjedésről, és tudja, hogy az az, ami, és nem másik idea, bár ezzel a három névvel lehet nevezni: kiterjedés, test, tér. Ez a három szó egy és ugyanazt az ideát jelenti, tehát kétségtelenül ugyanazzal az evidenciával és bizonyossággal állíthatjuk bármelyiket a másikról, mint mindegyiket önmagáról. Ha tehát mind a hárommal egy és ugyanazt az ideát fejezem ki, akkor ugyanilyen bizonyos, hogy ez az állítás: a tér test, jelentésében éppen olyan igaz és azonos, mint amilyen igaz és azonos ez az állítás: a test test — jelentésben is, hangzásban is.

13. §. *Példa a vákuummal*

Ha azonban jön valaki más, és a Descartes-félétől különböző ideát alkot magának a dologról és Descartes-tal mégis ugyanúgy test néven nevezi, s a test szóhoz olyan ideát alkot, amelynek értelmében

annak a dolognak kiterjedése is, tömörsége is van, akkor ugyanolyan könnyen bebizonyítja, hogy a vákuum, vagyis a tér test nélkül lehetséges, amint Descartes bebizonyította az ellenkezőt. Mert az az ideája, amelynek a tér nevet adja, tisztán a kiterjedés egyszerű ideája, és az az idea, amelynek a test nevet adja, az ugyanabban a tárgyban együttlevő kiterjedés és ellenállóképesség vagy tömörség összetett ideája; ez a két idea nem pontosan azonos, hanem ugyanannyira különböznek az értelemben, mint az egy és a kettő, a fehér és a fekete, a testiesség és emberiesség ideái, ha ugyan szabad használnom ilyen barbár kifejezést. Tehát egymásról való állításuk elménkben vagy a helyettük álló szavakban nem azonosság, hanem egyiknek a másikról való tagadása. Ti. ez a kijelentés: a kiterjedés vagy tér nem test, éppen annyira igaz és nyilvánvalóan bizonyos, mint amennyire igazzá és nyilvánvalóvá tehet bármely kijelentést ez a maxima: lehetetlen, hogy valamely dolog legyen is, meg ne is legyen.

14. §. *De nem bizonyítják a rajtunk kívül levő dolgok létét*

Bár e két tétel, az is, hogy lehet vákuum, és az is, hogy nem lehet vákuum, amint látjuk, egyformán bizonyítható ezzel a két biztos elvvel, hogy ami van, az van és lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen, mindazonáltal ez elvek közül egyik sem szolgálhat annak bizonyítására, hogy valamely test van, vagy hogy mely testek vannak. Érzékeinkre van bízva, hogy ezt eldöntsék, amennyire erre képesek. Minthogy az egyetemes és magától értetődő elvek csak saját általánosabb és átfogóbb ideáinkról való állandó, tiszta és világos tudomásaink, nem biztosíthatnak bennünket semmiről, ami az elmén kívül megy végbe. Bizonyosságuk csak azon a tudásunkon alapul, amely minden egyes önmagában vett ideára és annak a többi ideától való különbözőségére vonatkozik. Eziránt pedig nem eshetünk tévedésbe, amíg az ideák elménkben vannak, bár tévedhetünk és gyakran tévedünk is, amikor a neveket ideák nélkül tartjuk meg, vagy zavarosan használjuk egyszer az egyik, egyszer a másik ideára. Ilyen esetekben, minthogy az axiómák csak a hangokig jutnak és nem a szavak jelentéséig erejük csupán arra szolgál, hogy zavarba, félreértésbe és tévedésbe sodorjon bennünket. Azért tettem ezt a megjegyzést, hogy ezekről az igazság hatalmas őreinek kikiáltott maximákról megmutassam az embereknek, mennyire nem mentesítik őket a tévedéstől, ha szavaikat lazán és gondatlanul használják. Mindazzal, amit a fentiekben a tudás tökéletesítésében való hasz-

nosságuk jelentéktelenségére vagy a határozatlan ideák esetében való használatuk veszélyességére nézve mondottam, eléggé távol maradtam attól, hogy egyszerűen félretehetőknek mondanám őket, bár ezzel némelyek merészen megvádoltak engem. Állítom tehát, hogy ezek igazságok, magától értetődő igazságok; és így nem tehetők félre. Amennyire hatáskörük ér, annyiban hasztalan próbálkozás volna, és magam sem akarom megkísérelni, hogy megnyirbáljuk őket. De anélkül, hogy az igazságon vagy a tudáson bármi sérelem is esnék, igazam lehet, amikor azt gondolom, hogy hasznuk nem arányos a nekik tulajdonított nagy fontossággal, és szeretném óvni az embereket attól, hogy helytelen használatukkal megerősítsék magukat a tévedésben.

15. §. *Semmit sem adhatnak hozzá a szubsztanciákról való tudásunkhoz, és összetett ideákra való alkalmazásuk veszélyes*

De bármilyen hasznosak legyenek is a szóbeli kijelentésekben, azon túl, ami a tapasztalaton alapul, a legkisebb tudást sem fedezhetik fel, s nem bizonyíthatják számunkra a szubsztanciák természetéről úgy, amint azok rajtunk kívül vannak. Igaz, hogy e két, elvnek nevezett kijelentés következményei nagyon világosak, és használatuk sem nem veszélyes, sem nem hátrányos olyan dolgok kipróbálásában, amelyekben bizonyíték gyanánt egyáltalán nincs rájuk szükség, mert azok nélkül is, önmagukban világosak — ti. amikor ideáink határozottak és a hozzájuk tartozó nevek révén felismerjük őket. Mikor azonban ezek az elvek: ami van, az van és lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen, olyan kijelentések bizonyítására kerülnek használatba, amelyekben összetett ideákat fedő szavak foglaltatnak, mint ember, ló, arany, erény — akkor már végtelenül veszélyesek, s rendszerint azt eredményezik, hogy az emberek hamisat fogadnak el és tartanak meg nyilvánvaló igazság gyanánt, bizonytalanságot bizonyítás gyanánt. Erre beáll a tévedés, a makacskodás és mindaz a baj, ami csak a helytelen okoskodás járuléka. Ennek oka pedig nem az, mintha ezek az elvek kevésbé igazak lennének, vagy kevesebb bizonyító erejük volna az összetett ideákat jelentő kifejezésekből álló tételek esetében, mint az egyszerű ideákról szóló tételeknél volt, hanem mert az emberek általában tévednek, amikor azt gondolják, hogy ugyanazon szavak esetében a kijelentés ugyanazokra a dolgokra vonatkozik, jóllehet a szavak által képviselt ideák valóban különbözők; ezeket a maximákat tehát felhasználják olyan tételek alátámasztására, amelyek hallhatóan és szem-

mel láthatóan ellentmondók, amint ez világos a vákuumra vonatkozó fentebb említett bizonyításokban. Amíg tehát az emberek szavakat dolgoknak vesznek, mint ezt rendesen teszik, ezek a maximák egymásnak ellentmondó kijelentések bizonyítására szolgálhatnak, és szolgálnak is. Az alábbiakban ezt nyilvánvalóvá tesszük.

16. §. *Példa az emberre vonatkozó bizonyításokban, melyek csak verbálisok lehetnek*

Például: vegyük az embert, akire vonatkozólag ezekkel az első elvekkel valamit be akarunk bizonyítani, és látni fogjuk, hogy amennyiben a bizonyítás ezekkel történik, az tisztán szóbeli, nem ad nekünk semmiféle rajtunk kívül létező lényről semmiféle biztos, egyetemesen igaz tételt vagy tudást.

Első példa: amikor a gyermek kialakítja ideáját az emberről; valószínű, hogy ez az ideája ugyanolyan, mint az a kép, amelyet a festőművész készít az egyesített látható külsőségekről; az ilyen ideáknak elméjében való egybefoglalása alkotja azt az egyetlen összetett ideát, amelyet embernek nevez. Minthogy ezek itt nálunk fehérek, vagyis testszínűek, a gyermek bebizonyíthatja nekünk, hogy a néger nem ember, mert a fehér szín az ember nevű összetett ideájának egyik állandó egyszerű ideája volt. Tehát azzal az elvvel: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen, bebizonyíthatjuk, hogy a néger nem ember. Bizonyosságának alapja azonban nem az az egyetemes tétel, amelyet talán nem hallott és nem is gondolt el soha, hanem az a tiszta és világos észrevevés, amely birtokában van a feketéről és a fehérről, amelyeket sohasem téveszthet össze egymással, és nem lehet rábeszélni, hogy az egyiket a másik helyett vegye, akár tudja azt a maximát, akár nem. És ennek a gyermeknek vagy akárkinek, akinek ilyen ideája van arról, amit embernek nevez, soha be nem tudjuk bizonyítani, hogy az embernek lelke van, mert ember-ideája ilyen eszmét vagy ideát nem foglal magában. Számára tehát ez az elv: ami van, az van, ezt a dolgot nem bizonyítja, hanem azon a gyűjtésen és megfigyelésen múlik, amellyel embernek nevezett összetett ideáját megalakítja.

17. §. *Második példa*

Más valaki azonban, aki messzebb ment az embernek nevezett idea megalakításában, és a külső alakhoz még hozzáteszi a kacagást és az értelmes társalgást, az bebizonyíthatja, hogy a csecsemők és

a torzszülöttek nem emberek, és pedig ennek az elvnek segítségével: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen; és én társalogtam nagyon eszes emberekkel, akik ténylegesen tagadták, hogy ezek emberek.

18. §. *Harmadik példa*

Valaki más pedig embernek nevezett összetett ideáját talán az általánosságban vett test ideáiból s a beszéd és az ész képességéből alkotja meg, egészen kihagyva belőle az alakot. Az ilyen ember be tudja bizonyítani, hogy az embernek esetleg nincs keze, hanem négylábú, mert ember-ideájába nem foglalta bele ezeknek az ideáknak egyikét sem. Ha tehát bármilyen testben vagy alakban talál beszédet és észt, az neki ember. Mert tiszta tudása lévén ilyen összetett ideáról, bizonyos benne, hogy ami van, az van.

19. §. *Ezeknek a maximáknak kevés haszna van azokban a bizonyítékokban, amelyekben ideáink világosak és tiszták*

Ha tehát helyesen gondoljuk meg a dolgot, úgy vélem, azt mondhatjuk, hogy ahol elménkben az ideák határozottak, és e megállapított meghatározottságukban ismert és állandó neveket kapcsoltunk hozzájuk, ott ezek a maximák kevéssé szükségesek, vagy egyáltalán fölöslegesek ahhoz, hogy ideáinknak megegyezését vagy meg-nem-egyezését bizonyítsuk. Aki ezeknek vagy ezekhez hasonló maximáknak segítsége nélkül nem tudja elválasztani az igazat a hamistól, azt ezek a maximák sem fogják ehhez hozzásegíteni. Nem lehet ugyanis feltételezni, hogy maguknak ezeknek a maximáknak igazságát tudja bizonyítás nélkül, ha nem tudja bizonyítás nélkül a többit, amelyek ugyanolyan magától értetődőek, mint ezek. Ezen alapszik az, hogy intuitív igazság sem egyik, sem másik részében nem igényel, és nem is enged meg bizonyítékot; Aki ezt mégis feltételezi, az kihúzza az alapot minden tudás és bizonyosság alól. Akinek pedig bármiféle bizonyítékra van szüksége ahhoz, hogy e tételben: kettő egyenlő kettővel, bizonyos legyen és helyeselje azt, annak az ami van, az van elfogadásához is bizonyítékra lesz szüksége. Akinek bizonyság kell az arról való meggyőződéshez, hogy kettő nem három, hogy a fehér nem fekete, hogy a háromszög nem kör, vagy hogy bármely két határozott és különböző idea nem egy és ugyanaz, annak arról a tételről való meggyőződéshez is bizonyításra lesz szüksége, amely szerint: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen.

20. §. *Használatuk veszélyes, mikor ideáink nem meghatározottak*

Ezeknek a maximáknak kevés haszna van, amikor határozott ideáink vannak, amint ezt kimutattam, használatunk pedig veszélyes amikor ideáink nem határozottak, és amikor határozott ideákhoz nem kötött szavakat használunk, jelentésük laza, ingadozó, most egyik, most a másik ideát fedi. Ebből félreértés és tévedés fakad, s ezek a maximák (amelyeket olyan tételek bizonyítására vonultatnak fel, ahol a kifejezések határozatlan ideákat jelentenek) tekintélyükkel mindezt megerősítik és megszilárdítják.

VIII. FEJEZET
A SEMMITMONDÓ KIJELENTÉSEKRŐL

1. §. *Némely kijelentés semmivel sem növeli tudásunkat*

Hogy az előbbi fejezetben tárgyalt maximák a valóságos tudásnak olyan hasznára vannak, amint azt általában feltételezik, azon lehet tűnődni. Azt azonban, gondolom, bátran állíthatjuk, hogy vannak olyan egyetemes kijelentések, amelyek, bár bizonyosan igazak, mégsem adnak értelmünknek semmi világosságot és nem növelik tudásunkat.

2. §. *Az azonossági kijelentések*

Először: ilyenek az összes tisztán azonossági kijelentések. Ezek nyilvánvalóan és első pillantásra elárulják, hogy semmiféle tanítás nem rejlik bennük. Mert ha a szóban forgó kifejezést önmagáról állítjuk, akár pusztán szóbeli, akár tartalmaz valamely világos és valóságos ideát, nem mutat nekünk egyebet, mint azt, amit már előzőleg bizonyosan tudtunk, akár magunk alkotjuk az ilyen kijelentést, akár más mondja nekünk. Ez a legáltalánosabbik; ami van az van, valóban szolgálhat olykor arra, hogy valakinek megmutassa, milyen képtelenséggel vét, amikor körülírás révén vagy kétértelmű szavak használatával valamely egyedi példában ugyanazt a dolgot magáról erről a dologról tagadja. Senki sem fogja olyan nyíltan meghazudtolni a józan észt, hogy világos szavakban állítson látható és közvetlen ellentmondást, vagy ha mégis így tesz, megbocsátható lesz vele minden további társalgást megszakítani. Mindazonáltal azt gondolom, mondhatom, hogy sem ez az elfoga-

dott maxima, sem más azonossági kijelentés nem tanít nekünk semmit. És bár az ilyennemű tételekben ez a nagy és magasztalt s a bizonyítás megalapozásául felfújt maxima használható, és a tételek megerősítésére gyakran használatos is, mégis mindaz, amit bizonyít, nem terjed többre, mint arra, hogy ugyanazt a szót nagy bizonyossággal, az ilyen tétel igazságát illető minden kétség nélkül, és tegyük hozzá, minden valóságos tudás nélkül lehet önmagáról állítani.

3. §. *Példák*

Mert ezen a réven bármely nagyon tudatlan személy, aki tud kijelentést tenni, és tudja, mit jelent, amikor azt mondja: igen vagy nem, millió tételt alkothat, amelyeknek igazságáról tévedhetetlenül bizonyos lehet, és mégsem ismer meg ezáltal egyetlen dolgot sem a világon. Pl. ami lélek, az lélek; vagy: a lélek lélek; a szellem szellem; a fetis fetis, stb. Ezek mind egyenértékűek ezzel a tétellel: ami van, az van, azaz aminek léte van, annak van léte; vagy: akinek lelke van, annak van lelke. Mi egyéb ez, mint játék a szavakkal? Akár a majom, amint osztrigáját egyik kezéből a másikba rakja, és ha volnának szavai, kétségtelenül ezt mondhatná: a jobbkézben levő osztriga az alany, a balkézben levő az állítmány, és így alkotna az osztrigáról magától értetődő kijelentést, azt, hogy az osztriga osztriga. És mindezzel mégsem vált egy jottányival sem bölcsebbé s nem tud többet, mint azelőtt. És a dolognak ilyetén kezelése egyformán elégítené ki a majom éhségét és az ember értelmét; s mind a ketten egyformán gyarapodtak volna tudásban és térfogatban.

Tudom, hogy vannak, akik sokat törődnek az azonossági tételekkel azoknak magától értetődő volta miatt, és azt gondolják, hogy nagy szolgálatot tesznek a filozófiának ha feldicsérik őket, mintha ezekben foglaltatnék minden tudásunk, és csupán ezek vezetnék az értelmet minden igazsághoz. Megengedem, oly őszintén, mint bárki, hogy mind igazak és magától értetődők. Azt is megengedem, hogy minden tudásunk alapja az a képességünk, amellyel észrevesszük, hogy ugyanaz az idea ugyanaz, és amellyel megkülönböztetjük mindazoktól, amelyek tőle eltérnek, amint ezt az előbbi fejezetben kimutattam. De hogy ez miképpen védi meg az azonossági tételeknek a tudás tökéletesítésére való használatát a semmitmondás vádjától, azt nem látom be. Ismételje valaki ahányszor csak akarja, hogy az akarat akarat, és hangsúlyozza ezt, amennyire csak jónak találja, mi haszna van ennek és még végtelen sok hasonló kijelen-

tésnek a tudás bővítése szempontjából? Bővelkedjék valaki amennyire csak szóbősége megengedi az ilyen kijelentésekben, mint: a törvény törvény, a kötelezettség kötelezettség, a helyes helyes, a rossz rossz, mindez valaha is segíteni fogja-e őt az etikának megismerésében? Vagy tanulságos-e az ő avagy mások számára az erkölcsről szóló tudományban? Akik nem tudják és talán nem is tudják meg soha, mi a helyes és mi a rossz, s ezeknek mértékeit sem ismerik, azok is éppen olyan biztossággal mondhatják ki és éppen olyan tévedhetetlenséggel ismerhetik minden ilyen kijelentésnek igazságát, mint akik az erkölcstanban a legtájékozottabbak. De miféle haladást biztosíthatnak ezek a tételek bárminek ismeretében, ami viselkedésük szabályozására hasznos vagy szükséges?

Bizonyára azt gondolnánk, hogy nem valami sokkal mond többet a semminél az, aki az elmének a tudás bármely területén való felvilágosítására azonos kijelentésekkel törekednék, és ilyen maximákon vesztegelne, mint a szubsztancia szubsztancia, a test test, a vákuum vákuum, az örvény örvény, a kentaur kentaur, az agyrém agyrém. Mert ezek és az ilyenek mind egyformán igazak, egyformán bizonyosak, egyformán maguktól értetődők. De mégis a semmitmondók közé kell őket számítanunk, amikor a tanítás elvei gyanánt használják őket, és olyan fontosságot tulajdonítanak nekik, mintha a tudás segédeszközei volnának. Mert nem tanítanak semmi egyebet, mint amit mindenki, aki társalgásra képes, tud anélkül, hogy azt neki megmondanák, ti. azt, hogy ugyanaz a szó ugyanaz a szó és hogy ugyanaz az idea ugyanaz az idea. És ezen az alapon mondottam előzőleg, és gondolom most is, hogy az ilyen kijelentések megfogalmazása és betanítása abból a célból, hogy az értelemnek új világosságot adjunk, vagy belépést biztosítsunk neki a dolgok ismeretébe, nem egyéb, mint semmitmondás.

Az oktatás egészen más valamit jelent, és aki elméjét vagy mások elméjét tágítani akarja olyan igazságok felé, amelyeket még nem ismer, annak közvetítő ideákat kell találnia, s azután úgy kell őket rendbe állítania, hogy az értelem láthassa a kérdéses ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését. Az ilyen tartalmú kijelentések tanulságosak, de távolról sem olyanok, mint amelyek valamely szót önmagáról állítanak, ami semmiképpen sem annyi, mint magunkat vagy másokat bármilyen természetű tudásban előrevinni. Nem segít jobban, mint amennyire az olvasás megtanulásában segítene valakit, ha ilyen kijelentéseket tanítanának be neki, mint az A egy A és a B egy B, amit az ember éppen olyan jól tud, mint bármelyik iskolamester, ha egy szót sem tud elolvasni egész életén át. S nem is segítik ezek, sem bármely ilyen azonossági

kijelentés egy jottányival sem viszi előre az olvasás ügyességében, akárhogyan használja is őket.

Ha azok, akik felróják nekem, hogy ezeket semmitmondó kijelentéseknek nevezem, elolvasták volna és fáradságot vettek volna annak megértésére, amit fentebb nagyon világosan megírtam, kénytelenek lettek volna belátni, hogy azonossági kijelentéseknek csak olyanokat nevezek, amelyekben ugyanazt az ideát tartalmazó ugyanaz a kifejezés önönmagáról állítódik. Ezt tekintem az azonossági kijelentés tulajdonképpeni értelmének, és azt gondolom, hogy ezekre vonatkozólag továbbra is mondhatom, amit eddig, hogy ti. tanítás céljából állítani őket nem jobb a semmitmondásnál. Mert aki eszét használni tudja, nem téveszthetí el őket ott, ahol szükséges figyelembe vennünk, sem senki nem kételkedhetik igazságukban, ha figyelembe veszi őket.

De ha az emberek azonossági kijelentéseknek akarnak nevezni olyan tételeket, amelyekben nem ugyanazt a kifejezést állítjuk önmagáról, akkor másoknak kell eldönteniük, hogy helyesebben beszélnek-e, mint én. Annyi bizonyos, hogy mindaz, amit az én értelmezésem szerint nem azonossági kijelentésekről mondanak, nem tartozik rám, sem arra, amit mondottam. Minden, amit mondottam, csak azokra a kijelentésekre vonatkozik, amelyekben ugyanazt a szót állítjuk önönmagáról. És szeretnék látni csak egyetlenegy példát is, amikor bármely ilyen tételt használni lehet bárki tudásának javára vagy tökéletesítésére. Másnemű, bármiképpen is használható példák nem tartoznak rám, mert nem olyanok, mint amelyeket én azonosságiaknak nevezek.

4. §. *Kijelentések, melyekben valamely összetett ideának egy részét állítjuk az egészről*

Másodszor: a semmitmondó kijelentéseknek másik neme, amikor valamely összetett ideának egy részét állítjuk az egésznek nevéről, a meghatározás egy részét a meghatározott szóról. Ilyenek mindazok a tételek, amelyekben a genus-t állítjuk a species-ről, vagyis a szélesebb körű kifejezést a szűkebb körűről. Mert miféle tájékoztatást, miféle tudást hordoz az ilyen kijelentés: az ólom fém, az olyan ember számára, aki ismeri az ólom szó által képviselt összetett ideát? Mindazok az egyszerű ideák, amelyek a fém szó alá foglalt összetett ideába tartoznak, csupán olyanok, amelyeket már előzőleg egybefoglalt és megjelölt az ólom szóval. Annak az embernek, aki ismeri a fém szó jelentését és nem ismeri az ólom szóét, valóban rövidebb módja az ólom szó magyarázatának, ha fémnek mon-

dom, s ezzel egyszerre fejezem ki az ólom több egyszerű ideáját, mint hogy egyenként felsoroljam őket mondván, hogy ez egy nagyon nehéz, olvasztható és nyújtható test.

5. §. *Vagy a meghatározás egy részét állítjuk a meghatározott kifejezésről*

Hasonló semmitmondás az is, ha a meghatározott kifejezésekről a meghatározásnak bármely másik részét állítjuk; vagy valamely összetett idea egyszerű ideáinak valamelyikét állítjuk az egész összetett idea nevéről. Pl. minden arany olvasztható. Ugyanis az olvaszthatóság egyik egyszerű idea azok közül, amelyek az arany szóval fedett összetett ideát alkotják; mi egyéb lehet tehát, mint játék a hangokkal ezt az arany névről állítani, amelynek elfogadott jelentése ezt már tartalmazza? Nem volna sokkal jobb a nevetségesnél, ha mint súlyos igazságot komolyan állítanám, hogy az arany sárga. És nem látom, hogy egy jottányival is fontosabb kijelenteni az aranyról, hogy olvasztható, hacsak ez a tulajdonság nem maradt volna ki abból az összetett ideából, amelynek a közönséges beszédben arany a jegye. Miféle oktatást jelenthet megmondani valakinek azt, amit már mondtak neki, vagy amiről feltesszük, hogy már előzőleg tudta? Mert ha valaki velem szemben használ egy szót, felteszi rólam, hogy tudom annak jelentését, másképpen meg kell azt mondania. Ha pedig tudom, hogy az arany szó a test sárga, nehéz, olvasztható, nyújtható minőségekből álló összetett ideáját jelenti, nem sokat tanulok belőle, ha ezt nekem utólag ünnepélyesen tételbe foglalják és nagy komolyan mondják: minden arany olvasztható. Az ilyen kijelentések csak arra szolgálnak, hogy megmutassák annak az embernek megbízhatatlanságát, aki el akar térni saját kifejezéseinek meghatározásától, s akit időnként emlékeztetni kell erre a meghatározásra. De az ilyen kijelentések, akármilyen bizonyosak, semmiféle más tudást nem hoznak magukkal, mint a szavak jelentésének ismeretét.

6. §. *Példa : Ember és poroszka*

Minden ember állat vagy élő test, ez olyan bizonyos kijelentés, amilyen csak lehet. De semmivel sem vezet jobban a dolgok ismeretéhez, mint ha azt mondják, hogy a poroszka egy baktató ló, vagyis egy nyerítő-baktató állat, mert mindkettő csak a szavak jelentését illeti, és csak annyit tudat velem, hogy test, érzék és mozgás vagy érzékelő erő és mozgásképesség — három olyan idea, amelyeket az ember szóba állandóan belefoglalok és azzal állandóan

jelzek. Ahol pedig nem találhatók együtt, ott az ember név nem tartozik ahhoz a dologhoz. Ugyanígy a másik esetben is, a poroszka szóba mindig beleértem a test, érzék, egy bizonyos járásmód, egy bizonyos fajta hang ideáját, ezeket jelölöm vele, és ha mind nincsenek együtt, akkor a poroszka szó nem tartozik ahhoz a dologhoz. Ugyanígy áll a dolog és ugyanerre is szolgál, mikor az embernek nevezett összetett ideába tartozó, egy vagy több egyszerű ideát jelentő kifejezést állítunk az ember kifejezésről. Vegyünk egy rómait, aki a homo szó jelentésébe beleérti mindezeknek a különböző ideáknak: corporeitas, sensibilitas, potentia se movendi, rationalitas, risibilitas, egy alanyban való egyesítését; kétségtelen, hogy nagy bizonyossággal egyetemesen állíthat ezekből egyet, többet, vagy akár valamennyit együttvéve a homo szóról, ezzel azonban csupán azt mondotta, hogy a homo szó jelentése az ő országában mindezeket az ideákat tartalmazza. Hasonlóképpen egy római lovag, aki a poroszka szóba ezeket az ideákat foglalja: bizonyos alakú test, négylábú, érzékek, mozgás, baktatás, nyerítés, fehér, rendesen asszonnyal a hátán, szintén ugyanezzel a bizonyossággal állíthatja egyetemesen ezek bármelyikét vagy valamennyit a poroszka szóról. De ezzel nem tanított meg többet, mint azt, hogy a poroszka szó az ő nyelvén mindezeket jelenti, és nem alkalmazandó olyan dologra, amelyből ezek közül bármelyik hiányzik. De aki azt mondja nekem, hogy bármely dolognak, amelyben érzék, mozgás, ész és nevetés egyesül, annak van isteneszméje, vagy ópiummal elaltatható, az már valóban tanulságos kijelentést tett. Mert az ember szóval jelzett ideában nincsen meg sem az isteneszme birtoklása, sem az ópiumtól származó elaltattatás; az ilynemű kijelentésekből valamivel többet tanulunk, mint pusztán azt, amit az ember szó jelent; tehát a bennük foglalt tudás több, mint csupán szóbeli.

7. §. *Mert ez csupán a szavak jelentését tanítja*

Mielőtt az ember valamit kijelentene, feltesszük róla, hogy érti használt kifejezéseit, másképpen úgy beszélne, mint a papagáj, beszéde puszta utánzó zajkeltés, másoktól tanult hangok formálása volna; nem beszélne eszes teremtmény módjára, aki a szavakat az elméjében levő ideák jelei gyanánt használja. A hallgatóról is feltételezzük, hogy a kifejezéseket úgy érti, amint a beszélő használja, ellenkező esetben zsargont használ és csak érthetetlen zajt okoz. Tehát csak tréfál a szavakkal, aki oly kijelentést tesz, amely nem tartalmaz többet, mint egyik olyan szava, amelyről feltételeztük, hogy az illető már korábban is ismerte, pl. a háromszögnek

három oldala van, vagy a sáfrány sárga. Ez pedig nem fogadható el más esetben, mint akkor, amikor valaki a kifejezéseit akarja megmagyarázni olyan másvalakinek, akiről felteszi, vagy aki maga kijelenti, hogy nem érti őt. Ilyenkor a tétel csupán az illető szó jelentését és a jel használatát tanítja.

8. §. *De nem ad valóságos tudást*

Tehát tökéletes biztonsággal tudhatjuk kétféle kijelentés igazságát. Egyik az a semmitmondó kijelentés, amelyben bizonyosság van, de ez csak szóbeli bizonyosság és nem tanulságos. A másikban megtudjuk az igazságot és biztosak lehetünk a kijelentésben, amely a róla alkotott pontos összetett ideának szükségszerű következménye, de nincsen abba belefoglalva, mint pl. az, hogy a háromszögnek valamely külső szöge nagyobb, mint bármelyik a vele szemben fekvő két belső szög közül. A külső szögnek a vele szemben fekvő két belső szöggel való viszonya nem része a háromszög névvel jelzett összetett ideának. Ez valóságos igazság, és tanulságos, valóságos tudást hordoz magában.

9. §. *A szubsztanciákra vonatkozó általános tételek gyakran semmitmondók*

Azon túl, amit érzékeink tanúsítanak, kevés vagy semm tudásunk sincs arról, hogy az egyszerű ideák milyen kombinációi léteznek együtt a szubsztanciákban; csak addig a határig állíthatunk fel róluk egyetemes biztos tételeket, ameddig névleges lényegeink elvezetnek bennünket. Ezek azonban csak nagyon gyér és jelentéktelen igazságok azokhoz képest, amelyek a szubsztanciák valóságos alkatától függenek, s így a szubsztanciákra vonatkozó általános tételeink, amennyiben bizonyosak, legnagyobbrészt semmitmondók. Ha pedig tanulságosak, akkor bizonytalanok és olyanok, hogy valóságos igazságukról nem lehet ismeretünk, bármennyi állandó megfigyelés és analógia jöjjön is segítségünkre sejtéseink révén való megítélésükben. Így esik meg, hogy gyakran találkozunk nagyon világos és összefüggő fejtegetésekkel, amelyekkel mégsem megyünk semmire. Mert világos, hogy a szubsztanciális lények nevei, éppúgy más nevek, amennyiben hozzájuk viszonylagos jelentés kapcsolódik, nagy igazsággal foglalhatók tételekbe tagadólag is, igenlőleg is, amint viszonylagos definícióik ilyen kapcsolásokra alkalmasakká teszik őket. Az ilyen szavakból álló kijelentések ugyanolyan világossággal vezethetők le egymásból, mint a legvalóságosabb igaz-

ságokat hordozó kijelentések, éspedig a rajtunk kívül levő dolgok természetének vagy valóságának minden tudása nélkül. Ezzel a módszerrel szerkeszthetünk szóbeli bizonyításokat és kétségtelen tételeket anélkül, hogy csak egy jottányit is haladnánk a dolgok igazságának megismerésében. Ha például valaki megtanulta ezeket a szavakat rendesen elfogadott kölcsönös viszonylagos értelmükben, mint szubsztancia, ember, állat, forma, lélek, vegetatív, szenzitív, racionális — különböző kétségtelen kijelentéseket alkothat ezekből a lélekre vonatkozóan anélkül, hogy egyáltalán tudná, valójában mi is a lélek. Ebből a fajtából találhat az ember végtelen sok tételt, okoskodást, következtetést a metafizikáról, skolasztikus teológiáról és bizonyos fajta természetfilozófiáról szóló könyvekben; és mindezek után épp oly keveset tud Istenről, szellemekről vagy a testekről, mint mikor az olvasásba fogott.

10. §. *És miért?*

Akinek szabadsága van szubsztancianeveinek meghatározására (aminthogy mindenkinek van, aki saját ideáit fejezi ki velük), és azoknak jelentését csak úgy találomra, saját vagy mások képzeletéből, nem pedig a dolgok természetébe mélyedő vizsgálatból vagy kutatásból meríti, az csekély fáradsággal fogja egyiket a másikból bizonyítani ama különböző vonatkozások és kölcsönös viszonyok szerint, amelyeket azoknak egymáshoz képest adott. Így a dolgok saját természetükben akár megegyeznek, akár nem egyeznek meg, neki csak a saját maga által elnevezett saját eszméivel kell törődnie. Ezzel azonban saját tudását nem növeli jobban, mint vagyonát növelné azzal, hogy vesz egy zacskó játékpénzt, elnevezi az egyiket egy bizonyos ponton egy fontnak, egy másikat egy más ponton shillingnek, egy harmadikat egy harmadik ponton pennynek, s ezzel az eljárással kétségkívül helyesen számol, így elhelyezett játékpénzeiből jó nagy összeget halmoz fel, azok tetszése szerint többet vagy kevesebbet érnek, de anélkül, hogy ő egyetlen jottával is gazdagabbá válnék, vagy valaha is megtudná, mit ér egy font, egy shilling vagy egy penny; csupán annyit tud, hogy ez amabban hússzor van meg, az pedig az elsőben tizenkétszer. Ugyanezt teheti valaki a szavak jelentésével, ha egymáshoz képest tágabbá vagy szűkebbé, vagy egyenlő terjedelművé teszi értelmüket.

11. §. *Változó értelemben használni a szavakat annyi, mint játszani velük*

Harmadszor: a beszédekben, különösen az érvelésekben és vitázásokban használt legtöbb szót illetőleg felpanaszolni való még a semmitmondás legrosszabb formája, amelyik még jobban eltávolít bennünket a tudásnak biztosságától, amit szavakkal elérni vagy szavakban találni remélünk. A legtöbb író ti. oly kevéssé oktat ki bennünket a dolgok természetére és megismerésére nézve, mert szavaikat lazán és bizonytalanul alkalmazzák ahelyett, hogy állandó és megállapodott értelemben való használatukkal tiszta és világos szóbeli levezetéseket alkotnának s ezzel beszédüket összefüggővé és világossá tennék (akármilyen kevésre tanítanak is egyébként). Pedig ez nem volna nehéz, ha nem találnák alkalmasabbnak azt, hogy tudatlanságukat és makacsságukat kifejezéseik homályossága és bonyolultsága mögé rejtsék, amelyhez sok emberben talán nagyon hozzájárul a gondatlanság és a rossz megszokás.

12. §. *A szóbeli kijelentések ismertető jegyei. Elvontságban való állítás*

Összefoglalás. A pusztán szóbeli kijelentéseket a következő jelekről ismerjük meg.

Először: minden olyan tétel, amelyben két elvont kifejezést állítunk egymásról, pusztán hangok jelentéséről szól. Minthogy ugyanis egyetlen elvont idea sem lehet azonos mással, mint önmagával, amikor annak elvont nevét bármely más szóról állítjuk, ez nem jelenthet mást, mint hogy azt ezzel a névvel lehetne vagy kellene nevezni, vagy hogy az a két név egy és ugyanazt az ideát jelenti. Ha valaki például ezt mondja: a takarékosság mértékletesség vagy a háládatosság igazságosság, vagy hogy ez vagy az a cselekvés nem önmérséklet, bármily tetszetősek is ezek és a hasonló kijelentések első tekintetre, mégis mihelyt kicsit megszorítjuk és pontosan vizsgáljuk, hogy mit tartalmaznak, azt találjuk, hogy nem mondanak többet, mint az illető kifejezések jelentését.

13. §. *A meghatározás egy részét állítjuk valamely kifejezésről*

Másodszor: mindazok a tételek, amelyekben egy bizonyos szóval elnevezett összetett ideáról annak az összetett ideának egy részét állítjuk, csupán szóbeliek. Például ha azt mondjuk, hogy az arany

fém vagy nehéz. És így mindazok a kijelentések, amelyekben a genera néven emlegetett szélesebb körű szavakat állítják alárendelt, vagyis szűkebb körű, faj vagy egyed néven említett szavakról, pusztán szóbeliek.

Ha ezzel a két szabállyal megvizsgálnánk azokat a tételeket, amelyekből a könyvekben és a könyveken kívül található fejtegetések állanak, talán több olyat találnánk közöttük, mint általában gondolnánk, amelyek tisztán a szavak jelentéséről szólnak és nem tartalmaznak semmi egyebet, mint ezeknek a jeleknek használatát és alkalmazását.

Annyit, gondolom, tévedhetetlen szabályként állapíthatok meg, hogy ahol csak valamely szóval jelzett határozott idea nem ismeretes és nem vizsgáltuk, és ebbe az ideába bele nem foglalt valamit nem állítunk vagy tagadunk róla, ott gondolataink teljesen a hangokban rekednek és képtelenek valóságosan igazat vagy valóságosan hamisat mondani. Ha ezt jól figyelembe vesszük, talán sok haszontalan időtöltéstől és vitától ment meg bennünket, és nagyon lerövidíti a valóságos és igaz tudás keresésében femerülő zavarainkat és tévelygéseinket.

IX. FEJEZET

HÁRMAS TUDÁSUNK A LÉTEZÉSRŐL

1. §. *Az általános és biztos kijelentések nem illetik a létezést*

Mindeddig csak a dolgok lényegeit vizsgáltuk, amelyek, mint elvont ideák, gondolatilag ki vannak emelve az egyedi létezésből (mert az elmének sajátos működése, hogy elvonatkoztatás közben az ideát kizárólag értelembeli létezésében tekinti), így belőlük a valóságos létre nézve semmiféle tudást nem meríthetünk. Itt közbevetőleg észlelhetjük, hogy az egyetemes kijelentések, amelyeknek igazságáról vagy hamisságáról biztos tudásunk lehet, a létezést nem illetik; továbbá hogy mindazok az egyedi állítások vagy tagadások, amelyek nem lennének bizonyosak, ha általánosítanánk őket, csak a létezésre vonatkoznak, a csupán létező dolgokban levő esetleges ideaegyesítéseket vagy ideaszétválasztásokat jelentik ki, amelyeknek a maguk elvont természetében nincsen semmiféle ismeretes, szükségszerű egységük vagy összeférhetetlenségük.

2. §. *A létezés háromféle ismerete*

De a kijelentések természetének és az állítások különböző módjainak bővebb vizsgálatát későbbre halasztva, menjünk át most a dolgok létezéséről való tudásunknak kutatására és annak vizsgálatára, hogy e tudáshoz miképpen jutunk. Azt mondom tehát, hogy saját létezésünkről intuitív módon, Isten létezéséről bizonyítás útján és egyéb dolgok létezéséről érzékelés révén veszünk tudomást.

3. §. *Saját létezésünkről való tudásunk intuitív*

Ami saját létünket illeti, ezt oly világosan és oly biztossággal vesszük észre, hogy sem nem szükséges, sem nem lehetséges bizonyítani. Mert semmi sem lehet számunkra saját létezésünknél evidensebb. Gondolkodom, okoskodom, gyönyört és fájdalmat érzek, lehet ezek közül nekem bármelyik is evidensebb, mint a saját létem? Ha kételkedem minden más dologban, maga ez a kételkedés véteti velem észre saját létezésemet, és nem tűri meg, hogy ebben kételkedjem. Mert ha tudom, hogy fájdalmat érzek, világos, hogy ugyanolyan bizonyos az észrevevésem saját létezésemről, mint az általam érzett fájdalom létezéséről. Ha tudom, hogy kételkedem, ugyanolyan biztos észrevevésem van a kételkedőnek létéről, mint arról a gondolatról, amelyet kételynek nevezek. Tehát a tapasztalat győz meg arról, hogy saját létezésünkről intuitív tudásunk, és arról, hogy vagyunk, tévedhetetlen belső észrevevésünk van. Az érzékelés, okoskodás vagy gondolkodás minden aktusában saját létünkre eszmélünk, és ebben a dologban nem vagyunk híjával a bizonyosság legmagasabb fokának sem.

X. FEJEZET
TUDÁSUNK ISTEN LÉTEZÉSÉRŐL

1. §. *Képesek vagyunk annak biztos tudására, hogy Isten van*

Igaz, hogy Isten nem adott nekünk velünkszületett ideát önmagáról; igaz, hogy nem pecsételt rá elméinkre eredeti bejegyzéseket, amelyekről létét leolvashatnánk. Azonban ellátott bennünket elménkben rejtőző olyan képességekkel, amelyek folytán nem maradtunk róla való tanúbizonyság nélkül. Mert van bennünk érzék, észre-

vevés és ész, és nem vagyunk Istenről való világos biznyítékok híján addig, amíg önmagunkról számot tudunk adni magunknak. Igazság szerint nem is panaszkodhatunk ez irányban való tudatlanságunk miatt, amikor Isten bőségesen ellátott bennünket mindazokkal az eszközökkel, amelyeknek segítségével felfedezhetjük és megismerhetjük, amennyiben ez létünk céljához és boldogságunk hatalmas érdekében szükséges. De bár ez az ész felfedezte igazságok legnyilvánvalóbbja, és bár evidens volta, ha nem tévedek, egyenlő a matematikai bizonyossággal, mégis gondolkodásba és figyelembe kerül; és az elmének szabályszerűen kell azt levezetnie intuitív tudásunk bizonyos adataiból, máskülönben ugyanolyan bizonytalanok és tudatlanok volnánk ebben is, mint más kijelentésekben, amelyek magukban véve világosan bizonyíthatók. Annak kimutatására tehát, hogy képesek vagyunk tudni, vagyis bizonyosnak lenni abban, hogy van Isten, és hogy miképpen jutunk hozzá ehhez a bizonyossághoz, azt gondolom, nem kell messzebb mennünk önmagunknál és a saját létünkről való kétségtelen tudásunknál.

2. §. *Az ember tudja, hogy ő van*

Gondolom, az nem kérdéses, hogy az embernek saját létéről világos ideája van. Bizonyosan tudja, hogy létezik és hogy ő valami. Aki kétségbe vonja, vajon ő valami-e vagy nem, ahhoz nem beszélek, egészen úgy, amint nem érvelnék a puszta semmivel, avagy nem próbálnék meggyőzni egy nem-valóságot arról, hogy ő valami. Ha valaki már annyira szkeptikusnak mutatja magát, hogy a saját létét is tagadja (mert ebben valóságosan kételkedni nyilvánvalóan lehetetlen), hagyjuk őt, hadd élvezze abbeli boldogságát, hogy ő semmi, amíg az éhség vagy valami más fájdalom meg nem győzi az ellenkezőről. Úgy vélem tehát, hogy ezt olyan igazságnak vehetem, amelyre vonatkozóan minden egyes ember biztos tudása jótáll olyan értelemben, hogy a kételkedés szabadsága arra már nem terjed ki, hogy ő valami, ami ténylegesen létezik.

3. §. *Azt is tudja, hogy a semmi nem alkothat valami létezőt, tehát van valami, ami örökkévaló*

Ezenkívül az ember intuitív bizonyossággal tudja, hogy a puszta semmi nem képes valóságos lényt alkotni, ugyanúgy, mint ahogyan az a semmi nem lehet egyenlő két derékszöggel. Ha valaki nem tudja hogy a nem-valóság, vagyis minden levés hiánya, nem lehet egyenlő két derékszöggel, lehetetlen, hogy Euklidés bármelyik bizonyítását

is tudja. Ha tehát tudjuk, hogy van bizonyos valóságos lény és hogy a nem-valóság nem hozhat létre semmiféle valóságos lényt, akkor evidens bizonyítás az, hogy öröktől fogva volt valami. Mert ami nem öröktől fogva volt, annak kezdete volt. És aminek kezdete volt, azt más valaminek kellett létrehoznia.

4. §. *Ennek az örökkévaló lénynek a leghatalmasabbnak kell lennie*

Azután világos, hogy ami létét és kezdetét valami mástól nyerte, annak minden benne levő és hozzá tartozó része is szükségképpen másból jő. Minden benne levő erőt szükségképpen ugyanabból a forrásból kapott, ugyanannak köszönhet. Minden levőnek ez az örök forrása, tehát szükségképpen minden erőnek is szükségképpeni eredete és forrása. Így tehát ennek az örökkévaló lénynek a leghatalmasabbnak is kell lennie.

5. §. *És a legtöbbet tudónak*

Továbbá az ember észrevevést és tudást talál magában. Tehát egy lépéssel előbbre jutottunk. Most már bizonyosak vagyunk abban, hogy nemcsak valamely lény, hanem bizonyos értelmes, megismerő lény van a világon.

Volt tehát egy idő, amikor még nem volt megismerő lény, amikor a tudás elkezdődött; vagy pedig egy megismerő lény is öröktől fogva volt. Ha erre azt mondják, hogy volt olyan idő, mikor egyetlen lénynek sem volt semmi tudása, amikor az az örökkévaló lény is minden értelem nélkül volt, akkor ezt válaszolom: ez esetben lehetetlen, hogy valaha is bárminő tudás lett volna. Ugyanolyan lehetetlen az, hogy teljesen tudásmentes, vakon, minden észrevevés nélkül működő dolgok megismerő lényt hozzanak létre, mint amilyen lehetetlen az, hogy egy háromszög két derékszögnél nagyobbra növessze szögeinek összegét. Mert éppen olyan összeférhetetlen az érzéketlen anyag ideájával az, hogy érzéket, észrevevést és tudást helyezzen önmagába, mint amilyen összeférhetetlen a háromszög ideájával az, hogy két derékszögnél nagyobb összegű szögeket helyezzen el önmagában.

6. §. *Tehát Istennek kell lennie*

Tehát önmagunknak és a saját alkatunkban kétségbevonhatatlanul megtaláltaknak vizsgálatából kiindulva eszünk annak a bizonyos és evidens igazságnak ismeretére vezet, hogy van egy örökkévaló,

leghatalmasabb és legtöbbet tudó lény. Hogy valaki őt Istennek akarja-e nevezni vagy nem, annak nincs fontossága. A dolog maga evidens, és ebből az ideából, ha kellőképpen vizsgáljuk, könnyű levezetni mindazokat a többi attribútumokat, amelyeket ennek az örökkévaló lénynek kell tulajdonítanunk. Ha azonban mégis akadna olyan esztelenül gőgös valaki, aki feltételezné, hogy csak az ember a tudó és a bölcs, és mégis merő tudatlanság és véletlen terméke, s hogy a világegyetem többi része is csupán vaktában működik, annak átadom ezt a Cicerótól származó nagyon ésszerű és hathatós megrovást, hogy szabad óráiban olvasgassa. „Lehet-e az emberre nézve valami ostobábban gőgös és hozzá nem illő, mint azt gondolni, hogy elméje és értelme van, de rajta kívül az egész világegyetemben semmi ilyesmi nincs? Vagy hogy azokat a dolgokat, amelyeket eszének minden megfeszítésével is alig tud megérteni, egyáltalán minden ész híján mozgatják és irányítják?" (Quid est enim verius, quam neminem esse opportere tam stulte arrogantem, ut in se mentem et rationem putet inesse, in coelo mundoque non putet? Aut ea quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet?)

Abból, amit mondottunk, számomra világos, hogy Isten létéről bizonyosabb tudásunk van, mint bármiről, amit érzékeink nem közvetlenül fedeznek fel nekünk. Sőt, azt hiszem, mondhatom, hogy bizonyosabban tudjuk Isten létét, mint azt, hogy egyáltalán van bármi egyéb rajtunk kívül. Mikor azt mondom, tudjuk, ezt úgy értem, hogy van számunkra ilyen hozzáférhető tudás, amelyet el nem téveszthetünk, ha elménk figyelmét erre éppúgy alkalmazzuk, mint ezt más kutatások esetében szoktuk.

7. §. *A legtökéletesebb lényről való ideánk nem az egyetlen istenbizonyíték*

Hogy a legtökéletesebb lény ideája, amelyet az ember elméjében ki tud alakítani, mennyiben bizonyítja vagy nem bizonyítja Isten létét, azt itt nem vizsgálom. Mert az emberek különböző alkata, gondolataik illeszkedése szerint ugyanannak az igazságnak megerősítésében bizonyos érvek jobban hatnak az egyikre, más érvek másokra. Mégis, gondolom, annyit mondhatok, hogy az igazság megállapításának és az ateisták elhallgattatásának helytelen módja egy ilyen fontos kérdés teljes súlyát erre az egyetlen alapra tenni, és az istenség egyetlen bizonyítékának azt tekinteni, hogy némely embernek elméjében megvan az Isten ideája (mert evidens, hogy némely emberben nincs meg, másokban rosszabb, mintha nem

volna, és a legtöbb elmében nagyon különböző). És helytelen ennek a kedvenc felfedezésnek túlságos dédelgetéséből félredobni vagy legalább lehetőleg érvényteleníteni minden más érvet, megtiltani, hogy azokra a gyengéknek vagy félrevezetőknek vélt bizonyítékokra hallgassunk, amelyeket saját létünk és a világegyetem érzékelhető részei oly világosan és oly meggyőző erővel kínálnak gondolkodásunknak, hogy megfontolt embernek szinte lehetetlen kitérni előlük. Ugyanis oly világos és oly bizonyos igazságnak ítélem, amilyen csak lehetséges, hogy Isten láthatatlan dolgai világosan láthatók a világ teremtéséből, megérthetők az alkotott dolgokból — még örök hatalma és istensége is. És bár saját lényünk, amint megmutattam, evidens és elvitathatatlan bizonyítékot szolgáltat nekünk az istenségről, és azt hiszem, senki sem térhet ki annak meggyőző ereje elől, ha legalább annyi gonddal figyel rá, mint bármely más bizonyításra — mégis, minthogy ez olyan alapvető igazság, és következményeitől függ minden vallás és igazi erkölcs, nem kételkedem abban, hogy olvasóim megbocsátanak, ha egyes részeiben még egyszer átveszem ezt az érvet és kissé bővebben foglalkozom vele.

8. §. *Összefoglalás. Valami az örökkévalóságról*

Nincs evidensebb igazság, mint az, hogy valaminek kell öröktől fogva lennie. Sohasem hallottam olyan ésszerűtlen emberről, vagy olyanról, aki feltételezni tudna egy annyira nyilvánvaló ellentmondást, mint amilyen az, hogy volt idő, amikor nem volt egyáltalán semmi. Mert minden képtelenségek közül a legnagyobb azt képzelni, hogy a tiszta semmi, a minden lénynek tökéletes tagadása és hiánya valaha is valóságos létezést hozhatott volna létre.

Minthogy tehát minden eszes teremtményre nézve elkerülhetetlen az a következtetés, hogy valami öröktől fogva létezik, nézzük meg most, miféle dolognak kell ennek lennie.

9. §. *Kétféle lény: gondolkodó és nem-gondolkodó*

A világon csak kétféle lény van, amelyeket az ember ismer vagy felfog.

Először: tisztán anyagiak, érzékek, észrevevés, gondolat nélkül valók, mint a levágott szakállszőr, vagy a körmeink hulladéka.

Másodszor: érző, gondolkodó, észrevevő lények, amilyenek magunk is vagyunk. Ezeket, ha úgy tetszik, ezentúl gondolkodó és nem-gondolkodó lényeknek nevezzük. Jelen szándékunkra, ha

egyébre nem is, ezek talán jobb kifejezések, mint anyagi és anyagtalan.

10. §. *Nem-gondolkodó lény nem hozhat létre gondolkodó lényt*

Ha tehát lennie kell valami örökkévalónak, lássuk, miféle lénynek kell lennie. Az ész számára azonnal szembeszökő, hogy gondolkodó lénynek kell lennie. Mert éppoly lehetetlen felfogni azt, hogy a puszta és nem-gondolkodó anyag gondolkodó értelmes lényt hozzon létre, mint azt, hogy a semmi önmagából anyagot hozzon létre. Tegyük fel, hogy valamely anyagdarab, akár nagy, akár kicsi, de örökkévaló; azt találjuk, hogy magában véve nem képes semmit sem létrehozni. Tegyük fel pl., hogy a legelső kavics, amire rátalálunk, örökkévaló szoros egység és részei nyugalomban, erősen egyesítve vannak. Ha nem volna semmi más lény a világon, nem kellene-e örökké így maradnia, mint halott és tétlen darab? Elgondolható-e, hogy mozgást adjon önmagához, amikor tisztára anyag, vagy hogy létrehozzon valamit? Az anyag saját erejéből még csak mozgást sem tud önmagában kelteni. Mozgásának vagy szintén öröktől fogva benne kell lennie, vagy pedig annak valami más, az anyagnál hatalmasabb lénytől kell erednie és az anyaghoz hozzáadódnia. Az anyagnak ugyanis, amint ez világos, nincs hatalma arra, hogy mozgást keltsen önmagában. De tegyük fel, hogy a mozgás is örökkévaló. Azonban az anyag — nem-gondolkodó anyag és mozgás —, bármilyen alakbeli és térfogatbeli változásokat okozhat is, sohasem hozhat létre gondolatot. A tudás még mindig olyan messze lesz attól, amit az anyag és a mozgás létrehozhat, mint amilyen távol van az anyag attól, amit a semmi vagy a nem-valóság hozhat létre. És mindenkinek saját gondolkodására hivatkozom, vajon nem ugyanolyan könnyű-e felfognia a semmiből keletkező anyagot, mint a tisztán anyagból akkor keletkező gondolatot, amikor még előzőleg nem volt olyasmi, mint a gondolat vagy értelmes lény? Osszuk fel az anyagot olyan kis részekre, amilyenekre csak akarjuk (amit hajlandók vagyunk egy bizonyos szellemiesítésnek képzelni, mintha ezzel gondolkodó lényt csinálnánk belőle), változtassuk az alakját, a mozgását, amennyire csak akarjuk, legyen az gömb, kocka, kúp, hasáb, henger stb., amelyeknek átmérője csak egy gry-nek[7] 1 000 000-od része, az nem fog másképpen hatni a vele

[7] Egy *gry* tizedrésze egy vonalnak, egy vonal tizedrésze egy inch-nek, egy inch tizedrésze egy ún. filozófiai lábnak, egy filozófiai láb harmadrésze egy olyan inga hosszának, amelynek lengései a 45. szélességi fokon egy másodpercnyi idővel, vagyis egy perc hatvanad részével egyenlők. Szándékosan használtam itt ezt a tizedes felosztású mértéket és részeit, nevüket is megadva, mert azt hiszem, hogy általában alkalmas volna ezt közös mértékül használni a tudósok világában.

arányos tömegű más testekre, mint az egy inch-nyi vagy egy lábnyi átmérőjű. És ugyanoly ésszerűen várhatjuk, hogy nagy anyagdarabok termeljenek érzéket, gondolkodást és tudást bizonyos alakú összetételeik és mozgásaik révén, mint a bárhol is meglevő legkisebb anyagdarabok. Éppen úgy ütik, lökik egymást és éppúgy ellenállnak egymásnak, mint a nagyobbak, és egyebet nem is tudnak tenni. Ha tehát semmit sem tételezünk fel legelsőnek vagy örökkévalónak, az anyag soha el nem kezdődhetik. Ha mozgás nélküli puszta anyagot tételezünk örökkévalónak, a mozgás sohasem kezdődhet meg. Ha anyagot és mozgást tételezünk fel elsőnek vagy örökkévalónak, a gondolat nem kezdődhet el soha. Mert az felfoghatatlan, hogy az anyag akár mozgással, akár anélkül, eredetileg önmagában és önmagától érzéket, észrevevést és tudást tartalmazzon, amint ebből evidens, hogy akkor az érzék, észrevevés és tudás az anyagtól és annak minden részecskéjétől öröktől fogva elválaszthatatlan sajátosság volna. Nem is téve hozzá, hogy bár a mi anyagról való általános vagy fajlagos fogalmunk úgy beszéltet bennünket az anyagról, mint egyetlen dologról, de valóságosan az anyag nem egyetlen egyedi dolog, sem pedig nincsen olyasmi, mint egyetlen anyagi létező vagy egyetlenegy test, amelyet ismerünk vagy felfoghatunk. Ha tehát az anyag volna az örökkévaló első gondolkodó lény, akkor nem egyetlenegy végtelen gondolkodó lény volna, hanem végtelen sok örökkévaló, egymástól független, határolt erejű és elkülönített gondolkodású, véges gondolkodó lény, amelyek sohasem tudnák azt a harmóniát és szépséget létrehozni, amelyet a természetben találunk. Ha tehát bármi is az első örökkévaló lény, annak szükségképpen gondolkodónak kell lennie. És bármi is az első minden dolgok közül, annak szükségképpen tartalmaznia és ténylegesen birtokolnia kell legalábbis azokat a tökéletességeket, amelyek utána valaha is lesznek. Nem adhat másnak olyan tökéletességet, ami benne nincs vagy ténylegesen önmagában, vagy legalább magasabb fokon. Ebből szükségképpen következik, hogy az első örökkévaló lény nem lehet anyag.

11. §. *Tehát volt egy örök gondolkodó lény*

Ha tehát evidens, hogy valaminek szükségszerűen öröktől fogva lennie kell, ugyanolyan evidens az is, hogy ennek a valaminek gondolkodó lénynek kell lennie. Mert ugyanoly lehetetlen, hogy nem gondolkodó anyag gondolkodó lényt termeljen, mint az, hogy a semmi, azaz minden levőnek tagadása, pozitív levőt vagy anyagot termeljen.

12. §. *Az örök gondolkodó lény attribútumai*

Egy örök elme szükségszerű létének ez a felfedezése eléggé elvezet bennünket Isten ismeretéhez, mert ebből az következik, hogy minden megismerő lénynek, amelynek kezdete van, tőle kell függenie, és tudásának nem lehet más módja, s erejének más hatásköre, mint amit ő ad nekik. Ha tehát ezeket ő alkotta, akkor e világegyetemnek kevésbé kiváló példányait is, az összes élettelen lényeket is ő alkotta, amelyekből mindentudása, hatalma és gondviselése megállapítható és minden más tulajdonsága szükségképpen következik. Mégis a jobb megvilágítás kedvéért lássuk, hogy a fentiek ellen miféle kétségek támaszthatók .

13. §. *Vajon az örök elme lehetne-e szintén anyagi vagy nem*

Mindenekelőtt talán azt mondják majd, hogy bár amennyire csak bizonyítás világossá teheti, annyira világos az, hogy lennie kell egy örökkévaló lénynek, és hogy ennek a lénynek tudónak is kell lennie, ebből mégsem következik, hogy ez a gondolkodó lény ne lehetne anyagi is. Jól van. De ebből még mindig az következik, hogy van Isten. Mert ha van egy örökkévaló, mindentudó, mindenható lény, akkor bizonyos, hogy van Isten, akár anyaginak képzeljük ezt a lényt, akár nem. De azt gondolom, hogy éppen ebben rejlik ama feltevés veszélye és megtévesztő volta. Minthogy nincs mód annak bizonyítását elhárítani, hogy van egy örökkévaló és tudó lény, az anyaghoz húzó emberek készségesen elismernék, hogy ez a tudó lény anyagi. Itt aztán kicsúszni engedik elméjükből vagy beszédükből az örökkévaló tudó lény szükségszerű létének bizonyítását, és úgy érvelnek, hogy minden anyag, és így tagadják Istent, vagyis az örökkévaló gondolkodó lényt. Ezzel pedig oly távol kerülnek hipotézisük megalapozásától, hogy lerombolják. Mert ha véleményük szerint lehetséges örök anyag örök gondolkodó lény nélkül, akkor nyilvánvalóan elválasztják az anyagot és a gondolkodást, nem tételezik fel azoknak egymással való szükségszerű kapcsolatát, és így megállapítják egy örök szellem szükségszerűségét, de nem az anyagét, mert már bebizonyították, hogy elkerülhetetlenül el kell fogadni egy örökkévaló gondolkodó lénynek a létét. Nos, ha a gondolkodás és az anyag elválaszthatók, akkor az anyag örökkévaló léte nem következik egy gondolkodó lény örökkévaló létéből és így hiábavaló feltételezés marad.

14. §. *Nem anyagi azért, mert az anyagnak nem minden része gondolkodó*

De most lássuk, hogyan győzhetik meg magukat és másokat arról, hogy az örökkévaló gondolkodó lény anyagi.

Először: azt szeretném megkérdezni tőlük, vajon úgy képzelik-e, hogy minden anyag, az anyagnak minden részecskéje gondolkodik? Azt hiszem, ezt alig fogják mondani, mert akkor ugyanannyi örökkévaló gondolkodó lény lenne, ahány része csak van az anyagnak, és így végtelen sok isten volna. És mégis, ha nem ismerik el az anyagról mint anyagról, vagyis az anyag minden részecskéjéről, hogy az ugyanannyira gondolkodó, mint amennyire kiterjedt, akkor éppen olyan nehéz lesz saját eszükkel elfogadtatniuk a gondolkodó lénynek nem-gondolkodó részecskékből való keletkezését, mint a kiterjedt lénynek kiterjedés nélküli részecskékből való keletkezését, ha szabad így beszélnem.

15. §. *Mert az anyagnak csupán egy része nem lehet gondolkodó*

Másodszor: ha nem minden anyag gondolkodik, akkor azt kérdezem, van-e csak egyetlenegy atom is, amely gondolkozik? Ebben ugyanannyi képtelenség van, mint a másikban. Mert akkor ennek az egyetlen anyagatomnak kell örökkévalónak vagy nem-örökkévalónak lennie. Ha egyedül ez örökkévaló, akkor egyedül ez alkotta a többi anyagot gondolkodásának vagy akaratának erejével. És így az anyagnak egy hatalmas gondolatból való teremtődése előtt állunk, s éppen ez az, amitől a materialisták visszariadnak. Mert ha egyetlenegy gondolkodó atomot tételeznek fel, amely a többi anyagot létrehozta, akkor annak az egyetlen atomnak ezt az elsőbbségét egyedül a gondolkodásnak, ennek az egyetlen feltételezett különbségnek javára kell írniuk. De ha ezt bármi más, számunkra felfoghatatlan dologból származtatják, akkor annak még mindig teremtésnek kell lennie; és akkor fel kell adniuk nagy maximájukat: Ex nihilo nihil fit. Ha azt mondják, hogy a többi anyag is éppen olyan örökkévaló, mint ez a gondolkodó atom, akkor már mondhatnak bármit tetszés szerint, ha még olyan képtelent is. Mert minden anyagot örökkévalónak feltételezni és egy parányi részt tudásban és hatalomban mégis valamennyi fölé helyezni, az ilyen hipotézisalkotásban az ésszerűségnek legkisebb látszata sincsen. Minden anyagrészecske mint anyag ugyanolyan formákra és mozgásokra képes, mint akármelyik másik, és én felhívok bárkit, próbáljon meg gondolatban hozzáadni bármi más többletet az egyikhez a másikhoz arányítva.

16. §. *Mert nem-gondolkodó anyagok rendszere nem lehet gondolkodó*

Harmadszor: ha tehát sem egyetlen sajátos atom nem lehet az az örökkévaló gondolkodó lény, sem az összes anyag mint anyag, azaz minden anyagrészecske sem lehet az, akkor csak egy marad hátra, az, hogy bizonyos kellő módon összerakott anyagrendszer ez a gondolkodó örökkévaló lény. Úgy képzelem, hogy ez az eszme, amelyet leginkább hajlandók Istenről maguknak megalakítani azok az emberek, akik őt anyagi lénynek szeretnék tekinteni, amint ezt leginkább a saját magukra és más emberekre vonatkozó szokásos felfogásuk sugalmazza nekik, minthogy ők önmagukat és embertársaikat anyagi gondolkodó lényeknek tekintik. De ez az elképzelés, bár természetesebb a másiknál, nem kevésbé képtelen. Mert feltételezni azt, hogy az örökkévaló gondolkodó lény nem egyéb, mint olyan anyagrészecskék összessége, amelyek egyenként mind gondolkodás nélkül valók, annyi mint annak az örökkévaló lénynek minden bölcsességét és tudását csak a részek egymás mellé rakottságának tulajdonítani, ennél pedig semmi sem lehet képtelenebb. Mert akárhogyan teszünk is össze nem-gondolkodó anyagrészecskéket, ezzel semmi egyebet nem adhatunk hozzájuk, mint új elhelyezkedési viszonyokat, s lehetetlen, hogy ez gondolkodást és tudást ébresszen bennük.

17. §. *Vajon ez a testi rendszer mozgásban van, vagy nyugalomban?*

Menjünk tovább. Ennek a testrendszernek vagy minden része nyugalomban van, vagy van részeinek bizonyos mozgása, és ebben áll a gondolkodása. Ha tökéletes nyugalomban van, akkor csak tehetetlen darab, s így nincsen semmi kiváltsága egy atommal szemben.

Ha részeinek mozgásától függ a gondolkodása, akkor abban minden gondolatnak elkerülhetetlenül esetlegesnek és határoltnak kell lennie, mert minden részecske, amely mozgással okoz gondolatot, magában véve gondolat nélkül való, tehát nem szabályozhatja saját mozgásait; még kevésbé szabályozhatja azokat az egésznek gondolata, mert ez a gondolat nem oka a mozgásnak (akkor ugyanis meg kellene azt előznie és így nélküle is meg kellene lennie), hanem annak pusztán következménye. Ezzel pedig szabadság, hatalom, választás, minden eszes és bölcs gondolkodás vagy cselekedet teljesen ki van küszöbölve. Az ilyen gondolkodó lény tehát nem volna sem jobb, sem bölcsebb a merő vak anyagnál. Mert feloldani mindent a vak anyag véletlen, vezetetlen tevékenységében, vagy a

vak anyag vezetetlen mozgásaitól függő gondolatban, egy és ugyanaz a dolog; hogy ne is említsük az ilyen részek mozgásától függő gondolatok és tudás szűkösségét. De nincs szükségünk e hipotézisben rejlő több képtelenség és lehetetlenség felsorolására (bármennyire telve is van ilyenekkel), elég ez, amelyet felemlítettünk. Mert mondjuk, hogy ez a gondolkodó rendszer a világegyetem anyagának akár egésze, akár része, lehetetlen, hogy bármelyik részecske tudna akár a saját mozgásáról, akár bármelyik másikéról, vagy hogy az egész tudna minden egyes részecske mozgásáról és így szabályozná a saját gondolatait, illetve mozgásait, vagy hogy egyáltalán valóban volna az ilyen mozgásból eredő gondolata.

18. §. *Az anyag nem lehet együttesen örökkévaló egy örökkévaló elmével*

Mások az anyagot örökkévalónak tartják mindamellett, hogy elismernek egy örökkévaló, gondolkodó, anyagtalan lényt. Bár ez a gondolat nem veti el Isten létét, mégis, minthogy tagadja egyik, éspedig legelső nagy művét, a teremtést, foglalkozzunk kissé vele. Az anyagot örökkévalónak kell venni. Miért? Mert nem tudjuk felfogni, miképpen lehetett azt semmiből alkotni? Akkor mért nem gondoljuk saját magunkat is örökkévalónak? Talán azt felelik erre, azért, mert húsz vagy negyven évvel ezelőtt kezdtünk el lenni. De ha megkérdezem, ki az az én, az a valaki, aki akkor elkezdett lenni, ezt alig lehet megmondani. Az anyag, amelyből alkotva vagyunk, nem akkor kezdődött. Ha ugyanis akkor kezdődött volna, nem lenne örök. Csak az kezdődött, hogy olyan módon és formában tevődjék össze, amelyben testünket alkotja. Azonban a részecskéknek ez az alkata mégsem az a valaki, nem az a gondolkodó valami, aki vagyok (most ugyanis olyan valakihez beszélek, aki elismer egy örökkévaló, anyagtalan, gondolkodó lényt, de a nem-gondolkodó anyagot is örökkévalónak tartja); tehát mikor kezdődött az a gondolkodó dolog? Ha sohasem kezdődött, akkor én öröktől fogva gondolkodó dolog vagyok. Ennek a képtelenségét nem kell bizonygatnom, amíg nem találkozom valakivel, aki olyan értelmetlen, hogy magáévá teszi. Aki tehát megengedheti, hogy egy gondolkodó lény semmiből keletkezzék (ahogy ennek lennie kell minden dologgal, ami nem örökkévaló), akkor miért nem engedheti meg annak lehetőségét is, hogy ugyanazzal a hatalommal egy anyagi lény is keletkezzék semmiből? Talán azért, mert tapasztalata van az egyikről és nincs a másikról? Ha jól megfontoljuk, a szellem teremtéséhez nem kevesebb hatalomra lesz szükség, mint amennyi az anyag terem-

téséhez kell. Sőt, ha talán megszabadulnánk a közkeletű eszméktől és odáig emelnénk gondolatainkat, ameddig csak elérnek, a dolgoknak szorosabb szemléletéig, valami halvány és látszatos fogalma felé jutnánk annak, miképpen lehetett kezdetben az anyagot megalkotni, és annak az örökkévaló lénynek hatalmából hogyan kezdhetett el az lenni. De szellemnek adni kezdetet és létet, ezt ama mindenható hatalom részéről még inkább megfoghatatlannak találnánk. Hanem ez talán nagyon is messze vezetne bennünket azoktól az eszméktől, amelyekre a mai világban a filozófia épül, és nem volna megbocsátható oly messze távolodnunk tőlük, vagy azt kutatnunk, amennyiben erre maga a nyelvtan jogosít, hogy vajon a közönségesen elfogadott nézet ama teremtés ellen szól-e; különösen ezen a helyen, ahol az elfogadott tan elég jól szolgálja azt, hogy ha a teremtést, azaz bárminek (szubsztanciának) a semmiből való kezdődését egyszer elfogadtuk, akkor — magát a teremtőt kivéve — minden egyébnek teremtése ugyanazzal a könnyűséggel feltételezhető.

19. §. *Ellenvetés: teremtés a semmiből*

De azt fogják kérdezni, vajon nem lehetetlenség-e valamely dolognak a semmiből való megalkotását elfogadni, ha nem vagyunk képesek felfogni? Azt válaszolom: Nem. 1. Mert nem ésszerű tagadni egy végtelen lény hatalmát csak azért, mert műveleteit nem vagyunk képesek megérteni. Más hatásokat ezen az alapon nem tagadunk csak azért, mert nem tudjuk felfogni keletkezésük módját. Nem tudjuk felfogni, miképpen lehetséges, hogy valamely testet más hozzon mozgásba, mint testtől származó lökés. És ez mégsem elégséges ok ahhoz, hogy ezt a lehetőséget megtagadjuk, annak az állandó tapasztalatnak ellenére, amellyel erre vonatkozóan találkozunk minden szándékos mozgásunk alkalmával saját magunkban. Ezek csupán saját elménk szabad tevékenysége vagy gondolata révén jönnek létre bennünk, s nem származnak, nem is származhatnak a vak anyag mozgásának testünkre gyakorolt vagy testünkben végbemenő lökéseiből, avagy meghatározó erejéből, mert akkor nem volna hatalmunkban, hogy választásunk szerint változtassunk rajta. Például, jobbkezem ír, miközben a balkezem nyugszik. Mi okozza a nyugalmat az egyikben és a mozgást a másikban? Semmi egyéb, mint az akaratom, elmémnek egy gondolata. Csak gondolatomnak kell megváltoznia és a jobbkezem nyugszik s a balkezem mozog. Ez tagadhatatlan tény. Magyarázzuk meg ezt, tegyük érthetővé, és a következő lépés a teremtés megértése lesz. Az életszellemek mozgásának új utasítást adni, amit né-

melyek a szándékos mozgás magyarázatául használnak, ez nem deríti fel a nehézséget egyetlen jottányival sem. Mert a mozgás meghatározásán változtatni ebben az esetben sem könnyebb, sem kevesebb, mint megadni a mozgást magát. Ennek az életszellemeknek adott újabb meghatározásnak ugyanis vagy közvetlenül a gondolatból kell származnia, vagy valamely más testből, amely előzőleg nem volt az útjában és most a gondolat révén odakerül, mozgását tehát a gondolatnak köszöni. A szándékos mozgás mindkét esetben éppen olyan érthetetlen marad, mint volt. Mindent a mi szűkös képességeink kereteibe szorítani és lehetetlennek tartani minden oly dolog megtevését, amelynek cselekvésmódja kívül esik megértésünk határain — ez önmagunk túlértékelése. Annyi ez, mint megértésünket végtelenné vagy Istent végessé tenni, ha azt, amit ő tehet, arra korlátozzuk, amit belőle felfoghatunk. Ha nem tudjuk megérteni saját véges elménk műveleteit, azt a bennünk levő gondolkodó valóságot, akkor ne ütközzünk meg azon, hogy nem tudjuk megérteni annak az örökkévaló végtelen elmének műveleteit, aki mindeneket alkotott, kormányoz, és akit az egek ege sem foghat be.

XI. FEJEZET

TUDÁSUNK EGYÉB DOLGOK LÉTEZÉSÉRŐL

1. §. *Más véges lények létezéséről csak tényleges érzéklés útján tudhatunk*

Saját létezésünkről intuíció útján tudunk. Isten létezését, amint kimutattuk, az ész világosan megismerteti velünk.

Minden más dolog létének ismeretéhez csakis érzékelés útján juthatunk. Mert a valóságos létezésnek nincs semmiféle szükségszerű kapcsolata az ember emlékezetében levő semmiféle ideával, se Isten létén kívül semmiféle más létezésnek nincs szükségszerű kapcsolata valamely egyes ember létezésével; az egyedi ember csak akkor tudhatja bármely más dolog létezését, ha az ténylegesen hatást gyakorol reá és észrevételeti magát vele. Mert az, hogy valaminek az ideája elménkben van, nem bizonyítja jobban annak a dolognak létét, mint amennyire egy ember képe bizonyítja az illetőnek e világon való létét, vagy amennyire egy álomlátás igaz történetet mond.

2. §. *Példa: e papír fehérsége*

Tehát az ideáknak kívülről való tényleges befogadása az, ami figyelmeztet bennünket más dolgoknak létezésére és tudatja velünk, hogy ugyanakkor valami van rajtunk kívül, amely ezt az ideát bennünk okozza, bár talán sem nem tudjuk, sem meg nem gondoljuk, hogy miképpen; mert nem von le semmit érzékeink és a rajtuk keresztül nyert ideáink bizonyosságából az, hogy nem tudjuk keletkezésük módját. Mialatt ezt írom, a papírnak szememre gyakorolt hatásából nyerem azt az ideát, amelyet, bármely tárgy okozza is, fehérnek nevezek. Ezzel ismerem meg, hogy az a tulajdonság vagy járulék (ti. aminek szemem előtt való megjelenése mindig előidézi ezt az ideát) valósággal van, és rajtam kívül van léte. Erről pedig a lehetséges legnagyobb megbizonyosodásom, amelyet csak képességeimmel elérhetek, a szememnek tanúbizonysága; a szemem ennek a dolognak sajátképpeni és egyetlen megítélője. Igazam van, ha ebben a tanúbizonyságban bízom, mint olyanban, amely annyira bizonyos, hogy miközben írok, éppúgy nem kételkedhetem abban, hogy fehéret és feketét látok és hogy valami valósággal létezik, ami bennem ezt az érzetet okozza, mint abban, hogy írok és mozgatom a kezemet. Ez akkora bizonyosság, amekkorára csak az emberi természet képes bárminek létezését illetőleg, kivéve az ember saját énjének és Istennek létét.

3. §. *Bár ez az érzéki észlelés nem oly biztos, mint a bizonyítás, mégis tudásnak nevezhető, és bizonyítja a dolgoknak rajtunk kívül való létét*

A rajtunk kívül létező dolgoknak érzékeink révén történő tudomásulvétele, ha nem is olyan bizonyos, mint intuitív tudásunk vagy észbeli levezetéseink, amelyeket saját elménk világos elvont ideáin végezünk, mégis olyan bizonyosság, amely megérdemli a tudás nevet. Ha meggyőződünk arról, hogy képességeink helyesen működnek, helyesen tájékoztatnak bennünket azoknak a tárgyaknak létezéséről, amelyek hatnak rájuk, ezt nem vehetjük rosszul megalapozott bizakodásnak. Mert komolyan senki sem lehet, gondolom, annyira szkeptikus, hogy bizonytalanságban éljen a látott és érzett tárgyak létezésére vonatkozólag. Legalábbis az, aki ennyire tud kételkedni (bármiképpen álljon is saját gondolataival), sohasem kerülhet vitába velem, mert sohasem lehet bizonyos abban, hogy vajon ellentmondok-e az ő véleményének. Ami engem illet, én azt gondolom, hogy nekem az Isten rajtam kívül levő dolgok létezéséről elég bizonyosságot adott. Mert különböző alkalmazásukkal élveze-

tet és fájdalmat okozhatok magamnak, sez jelenvaló állapotomnak egyik nagy érdekeltsége. Bizalmunk abban, hogy képességeink e tekintetben meg nem csalhatnak, bizonyára a legnagyobb biztosíték, amelyet csak elérhetünk az anyagi lények létét illetőleg. Mert semmire sem hathatunk más úton, mint képességeinkkel; magáról a tudásról sem beszélhetünk másképpen, mint azoknak a képességeknek segítségével, amelyek még annak megértésére is alkalmasak, hogy mi az a tudás. Azonban maguktól érzékeinktől vett eme biztosítékon kívül — amely szerint érzékeink nem tévednek a rajtunk kívül eső dolgokról nekünk adott tájékoztatásban, amikor azok illetik őket — más egybefutó okok még jobban megerősítenek bennünket ebben a biztosságban.

4. §. *Ezt megerősítő okok: mert nem juthatunk érzéki ideákhoz másképpen, mint érzékeinken át*

Először: világos, hogy magukat az észrevevéseket érzékeinkre ható külső okok keltik bennünk; mert akinek valamely érzékszerve hiányzik, annak elméjében ehhez az érzékhez tartozó ideák sohasem lehetnek. Ez túlságosan evidens ahhoz, hogy bárki is kétségbevonja. Tehát mindenesetre biztosít bennünket arról, hogy ezen az érzékszerven át és nem más úton jutnak az elmébe. Maguk a szervek, világos, hogy nem ébresztik őket. Mert akkor a sötétben levő ember szemei színeket keltenének, az orra pedig rózsaillatot érezne télidőben. Azonban tudjuk, hogy senki sem érzékeli az ananász ízét, amíg nem megy érte Indiába és meg nem ízleli.

5. §. *Mert az aktuális érzékelésből származó idea és az emlékezetből származó idea nagyon különböző észrevevések*

Másodszor: mert olykor azt találom, hogy azok az ideák elkerülhetetlenül megjelennek elmémben. Ugyanis, habár csukott szemmel és csukott ablakokkal kedvem szerint idézhetem elmémbe a világosság vagy a nap ideáit, amelyeket előző érzetek költöztettek emlékezetembe, és így kedvem szerint félre is tehetem ezt az ideát és elmémbe fogadhatom a rózsa illatának vagy a cukor ízének ideáját — mindazonáltal, ha délidőben a napba nézek, nem kerülhetem el azokat az ideákat, amelyeket a fény vagy a nap kelt bennem. Úgyhogy nyilvánvaló különbség van az emlékezetemben megtartott ideák (amelyeken, ha csak maguk volnának ott, állandóan ugyanoly hatalommal rendelkeznék, s tehetném őket félre kedvem szerint) és a ránk kényszerített ideák között, amelyeket el nem

kerülhetek. Tehát kell lenni valami külső oknak, bizonyos rajtunk kívül levő tárgyak friss erejének, amelynek nem tudunk ellenállni: ideákat kelt elménkben, akár akarjuk, akár nem. Ezenkívül senki sincs, aki önmagában észre ne venné a különbséget a napnak az emlékezetében levő idea révén való szemlélete és a napra való tényleges ránézés között. Ez a két észrevevés annyira különböző, hogy kevés olyan van ideáink között, melyek jobban megkülönböztethetőek lennének. Tehát bizonyosan tudjuk, hogy nem mind a kettő emlékezés, nem mind a kettő az elmének műve, nem csupán belül fakadó képzelődés, hanem a tényleges látásnak külső oka van.

6. §. *A tényleges érzékelést kísérő élvezet vagy fájdalom nem kíséri ezeknek az ideáknak a külső tárgyak nélkül való visszatérését*

Harmadszor: tegyük hozzá ehhez, hogy sok olyan idea, mely keletkezésekor bennünk fájdalommal járt, mikor utólag ráemlékezünk, már a legkevésbé sem bánt. Így a hőtől vagy a hidegtől származó fájdalom, mikor ideájuk elménkben felébred, már nem okoz fájdalmat, pedig amikor éreztük, nagyon zavaró volt, és újra az lesz, ha ténylegesen megismétlődik; ezt a fájdalmat a külső tárgyak keltik, rendellenességet okozva testünkben, mikor hozzáérnek. És éhségre, szomjúságra vagy fejfájásra minden fájdalom nélkül emlékezünk. Mindezek vagy sohase zavarnának, vagy mindig zavarnának, ahányszor csak rájuk gondolunk, ha nem volnának egyebek, mint elménkben szállongó ideák, fantáziánkat szórakoztató tünemények a bennünket kívülről érintő dolgok valóságos léte nélkül. Ugyanezt mondhatjuk bizonyos tényleges érzetekkel járó élvezetekről. És bár a matematikai bizonyítás nem érzékektől függ, mégis azoknak ábrák segítségével való vizsgálata nagyon hitelessé teszi látásunk evidenciáját, és látszólag olyan bizonyosságot ad, amely megközelíti magáét a bizonyítását is. Mert nagyon különös volna, ha tagadhatatlan igazságnak ismernénk el, hogy egy ábrának két szöge közül, melyeket egy diagramm vonalaival és szögeivel mértünk meg, az egyik nagyobb, mint a másik, és mégis kételkednénk ama vonalak és szögek létezésében, amelyekre rápillantva mértékül használjuk őket.

7. §. *Érzékeink támogatják egymást a külső dolgok létezéséről szóló tanúbizonyság tekintetében és képessé tesznek a jövendölésre*

Negyedszer: sok esetben érzékeink tanúskodnak egymás beszámolásának igazságáról a rajtunk kívül levő érzékelhető dolgok létére

vonatkozóan. Aki meglát egy tüzet, ha kétségei vannak arra nézve, hogy ez több-e, mint puszta képzelet, tapintsa is meg, és meggyőződik róla, ha beleteszi a kezét. Puszta idea vagy fantóm semmiesetre sem okoz olyan égető fájdalmat — hacsak maga a fájdalom is nem képzelet. Ezt a fájdalmat azonban, ha az égés alapos, nem keltheti fel ismét magában azzal, hogy annak ideáját felidézi.

Így látom, hogy miközben írom ezt, megváltoztathatom a papír képét. Betűket írok rá, s előre meg tudom mondani, hogy a következő pillanatban a papír milyen új ideákat fog feltüntetni, csupán mert a tollamat járatom rajta. Mindez azonban nem jelenik meg a papíron (képzelhetek oda annyit, amennyit akarok), ha a kezem nyugalomban marad; vagy ha mozgatom is a tollamat, de a szemem zárva van. Ha pedig ezeket a betűket egyszer a papírra írtam, már nem válogathatok abban, hogy olyannak lássam-e őket, mint amilyenek, vagy sem, azaz olyan betűkről legyenek-e ideáim, amilyeneket leírtam. Ebből nyilvánvaló, hogy ezek a betűk nem csupán saját képzeletemnek kedvtelései vagy játékai, ha egyszer azt találom, hogy a saját gondolatom kedve szerint íródott betűk sem engedelmeskednek gondolataimnak. Nem is szűnnek meg, akármennyire képzelném; továbbra is állandóan és szabályszerűen hatnak érzékeimre tőlem vett formájuk szerint. Ha mindehhez hozzáteszem, hogy e betűk látásképei más emberekben olyan hangokat keltenek, amilyenek jeléül én előzőleg szántam őket, kevés okom marad kételkedni abban, hogy a szavak, amelyeket leírok, valóban rajtam kívül vannak, léteznek, hiszen szabályszerű hangok hosszú sorát keltik fülem számára, s ez nem lehet sem képzeletem műve, sem emlékezetem nem tudná őket ebben a rendben megtartani.

8. §. *Ez a bizonyosság akkora, amekkorának életfeltételeink megkívánják*

Mégis ha mindezek után valaki annyira szkeptikus akar lenni, hogy nem bízik érzékeiben, s azt állítja, hogy mindaz, amit egész életünkben látunk és hallunk, érzünk vagy ízlelünk, gondolunk és cselekszünk, pusztán egy hosszú álom csalóka tüneményeinek sorozata, nincs benne valóság — tehát kérdésessé teszi minden dolog létezését vagy minden dologról való tudásunkat —, szeretném, ha az illető meggondolná, hogy amennyiben minden csak álom, akkor azt is csak álmodja, hogy ezt a kérdést felteszi, és akkor nem nagyon fontos, hogy egy ébren levő ember válaszoljon neki. Mindazonáltal ha kedve van, hozzáálmodhatja azt, hogy így válaszolok neki: az in rerum natura létező dolgok bizonyossága, amikor érzékeink

tanúskodnak róla, nemcsak annyi, amennyi kereteinkbe fér, hanem annyi is, amennyire jelen állapotunkban szükségünk van. Érzékeink ugyanis nem a lét teljes területére vannak beállítva, sem a dolgoknak valami tökéletes, világos, átölelő, minden kétségtől és aggályoskodástól mentes tudására, hanem önfenntartásunkra; bennünk élnek és a mi életünkben való használathoz vannak alkalmazva. Eléggé szolgálják szándékainkat, ha bizonyos módon figyelmeztetnek azokra a dolgokra, amelyek vagy megfelelőek vagy alkalmatlanok. Mert aki lát egy égő gyertyát és már tapasztalta lángjának erejét, amikor ujjával hozzáért, az kevéssé fog kételkedni abban, hogy ami neki ezt a sérülést okozza és ilyen nagy fájdalommal jár, az valami rajta kívül levő dolog. Ez elegendő biztosíték, hiszen senki sem kíván cselekedetei számára nagyobb bizonyosságot, mint ami olyan bizonyos, mint maguk a cselekedetei. És ha a mi álmodónknak kedve volna megpróbálni, vajon egy üvegolvasztó kemence ízzó heve csupán félálomban levő embernek kóbor képzelődése-e, és beletenné a kezét, talán a kívánatosnál nagyobb bizonyosságra ébredne aziránt, hogy ez valamivel több, mint puszta képzelődés. Ez az evidencia tehát akkora, amekkorát csak kívánhatunk, mert olyan bizonyos, mint élvezetünk vagy fájdalmunk, azaz boldogságunk vagy szenvedésünk. Ezeken túl nincsenek érdekköreink, sem a tudásban, sem a létezésben. A dolgok rajtunk kívül való létének ilyen biztosítéka elég arra, hogy az általuk okozott jó elérésének és rossz elkerülésének útján irányítson bennünket, és ez a dolgok megismerésében álló nagy fontosságú érdekeltségünk.

9. §. *De nem terjed túl a tényleges érzékelésen*

Egyszóval, ha érzékeink ténylegesen szállítanak értelmünknek ideákat, ennek meg kell győznie bennünket arról, hogy ugyanakkor van valami valóságosan rajtunk kívül, s az illeti érzékeinket; ezzel ad jelt magáról felfogó képességeinknek és ténylegesen létrehozza az ideát, amelyet ugyanakkor észreveszünk. Nem lehetünk tanúságukkal szemben annyira bizalmatlanok, hogy az érzéki megfigyelésünk útján egyesítetteknek talált egyszerű ideaegyüttesek valóságos együttlétezését kétségbevonjuk. De ez a tudás csak odáig terjed, ameddig érzékeink jelenvaló tanúbizonysága azokkal az egyedi tárgyakkal foglalkozik, amelyek rájuk akkor hatnak, s ennél nem tovább. Mert ha egy pillanatig már láttam egyszerű ideáknak azt az együttesét, amelyet embernek szokás nevezni, és most egyedül vagyok, nem lehetek bizonyos abban, hogy ugyanaz az ember most is megvan, hacsak nincsen valamiféle szükségszerű

kapcsolat annak egy pillanattal ezelőtti léte és mostani léte között. Ezerféleképpen megszűnhetett lenni, amióta érzékeim az ő létéről tanúskodtak. Ha pedig nem lehetek bizonyos abban, hogy az ember, akit ma láttam utoljára, most is megvan, még kevésbé lehetek bizonyos abban, hogy megvan akkor, amikor hosszabban távol volt érzékeimtől és nem láttam tegnap óta vagy egy esztendő óta; és még kevésbé lehetek bizonyos olyan emberek létéről, akiket sohasem láttam. Bár tehát nagyon valószínű, hogy most emberek milliói léteznek, de miközben ezt itt egyedül írom, nem lehet róla olyan bizonyosságom, amit szorosan vett tudásnak nevezhetnék. Igaz, hogy nagy valószínűség teszi kétségtelenné számomra, és észszerűen cselekszem is különböző dolgokat abból a meggyőződésből, hogy vannak a világon emberek (az én ismeretségemből valók is, akikkel dolgom lesz), de ez csak valószínűség és nem tudás.

10. §. *Minden dologban bizonyítást kívánni esztelenség*

Ennélfogva még megjegyezhetjük, mily esztelen és hiábavaló egy csekély tudású embernek, akinek a dolgok különböző evidenciájának és valószínűségének megítélésére, és önmagának megfelelő irányítására ész adatott, milyen hiábavaló, mondom, bizonyítást és bizonyosságot várni olyan dolgokban, amelyekben ez elérhetetlen, tartózkodni a legésszerűbb kijelentések helyeslésétől, és nagyon tiszta, világos igazságoknak ellenére cselekedni csak azért, mert nem lehet azokat annyira evidenssé tenni, hogy legyőzzenek minden, még a legcsekélyebb (nem akarom azt mondani, hogy okot, hanem) ürügyet is a kételkedésre. Aki a mindennapi élet ügyeiben nem akarna mást elfogadni, mint közvetlen, síma bizonyításokat, az nem volna bizonyos semmiről a világon, és hamarosan elpusztulna. Ételének és italának egészséges volta nem adna elég okot neki arra, hogy megízlelje, és szeretném tudni, mit tehetne meg olyan alapokon, amelyre nézve nem merülhetne fel sem kétség, sem ellenvetés.

11. §. *Más dolgok elmúlt létezését emlékezetből tudjuk*

Amint valahányszor ténylegesen használjuk érzékeinket valamely tárggyal kapcsolatban, tudjuk, hogy az a tárgy létezik, ugyanúgy emlékezetünk biztosíthat bennünket, hogy előzőleg megvoltak azok a dolgok, amelyek illették érzékeinket. Így tudásunk van különböző dolgok múlt létezéséről, amelyekről érzékszerveink tájékoztattak bennünket, és emlékezetünk a róluk vett ideákat megtartotta.

Erre nézve egyáltalán nem kételkedünk mindaddig, amíg jól emlékezünk. De ez a tudás sem terjed messzebb, mint amennyire érzékeink előzőleg biztosítottak bennünket. Így ha ebben a pillanatban vizet látok, kétségbevonhatatlan igazság számomra, hogy víz van. És ha visszaemlékezem, hogy tegnap láttam vizet, az is mindig igaz marad. És amíg csak emlékezetem megtartja ezt, mindig kétségtelen kijelentés lesz számomra az, hogy volt víz 1688. július 10-én, valamint az is ugyanígy igaz marad, hogy volt egy bizonyos számú nagyon szép szín, amelyeket ugyanakkor láttam ennek a víznek egyik buborékán. De minthogy most sem a víz, sem a buborékok nincsenek szemem előtt, már nem tudom bizonyosan sem azt, hogy a víz most létezik, sem azt, hogy a buborékok és a színek megvannak. Semmivel sem szükségszerűbb az, hogy a víz ma még megvan, mert tegnap még megvolt, mint az, hogy a buborékok és a színek ma megvannak, mert tegnap még megvoltak. Jóllehet, az előbbi rendkívül sokkal valószínűbb, mert a vízről megfigyeltük, hogy sokáig folytatja létét, ellenben a buborékok színeikkel együtt gyorsan eltűnnek.

12. §. *Más véges szellemek léte nem megismerhető és hiten alapul*

Azt már megmutattam, hogy a szellemekről milyen ideáink vannak és hogy miképpen jutunk hozzájuk. De mindamellett, hogy ezek az ideák elménkben vannak, és tudjuk is, hogy ott vannak, a szellemekről való ideák ottléte nem tudatja velünk, hogy ilyesmik volnának rajtunk kívül, vagy hogy egyáltalán vannak véges szellemek, vagy más szellemi lények az örök Istenen kívül. A kinyilatkoztatásban és egyéb okokban megvan az alapunk biztossággal hinni, hogy vannak ilyen teremtmények. Azonban minthogy érzékeink nem képesek felfedezni őket, egyedi létük felismerésére már nincsenek eszközeink. Mert abból, hogy ilyen lényekről ideák vannak elménkben, éppúgy nem tudjuk véges szellemek valóságos létezését, mint ahogyan abból, hogy ideáink vannak tündérekről, kentaurokról, nem jutunk annak felismerésére, hogy ezeknek az ideáknak megfelelő lények valósággal vannak a világon.

Tehát a véges szellemek létére, valamint sok más dolognak létére vonatkozóan meg kell elégednünk a hit evidenciájával. Ebben a dologban egyetemes és bizonyos kijelentések elérhetetlenek számunkra. Mert akármennyire igaz is lehet, hogy mindazok az értelmes szellemek, amelyeket Isten valaha megteremtett, még megvannak, biztos tudásunkhoz ez mégsem tartozhatik soha. Ezeket és az ezekhez hasonló kijelentéseket mint nagyon valószínűeket helyesel-

hetjük, de tartok tőle, hogy — jelen állapotunkban — nem válhatnak tudásanyaggá. Sem mástól nem kívánhatjuk, hogy bizonyítson, sem önmagunktól, hogy kutassunk az egyetemes bizonyosság igényével mindazokban a dolgokban, amelyekben nem vagyunk képesek más tudásra, mint amit érzékeink adnak erre vagy arra az egyedi dologra nézve.

13. §. *Konkrét létezésekre vonatkozólag csak egyes kijelentések ismerete lehetséges*

Mindebből kitűnik, hogy kétféle kijelentés van. 1. Van olyan kijelentés, amely ilyen és ilyen ideának megfelelő dolog létezésére vonatkozik. Mikor elefánt, főnixmadár, mozgás vagy angyal ideája van elmémben, az első és természetszerű kérdés az, hogy van-e ilyesmi valahol? És ez a tudás csupán egyedi dolgokra vonatkozik. Isten létén kívül semmiféle rajtunk kívül eső dolog létét nem tudhatjuk jobban, mint amennyire arról érzékeink tájékoztatnak. 2. A kijelentések másik neme az, amelyben elvont ideáink megegyezése vagy meg-nem-egyezése és egymástól való függése jut kifejezésre. Az ilyen kijelentések lehetnek egyetemesek és bizonyosak. Így ha megvan az ideám Istenről és önmagamról, a félelemről és az engedelmességről, föltétlenül bizonyos vagyok abban, hogy Istent félnem és neki engedelmeskednem kell. És ez a kijelentés igaz lesz az emberre vonatkozóan általában, ha megalkottam e fajnak elvont ideáját, amelynek egyik példánya vagyok. Az a kijelentés azonban, hogy az embernek félnie kell Istent és neki engedelmeskednie kell, ha még oly bizonyos is, mégsem bizonyítja azt, hogy vannak emberek a világon, csupán azt, hogy ez igaz lesz minden ilyen teremtményre nézve, mihelyt az létezik. Az ilyen általános kijelentéseknek bizonyossága az azokban az elvont ideákban felfedezhető egyezésektől és nem-egyezésektől függ.

14. §. *Minden igaznak ismert általános kijelentés elvont ideákra vonatkozik*

Az első esetben tudásunk az érzékeink révén elménkben ideákat keltő dolgok létezésének következménye; az utóbbiban tudásunk azoknak az ideáknak következménye, amelyek — bármilyenek legyenek is — elménkben vannak és ott általános és bizonyos kijelentéseket hoznak létre. Ezek közül sokat aeternae veritates névvel illetnek és valóban mind az. Nem mintha valamennyi vagy egyik-másik be volna írva minden ember elméjébe, vagy bármelyik

is bárkinek elméjébe, mindaddig, amíg az illető el nem jutott az elvont ideák megszerzéséig, s nem kapcsolta össze vagy különítette el őket állítással és tagadással. De akárhol is feltételezünk olyan teremtményt, mint az ember, olyan képességekkel és belőlük következő olyan ideákkal ellátva, mint mi, azt kell következtetnünk, hogy mihelyt gondolatait ideáinak vizsgálatára használja, tudni fogja bizonyos olyan kijelentések igazságát, amelyek a saját ideáin észrevett megegyezésekből és meg-nem-egyezésekből származnak. Az ilyen kijelentéseket tehát örök igazságoknak nevezzük, nem mintha öröktől fogva ténylegesen kialakított és az őket egy bizonyos időben megalkotó értelemnél korábbiak volnának, nem is azért, mintha az elmén kívül valahol meglevő és már előzőleg is megvolt mintáról volnának rányomva az értelemre; hanem azért, mert ha egyszer az elvont ideákra vonatkozólag már mint igazságok kialakultak, akárhányszor és akármilyen múlt vagy jövő időben feltételezzük is újraalkotásukat valamely elmében, ahol ezek az ideák megvannak, ténylegesen mindig igazak lesznek. Mert ha a nevekről feltételezzük, hogy örökösen ugyanazokat az ideákat jelentik, és ugyanazoknak az ideáknak változhatatlanul mindig ugyanazok a vonatkozásaik vannak egymáshoz, akkor az elvont ideákat illető kijelentés, amely egyszer igaz volt, szükségképpen örök igazság.

XII. FEJEZET
TUDÁSUNK TÖKÉLETESÍTÉSÉRŐL

1 §. *A tudást nem maximákból szerezzük*

Általánosan elfogadott vélemény a tudósok között, hogy a maximák minden tudás alapvetései és hogy minden tudomány bizonyos praecognita-ra épül; az értelemnek ebből kellett kiemelkednie, az ehhez a tudományhoz tartozó dolgokra irányuló kutatásaiban ez vezérelte. Az iskolák kitaposott útja szerint a kiindulásnál le kell fektetni egy-két általános tételt alapzat gyanánt, rájuk épül majd az a tudás, amely az illető tárgyra vonatkozik. Az ily módon valamely tudomány megalapozásául lefektetett tanokat elveknek hívták mint kezdeteket, amelyekből ki kell indulnunk és kutatásainkban többé nem kell hátranéznünk — amint ezt már elmondottuk.

2. §. *Mi adott alkalmat e véleményre*

Arra, hogy más tudományokban is ily módon járjanak el, valószínűleg az adott alkalmat, hogy a matematikában ennek a módszernek, úgy látszik, nagy sikerei voltak. Minthogy az emberek észrevették, hogy e tudományban oly nagymérvű bizonyossághoz jutottak, ezeket a tudományokat nevezték elsősorban *Μαήματα*-nak és *Μαήσις*-nek, vagyis tanulásnak vagy tanult dolgoknak, teljességgel megtanult dolgoknak, mint amely minden egyéb ismeret között a legbiztosabb, legvilágosabb és legevidensebb.

3. §. *Hanem tiszta és világos ideák összehasonlításából nyerjük*

De ha valaki jól megfontolja, úgy vélem, belátja majd, hogy a valóságos tudás biztosságában és haladásában e tudományokkal elért eredményeket nem ezeknek az elveknek köszönhetjük, s azok nem is származtak a kezdetben leszögezett két vagy három általános maximának sajátos előnyeiből, hanem azokból a tiszta, világos, teljes ideákból, amelyekre gondolataikat alkalmazták, és az egyenlőség vagy többlet viszonyaiból, amelyek egynémelyikben oly tiszták, hogy intuitív tudássá válnak, és így másokban is felfedezhetők anélkül, hogy e maximák segítségét igénybe vennénk. Mert kérdezem én, vajon egy fiatal gyerkőc csak azért tudja-e, hogy az egész teste nagyobb, mint a kisujja, mert ezt az axiomát használja: az egész nagyobb, mint egy része? Nem bizonyos-e ebben, mielőtt azt a maximát megtanulta volna? Vagy egy parasztasszony, aki valakitől kapott egy shillinget, mert az neki hárommal tartozott, és más valakitől is egyet, aki szintén hárommal tartozott, vajon nem tudja-e, hogy mind a kettő még ugyanannyival tartozik? Vajon nem tudhatja-e ezt anélkül, hogy ennek bizonyosságát a következő maximából merítené: ha egyenlőkből egyenlőket veszünk el, egyenlők maradnak? Olyan maximából, amelyet valószínűleg sohasem hallott, vagy amelyre sohasem gondolt? Szeretném, ha abból kiindulva, amit már máshol elmondottunk, mindenki megfontolná, vajon a legtöbb ember mit ismer meg legelőször és legvilágosabban, az egyedi esetet-e, vagy az általános szabályt? És melyikből születik és él a másik? Azok az általános szabályok pusztán a mi általánosabb és elvontabb ideáink összehasonlításai, ezek az ideák pedig az elme művei, amelyeket az avégből alkotott és nevezett meg, hogy meggyorsítsa okoskodásait és átfogó kifejezésekbe, rövid szabályokba foglalja a maga sokféle és bőséges megfigyelését. De a tudás az elmében kezdődött és egyedi tárgyakon alapul,

bár később ezt talán már nem vesszük észre, mert az elme számára természetes (már csak azért is, hogy tudását növelje), hogy a legfigyelmesebben állapítsa meg azokat az általános eszméket, amelyek arra valók, hogy mentesítsék az emlékezetet az egyedi dolgok alkalmatlan terhétől. Szeretném, ha meggondolnánk, vajon mennyivel bizonyosabb a gyermek vagy akárki abban, hogy a teste, vagyis a kisujja és a többi része együttvéve nagyobb, mint a kisujja egymaga, ha a testének az egész, a kisujjának pedig a rész nevet adom, mint amennyire ebben azelőtt bizonyos volt. Vagy mi újat tudhat meg a testéről e két viszonylagos szó révén, amit nem tudott nélkülük is? Nem tudhatná-e, hogy teste nagyobb, mint a kisujja, akkor is, ha olyan tökéletlen nyelven beszélne, hogy nem volna ilyen két viszonylagos szava: egész és rész? Azt kérdezem továbbá, hogy mikor már megkapta ezeket a neveket, miképpen lehet bizonyosabbá abban, hogy teste az egész és kisujja a rész, mint amennyire bizonyos volt vagy lehetett abban, mielőtt ezeket a szavakat megtanulta volna hogy a teste nagyobb, mint a kisujja? Bárki is ugyanolyan ésszerűen kételkedhetnék abban, vagy tagadhatná azt, hogy a kisujja része a testének, mint abban, hogy az kisebb, mint a teste. És aki kételkedhetik abban, vajon kisebb-e, bizonyára ugyanannyira fog kételkedni abban is, hogy az vajon rész-e. Így tehát ez a maxima: az egész nagyobb, mint egy része, nem használható soha annak bizonyítására, hogy a kisujj kisebb a testnél, hacsak már nem fölösleges, mert olyan igazságról kíván meggyőzni valakit, amelyet az illető már ismer. Mert aki nem tudja bizonyosan, hogy minden anyagrész egy hozzákapcsolt másik anyagrésszel együtt nagyobb, mint a két anyagrész közül bármelyik egymagában, az sohasem lesz képes ezt felismerni az egész és rész viszonylagos szavak segítségével, akármilyen maximákat készítsünk is belőlük.

4. §. *Veszedelmes dolog kétes elvekre építeni*

De legyen úgy a matematikában, amint tetszik; akár az világosabb: ha elveszek a két hüvelyknyi fekete vonalból egy hüvelyknyit, a két hüvelyknyi vörös vonalból egy hüvelyknyit, a két vonal két fennmaradó része egyenlő; akár ez: ha egyenlőket veszek el egyenlőkből, egyenlők maradnak; hogy e kettő közül melyik a világosabb, vagy melyiket tudjuk korábban, azt döntse el akárki, jelen alkalommal ez nem fontos nekünk. Itt annak felkutatása a dolgom, vajon az-e a legjobb út a tudás felé, ha általános maximákkal kezdjük, és azokra építünk, vajon helyes út-e az, amelyen bármely más tudományban alapul fektetett elveket kétségbevon-

hatatlan igazságoknak veszünk, vizsgálat nélkül elfogadunk, magunkévá tesszük őket, nem tűrjük a kételkedést csak azért, mert a matematikusok olyan szerencsések vagy olyan becsületesek, hogy csupán magától értetődő és tagadhatatlan igazságokat használnak. Ha ez így volna, nem tudom, mi minden nem volna elfogadható az erkölcstanban, és mi mindent nem lehetne bevezetni és bebizonyítani a természetfilozófiában.

Fogadjuk el bizonyos régi filozófusoktól azt az alapelvet, hogy minden anyag, hogy nincs semmi más, ami bizonyos és kétségbevonhatatlan; némelyek írásaiból, amelyek ezt a tant ma ismét feleleventették, azonnal meglátjuk, ez milyen következményekhez vezet. Mondjuk, hogy valaki Polemosszal a világot, a sztoikusokkal az étert vagy a napot, vagy Anaximenésszel a levegőt Istennek veszi; micsoda teológia, vallás és istentisztelet lesz ebből! Nincs veszélyesebb, mint elveket tenni magunkévá kérdésessé tétel vagy vizsgálódás nélkül; különösen ha az erkölcsiségre vonatkoznak, amely az emberek életét befolyásolja, és irányt ad minden cselekedetüknek. Kinek ne volna igaza, ha más életet vár Aristippostól, aki a boldogságot a testi élvezetben keresi, mint Antisthenéstől, aki az erényt elegendőnek tartja a boldogsághoz? És aki Platónnal az üdvösséget Isten ismeretében találja, annak gondolatai más szemlélődésekre nyílnak, mint azoké, akik nem néznek túl e földnek göröngyén és azokon a veszendő dolgokon, amelyeknek itt juthatunk birtokába? Aki Archelaosszal elv gyanánt rögzíti azt, hogy a jót és a rosszat, a becsületest vagy a becstelent nem a természet, hanem csupán a törvény határozza meg, annak más mértékei lesznek az erkölcsi egyenességre és kiválóságra nézve, mint azoknak, akik elismerik, hogy minden emberi intézménynél korábbi kötelezettségek uralma alatt állunk.

5. §. *Így cselekedni nem biztos útja az igazságnak*

Ha tehát amiket elveknek tekintenek, azok nem bizonyosak (s ezt valamiképpen fel kell ismernünk, hogy megkülönböztethessük az igazakat a kétségesektől) és csak a mi vak helyeslésünk teszi őket számunkra bizonyossá, akkor az ilyen elvek könnyen félrevezetnek s ahelyett, hogy az igazsághoz jutnánk, maguk az elvek erősítenek meg bennünket a félreértésben és a tévedésben.

6. §. *Hanem az, hogy tiszta, teljes, állandó nevű ideákat hasonlítunk össze*

Azonban, minthogy az elvek bizonyosságának, valamint minden más igazság bizonyosságának felismerése csupán ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevésén múlik, nem kételkedhetünk benne, hogy tudásunk tökéletesítésének módja nem az elveknek vak és implicit elhivéssel való elfogadása, lenyelése, hanem az, hogy elménkben tiszta, világos és teljes ideákat rögzítsünk, amennyire csak ilyenekhez hozzájuthatunk, és azokat megfelelő állandó nevekkel kapcsoljuk össze. Így talán minden más elv nélkül, pusztán azoknak az ideáknak megfontolása és egymással való összehasonlításuk, megegyezésük és meg-nem-egyezésük, különböző viszonyaik és sajátságaik felismerése révén, ennek az egy szabálynak betartásával több igaz és világos tudáshoz jutunk, mint azzal, hogy elveket szedünk fel, s ezzel elménket másoknak rendelkezésére bocsátjuk.

7. §. *A tudás előbbrevitelének igazi módszere elvont ideáink meggondolása*

Ha tehát úgy akarunk eljárni, amint az ész irányít bennünket, akkor kutatásunk módját a vizsgálat alatt álló ideák természetéhez és a kutatásunk tárgyául szolgáló igazságokhoz kell idomítanunk. Általános és biztos igazságok csak az elvont ideák alkatában és viszonyaiban találhatók. Gondolatainknak e viszonyok felismerésében való okos és módszeres alkalmazása az egyetlen út mindannak felfedezésére, amit ezekre vonatkozóan igazsággal és bizonyossággal általános kijelentésekbe, tételekbe foglalhatunk. Azt azonban, hogy ebben milyen léptekkel haladjunk, a matematikusok iskolájában kell megtanulnunk, akik nagyon világos és könnyű kezdésekkel indulva, finom fokozatokon át, szakadatlan okoskodáslánccolattal haladnak oly bizonyítások és igazságok felfedezése felé, amelyek első tekintetre szinte túl vannak az emberi képességek határain. A bizonyítékok összekeresésének a közvetítő ideák elkülönítésére és elrendezésére kitalált művészete bizonyításszerűen mutatja egymásra közvetlenül nem illeszthető mennyiségek egyenlőségét vagy egyenlőtlenségét, ez az, amivel oly sokra vitték és oly csodálatos és váratlan felfedezéseket tettek; azt azonban már nem akarom eldönteni, hogy amint a nagyság ideáinak esetében történt, valami hasonlót idővel más ideákra vonatkozólag fel lehetne-e fedezni. De annyit, úgy gondolom, mégis mondhatok, hogyha más ideákat, amelyek fajuknak

éppúgy valóságos, mint névleges lényegei, a matematikusok szokásos módjai szerint tanulmányoznánk, ezzel gondolkodásunkat messzebbre, nagyobb evidenciáig és világosságig juttatnánk, mint elképzelhető.

8. §. *Ezzel az erkölcstan is megvilágítható*

Ez adta nekem a bátorságot arra a megjegyzésre (3. fej. 18. §.), hogy az erkölcstan is bizonyítható ugyanúgy, mint a matematika. Mert azok az ideák, amelyekkel az etika foglalkozik, mind valóságos lényegek, és mint ilyenekről, azt képzelem róluk, hogy felfedezhető kapcsolataik és megegyezéseik vannak egymással. Amennyiben megláthatjuk alkatukat és viszonyaikat, annyiban bizonyos, hogy valóságos és általános igazságaink lesznek róluk. Az erkölcstan nagyobb részét helyes módszerrel oly tisztán megfogalmazhatnánk, hogy gondolkodó ember számára megszüntetnénk minden okot a kételkedésre ugyanúgy, mint ahogyan a matematikai tételek igazsága a bizonyítás után többé kétséget nem szenvedhet.

9. §. *A szubsztanciákra vonatkozó tudásunk elvont ideák szemléletével nem tökéletesíthető, csupán tapasztalással*

A szubsztanciák megismerésére irányuló kutatásunkban az ilyen eljárásra alkalmas ideák hiánya egész más módszerre kényszerít bennünket. Itt nem ideáink szemlélete, viszonyaik és megfeleléseik megfontolása révén jutunk előre, mint az előbbi esetben történt (ahol elvont ideáink mind valóságos, mind névleges lényegek). Ezzel itt kevésre megyünk, azoknál az okoknál fogva, amelyeket fentebb részletesen kifejtettünk. Ebből, gondolom, világos, hogy a szubsztanciák nagyon kevés általános tudásanyagot szolgáltatnak. Elvont ideáik puszta szemlélete nagyon kevéssé visz bennünket előre az igazság és bizonyosság kutatásában. Mit tegyünk tehát a szubsztanciális lényegekre vonatkozó tudásunk tökéletesítéséért? Itt éppen a fordított eljárást kell követnünk. Valóságos lényegeikről való ideáink hiánya saját gondolatainktól maguk felé a dolgok felé vezet bennünket, úgy amint azok léteznek. Itt a tapasztalásnak kell megtanítania azt, amit az ész tanítani nem tud. És itt csak kipróbálásból tudhatom bizonyossággal, miféle más tulajdonságok vannak együtt összetett ideám tulajdonságaival; pl. azt, hogy vajon az a sárga, nehéz, olvasztható test, amelyet aranynak nevezek, egyszersmind nyújtható-e vagy nem. De ez a tapasztalás (amely

mindig csak arról az egyedi testről biztosít, amelyet vizsgálok) nem ad nekem bizonyosságot arra nézve, hogy ez így van minden más sárga, nehéz, olvasztható testre nézve, hanem csakis arra nézve, amelyet kipróbáltam, mert az én összetett ideámból az semmi módon nem következik. A nyújthatóság szükségszerűségének vagy összeférhetetlenségének nincsen látható kapcsolata ama szín, súly és olvaszthatóság valamely testben található együttesével. Az, amit az arany névleges lényegéről mondottam, s amelyet egy ilyen határozott színű, súlyú és olvaszthatóságú testnek tételeztem fel, igaz marad akkor is, ha hozzáadjuk a nyújthatóságot, tűzállóságot és a királyvízben való oldhatóságot. Ezekről az ideákról szóló okoskodásaink alig vezetnek el bennünket amaz anyagdarabok többi tulajdonságainak biztos felfedezéséhez, amelyben mindezek feltalálhatók. Mert az ilyen testeknek többi tulajdonságai nem ezektől függnek, hanem attól a rejtett valóságos lényegtől, amelytől ezek is függenek, tehát ezek révén a többit nem tudjuk felfedezni. Nem mehetünk sokkal messzebb, mint ameddig névleges lényegeink egyszerű ideái vezetnek, s ez alig több, mint önmaguk. Így pedig nagyon szűken adnak biztos, egyetemes és hasznos igazságokat. Mert ha kísérlet útján úgy találtuk, hogy ez az egyedi darab (és minden ilyen színű, súlyú és olvaszthatóságú test, amelyet csak valaha kipróbáltam) nyújtható is, ez talán most már része az én összetett ideámnak, része az arany névleges lényegének, de ezen a réven — bár az arany névvel kapcsolt összetett ideámat most több egyszerű ideából alakítom, mint azelőtt —, minthogy egyetlen testfajnak valóságos lényegét sem tartalmazza, nem segít bizonyosan megtudnom (azt mondom: tudnom, a sejtéshez talán hozzásegíthet) annak a testnek többi hátralevő tulajdonságát jobban, mint amennyire valami látható kapcsolata van egyik-másik vagy minden olyan egyszerű ideával, amelyek számomra a névleges lényeget alkotják. Például ebből az összetett ideából nem meríthetek bizonyosságot arra nézve, hogy vajon az arany tűzálló-e vagy nem. Mert — miként az előbb is — nem található szükségszerű kapcsolat, sem összeférhetetlenség egy sárga, nehéz, olvasztható, nyújtható test ideája és a tűzállóság között úgy, hogy bizonyosan tudhatnám: mihelyt valamely testben ezek megvannak, abban a tűzállóság is bizonyosan megvan. A biztosság kedvéért itt megint csak a tapasztalathoz kell folyamodnom. Ameddig a tapasztalat elér, odáig van biztos tudásom és annál tovább nincs.

10. §. *A tapasztalás csak kényelmet szerezhet nekünk, nem tudományt*

Azt nem tagadom, hogy az ésszerű és szabályszerű tapasztalatokhoz szokott ember mélyebben is belát a testek természetébe — helyesebben megsejtheti azoknak ismeretlen tulajdonságait —, mint az, aki a dolgokban nem járatos. Mindazonáltal ez mind csak ítélet és vélemény, nem pedig tudás és bizonyosság. Ez a mód, mely szerint a szubsztanciákra vonatkozó tudásunkat csupán tapasztalással és történésekből gyűjthetjük és tökéletesíthetjük, s ez minden, amit a középszerűségnek ebben az evilági állapotában képességeink gyöngesége elérhet, azt a gyanút kelti bennem, hogy a természetfilozófia nem válhatik tudománnyá. Úgy képzelem, hogy a testek fajaira és különböző tulajdonságaira nézve csak nagyon kevés általános tudáshoz juthatunk. Kísérletek, megfigyelések lehetnek birtokunkban, amelyekből a jólétre, az egészségre előnyös következtetéseket vonhatunk, s ezzel növelhetjük erre az életre való kényelmeink raktárát. De félek, hogy ezen túl nem juthatnak tehetségeink, s amint sejtem, képességeink sem.

11. §. *Alkalmasak vagyunk morális tudományra, de a külső természetről csak valószínű értelmezéseink vannak*

Ebből nyilvánvalóan következik, hogy mivel képességeink nem tudnak behatolni a testek belső szerkezetébe és valóságos lényegébe, de világosan felfedik számunkra egy Istennek létét és önmagunk ismeretét — amely elegendő ahhoz, hogy kötelességünk és nagy érdekeltségünk teljes és világos felfedezéséhez vezessen bennünket —, mint ésszerű teremtményekhez, illő lesz hozzánk, hogy birtokunkban levő képességeinket arra használjuk, amire a legalkalmasabbak, és kövessük a természet irányítását, ahol kijelölni látszik utunkat. Mert ésszerű dolog azt következtetni, hogy önmagunk helyes felhasználása azokban a kutatásokban és olyanfajta ismeretekben áll, amelyek legjobban illenek természetes képességeinkhez, és magukban hordják legnagyobb érdekünket, vagyis örökkévalóságunk állapotát. Ebből, gondolom, következtethetem, hogy az erkölcstan a tulajdonképpeni tudománya és legfőbb ügye az emberiségnek általában (mert ez is, az is a summum bonum keresésére irányul és arra is alkalmas), mint ahogyan különböző, a természet más-más részeivel foglalkozó művészetek egyes embereknek adományai és sajátos tehetségei az emberi élet közös használatára (és saját evilági egyedi fennállásuk biztosítására). Hogy egy természetes testnek és tulajdonságainak felfedezése milyen következményekkel járhat,

arról itt van az egész amerikai kontinens meggyőző példája. A hasznos mesterségekben való tudatlanságuk, az élet kényelméhez szükséges dolgok legnagyobb részének hiánya olyan országban, ahol bővelkedtek a természet ajándékaiban, azt hiszem annak tulajdonítandó, hogy nem tudják, mit találhatnának egy közönséges, hitvány kis kődarabban, a vasércben. És bármint vélekedjünk is a világnak ebben a részében való szerepünkről és tökéletesedéseinkről, ahol a tudás és bővelkedés úgylátszik együttélnek, mindazonáltal, aki komolyan gondolkodik rajta, azt hiszem, kétségtelenül belátja, hogy mihelyt a vas használata kiveszne közöttünk, rövidesen kikerülhetetlenül a régi vad amerikaiak nélkülözéseibe és tudatlanságába sodródnánk, akiknek természetes kincsei és készletei egyáltalán nem szűkösebbek a legvirágzóbb és legműveltebb nemzetekénél. Aki tehát legelőször ismertette meg ennek a semmibe vett ásványnak használatát, valóban a mesterségek atyjának és a bővelkedés megteremtőjének mondható.

12. §. *A természet tanulmányozásában őrizkednünk kell a hipotézisektől és a hamis elvektől*

Nem akarom, hogy úgy vélekedjenek rólam, mintha a természet tanulmányozását nem becsülném, vagy bárkit is le akarnék beszélni róla. Készségesen elismerem, hogy a természet műveinek szemlélete alkalmat ad azok szerzőjének csodálatára, tiszteletére és magasztalására. Helyes irányítással az emberiségnek nagyobb hasznára lehet, mint a példaadó szeretet művei, amelyeket oly nagy költségen emeltek a kórházak és szegényházak alapítói. Aki feltalálta a nyomtatást, felfedezte az iránytűt, vagy nyilvánossá tette a kinin erejét és helyes használatát, az többet tett a tudás terjesztésére, a szükséges életfeltételek előállítására és mennyiségük növelésére, és többeket mentett meg a sírtól, mint azok, akik kollégiumokat, szegényházakat és kórházakat építettek. Csupán annyit akarok mondani, hogy nem kell túlságosan bátran átadni magunkat annak a véleménynek vagy várakozásnak, hogy olyan helyen keressük a tudást, amelyen nem található, vagy olyan utakon, amelyeken el nem érhető; hogy ne vegyünk kétes rendszereket befejezett tudománynak, sem érthetetlen eszméket tudományos bizonyításoknak. A testek ismeretében meg kell elégednünk azzal, amit egyes tapasztalatokból böngészhetünk össze, mert valóságos lényegük felfedezésével nem markolhatunk ki egyszerre egész kévéket, s nyalábokba foglalva nem érthetjük meg egyszerre egész fajok természetét és tulajdonságait. Ahol kutatásunk olyan együttlétezésre vagy az

együttlétezéssel való olyan ellenkezésre vonatkozik, amelyet ideáink szemléletével nem tudunk felfedezni, ott a tapasztalás, a megfigyelés és a természetleírás ad érzékeink révén apródonként bizonyos belátást a testi szubsztanciákba. A testek ismeretét érzékeinktől kell kapnunk, amelyeket körültekintően kell használnunk arra, hogy a testek tulajdonságait és egymásra gyakorolt hatásait felismerjük; azt pedig, amit különálló szellemek megismerésére vonatkozólag ezen a világon megtudni remélünk — úgy gondolom —, egyedül a kinyilatkoztatástól kell várnunk. Ha valaki meggondolja, hogy az általános maximák, kétséges elvek és tetszőleges hipotézisek mily kevéssé vitték előre az igazi tudást, vagy segítették az eszes embereknek a tudás valóságos előrehaladására törekvő kutatásait; és hogy az erről az oldalról való kiindulás milyen kevéssé mozdította elő korszakokon át az emberi tudás haladását a természetfilozófiában, az be fogja látni, hogy okunk van köszönetet mondani azoknak, akik az utóbbi időkben más utat választottak, és kitaposták nekünk nem a tudós tudatlanság könnyebb, hanem a felhasználható tudás biztosabb útját.

13. §. *A hipotézisek helyes használata*

Nem mintha bármely természettünemény magyarázatára nem használhatnánk bármely valószínű hipotézist. A hipotézisek, ha jól vannak megalkotva, legalábbis emlékezetünknek nagy segítői, és gyakran vezetnek bennünket újabb felfedezésekhez. De véleményem szerint egyiket sem kell túl sietősen magunkévá tennünk (erre pedig nagyon hajlandó az elménk, mely mindig a dolgoknak okaiba akar hatolni, és elveket kíván, amelyeken szívesen megpihen), amíg nem vizsgáltunk meg nagyon jól sajátos eseteket, nem végeztünk el különböző kísérleteket a hipotézis révén megmagyarázni szándékolt dologra vonatkozólag, és nem láttuk, vajon egyezik-e valamennyivel; vajon elveink egészen keresztülvihetők-e, és vajon nem összeférhetetlenek-e valamely természettüneménnyel ugyanannyira, mint amennyire hozzáillők egy másikhoz és magyarázzák azt. Végül pedig legyen gondunk arra, hogy az elv név tévedésbe ne ejtsen bennünket, se ránk ne kényszerüljön azzal, hogy kétségbevonhatatlan igazságnak fogadtatja el velünk azt, ami a legjobb esetben csak nagyon kétes sejtelem, mint a természetfilozófia legtöbb (majdnem azt mondtam, minden) hipotézise.

14. §. *Tiszta és határozott, állandó nevű ideák, és a megegyezésüket, vagy meg-nem-egyezésüket megmutató közvetítő ideák megtalálása — ezek tudásunk tágításának módjai*

De akár képes a természetfilozófia bizonyosságra, akár nem, tudásunk bővítésének módjai, amennyire ezt képességeink megengedik, szerintem kétfélék:

Először: határozott ideákat kell szerezni és rögzíteni elménkben azokról a dolgokról, amelyekről általános vagy fajlagos neveink vannak, legalábbis közülük annyiról, amennyit meg akarunk vizsgálni, és amelyekre vonatkozó tudásunkat tökéletesíteni akarjuk, vagy amelyekről okoskodni akarunk. Ha pedig a szubsztanciák fajlagos ideáiról van szó, akkor igykeznünk kell őket teljesekké tenni, s ezen azt értem, hogy a faj tökéletes meghatározására annyi egyszerű ideát foglalni egybe, ahányat csak állandóan együtt észlelünk. Az összetett idea alkotórészéül szolgáló mindegyik egyszerű idea legyen az elménkben tiszta és világos; mert nyilvánvaló lévén, hogy tudásunk nem léphet túl ideáinkon, ha tehát ideáink tökéletlenek, zavarosak vagy homályosak, nem várhatunk biztos, tökéletes vagy világos tudást.

Másodszor: mindazon közvetítő ideák felkeresésének a művészete, amelyek egymással közvetlenül össze nem hasonlítható más ideák megegyezését vagy összeférhetetlenségét mutathatják meg nekünk.

15. §. *A matematika ennek egyik példája*

Arról hogy tudásunk tökéletesítésére ez a két módszer (és nem a maximákban való bizakodás, és bizonyos általános kijelentésekből vont következtetés) a helyes út nemcsak a mennyiség ideáiban, hanem más módozatokban is könnyen tájékoztat bennünket. a matematikai tudás szemlélete Itt először is azt találjuk, hogy akinek azokról a szögekről és idomokról, amelyekről bármit is meg akar tudni, nincsenek tökéletes és tiszta ideái, az kimondottan képtelen bármilyen reájuk vonatkozó ismeretre. Tegyük fel, hogy valakinek nincsen tökéletes és pontos ideája a derékszögről, az egyenlő szárú háromszögről vagy a trapézről, akkor semmi sem bizonyosabb annál, hogy hasztalan próbálkozik az ezekre vonatkozó bizonyításokkal. Továbbá világos, hogy e tudomány nagymestereit nem a matematika elveinek tekintett maximák vezették csodálatos felfedezéseikre. Ismerheti egy tehetséges ember mégoly tökéletesen a matematikában általában használt maximákat, és szemlélheti azoknak hatáskörét és következményeit, ameddig csak neki tetszik,

azoknak segítségével szerintem sohasem juthat annak tudomására, hogy a derékszögű háromszögben az átfogó négyzete egyenlő a két befogó négyzetének összegével. Annak tudása, hogy az egész egyenlő részeinek összegével, és hogy ha egyenlőket veszek el egyenlőkből, egyenlők maradnak, szerintem nem segítette őt ebben a bizonyításban. Bámulhat valaki ezekre a maximákra akármeddig anélkül, hogy egyetlen jottával többet tudna a matematikai igazságokról. Másféleképpen alkalmazott gondolatokkal fedezték fel őket. Az elmében más, ezektől a maximáktól nagyon különböző tárgyak, más belátások voltak, mikor valaki a matematikában először jutott ilynemű igazságok tudomására, melyeket az az ember, aki ezekkel az elfogadott axiómákkal eléggé ismerős, de azoknak módszerét, akik ezeket a bizonyításokat először végezték el, nem ismeri, sohasem csodálhat eléggé. És ki tudja, hogy a tudományok más területein miféle módszereket találnak még ki, megfelelően a matematika algebrai módszerének, mely oly könnyedén talál bizonyos mennyiség-ideákat más mennyiségek mérésére, amelyeknek egyenlősége vagy aránya különben nehezen vagy talán sohasem volna megtudható?

XIII. FEJEZET

TUDÁSUNKRA VONATKOZÓ EGYÉB MEGGONDOLÁSOK

1. §. *Tudásunk részben szükségszerű, részben önkényes*

Tudásunk, amint más dolgokban, abban is nagyon hasonlít a látáshoz, hogy sem teljesen szükségszerű, sem teljesen akaratunktól függő. Ha tudásunk teljesen szükségszerű volna, akkor nemcsak hogy minden ember tudása hasonló lenne, hanem minden ember tudna is mindent, ami csak tudható. Ha pedig teljesen akaratunktól függne, akkor egyes emberek — mert oly kevéssé törődnek vele s oly kevéssé értékelik — csak nagyon keveset vagy semmit sem tudnának. Az emberek, akiknek érzékeik vannak, nem határozhatják el maguk, hogy jussanak-e azokon át ideákhoz, és ha emlékezetük van, nem akadályozhatják meg, hogy ideáik közül némelyek megmaradjanak; és ha van bennük valamelyes megkülönböztetőképesség, kénytelenek észrevenni bizonyos ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését éppúgy, mint ahogyan az, akinek szeme van, ha nappal kinyitja, kénytelen bizonyos tárgyakat látni és különbségeket venni észre köztük. Bár a világosságban a nyitott

szemű ember kénytelen látni, mégis vannak bizonyos tárgyak, amelyeket kiválaszthat arra, hogy feléjük fordítsa tekintetét. Viszont lehetnek a keze ügyében képeket, értekezéseket tartalmazó könyvek, amelyek szórakoztathatnák vagy taníthatnák, de amelyeket sohasem szándékozik felnyitni, és sohasem veszi a fáradságot arra, hogy azokba belenézzen.

2. §. *Képességeink használata önkényes, de ha egyszer használjuk őket, a dolgokat úgy ismerjük meg, amint vannak és nem amint nekünk tetszik*

Van az ember hatalmában még egy dolog, s ez az, hogy bár tekintetét odairányítja valamely tárgyra, mindazonáltal választhat még arra nézve is, hogy vajon érdeklődéssel vizsgálja-e, vajon szándékolt figyeléssel próbálja-e pontosan megnézni mindazt, ami rajta látható. Azt azonban, amit lát, nem láthatja másképpen, mint ahogyan látja. Nem függ akaratától, hogy feketének lássa azt, ami sárgának tűnik, sem el nem hitetheti magával, hogy ami éppen leforrázta, az hideg. Szeme előtt a földet télen nem födi virág, sem a mezőt pázsit, akármennyire kedve telnék is benne, és nem tehet róla, ha a mezőt fehérnek, deresnek látja, mikor körülnéz. Ugyanígy vagyunk értelmünkkel is. Minden, ami tudásunkban akaratunktól függ, annyi, hogy használjuk-e vagy visszatartjuk-e valamely képességünket ettől vagy attól a tárgytól, vagy annak többé-kevésbé pontos megtekintésétől. De ha már egyszer használjuk képességeinket, akaratunk már nem határozhatja meg a tudást így vagy úgy az elme számára. Ezt már kizárólag maguk a tárgyak cselekszik, amennyiben világosan felismertük őket. Tehát, ha egyszer az emberek érzékei külső tárgyakkal érintkezésben vannak, az elme nem tehet mást, mint elfogadja tőlük az ideákat, és tájékozódik arra nézve, hogy dolgok vannak rajta kívül. Amennyiben pedig az emberek saját határozott ideáikkal érintkeznek, nem tehetnek mást, mint hogy bizonyos mértékben észlelik az egynémely ideák között található megegyezéseket és meg-nem-egyezéseket, s ez ennyiben tudás. És ha neveik vannak az így megtekintett ideák számára, akkor szükségszerűen biztosítva kell lenniük azoknak a kijelentéseknek igazságáról, amelyek ezt a bennük észrevett megegyezést vagy meg-nem-egyezést kifejezik; és azokról az igazságokról kétségtelenül meggyőződésben is kell élniük. Mert amit az ember lát, arról nem tehet, hogy látja, és amit észrevesz, nem tehet róla, ha tudja, hogy azt észreveszi.

3. §. *Példa a számokról*

Így akinek vannak szám-ideái, és fáradságot vesz arra, hogy összehasonlítja az egy plusz kettő plusz hármat a hattal, az nem tehet mást, mint hogy egyenlőnek tudja őket. Akinek megvan az ideája a háromszögről és tudja, hogyan kell mérni szögeinek nagyságát, az bizonyos benne, hogy annak a háromszögnek összege két derékszög. És ezt éppoly kevéssé vonhatja kétségbe, mint ezt az igazságot: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen.

4. §. *Példa a természetes vallásról*

Úgyszintén, akinek ideája van egy értelmes, de gyenge és törékeny lényről, amelyet olyan valaki alkotott és amely olyan valakitől függ, aki örök, mindenható, tökéletesen bölcs és jó — az ugyanoly bizonyossággal tudja, hogy az ember Istent tisztelni, félni köteles és neki engedelmeskednie kell, mint azt, hogy a nap süt, amikor látja. Mert ha elméjében van két ilyen lénynek ideája, és rájuk irányítva gondolatait vizsgálja őket, ugyanoly biztonsággal látja, hogy az alsóbbrendű, véges és függő lény köteles engedelmeskedni a legfelsőnek és végtelennek, mint azt, hogy három plusz négy plusz hét az kevesebb, mint tizenöt, mihelyt ezeket a számokat megvizsgálta és egybevetette. Abban sem lehet ennél biztosabb, hogy a nap felkelt, mihelyt egy világos reggelen felnyitja szemét és arra fordítja tekintetét. De ha ezek az igazságok mégoly bizonyosak, mégoly világosak is, az ember tudatlanságban maradhat bármelyikükről vagy valamennyiről, ha ebbeli tájékozódás céljából képességeinek kellő használatára sohasem vesz fáradságot.

XIV. FEJEZET
AZ ÍTÉLÉSRŐL

1. §. *Minthogy tudásunk szűk körű, valami másra is van szükségünk*

Minthogy az értelmi képességeket az ember nem pusztán spekulációra kapta, hanem az életben való viselkedése érdekében is, nagyon eltévedne, ha irányítására nem volna semmi egyebe, mint az, amiben megvan az igazi tudás bizonyossága. Mert amint láttuk, az igazi tudás nagyon kurta és szűkös, és így az ember

gyakran teljesen sötétben járna, és életének legtöbb cselekvésében tökéletesen elakadna, ha semmi más nem vezetné, amikor híján van a tiszta és biztos tudásnak. Aki nem enne addíg, amíg be nem bizonyították neki, hogy az étel majd táplálja, aki nem mozdulna addig, amíg kétségtelenül nem tudja, hogy az ügy, amelybe most belefog, sikerre vezet, annak alig volna más dolga, mint hogy csendben üljön és elpusztuljon.

2. §. *Mi hasznát vehetjük ennek a félhomálynak?*

Némely dolgokat Isten teljes világításba helyezett számunkra, adott nekünk némi biztos, bár viszonylagosan csak kevés dologra határolt tudást, valószínűleg meg akarta ízleltetni velünk, hogy értelmes lények mire lehetnek képesek, vágyat akart kelteni bennünk és törekvést egy jobb állapot felé .Érdeklődéseink legnagyobb részét illetőleg azonban csak félhomályt adott, hogy úgy mondjam, a valószínűség homályát, mely, amint gondolom, alkalmas a középszerűségnek és próbaidőnek erre az állapotára, amelybe itt helyezett bennünket. Meg akarta akadályozni bennünk az önhittséget és az elbizakodást azzal, hogy a mindennapi tapasztalás megértesse velünk rövidlátásunkat és hajlamunkat a tévedésre; s ennek megérzése állandó figyelmeztetés, intés legyen nekünk arra, hogy e zarándoklásunk napjait annak az útnak szorgalmas és gondos kutatásában töltsük, amely tökéletesebb állapothoz vezethet bennünket. Mert még akkor is, ha a kinyilatkoztatás e tekintetben hallgatna, nagyon ésszerű azt gondolnunk, hogy amint az ember Istentől kapott tehetségeit használja, aszerint részesül jutalomban a nappalnak lezártakor, amikor napja leszáll és az éjszaka véget vet munkálkodásának.

3. §. *Az ítélés, vagyis a valószínűség helyeslése, pótolja tudásunk hiányát*

Az a képesség, amelyet Isten az embernek a világos és biztos tudás hiányának esetében e tudás pótlására adott, az ítélés. Ennek révén az elme megegyezőknek vagy meg-nem-egyezőknek tekinti ideáit, vagy ami ugyanaz, valamely kijelentést igaznak vagy hamisnak vesz anélkül, hogy az érvekben bizonyításszerű világosságot venne észre. Az elme ezt a képességét némelykor szükségből gyakorolja, amikor döntő érvekhez és biztos tudáshoz nem jut; máskor lustaságból, ügyetlenségből vagy sietségből még akkor is, ha döntő és kétségtelen bizonyítékokhoz juthatna. Az emberek gyakran nem

vizsgálják óvatosan két olyan ideának megegyezését vagy meg-nem-egyezését, amelyeket szeretnének, vagy amelyeket érdekükben állana megismerni; hanem vagy azért, mert képtelenek arra a figyelemre, amelyre szükség volna a hosszú fokozatos gondolatmeneten át, vagy mert türelmetlenek a késedelemben, csak könnyelműen odapillantanak, vagy egészen lemondanak az érvekről, s így anélkül, hogy a bizonyítást elvégeznék, döntenek két idea megegyezéséről vagy meg-nem-egyezéséről, akárcsak távolról néznének rájuk, és egyiket a másiknak néznék, amint az nekik az ilyen laza vizsgálódásban a legvalószínűbbnek tűnik. Az elmének ezt a képességét, mikor azt közvetlenül a dolgokon gyakoroljuk, ítélésnek nevezzük. Mikor szavakban kifejezett igazságokra alkalmazzuk. közönségesen helyeslésnek vagy helytelenítésnek mondjuk, Minthogy az elmének ez a legmegszokottabb módja e képesség használatára, ezeknek a kifejezéseknek rovatában fogom tárgyalni, mint amelyek nyelvünkben a kétértelműségnek a legkevésbé vannak kitéve.

4. §. *Az ítélés a dolgok ilyetén állásának feltételezése észrevevés nélkül*

Így tehát az elmének az igazságra és a tévedésre vonatkozóan két képessége működik.

Először: a tudás, amelyben bármely két ideának megegyezését vagy meg-nem-egyezését bizonyossággal észreveszi és kétségtelenül meg van róla győződve.

Másodszor: az ítélés, amely ideáknak az elmében való összefoglalása vagy elkülönítése, amikor az elme biztos megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket még nem veszi észre, csak előlegezi, hogy így van, s ez, amint a szó magával hozza, már megtörténik, mielőtt az az észrevevés bizonyossággal megjelennék. Ha az elme úgy egyesíti vagy különíti el őket, amint a dolgok valósággal vannak akkor ez helyes ítélet.

XV. FEJEZET

A VALÓSZÍNŰSÉGRŐL

1. §. *A valószínűség a megegyezés látszata kétséges bizonyítékok alapján*

Minthogy a bizonyítás két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének egy vagy több olyan bizonyíték közbeiktatásával történő kimutatása, amelyek egymással állandó, változhatatlan

és látható kapcsolatban vannak, a valószínűség nem egyéb, mint ilyen megegyezésnek vagy meg-nem-egyezésnek látszata olyan bizonyítékok közreműködésével, amelyeknek kapcsolata nem állandó és változatlan, vagy legalábbis nem ilyennek vesszük észre, hanem olyan, vagy legnagyobbrészt olyannak látszik, hogy elegendő az elmének az adott kijelentés igaznak vagy hamisnak ítélésére inkább, mint fordítva. Például a bizonyításban valaki észreveszi, hogy bizonyos változatlan egyenlőségi kapcsolat van a háromszög szögeinek összege és ama közvetítő szögek között, amelyeket arra használunk, hogy azon összeg két derékszöggel való egyenlőségét kimutassuk. És így a bizonyítás minden lépésénél a közvetítő ideák megegyezéséről vagy meg-nem-egyezéséről való intuitív tudással az egész sorozat oly evidensen folytatódik, hogy világosan látszik ama három szögnek a két derékszöggel való megegyezése vagy meg-nem-egyezése egyenlőség tekintetében. Így tehát az illetőnek biztos tudása van arról, hogy ez így van. Egy másik ember, aki sohasem vett fáradságot arra, hogy a bizonyítást végiggondolja, de hallja, hogy egy matematikus, szavahihető ember, állítja a háromszög szögösszegének két derékszöggel való egyenlőségét, ezt szintén helyesli, vagyis igaznak fogadja el. Ebben az esetben helyeslésének alapja a dolog valószínűsége, mert a bizonyíték olyan, ami a legtöbb esetben igazságot hordoz. Az ugyanis, akinek tanúságára elfogadja, nem szokott olyasmit állítani, ami tudásával ellentétes vagy azon kívül esik, különösen nem az efajta dolgokban. Tehát a háromszög szögeinek két derékszöggel való egyenlőségét állító kijelentést emberünk azért helyesli, e két idea megegyezését azért fogadja el anélkül, hogy ilyennek tudná őket, mert bízik a beszélőnek más alkalommal tapasztalt vagy ez alkalommal feltételezett igazmondásában.

2. §. *Tudásunk hiányosságának pótlására való*

Minthogy tudásunk a fentebbiek szerint nagyon szűk körű, és nem vagyunk olyan szerencsések, hogy biztos igazságot találhatnánk mindenben, amit alkalmunk van megfontolni, a legtöbb kijelentés, amelyről gondolkodunk, okoskodunk, tárgyalunk, sőt amelyek szerint cselekszünk is, olyan, hogy igazságáról nem lehet kétségtelen tudásunk. Némelyik mégis oly közel van a bizonyosság határához, hogy egyáltalán nem kételkedünk benne, hanem oly szilárdan helyeseljük, s oly határozottsággal cselekszünk szerinte, mintha az tévedhetetlenül bebizonyított, és róla való tudásunk tökéletes és biztos volna. De minthogy itt fokozatok vannak a bizonyos-

ságnak és a bizonyításnak közvetlen szomszédságától kezdve le egészen a valószínűtlenségig, sőt a lehetetlenség határáig; és a helyeslésnek is vannak fokai a teljes biztosságtól és meggyőződöttségtől le egészen a sejtésig, kétségig és bizalmatlanságig: a következőkben (mert azt hiszem, rátaláltam az emberi tudás és bizonyosság határaira) meggondoljuk a valószínűség, a helyeslés, a hit különböző fokozatait és alapjait.

3. §. *Mert feltételezteti velünk, hogy a dolgok igazak, mielőtt tudnánk, hogy igazak*

Valószínűsége annak van, amiről feltehető, hogy igaz. A szó maga olyan kijelentést jelez, amelyhez vannak érvek és bizonyítékok, s ezek alapján számíthat igaznak, vagy lehet igaznak elfogadni. Azt a magatartást, amellyel az elme az ilynemű kijelentések felé fordul, elhívésnek, helyeslésnek vagy véleménynek hívják; az valamely kijelentés igazságának elismerése vagy elfogadása ervek vagy bizonyítékok alapján, amelyek amaz igazságról való meggyőződésünket célozzák anélkül, hogy biztos tudásunk volna róla. Valószínűség és bizonyosság, hit és tudás között a különbség az, hogy a tudásnak minden részében van intuíció: minden közvetlen ideának, minden lépésnek látható és biztos kapcsolata van. Az elhivés esetében nem így áll a dolog. Az, ami valamit elhitet velem, az az elhitt dolgon kívül álló dolog, olyasmi, ami nem kapcsolódik evidensen a két oldalhoz, és így nem mutatja oly nyilvánvalóan a vizsgálat alatt álló két idea megegyezését vagy meg-nemegyezését.

4. §. *A valószínűség okai kétfélék : saját tapasztalásunknak való megfelelés, vagy mások tanúbizonysága*

A valószínűség tehát, minthogy arra való, hogy tudásunk fogyatékosságait pótolja és hogy vezessen bennünket akkor, amikor a tudás hiányzik, mindig olyan kijelentésekkel foglalkozik, amelyekben nem vagyunk bizonyosak, csupán van valami indíttatásunk, hogy azokat igazaknak fogadjuk el. Ennek okai röviden a következők:

Először: valamely dolognak saját tudásunkkal, megfigyelésünkkel és tapasztalásunkkal való összhangja.

Másodszor: más emberek tanúskodása, amely megfigyelésükről és tapasztalásukról számol be. Mások tanúbizonyságában megfontolandó, 1. a tanúk száma, 2. becsületessége, 3. jártassága,

4. a szerző szándéka, amikor a tanúbizonyság idézett könyvből származik, 5. a szóban forgó beszámoló részeinek és körülményeinek összhangja, 6. ellentétes tanúbizonyságok.

5. §. *Ilyenkor minden érvet pro és kontra meg kellene vizsgálni az ítélés előtt*

Minthogy a valószínűségből hiányzik az az intuitív nyilvánvalóság, amely tévedésmentesen dönt az értelemben és biztos tudást teremt, az elmének, ha ésszerűen akar eljárni, mielőtt helyeselne vagy helytelenítene, meg kell vizsgálnia a valószínűség összes alapjait, és be kell látnia, miképpen nyújtanak többet vagy kevesebbet a tétel javára vagy rovására; és az egésznek kellő mérlegelésével többé-kevésbé erélyes helyesléssel kell a tételt elvetnie vagy elfogadnia a nagyobb valószínűségi alapoknak egyik vagy másik oldalon mutatkozó túlsúlya szerint. Például:

Ha magam látok egy embert a jégen járni, ez többé nem valószínűség, ez tudás. Ha más valaki mondja nekem, hogy látott Angliában egy embert tél közepén a hidegtől megkeményedett vizen járni, ez annyira megfelel annak, amit szokás szerint észlelünk, hogy magának a dolognak természeténél fogva hajlandó vagyok ezt elfogadni, hacsak valami nyilvánvaló gyanú nem kíséri ennek a ténynek elbeszélését. De ha ugyanezt mondják olyan valakinek, aki a trópusokon született, s aki ezelőtt ilyesmit sohasem látott, akkor ez az egész valószínűség tanúbizonyságra támaszkodik. És ha ezt többen mesélik vagy szavahihetőbbek, és nincsen érdekükben az igazsággal ellentétes dolgot mondani, ez a tény többkevesebb hitelre talál. Bár az olyan emberrel, akinek minden tapasztalata ezzel homlokegyenest ellenkezett, és sohasem hallott ilyesmiről, a tanúnak még a legszeplőtlenebb szavahihetősége is alig lesz képes ezt elhitetni. Így történt ez egy holland nagykövettel, aki Sziám királyával beszélgetett Hollandia érdekességeiről, amelyekről a király kérdezősködött, s többek között a nagykövet azt is elmondta, hogy az ő országában a víz a hidegben annyira megkeményedik, hogy az emberek sétálnak rajta, s hogy még egy elefántot is megbírna, ha volna ott elefánt; erre a király azt felelte: Eddig mind elhittem azokat a különös dolgokat, amelyeket ön elbeszélt, mert józan és becsületes embernek, tartottam, de most bizonyos vagyok benne, hogy ezúttal hazudik.

6. §. *A valószínűségi érvek rendkívül változatosak lehetnek*

Ez alapokon nyugszik minden kijelentés valószínűsége. És aszerint, hogy a tudásunkkal való összhang, a megfigyelések biztossága, a tapasztalás gyakorisága és állandósága s a tanúk száma és szavahihetősége milyen mértékben egyezik vagy különbözik, maga az illető kijelentés ugyanolyan mértékben valószínű. Bevallom, hogy van még egy tényező, amely ugyan önmagában véve a valószínűségnek nem igazi alapja, mégis gyakran használják annak alapjául; az emberek nagyon sokszor ettől vezettetik helyeslésüket és ehhez kötik hitüket inkább, mint bármi egyébhez, és ez a mások véleménye. Pedig nem lehet veszélyesebb és könnyebben félrevezető dologban bizakodni, mert az emberek közt sokkal több a hamis vélemény és tévedés, mint az igazság és a tudás. És ha olyan emberek véleménye és meggyőződései, akiket ismerünk és akikről jót gondolunk, alapjává lehetne az ilyen helyeslésnek, akkor az embereknek igazuk van, ha pogányok Japánban, mohamedánok Törökországban, katolikusok Spanyolországban, protestánsok Angliában, lutheránusok Svédországban. De a helyeslés eme rossz alapjáról később, más helyen lesz alkalmam bővebben beszélni.

XVI. FEJEZET
A HELYESLÉS FOKAIRÓL

1. §. *Helyeslésünket a valószínűség alapjaival kellene szabályoznunk*

A valószínűség alapjait az előző fejezetben lefektettük. Minthogy rájuk épül helyeslésünk, ezek egyszersmind mértékül is szolgálnak, amelyekkel a helyeslés fokozatait szabályozzuk, vagy kellene szabályoznunk. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy a valószínűség alapjai nem hatnak az igazságkereső és helyes ítéletre törekvő elmére jobban, mint amennyire legalább az elme kutató munkájának első ítéletében vagy keresésében ez mutatkozik. Elismerem, hogy az emberek véleményeiben, amelyekhez annyira ragaszkodnak, helyeslésük nem mindig a bennük először uralkodó okok szemléletéből fakad. Mert sok esetben majdnem lehetetlen, a legtöbb esetben pedig még a legcsodálatosabb emlékezetű embereknek is nagyon nehéz megtartani mindazokat a bizonyítékokat, amelyek kellő vizsgálat alapján a szóban forgó kérdésben ilyen döntésre bírták őket. Elég az, hogy egyszer, amennyire csak tudták, gonddal és

becsületesen átrostálták a dolgot, s aztán minden elképzelhető egyes esetben keresték, miképpen tudnák megvilágítani a kérdést és legjobb képességükkel összegezték az egész evidenciát. És ha így egyszer már megtalálták — olyan teljes és pontos kutatás után, amilyenre csak képesek —, hogy melyik oldalon jelenik meg számukra a valószínűség, az így nyert következményt mint felfedezett igazságot, emlékezetükbe zárják. A jövőben mindig meggyőzi őket az emlékezet tanúbizonysága arról, hogy ez ugyanaz a vélemény, amely a már egyszer látott bizonyítékok alapján helyeslésüknek ezt a fokát megérdemli.

2. §. *Ezek nem lehetnek mindig szemünk előtt, és ilyenkor meg kell elégednünk azzal a ráemlékezéssel, hogy egyszer már láttunk okot ilyen fokú helyeslésre*

Ez minden, amire az emberek legnagyobb része képes véleményeinek és ítéleteinek szabályozásában, hacsak valaki azt nem követeli tőlük, hogy tisztán emlékezetükben tartsanak minden valószínű igazsághoz tartozó minden bizonyítékot, még hozzá olyan rendben és a következmények ugyanolyan szabályszerű egymásutánjában, amint azokat előzőleg elhelyezték vagy látták. Ez néha lehet oly sok, hogy egyetlen kérdés egész kötetet tölthetne meg. Vagy pedig azt kell kívánniuk, hogy az ember minden elfogadott véleményhez mindennap vizsgálja meg a bizonyítékait. Mind az előbbi, mind az utóbbi lehetetlen. Tehát kikerülhetetlen, hogy ilyenkor az emlékezetben bízzunk, és hogy az emberek bizonyos véleményekről meg legyenek győződve anélkül, hogy azoknak bizonyítékai ténylegesen jelen lennének elméjükben, sőt anélkül, hogy talán azokat ténylegesen felidézni tudnák. Máskülönben a legtöbb ember vagy nagyon szkeptikus volna, vagy minden pillanatban nézetet változtatna, és akárkinek ki volna szolgáltatva, aki újabban tanulmányozta a kérdést és érveket sorol fel neki, amelyekre emlékezés híján nem tud azonnal válaszolni.

3. §. *Ennek rossz következményei abban az esetben, ha előzőleg nem ítéltünk helyesen*

Kénytelen vagyok azonban elismerni, hogy az emberek ragaszkodása múlt ítéleteikhez és előzőleg megalkotott következtetéseik erős fenntartása gyakran oka a tévedések és félreértések makacs fennmaradásának. De a hiba nem az, hogy emlékezetükben bíznának arra nézve, amit előzőleg helyesen ítéltek volna, hanem az,

hogy akkor helyes vizsgálat nélkül ítéltek. Nem akad-e sok ember (hogy ne mondjam: a legtöbb), aki azt véli, hogy különböző dolgokról helyes ítéleteket alkotott, és ezt csak ezért véli, mert sohasem gondolkodott másképpen? Akik azért képzelik, hogy helyesen ítéltek, mert sohasem tették kérdésessé, sohasem vizsgálták saját véleményeiket? Valójában ez annyi, mint azt gondolni, hogy helyesen ítéltek, csak azért, mert egyáltalán sohasem ítéltek. És mégis, ezek az emberek tartják fenn véleményüket a legnagyobb merevséggel, mert általában azok a legerőszakosabbak és legmegrögzöttebbek tételeikben, akik azokat a legkevésbé vizsgálták. Amit egyszer tudtunk, arról bizonyosak vagyunk, hogy úgy is van, valamint arról is, hogy nincsenek felfedezetlen, rejtett bizonyítékok, amelyek megdöntenék vagy kétségessé tennék tudásunkat. De a valószínűség dolgaiban nem lehetünk minden esetben biztosak arról, hogy előttünk vannak az összes egyedi sajátosságok, amelyek a kérdéshez tartoznak. És hogy nincs-e mögöttük valami olyan, most még nem látható evidencia, amely a valószínűséget az ellenkező oldalra billenti és túlsúllyá válik mindazzal szemben, ami most előttünk döntőnek látszik. Kinek van elég szabad ideje, türelme és hozzávaló eszköze, hogy összegyűjtse véleményének összes bizonyítékait, s ezekből biztosan következtethesse, hogy tiszta és teljes áttekintése van, s hogy jobb tájékoztatására több már nem kívánatos? Mégis döntenünk kell vagy az egyik, vagy a másik oldal javára. Az életben való viselkedésünk és nagy érdekeink kezelése nem tűr halogatást; mert ezek legnagyobbrészt ítélésünknek oly pontokban való döntésétől függenek, amelyekben biztos és bizonyított tudásra nem vagyunk képesek, és amelyeken mégis vállalnunk kell a kettő közül vagy az egyiket, vagy a másikat.

4. §. *Ennek helyes használata a kölcsönös jóindulat és türelem az elkerülhetetlen véleményeltérés esetében*

Ha tehát a legtöbb emberre (ha ugyan nem mindenkire) nézve elkerülhetetlen, hogy véleményeik legyenek azok igazságának biztos és kétségtelen bizonyítékai nélkül; és oly nagy tudatlanságot, könnyelműséget vagy esztelenséget jelent, hogy emberek hirtelen lemondjanak előző tételeikről olyan érvnek hatására, amelyre azonnal nem tudnak válaszolni s nem tudják kimutatni annak elégtelenségét — azt hiszem, minden embernek a béke fenntartására kellene törekednie, hogy a vélemények különbsége mellett is barátság maradjon az emberek közösségében. Ésszerűen ugyanis nem várhatjuk, hogy bárki is készségesen és alázatosan feladja

véleményét és elfogadja a mienket, vak lemondással engedve át magát valamely tekintélynek, amelyet az emberi értelem nem ismer el. Mert bár gyakran tévedhetünk, de nem ismerhetünk el más vezetőt, mint az észt, sem vakon alá nem vethetjük magunkat mások akaratának és előírásainak. Ha az, akit meggyőzni akarunk, olyan ember, aki vizsgálódik, mielőtt helyeselne, akkor meg kell engednünk, hogy ideje legyen még egyszer átvenni a kérdést, felidézni mindazt, ami eltűnt elméjéből, vizsgálja meg az összes sajátosságokat, s így lássa be, melyik oldalon van a túlsúly. Ha pedig nem látja érvelésünket elég súlyosnak arra, hogy újból ilyen fáradalmakba bocsátkozzék, ez csak ugyanaz, amit hasonló esetben gyakran magunk is teszünk. Mi is rossz néven vennénk, ha mások írnák elő nekünk, mely pontokat kell tanulmányoznunk. Ha pedig olyan valaki ez, aki véleményeit mások szavahihetőségéből meríti, miképpen képzelhetjük, hogy lemondjon azokról a tételekről, amelyeket az idő és a megszokás annyira rögzített már elméjében, hogy azokat magától értetődőknek és kétségbevonhatatlanul bizonyosaknak vagy olyan bejegyzéseknek véli, amelyeket magától Istentől avagy küldötteitől vett? Miképpen várhatnánk, mondom, hogy ennyire megrögzött vélemények feladhatók volnának egy idegennek vagy egy ellenfélnek érveire vagy tekintélyére, különösen, ha valami érdeknek vagy szándéknak gyanúja forog fenn, ami sohasem marad el, ahol emberek úgy érzik, hogy rosszul bántak velük. Jobban tennénk, ha részvéttel volnánk egymás tudatlansága iránt, és igyekeznénk azt kedvesen és szeretetre méltóan orvosolni, nem pedig azonnal megbántani másokat, makacsnak és önfejűnek minősíteni őket csak azért, mert nem akarnak lemondani saját véleményükről s nem akarják elfogadni a mieinket, vagy legalábbis azokat, amelyeket rájuk akarunk kényszeríteni, amikor több mint valószínű, hogy mi nem kevésbé makacsul vonakodunk elfogadni az ő véleményeik egynémelyikét. Mert hol van az az ember, akinek vitathatatlan bizonyítéka van mindannak igazságáról, amit igaznak tart, vagy hamis voltáról mindannak, amit elítél; vagy aki elmondhatja, hogy alapjáig megvizsgálta minden nézetét vagy minden más ember véleményét? Annak a szükségességnek, hogy gyakran igen jelentéktelen okokból tudás nélkül is elhigyjünk valamit a tetteknek és az elvakultságnak ebben a tovatűnő állapotában, amelyben élünk, inkább önmagunk szorgos és gondos művelésére, mint mások erőszakolására kellene bennünket ösztökélnie. Legalábbis azoknak, akik nem vizsgálták meg keresztül-kasul alaposan saját tételeiket, be kell vallaniuk, hogy nem az ő dolguk diktálni, és esztelen dolog igazság gyanánt rákényszeríteni másokra

annak elhívését, amit maguk sem kutattak át, s nem mérlegelték azokat a valószínűségi érveket sem, amelyeknek alapján azt vagy el kellene fogadniuk, vagy el kellene vetniük. Azoknak, akik becsületesen és igazán átvizsgálták és ezzel kétségen felülivé tették a tant, amelyet hirdetnek és amely szerint élnek, jogosabb igényük lehetne arra, hogy másokat követésükre bírjanak. De ezek oly kevesen vannak, és oly kevés okot találnak véleményeik fölényes hirdetésére, hogy nem várhatunk tőlük semmi kihívót vagy parancsolót. Okunk van azt gondolni, hogy mihelyt az emberek tanultabbak volnának, kevésbé kényszerítenék másokra véleményeiket.

5. §. *A valószínűség vagy érzékelhető emberi tanúságon alapuló tényállásra, vagy érzékeinken túl fekvő evidenciára vonatkozik*

Azonban visszatérve a helyeslés alapjaira és különböző fokozataira, figyelembe kell vennünk, hogy azok a kijelentések, amelyeket valószínűségük miatt fogadunk el, kétfélék. Vagy valami egyedi létre vonatkoznak, vagyis, amint mondani szokták, tényre, amely megfigyelhető, s így emberi tanúság tárgya lehet; vagy pedig olyan dolgokat illet, amelyek érzékeink tanúbizonyságán túl esnek és ilyen tanúskodás tárgyai nem lehetnek.

6. §. *I. Az összes többi ember tapasztalatainak a mieinkkel való találkozása a tudáshoz közelítő biztosságot teremt*

Vegyük ezek közül az elsőt, ti. az egyedi tényeket.

Először: amikor valamely, a magunk és mások hasonló esetben való állandó megfigyelésének megfelelő egyedi dolgot mindazoknak egybevágó tanúskodása bizonyít, akik csak felemlítik, akkor azt olyan könnyen elfogadjuk és oly határozottan építünk rá, mintha az biztos tudás volna, és ennek alapján oly kevés kételkedéssel okoskodunk és cselekszünk, mintha az tökéletes bizonyítás volna.

Így ha minden angol, akinek alkalma van rá, azt állítaná, hogy a múlt télen Angliában fagyott, vagy hogy ott nyáron fecskéket láttak, azt gondolom, abban majdnem oly kevéssé kételkednénk, mint abban, hogy hét meg négy az tizenegy. A valószínűségnek első és legmagasabb foka tehát az, amikor minden embernek minden időkben való helyeslése a megismerhetőség határai között egybeesik az illető egyénnek hasonló esetekben tett állandó és soha el nem maradó tapasztalásával a becsületes tanúsággal állított egyedi tény igazságának megerősítésére. Ilyenek a testeknek megállapított tulajdonságai és alkata, s az okoknak és okozatoknak szabályszerű bekövetkezése a természet rendje szerint. Ezt maguknak a dol-

goknak természetéből vett érvnek nevezzük. Mert az, amit magunk és más emberek állandó megfigyelése alapján mindig ugyanúgy találunk, arról joggal következtetjük, hogy állandó és szabályszerű okok okozatai, ha nem is esik tudásunk határain belül. Ilyen az, hogy a tűz melegíti az embert, olvasztja az ólmot és megváltoztatja a fának vagy a faszénnek színét vagy összetartását; hogy a vas lesüllyed a vízben és fennmarad a higanyon; minthogy ezek és az egyes tényekre vonatkozó más kijelentések állandó tapasztalásunknak megfelelnek, ahányszor csak dolgunk van ezekkel az anyagokkal, és általában úgy beszélnek róluk (ti mások), mint állandóan ismétlődő tényekről, tehát senki még csak nem is vitatja őket — így ha egy beszámoló ilyen dologról állítja, hogy volt, vagy azt, hogy ugyanígy fog ismét végbemenni, kétségen felülinek vesszük, hogy az egészen igaz. Ezek a valószínűségek a bizonyosságnak oly közelségébe emelkednek, gondolatainkat oly feltétlenül kormányozzák, s cselekedeteinket oly teljesen befolyásolják, mint a legevidensebb bizonyítás. És ami bennünket illet, kevés vagy semmi különbséget nem teszünk köztük és a biztos tudás között. Az így megalapozott elhívésünk bizonyosságig emelkedik.

7. §. *II. Kétségtelen tanúbizonyság és az a tapazztalásunk, hogy ez a legtöbbször igy van, bizalmat kelt*

Másodszor: a valószínűség következő foka az, amikor saját tapasztalásomban és az összes mások által említett tapasztalásokkal[1] egyetértésben úgy találom, hogy az a dolog legnagyobbrészt így van, és arról az egyedi esetről sok és kétségtelen a tanúbizonyságom. A történelem minden korszakból ad ilyen emberi beszámolót, és saját tapasztalatom, amennyire alkalmam volt megfigyeléseket tenni, megerősíti, hogy a legtöbb ember többre tartja az ő saját előnyét a közösség előnyénél. Ha minden történetíró, aki Tiberiusról ír, azt mondja, hogy Tiberius így cselekedett, akkor az rendkívül valószínű. Ilyen esetben helyeslésünknek elegendő alapja van, hogy arra a fokozatra emelkedjék, amelyen azt meggyőződésnek nevezhetjük.

8. §. *III. Őszinte tanúskodás és a dolog természetének közömbössége elkerülhetetlenül helyeslést kelt*

Harmadszor: olyan dolgokban, amelyeknek megtörténte közömbös, mint pl. hogy egy madár erre vagy arra repül, vagy hogy a villámcsapás egy embernek jobb vagy bal kezét éri stb., ami kor

valamely egyedi tényről egybehangzó és minden kétségen kívül álló tanúbizonyságok futnak össze, akkor helyeslésünk szintén elkerülhetetlen. Így pl. az, hogy Itáliában van egy olyan város, mint Róma; hogy körülbelül 1700 évvel ezelőtt élt ott egy Julius Caesar nevű ember; hogy hadvezér volt és csatát nyert egy másik, Pompeiusnak nevezett emberrel szemben, mindezt, bár a dolgok természetében semmi sincsen sem ellene, sem mellette, mégis, minthogy hitelt érdemlő történészek beszélik el és nem mond ellent nekik egy író sem, az ember kénytelen elhinni, s épp oly kevéssé kételkedhet benne, mint saját ismerőseinek létében és tetteiben, amelyeknek maga is tanúja.

9. § *Ha a tanúbizonyságok és a tapasztalatok eltérnek, a valószínűség fokait vég nélkül változtatják*

Mind ez ideig a dolog elég könnyen megy. Az ilyen alapokon álló valószínűség oly erős evidenciát hordoz magában, hogy az ítélést természetszerűleg meghatározza, és oly kevés szabadságunk marad hinni vagy nem hinni, mint a bizonyítás esetében arra nézve, hogy akarunk-e tudni, vagy inkább tudatlanok maradunk. A nehézség akkor áll be, amikor a tanúbizonyságok a közönséges tapasztalásnak ellentmondanak, és a történelem híradásai és tanúságai ütköznek a természet rendes folyásával vagy egymással. Ott kerül rá a sor, hogy a helyes ítélet alkotásához szorgalomra, figyelemre és pontosságra van szükség, és arra, hogy a helyeslést a dolog különböző evidenciájának és valószínűségének fokozataihoz arányítsuk. Ez pedig aszerint emelkedik vagy süllyed, amint a hihetőségnek ez a két alapja, ti. a hasonló esetek közös megfigyelése és a róla való egyes tanúskodások ebben az egyedi esetben kedvezők-e vagy ellentmondók. Itt az ellentétes megfigyeléseknek, körülményeknek, beszámolóknak, különböző minősítéseknek, vérmérsékleteknek, szándékoknak, elnézéseknek olyan nagy változatossága merülhet fel az elbeszélők részéről, hogy lehetetlen pontos szabályokba foglalni az emberi helyeslések különböző fokozatait. Csak azt az egyet lehet általánosságban kijelenteni, hogy a pro és kontra érvek és bizonyítékok kellő vizsgálata s minden sajátos körülmény gondos mérlegelése után az egész dologra vonatkozólag mindenkinek megmutatkozik a valamelyik oldalon kisebb vagy nagyobb mértékben jelentkező túlsúly, és ez alapon az elmében különböző magatartások jelentkeznek, mint hit, hozzávetés, sejtelem, kétség, ingadozás, bizalmatlanság, hitetlenség stb.

10. § *Hagyományos tanúbizonyságok annál kevésbé bizonyítók, minél távolabbiak*

Így áll a dolog azokra a dolgokra vonatkozó helyesléssel, amelyekben tanúskodást veszünk igénybe. Ezekkel kapcsolatban azt hiszem, nem lesz felesleges megemlékezni arról az angol törvényben ismeretes szabályról, mely abban áll, hogy bár egy bejegyzésnek hiteles másolata jó bizonyíték, de a másolatnak másolata, legyen az mégoly hiteles, és származzék az mégoly szavahihető tanúktól, már nem fogadható el bizonyítékul az igazságszolgáltatásban. Ennek észszerűségét oly általánosan helyeslik, és ez a ténybeli igazságok kutatásában a bölcsesség és óvatosság igényeit annyira kielégíti, hogy sohasem hallottam ez ellen rosszalló véleményt. Ez a gyakorlat, ha a helyesnek és a nem-helyesnek eldöntésében meg van engedve, akkor magával hozza azt az állítást is, hogy minél távolabb van a tanúbizonyság az eredeti igazságtól, annál kevesebb a bizonyító ereje. Magának a dolognak léte és létezése az, amit az eredeti igazságnak nevezek. Egy szavahihető ember, aki jótáll a tudásával, jó bizonyíték. De ha egy másik, ugyanolyan szavahihető ember az előzőnek beszámolójából merítve tanúskodik, ez a tanúbizonyság már gyengébb. És egy harmadik, aki ezt a hallomást már csak hallomásból tanúsítja, még kevésbé veendő tekintetbe. Így a hagyományszerű igazságokban minden áttétel gyöngíti a bizonyíték erejét. És minél több kézen ment át a hagyomány, annál kevesebb az ereje és az evidenciája. Szükségesnek tartottam, hogy erre felfigyeljünk; némely emberben ugyanis ezzel pontosan ellentétes gyakorlatot találok, mert úgy tekintik a véleményeket, hogy az öregedéssel erősödnek. És ami egy évezreddel ezelőtt az első jótálló kortársaként élő ésszerű embernek akkor egyáltalán nem tűnt valószínűnek, azt most mint kérdésen felül álló bizonyosságot tálalják fel csak azért, mert azóta az elsőtől kezdve szájról szájra adták az emberek. Ezen az alapon a kezdetben nyilvánvalóan hamis vagy kétes kijelentések a valószínűség fordított szabálya szerint elismert igazságokká minősülnek; és azokról, amelyeknek első szerzőik ajkán kevés hitelük volt, azt gondolják, hogy idővel tiszteletreméltókká és tagadhatatlanokká válnak.

11. § *A történelemnek mégis nagy haszna van*

Nem akarom itt azt a benyomást kelteni, mintha a történelem hitelét és hasznát kisebbíteném. Sok esetben ez az egyetlen világosságunk. És tőle kapjuk meggyőző evidenciával a birtokunkban levő

hasznos igazságok jó részét. Semmit sem tartok értékelendőbbnek, mint az ókorról való feljegyzéseket. Szeretném, ha minél több volna, és sértetlenebbek lennének. De maga ez az igazság kényszerít annak kimondására, hogy egyetlen valószínűség sem emelkedhetik első eredetijénél magasabbra. Amiről nincs más evidenciánk, mint egy tanúnak egyetlen bizonysága, az ezzel a tanúbizonysággal áll és bukik, akár jó az, akár rossz, akár közömbös. És azzal, hogy százan meg százan idézik egymás után, távolról sem nyer erőben, hanem annál gyengébb. Szenvedély, érdek, gondatlanság, a jelentés félreértése, ezer ferde ok vagy szeszély hat az emberek elméjére (lehetetlen rájuk találni), s okozhatja, hogy egyik ember a másiknak szavait vagy azok értelmét rosszul idézi. Aki valaha is vizsgálta kissé az írók idézeteit, nem vonhatja kétségbe, milyen kevés hitelt érdemelnek az idézetek, mikor az eredeti nincs meg, és következőleg még mennyivel kevésbé bizhatunk az idézetek idézeteiben. Annyi bizonyos, hogy amit valamely korban jelentéktelen alapokra építve állítottak, sohasem válhatik érvényesebbé az eljövendő korokban azzal, hogy sokszor elismételték. Hanem minél távolabb van az eredetijétől, annál kevésbé érvényes, és mindig kevesebb ereje van annak a szájában vagy írásában, aki legutoljára használta, mint azében, akitől átvette.

12. § *Olyan dolgokban, amelyeket az érzékek nem fedezhetnek fel, a valószínűség nagy szabálya az analógia*

Az eddig említett valószínűségek csupán tényeket, megfigyelhető, tanúsítható dolgokat illetnek. Hátra van az a valószínűség, amelyre vonatkozólag az emberek igen különböző helyeslésekkel vélekednek, bár ezek a dolgok olyanok, hogy nem kerülvén érzékeink hatáskörébe, nem vethetők alá tanúskodásnak. Ilyenek: 1. a rajtunk kívül levő véges, anyagtalan lények, mint szellemek, angyalok, ördögök stb. léte, természete és tevékenysége, vagy az anyagi lények létezése, amelyekről vagy magukban való kicsinységüknél fogva, vagy tőlünk való távolságuk miatt érzékeinkkel nem vehetünk tudomást; mint pl. a kérdés, vajon vannak-e növények, állatok, értelmes lakosok a bolygókon és a széles mindenség egyéb lakóhelyein, 2. a természet műveinek legnagyobb részében végbemenő műveletek módja; mindezekben, ha látjuk is az érzékelhető okozatokat, okaik mégis ismeretlenek, és nem vesszük észre az utakat-módokat, amelyek szerint keletkeznek. Látjuk, hogy állatok születnek, táplálkoznak, mozognak. A mágneskő vonzza

a vasat, és a gyertya részei folyamatosan olvadnak fel, lángba mennek át, és fényt, meleget adnak. Látjuk és ismerjük ezeket és a hasonló hatásokat; de a bennük működő okokat és működésük módját csak sejthetjük és valószínűségüket hozzávetőlegesen állíthatjuk. Mert ezeket és a hozzájuk hasonlókat, amelyek nem esnek emberi érzékek fürkésző munkáján belül, érzékekkel meg nem vizsgálhatjuk, sem tanúságot róluk senkitől nem kaphatunk, s így csupán aszerint tűnnek fel többé vagy kevésbé valószínűnek, hogy az elménkben megállapított igazságokkal jobban vagy kevésbé egyeznek, és annyiban, amennyiben összeillenek tudásunk és megfigyelésünk egyéb részeivel. Ezekben a dolgokban az analógia az egyetlen segítségünk, egyedül ebből merítjük a valószínűséget támogató összes okainkat. Így abból a megfigyelésből, hogy két testnek puszta egymáshoz dörzsölése meleget termel, sőt igen gyakran tüzet is, okkal gondoljuk, hogy az, amit hőnek vagy tűznek mondunk, az égő anyag észrevehetetlen kis részeinek heves mozgásából áll. Hasonlóképpen abból a megfigyelésből, hogy az átlátszó testek különböző fénytörései szemünkben különböző színeket jelentetnek meg, és abból, hogy bizonyos bársony, moaré stb. felületű testek különböző elrendezése és fektetése hasonlót eredményez, valószínűnek véljük, hogy a testek színe és fénylése bennük semmi más, mint észrevehetetlen kicsiny részecskéik különféle elrendeződése és fénytörése. Így a teremtés minden részében, ami emberi megfigyelés keretébe esik, azt találjuk, hogy egyik dolognak a másikkal fokozatos a kapcsolata, nagyobb vagy jól kivehető ugrások nélkül, a dolgoknak a világban látható nagy változatosságában, amely oly szorosan fűződik egybe, hogy a lények különböző rangsoraiban nem könnyű felfedezni a közöttük levő határokat; ennélfogva okunk van arra a meggyőződésre, hogy ilyen enyhe árnyalatokon át emelkednek a lények a tökéletesedés fokain felfelé. Nehéz dolog eldönteni, hol kezdődik az érzékelhető és az ésszerű, és hol végződik az érzékelhetetlen és az ésszerűtlen. És kinek van elég éleslátása arra, hogy pontosan meghatározza, melyik az élőlények legalsó faja, azután melyik a legelső azok közül, amelyekben már nincs élet? Amennyire megfelelésünk terjed, a dolgok úgy fogynak és nőnek, mint szabályszerű kúpban a mennyiség, ebben nyilvánvaló a távol eső körök átmérőinek különbsége, de ott ahol a körök érintik egymást, az alsó és a felső közötti eltérést nehéz lenne megkülönböztetni. A különbség rendkivül nagy bizonyos emberek és bizonyos állatok között. De ha bizonyos emberek képességeit és értelmét bizonyos állatokéval hasonlítjuk össze, oly kevés különbséget találunk, hogy nehéz lesz az emberét akár világosabbnak, akár

tágabbnak mondani. Ha, mondom, ilyen enyhe fokozatokat látunk lefelé, a teremtésnek az ember alatt levő területein, az analógia szabálya valószínűvé teheti számunkra, hogy ez a felettünk és megfigyeléseink felett levő dolgokban is így van, hogy vannak különböző rangú értelmes lények, akik a tökéletesség fokozatain nálunk jóval magasabban állanak, és egymástól alig távolodó, finom léptekkel és különbségeken át emelkednek a teremtő végtelen tökéletessége felé. Az ilynemű valószínűségnek, mely az ésszerű kísérletezésnek és a hipotézisek felállításának legjobb irányítója, szintén megvan a maga haszna és befolyása. Az óvatosan vezetett analógiás okoskodás gyakran visz bennünket olyan igazságok és hasznos eredmények felfedezésére, amelyek másként rejtve maradnának előttünk.

13. § *Egy eset, amelyben az ellentétes tapasztalás nem von le a tanúbizonyság értékéből*

Igaz, hogy a közönséges tapasztalás és a dolgok rendes folyása jogosan gyakorol oly hatalmas befolyást az emberek elméjére, mikor hitükhöz szóló kijelentést kell helyeselniük vagy elutasítaniuk; mégis van egy eset, amikor a tény különössége nem csökkenti a róla való becsületes tanúbizonyság helyeslését. Mert ahol ilyen természetfölötti események alkalmasak ama célok elérésére, amelyeket Isten, akinek hatalma van a természet folyásán változtatni, maga elé tűz, ott ilyen körülmények között ezek a tények annál alkalmasabbak a hit megteremtésére, minél inkább túlhaladják a közönséges megfigyelést, vagy annak minél jobban ellentmondanak. Ez a csodák tulajdonképpeni esete, amelyek, ha a tanúbizonyság jó, nemcsak magukban találnak hitelre, hanem hitelt szereznek más igazságoknak is, amelyeknek ily megerősítésre van szükségük.

14. § *A kinyilatkozás puszta tanúbizonysága a legmagasabb rendű bizonyosság*

Az eddig említetteken kívül van még a kijelentéseknek egy neme, amely a legmagasabb fokban követeli a puszta tanúbizonyságra válaszoló helyeslésünket, akár egyezik, akár nem egyezik az állított dolog szokásos tapasztalásunkkal és a dolgok rendes folyásával. Ennek az az oka, hogy e tanúbizonyság olyan valakitől származik, aki nem csalhat és nem is csalatkozhatik, maga az Isten. Ez kétségtelen biztosságot, kivétel nélkül való evidenciát hord magában. Ennek sajátos neve kinyilatkoztatás és helyeslésünk hit. Ez oly feltétlenül meghatározza elménket és oly tökéletesen kizár

minden ingadozást, mint tudásunk maga. És ugyanúgy kételkedhetnénk saját létezésünkben, mint abban, hogy vajon Istennek valamely kinyilatkoztatása igaz-e. Így tehát a hit a helyeslésnek és a biztosságnak megállapított és biztos elve, amelyben nem marad tere a kétségnek vagy habozásnak. Csak arról kell bizonyosnak lennünk, hogy ez isteni kinyilatkoztatás, és hogy helyesen értjük. Enélkül kitesszük magunkat a rajongás mindenféle hóbortjának és a helytelen elvekből fakadó minden tévedésnek, mihelyt hitünk és biztosságunk van abban, ami nem isteni kinyilatkoztatás. Ezekben az esetekben tehát helyeslésünk ésszerűen nem lehet magasabb rendű, mint annak bizonyossága, hogy ez kinyilatkoztatás, és hogy ez az értelme a kifejezéseknek, amelyekben formát öltött. Ha annak nyilvánvalósága, hogy ez kinyilatkoztatás, vagy hogy ez a kijelentésnek igazi értelme, csak valószínű bizonyítékokon alapul, akkor helyeslésünk nem emelkedhetik magasabbra, mint az a biztosság vagy tagadás, amely a bizonyítékok több-kevesebb látható valószínűségéből származik. De a hitről és annak más meggyőző érvekkel szemben fenntartandó előbbrevalóságáról többet szólok majd később a maga helyén, ti. ott, ahol a rendes szokás szerint azt az ésszel ellentmondásba helyezve beszélek róla, bár igazában a hit nem egyéb, mint olyan helyeslés, amely a legmagasabb rendű észszerűségen alapul.

XVII. FEJEZET
AZ ÉSZRŐL

1. §. *Az ész szó különböző jelentései*

Az ész (reason) szónak nyelvünkben különböző jelentései vannak. Olykor igaz és világos elveket jelent, és néha ezekből az elvekből világos és helyes levezetéseket; s néha az okot és különösen a célokat jelenti. De abban a vizsgálódásban, amit a következőkben adok róla, mindezektől különböző jelentésben vesszük. Emberi képesség lesz az értelme, amelynek révén az embert az állatoktól megkülönböztethetőnek feltételezzük, és amelyben nyilvánvalóan magasan föléjük emelkedik.

2. §. *Miben áll az okoskodás (reasoning)?*

Ha az általános tudás, amint kimutattuk, saját ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevésében áll, és minden rajtunk kívül eső dolog létének tudását (kivéve csupán

Isten létét, akinek létezését minden ember biztonsággal tudhatja és bebizonyíthatja magának saját létezéséből) csupán érzékeinken át szerezhetjük meg, mennyi tér marad akkor bármely más képességünk gyakorlására a külső érzékelésen és a belső észrevevésen kívül? Mi szükség van észre? Nagyon sok. Mind tudásunk bővítésére, mind pedig helyeslésünk szabályozására. Mert az észnek dolga van mind a tudásban, mind a vélekedésben, szükséges és segítő minden más értelmi képességünk mellett, és kettőt valóságosan magában foglal, ezek az éleslátás és a következtetés. Az egyikkel kitalálja, a másikkal úgy rendezi a közvetítő ideákat, hogy felfedezhesse, mi a kapcsolat az egyes láncszemek között, amelyek a két szélső tagot egybefogják. Ezzel szinte a látótérbe vonja a keresett igazságot, s ez az, amit levezetésnek vagy következtetésnek nevezünk. Ez semmi egyéb, mint az ideák között fennálló kapcsolatok észrevevése a dedukció minden lépésénél, amelyben az elme megpillantja bármely két idea biztos megegyezését vagy meg-nem-egyezését, amint ez a bizonyításban történik, mellyel az elme tudáshoz jut; vagy pedig valószínű kapcsolatukat látja meg, amelynek alapján megadja vagy visszatartja helyeslését, amint ez a véleményben mutatkozik. Az érzékek és az intuíció területe nem tág. Tudásunk legnagyobb része levezetéseken és közvetítő ideákon múlik. És azokban az esetekben, amikor kénytelenek vagyunk helyeslést tenni a tudás helyébe, és igazaknak venni kijelentéseket anélkül, hogy bennük bizonyosak lehetnénk, szükségünk van valószínűségük alapjainak kitalálására, megvizsgálására és összehasonlítására. A képesség, amely ezeket az eszközöket mindkét esetben megleli és helyesen alkalmazza, hogy az egyikben bizonyosságot, a másikban valószínűséget fedezzen fel, az, amit észnek nevezünk. Mert valamint az ész fogja fel az összes ideák vagy érvek szükségszerű és kétségtelen kapcsolatait a bizonyítás minden lépésénél, amelyből tudás származik, hasonlóképpen veszi észre az összes ideák és érvek csupán valószínű kapcsolatait egy fejtegetés minden lépésénél, amelyről azt véli, hogy helyeselni való. Ez a legalacsonyabb foka annak, amit igazában és helyesen észnek nevezhetünk. Mert ahol az elme nem veszi észre ezt a valószínű kapcsolatot, ahol nem dönt a tekintetben, hogy van-e valami ilyesfajta összefüggés vagy nincsen, ott az ember véleménye nem az ítélés terméke, sem az ész következménye, hanem az esetlegesség vagy véletlen eredménye olyan elmében, amely választás és irányítás nélkül minden kalandra kapható.

3. §. *Az észnek négy fokozata*

Az észben tehát ezt a négy fokozatot különböztethetjük meg. Az első és a legmagasabb az igazságok felfedezése és kitalálása. A második azoknak szabályszerű és módszeres elrendezése, világos és alkalmas csoportosítása, hogy kapcsolatuk és erejük tisztán és könnyen észrevehető legyen. A harmadik e kapcsolat észrevevése. A negyedik a helyes következtetés levonása. Ezeket a fokozatokat minden matematikai bizonyításban megfigyelhetjük. Mert egyik dolog észrevenni az egyes részek kapcsolatát, amikor a bizonyítást más végzi. A másik észrevenni a végkövetkeztetésnek az összes részektől való függését. A harmadik világosan és tisztán, önállóan megalkotni a bizonyítást. És mindezektől valami egészen különböző dolog először találni rá azokra a közvetítő ideákra vagy érvekre, amelyek segítségével a bizonyítás megtörtént.

4. §. *A szillogizmus nem az ész nagy eszköze*

Van még egy dolog, amit az észre vonatkozólag szeretnék meggondolni. Ez az a kérdés, vajon — amint általában vélik — a szillogizmus-e az ész tulajdonképpeni eszköze és e képesség gyakorlásának leghasznosabb módja? Erre vonatkozó kétségeim okai a következők.

Először: a szillogizmus a fentebb említett fokozatok közül csak az egyikben szolgálja eszünket, és pedig minden egyes esetnél csupán az érvek kapcsolatának feltüntetésében. Ebben nincsen valami nagy haszna, mert az elme az ilyen kapcsolatot, ahol az valóban megvan, ugyanoly könnyen vagy még könnyebben veszi észre nélküle, mint vele.

Ha elménk tevékenységét figyeljük, azt találjuk, hogy akkor okoskodunk a legjobban és legvilágosabban, mikor csak egyszerűen észrevesszük az érvek kapcsolatát anélkül, hogy gondolatainkat valami szillogizmus-szabályba szorítanánk. Megfigyelhetjük, hogy sok ember okoskodik rendkívül világosan és helyesen, aki nem is tudja, hogyan kell szillogizmust készíteni. Aki bepillant Ázsia vagy Amerika nem egy részébe, talál ott embereket, akik talán olyan elmeéllel okoskodnak, mint jómaga, bár sohasem hallottak a szillogizmusról, s nem képesek egyetlen érvet sem ezekre a formákra visszavezetni; és azt hiszem, hogy alig formál valaki is valaha szillogizmust, amikor magában okoskodik. A szillogizmus ugyanis akkor használatos, amikor egy szónoki cikornyába rejtett vagy gördülő körmondatba burkolt tévkövetkeztetést fedezünk fel, és képtelenségről kell lehámozni a szellemesség és a tetszetős nyelv takaróját, hogy kiderüljön annak csupasz idomtalansága. De az ilyen laza

beszéd gyengesége vagy csalárdsága a rá alkalmazott mesterségszerű formán keresztül csak azoknak mutatkozik meg, akik teljesen áttanulmányozták annak alakzatait és módozatait, és megvizsgálták mindazokat az utakat, amelyek szerint három kijelentés összetehető annak eldöntésére, hogy közülük melyik következtet helyesen és melyik nem, s hogy ennek mi az alapja. Mindazoknak, akik eléggé meggondolták a szillogizmust, hogy belássák az okát annak, miért feltétlenül helyes három kijelentésnek egy bizonyos formában való összetétele, s egy másik formában már miért nem oly bizonyosan helyes — megengedem, hogy ők a premisszákból az elfogadott módozatok és alakzatok által vont következtetéseikben bizonyosak. De azok, akik ezekbe a formákba ily mélyen be nem pillantottak, a szillogizmus révén már nem biztosak abban, hogy a következmény feltétlenül folyik a premisszákból. Csak vélik, hogy ez így van a tanítóikba vetett implicit hitüknél és ebbe az érvelésformába vetett bizalmuknál fogva. De ez még csak elhívés, nem pedig bizonyosság. Mármost ha az egész emberiségben csak nagyon kevesen vannak, akik tudnak szillogizmust alkotni, azokhoz képest, akik nem tudnak; és ha azon kevesek közül, akik logikát tanultak, csak igen kevesen vannak, akik nem éppen csak elhiszik, hogy a megengedett módozatokban és alakzatokban felállított szillogizmus helyesen következtet, anélkül, hogy ezt biztossággal tudnák; ha végül a szillogizmust kell az ész egyetlen megfelelő műszerének és a tudás eszközének tekintenünk — ebből az következik, hogy Aristotelés előtt nem volt egyetlen ember sem, aki ésszel bármit is tudott vagy tudhatott, és a szillogizmus felfedezése óta sincs tízezer közül egy, aki tud.

De Isten nem bánt olyan fösvényen az emberrel, hogy azt csupán kétlábú teremtménnyé tette volna és aztán rábízta volna Aristotelésre, hogy ésszerűvé, eszessé tegye; már ti. azokat a keveseket, akik hozzájutottak a szillogizmus alapjainak oly vizsgálatához, amellyel beláthatják, hogy abból a több mint hatvan féle módozatból, amelyek szerint három kijelentést össze lehet tenni, csak körülbelül tizennégy van, amelyek szerint bizonyosak lehetünk abban, hogy a zárótétel helyes, és hogy ebben a kevés módozatban az eredmény miért helyes, a többiben pedig miért nem helyes. Isten az emberiséggel szemben ennél bőkezűbb volt. Olyan elmét adott, amely tud okoskodni anélkül, hogy a szillogizálás módszereiben járatos volna. Az értelmet nem e szabályok szerint tanították okoskodni. Veleszületett képessége van ideái összefüggő vagy össze-nemfüggő voltának észrevevésére, és azoknak ilyen bonyolódott ismétlődések nélkül való helyes elrendezésére. Ezt egyáltalán nem azért

mondom, hogy Aristotelést kisebbítsem, akit a régiek egyik legnagyobb emberének tartok. Széles látóköre, pontossága, gondolatainak átható ereje és ítéletének szigorúsága párját ritkítja. Magában az érvelés e formáinak feltalálásában, amelyek megmutatják, hogy a zárótételt helyesen vontuk le, nagy szolgálatot tett nekünk azok ellen, akik nem restelnek tagadni bármit is. És kész vagyok elismerni, hogy minden helyes okoskodás visszavezethető az ő szillogizmusformáira. Mégis azt gondolom, hogy az ő kisebbítése nélkül is mondhatom, és pedig helyesen mondhatom, hogy ezek az okoskodásnak nem az egyetlen, nem is a legjobb formái mindazoknak az igazsághoz vezetésére, akik azt meg akarják találni, és akik a tudás megszerzése érdekében eszüket a lehető legjobban akarják használni. És világos, hogyha ő maga bizonyos formákat érvényes következtetéseknek talált, másokat pedig nem, akkor erre nem maguknak ezeknek a formáknak a révén jött rá, hanem a tudás eredeti útján, azaz az ideák látható megegyezéséből. Mondd egy vidéki nemesasszonynak, hogy délkeleti szél van, az idő borult és esős, könnyen megérti, hogy ilyen napon nem egészséges könnyű öltözetben kimennie, ha előzőleg láza volt. Világosan látja mindezeknek valószínű kapcsolatát, ti. délnyugati szél, felhők, eső, megázás, meghűlés, visszaesés, életveszély, anélkül, hogy ezeket különböző szillogizmusok mesterkélt és nehézkes békóival kötözné össze, melyek láncraverik és gátolják az elmét, mikor az fokról fokra gyorsabban és könnyebben halad nélkülük; és az a valószínűség, amelyet a dolgokban így természetes állapotukban könnyen észrevesz, egészen elvész, ha ezt az érvelést tudálékosan kezeljük, módozatok és alakzatok szerint. Mert a kapcsolatot ez igen gyakran összezavarja, s azt gondolom, a matematikai bizonyításokban mindenki észreveszi, hogy az így szerzett tudás rövidebb úton és világosabban elérhető, mint szillogizmusokkal.

A következtetést az észbeli képesség nagy tettének tekintjük, és az is, ha helyesen végezzük. De az elme, vagy azért, mert nagyon kívánkozik tudását bővíteni, vagy mert nagyon hajlandó az egyszer már magáévá tett érzelmeknek kedvében járni, gyakran merészen s ennélfogva túlságos sietősen következtet, még mielőtt észrevenné azoknak az ideáknak kapcsolatát, amelyeknek a szélső tagokat össze kell tartaniuk.

Következtetni nem egyéb, mint igazság gyanánt megállapított tételből egy másiknak igazságát vonni le, azaz meglátni vagy feltételezni ilyen kapcsolatot a következtetett tétel két ideája között. Mondjuk, legyen a megállapított tétel ez: az embereknek bűnhődniük kell a másvilágon, és következtessük ebből ezt a másikat: tehát

az emberek determinálhatják önmagukat. A kérdés most az, hogy vajon az elme ezt a következtetést helyesen végezte-e vagy nem. Ha úgy végezte, hogy megtalálta a közvetítő ideákat és kellő rendbe állítván őket, így látta meg kapcsolatukat, akkor ésszerűen járt el és helyes következtetést végezett. Ha ilyen áttekintés nélkül dolgozott, akkor nem annyira érvényes következtetést, helyes észjárással való levezetést végezett, mint inkább csak hajlandóságot árult el arra, hogy ilyennek tartsa, vagy ilyennek tekintse a dolgot. De bármelyik esetben is vajon szillogizmus fedezte-e fel azokat az ideákat, vagy mutatta meg kapcsolatukat? Mert mindkettőre rá kell találni, kapcsolatukat mindenütt észre kell venni, mielőtt ésszerűleg szillogizmusba volnának foglalhatók. Hacsak nem mondják azt, hogy valamely idea — annak minden meggondolása nélkül, hogy milyen kapcsolata van a két másikkal, amelyeknek megegyezését kellene megmutatnia — jó lesz a szillogizmusba, és találomra medius terminus gyanánt vehető valamely konkluzió bizonyítására. De ezt senki sem fogja mondani, mert a közvetítő idea és a szélsők észrevett megegyezéséből következtetjük, hogy a szélsők megegyeznek; tehát minden közvetítő ideának olyannak kell lennie, hogy az egész láncolat folyamán látható kapcsolata legyen azzal a kettővel, amelyek közé tettük, másképpen a következmény le nem vonható. Mert bárhol is szakad meg a lánc és marad kapcsolat nélkül, az egésznek feszültsége elvész és nincs többé ereje sem következtetni, sem levonni bármit. A fentebb említett példában a következtetés erejét és az ebből származó ésszerűséget mi egyéb mutatja meg, mint az összes közvetítő ideák azon kapcsolatának áttekintése, amelyből a végeredmény, azaz a levont tétel következik? Így: az embereknek bűnhődniök kell — Isten a büntető — igazságos büntetés — a megbüntetett vétkes — tehetett volna másképpen — szabadság — önmeghatározás; ezzel az idealáncolattal az ideák így láthatólag össze vannak kötve, azaz minden közvetítő idea megegyezik mindkét oldalán levő szomszédjával, s így az emberek és az önmeghatározás ideái összekapcsoltaknak tűnnek, vagyis ez a tétel: az emberek képesek önmagukat meghatározni, abból van levonva avagy következtetve, hogy bűnhődniük kell a másvilágon. Mert itt abból, hogy az elme meglátja a kapcsolatot az emberek másvilági büntetésének ideája és a büntető Isten ideája között, a büntető Isten és a büntetés igazságos volta között, a büntetés igazságos volta és a bűn között,a bűn és a másként való cselekvés képessége között, a másként való cselekvés képessége és a szabadság között, a szabadság és az önmeghatározás között, megpillantja a kapcsolatot az emberek és az önmeghatározás között.

Most már azt kérdezem, vajon a szélső ideák kapcsolata nem látható-e világosabban ebben az egyszerű és természetes elrendezésben, mint öt vagy hat szillogizmus bonyolódott ismétlésében és zagyvalékában? Engedelmet kérek, hogy zagyvaléknak nevezem, amíg csak valaki ezeket az ideákat nem teszi megannyi szillogizmusba, és azután azt mondja, hogy kevésbé zagyváltak s ily módon áttéve, megismételve és mesterséges formákká hosszadalmasan kiszerkesztve láthatóbb a kapcsolatuk, mint abban a rövid, természetes, világos elrendezésben, amelyben itt adtuk és amelyben mindenki megláthatja őket, mindenkinek meg kell látnia őket, még mielőtt szillogizmus-sorozatba kerülnének. Mert a kapcsoló ideák természetes rendjének kell a szillogizmusok rendjét irányítania, és az embernek meg kell látnia minden követítő idea kapcsolatát azokkal, amelyeket kapcsol, mielőtt a szillogizmusban ésszerűen használnukat vehetné. És mikor mindezek a szillogizmusok elkészültek, sem a logikusok, sem a nem-logikusok nem látják be egy jottával sem jobban az érvelés erejét, vagyis a két szélsőnek kapcsolatát. (Mert azok, akik nem a mesterség emberei, nem ismervén a szillogizmusnak sem igazi formáit, sem azoknak okait, nem tudhatják, vajon helyes és érvényesen következtető alakzatokban és módozatokban vannak-e felállítva vagy nem, és így egyáltalán nem segítik őket azok a formák, amelyekbe ezen ideák belekerültek, bár ezekkel az a természetes rend, amelynek révén az elme megfelelő kapcsolataikról ítélhetne, meg van zavarva, s így a levezetés még bizonytalanabbá vált, mint lett volna nélkülük.) Ami a logika művelőit illeti, ők maguk látják mindegyik közvetítő ideának kapcsolatát azokkal, amelyek között áll (s amelyeken múlik a következtetés ereje) már a szillogizmusok felállítása előtt éppúgy, mint azután — vagy nem látják meg egyáltalán. Mert a szillogizmus sem nem mutatja, sem nem erősíti közvetlenül egymás mellé tett két idea kapcsolatát, csupán a bennük megpillantott kapcsolattal árulja el, milyen összefüggésben vannak a szélső ideák egymással. De azt, hogy a közbülsőnek mi kapcsolata van abban a szillogizmusban a két szélsőnek bármelyikével, azt semmiféle szillogizmus nem mutatja meg, s nem is mutathatja. Az elme csak saját meglátásával veszi vagy veheti észre ezt úgy, amint az ideák ebben az egymásmellettiségben állanak, amelyhez ha történetesen szillogisztikus forma járul, az egyáltalán nem ad sem segítséget, sem világosságot. Csak azt mondja meg, hogy mihelyt a közvetítő idea egyezik azokkal, amelyekhez mindkétfelől közvetlenül kapcsoljuk, az a két távoli idea, vagy amint nevezzük, a szélsők, bizonyára egyeznek; tehát minden ideának közvetlen kapcsolatát azzal, amelyhez mindkétfelől illesztjük, s

amitől az okoskodás ereje függ, éppen olyan jól látjuk a szillogizmus megalakítása előtt, mint utána; ha másképpen lenne, akkor az, aki a szillogizmust készíti, egyáltalán nem láthatná meg sohasem. Ezt, amint már mondottuk, csak az elme szemével, vagyis észrevevő képességével láthatjuk meg, mikor szemléljük az egymás mellé helyezett ideákat, s ez a látása megvan az elménck bármely két ideáról, ha egyszer azok bármely tételben egymás mellé vannak helyezve, függetlenül attól, hogy ez a tétel majorként vagy minorként szerepel-e egy szillogizmusban, vagy pedig nincs ilyen szerepe.

Mi haszna van tehát a szillogizmusnak? Azt válaszolom, hogy legfőbb hasznát az Iskolák veszik, ahol az embereknek meg van engedve, hogy szégyenkezés nélkül tagadják oly ideák megegyezését, amelyek nyilvánvalóan megegyeznek, vagy az Iskolákon kívül hasznát veszik olyanok, akik ott megtanulták szégyenkezés nélkül tagadni ideák oly kapcsolatát, amely saját maguk számára is látható. De az őszinte keresőnek, akinek nincs más célja, mint megtalálni az igazságot, nincsen szüksége semmiféle ilyen formára ahhoz, hogy kierőszakolja a következtetést, mert a következmény igazsága és ésszerűsége az ideák egyszerű és világos rendben való elhelyezéséből jobban látható. Innen van, hogy az ember saját igazságkeresésében sohasem használ szillogizmust a maga meggyőzésére (sem mások tanításában, készséges tanítványainak tájékoztatására). Mert mielőtt az ideákat szillogizmusba foglalná, már látnia kell a közvetítő idea és a két szélső idea között fennálló kapcsolatot, hogy a szillogizmus alkalmazásából megegyezésük kiderüljön. Ha pedig ezt látja, akkor már azt is látja, hogy a következtetés jó-e vagy nem, és így a szillogizmus elkésik ennek megállapításával. Mert, hogy ismét az előbbi példát vegyük igénybe, azt kérdezem, vajon az elme, amikor az igazság ideáját vizsgálja, amely mint közvetítő idea van az ember büntetése és a megbüntetettnek vétkessége közé helyezve (és amíg ezt nem vizsgálja, addig nem is veheti használ mint medius terminusnak), nem látja-e már ugyanolyan világosan a következtetés erejét és szigorúságát, mint mikor az már szillogizmussá van formálva? Mutassuk meg ezt egy nagyon világos és könnyű példán. Legyen az animal a közvetítő idea vagy medius terminus, amelyet az elme arra használ, hogy megmutassa a homo és a vivens kapcsolatát. Azt kérdezem, vajon az elme nem sokkal készségesebben és világosabban látja-e ezt a kapcsolatot a kapcsoló idea középre helyezésével így:

Homo — Animal — Vivens

Ember — Állat — Élő

mint ebben a bonyolult összetételben:

Animal — Vivens — Homo — Animal

Állat — Élő — Ember — Állat

mely utóbbi az ideák szillogizmusbeli elhelyezése a homo és a vivens között levő kapcsolatnak az animal közbeiktatásával történő megmutatására.

A szillogizmust valóban szükségesnek találják még az igazságszeretők is azoknak a tévkövetkeztetéseknek megmutatására, amelyek gyakran rejtőznek virágos, ötletes vagy burkolt beszédekben. Hogy azonban ez tévedés, az kiderül, mihelyt tekintetbe vesszük, mi az oka annak, hogy még az igazságot valóban szerető embereket is olykor rászedik az ilyen laza — és amint ők nevezik — szónoki fogások. Az az oka, hogy képzeletüket megragadja valami élénk metaforikus elgondolás, és elmulasztják megfigyelni, vagy nem egykönnyen veszik észre, hogy igazában a következtetés mely ideákon múlik. Nos, ahhoz, hogy ezekkel az emberekkel beláttassuk az ilyen érvelés gyengeségét, nem kell egyéb, mint megszabadítani azt azoktól a felesleges ideáktól, amelyek a levezetésben valóban döntő ideákkal elvegyülve és összezavarva kapcsolatot látszanak mutatni ott, ahol nincs; vagy legalábbis akadályozzák az összefüggés hiányának felismerését. Azután a csupasz ideákat kellő rendjükben kell elhelyezni, amelyek az érvelés súlyát hordozzák, s ha az elme ebben a rendben áttekinti őket, meglátja, milyen kapcsolatuk van, és meg tudja ítélni a következtetést anélkül, hogy egyáltalán bármi szüksége is volna szillogizmusra.

Megengedem, hogy a módozat és alakzat ilyen esetekben közönségesen úgy használatos, mintha az ilyen laza fejtegetések következetlenségének leleplezése teljesen a szillogisztikus formának volna köszönhető. Ezelőtt magam is ezt gondoltam, amíg szigorúbb vizsgálat alapján most azt találom, hogy a csupasz közvetítő ideáknak kellő rendben való elhelyezése jobban megmutatja az érvelés következetlenségét, mint a szillogizmus. Nemcsak azzal, hogy minden láncszemet a maga helyén állít az elme közvetlen látása elé, s ezzel kapcsolata a legjobban megfigyelhető. Hanem azért is, mert a szillogizmus a következetlenségeket csak azoknak mutatja meg — egynek sem tízezer közül —, akik tökéletesen értik a módozatot és az alakzatot, s annak okát, hogy azok a formák miért vannak így megállapítva. Holott a következtetésben szereplő ideáknak kellő rendben való elhelyezése megmutatja mindenkinek, akár mestere a logikának az illető, akár nem — hacsak megérti a kifejezése-

ket és képes az ilyen ideák megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevésére (és enélkül sem szillogizmusban, sem azon kívül nem veheti észre a fejtegetés erejét vagy gyengeségét, összefüggő vagy összefüggéstelen voltát) —, a kapcsolat hiányát az érvelésben és a képtelenséget a következtetésben.

Így például ismertem egy embert, aki járatlan volt a szillogizmusban, de első hallásra észrevette egy hosszú, mesterkélt és tetszetős fejtegetés gyengeségét, amely másokat, a szillogizmusban sokkal ügyesebbeket, félrevezetett. Azt hiszem, olvasóim között kevesen vannak, akik ne ismernének ilyen embereket. És valóban, ha nem így volna, akkor a legtöbb fejedelmi tanácskozás vitáiban vagy a gyűléseken intézendő ügyekben állandóan felmerülne az a veszély, hogy helytelenül határozzanak; hiszen azok, akikben bíznak és akiknek rendesen a legsúlyosabb a szavuk, nem mindig ama szerencsések közül valók, akik tökéletesen járatosak a szillogizmus formáiban és gyakorlottak a módozatok és alakzatok kezelésében. És ha a szillogizmus volna az egyetlen vagy legalábbis a legbiztosabb eszköz a mesterkélt fejtegetések tévkövetkeztetéseinek felfedezésében, nem gondolom, hogy az egész emberiség, maguk a fejedelmek is, olyan dolgokban, amelyek koronájukat vagy méltóságukat illetik, annyira beleszerettek volna a hamisságba és a tévedésbe, hogy mindenhol elhanyagolták volna bevinni a szillogizmust fontos vitáikba, vagy nevetségesnek találták volna felhasználni súlyos következményekkel járó ügyekben; napnál világosabb nekem, hogy tehetséges és meggondolt emberek — akik nem akartak kényelmesen és lustán vitatkozni, hanem vitáik eredményeként cselekedniük kellett, és tévedéseikért gyakran fejükkel vagy vagyonukkal fizethettek — e skolasztikus formákat csekély értékűnek találták az igazság és a tévedés felfedezésében, amikor nélkülük ez is, az is kimutatható, és jobban kimutatható azoknak, akik nem vonakodnak olyasminek meglátásától, amit szemmel láthatólag mutatnak nekik.

Másodszor: újabb ok a kételkedésre abban, hogy a szillogizmus az ész egyetlen eszköze volna az igazság felfedezésére — a módozatok és alakzatok használatának bármely módját is tartják alkalmasnak (mint fentebb vizsgáltuk) a tévedés nyilvánvalóvá tételére —, hogy a fejtegetések skolasztikus formái nem kevésbé vannak kitéve a tévedésnek, mint az érvelés egyerűbb módjai. Erre vonatkozólag hivatkozom arra az általános megfigyelésre, mely szerint az okoskodásnak ezek a mesterkélt módszerei alkalmasabbak az elme felültetésére és zavarba hozására, mint az értelem tájékoztatására és tanítására. Innen van, hogy az emberek, még ha ez a skolasz-

tikus eljárás el is ámítja és el is hallgattatja őket, meggyőzve ritkán vannak vagy soha, és nem állanak a nyertes oldalára. Talán elismerik, hogy ellenfelük jobban tud vitatkozni, de megmaradnak a maguk igazáról való meggyőződésben. Eltávoznak legyőzötten, de ugyanazzal a véleménnyel, amellyel jöttek, s ezt nem tehetnék, ha ez az érvelésmód világosságot és meggyőződést eredményezne s megmutatná nekik, hol van az igazság. A szillogizmust tehát alkalmasabbnak gondolták a vitában való győzelemre, mint becsületes kutatásokban az igazság felfedezésére vagy megerősítésére. És ha bizonyos, hogy a tévkövetkeztetés szillogizmusba burkolható — amit tagadni nem lehet —, akkor nem a szillogizmusnak, hanem valami másnak kell annak lennie, ami a tévkövetkeztetést felfedezi.

Tapasztaltam, hogy sok ember, mihelyt valamit nem ismerek el abból, amit megszoktak valamely dolog értékének tulajdonítani, mennyire hajlandó rám fogni, hogy azt egészen mellőzni kívánom. Az ilyen igazságtalan és alaptalan vádak megelőzésére mondom nekik, mennyire nem akarok elvenni az értelemtől semmiféle segítséget, amely a tudás megszerzéséhez hozzájárulhat. És ha szillogizmusokban járatos és hozzájuk szokott emberek azt találják, hogy ezek eszüknek segítségére vannak az igazság felfedezésében, azt gondolom, akkor hasznát kell venniük. Mindössze annyit kívánok, hogy ezeknek a formáknak ne tulajdonítsanak többet, mint amennyit érnek, és ne gondolják, hogy szillogizmusok nélkül az ember nem veszi hasznát, vagy nem oly teljességgel veszi hasznát okoskodó képességének. Némely szemnek szemüveg kell, hogy tisztán és kivehetően lássa a dolgokat. De akik szemüveget használnak, ne mondják, hogy senki sem láthat szemüveg nélkül. Akik így beszélnek, azokról azt fogják gondolni, hogy a mesterségest (amelynek talán lekötelezettjei) a természet rovására és hitelvesztésére kissé túlságosan kedvelik. Az ész saját éleslátásánál fogva, ha gyakorlott és erős, szillogizmus nélkül rendesen gyorsabban és világosabban lát. De ha azoknak a szemüvegeknek használata annyira elhomályosította látását, hogy nélküle nem látja meg az érvelésben a következetességet és a következetlenséget, akkor nem kívánom esztelen módon, hogy ne használja. Mindenki tudja, mi illik a legjobban saját látásához. De ebből ne következtesse, hogy mindenki sötétben van, aki nem használja pontosan azokat a segítő eszközöket, amelyekre neki magának szüksége van.

5. §. *A szillogizmus keveset segít a bizonyításban, még kevesebbet a valószínűségben*

De bármiként álljon is a dolog a tudás esetében, úgy vélem, igazam van abban, hogy a szillogizmusnak ennél jóval kevesebb, vagy éppen semmi haszna sincsen a valószínűségek esetében. Mert itt a helyeslést a túlsúly határozza meg a mindkét felől mutatkozó bizonyítékok kellő mérlegelése s az összes körülmények tekintetbevétele után, s ebben semmi sem olyan alkalmatlan az elme támogatására, mint a szillogizmus. Ez valamely feltételezett valószínűséggel vagy tárgyi érvvel továbbhalad, míg az elmét a vizsgálat alatt levő dolog látótávolából egészen ki nem vezette; belekényszeríti valami távol álló nehézségbe, ott belebonyolódottan fogva tartja, mintha a szillogizmus láncaival békóba volna verve. Nem hagyja szabadulni, még kevésbé adja a szükséges segítséget annak megmutatásához, hogy minden dolog meggondolása után melyik oldalról nagyobb a valószínűség.

6. §. *Nem tudásunk növelésére, hanem feltételezett tudásunk fegyverével való viaskodásra szolgál*

De legyen úgy, amint talán mondani fogják, hogy tévedéseikről és félreértéseikről segít meggyőzni az embereket (mégis szeretném látni azt az embert, akit véleményében a szillogizmus ereje ingatott meg); mindazonáltal cserben hagyja eszünket, ha nem is a legmagasabb, de bizonyára legkeményebb feladatában, amelyben a legnagyobb szüksége van segítségre — és ez a bizonyítékok megtalálása és az új felfedezések. A szillogizmus szabályai nincsenek az elme segítségére azoknak a közvetítő ideáknak megpillantásában, amelyek a távol álló ideák kapcsolatának feltüntetésére szolgálhatnának. Ez az okoskodásmód nem fedez fel újabb bizonyítékokat, csupán a már meglevő régiek felsorakoztatásának és elrendezésének művészete. Euklidés első könyvének negyvenhetedik tétele nagyon igaz, de felfedezését, gondolom, nem köszönhetjük a közönséges logika semmiféle szabályának. Az ember először is tud, s azután képes szillogisztikusan bizonyítani. A szillogizmus tehát a tudás után következik, és akkor az embernek kevés vagy egyáltalán semmi szüksége nincs rá. Főleg a távol eső ideák kapcsolatát feltüntető közvetítő ideák megtalálása növeli tudásunk mennyiségét s juttatja előbbre a hasznos mesterségeket és a tudományokat. A szillogizmus legjobb esetben a birtokunkban levő kevés tudás fegyverével való harcolás eszköze,

de nem ad hozzá semmit. És ha valaki eszét mindig ezen a módon akarná használni, nem nagyon tenne mást, mint az, aki a föld mélyéből vasat szerzett, az egészet kardokká dolgozná fel és szolgáinak kezébe adná azokat, hogy vívjanak velük és verjék agyon egymást. Ha a spanyol király népének kezeit és a spanyol vasat így használta volna, keveset hozott volna felszínre azokból a kincsekből, amelyek oly soká rejtőztek Amerika sötét belsejében. És hajlandó vagyok azt gondolni, hogy aki csak szillogisztikus kardforgatásra használná eszének minden erejét, az nagyon keveset fedezne fel a tudásnak abból a tömegéből, amely még rejtve hever a természet titkos rejtekhelyein. És hajlandó vagyok azt is gondolni, hogy a természetes paraszti ész, mint eddig, most is alkalmasabb arra, hogy utat nyisson az emberi tudás közös raktárának növelésére, mint bármilyen skolasztikus eljárás a módozatok és alakzatok szigorú szabályai szerint.

7. §. *Az ész számára más segítséget kell keresnünk a szillogizmus helyett*

Mindazonáltal nem vonom kétségbe, hogy munkájának ebben a leghasznosabb részében eszünk segítségére találhatunk módokat. Erre az állításra engem az éleseszű Hooker bátorít fel, aki Az egyházi politika törvényei című könyvében (I. fej. 6. §.) így ír „Ha itt hozzáadhatnánk az igazi művészet és tanulás valóságos segítségeit (nyíltan bevallom, hogy ezek a segítő eszközök ebben a mai és tanult kornak nevezett világban sem nem nagyon ismeretesek, sem általában tekintetbe nem vétetnek), kétségkívül majdnem annyi különbség volna az ítélés érettségében az ezekkel ellátott és a mostani emberek között, mint a mostani emberek és az együgyűek között." Nem igénylem, hogy megtaláltam vagy felfedeztem volna valamit a művészeteknek ezekből a „valóságos segítői"-ből, amelyeket ez az oly mélyen gondolkodó nagy ember emleget. Annyi azonban világos, hogy a szillogizmus és a ma használatban levő logika, amely az ő korában is ugyanilyen ismeretes volt, nem lehet egyik sem azok közül, amelyekre gondolt. Elég nekem az, hogy ezzel a talán kissé szokatlan beszéddel, amely számomra bizonyosan teljesen új és nem kölcsönzött, alkalmat adtam másoknak arra, hogy újabb felfedezések után nézzenek, és saját gondolkodásukban keressék a művészeteknek azokat a valóságos segítőit, amelyeket, félek hogy nem találnak meg azok, akik szolga módon mások szabályaira és diktátumaira szorítkoznak. Mert a kitaposott utak csak azt a csordafajtát vezetik (mint egy jó megfigyelő római nevezi őket), amelyeknek gondolatai csak az utáno-

zásig érnek, non quo eundum est, sed quo itur. De bátran kimondhatom, hogy ez a kor szigorúan ítélő és oly széles látókörű emberekkel ékeskedik, hogy mihelyt gondolataikat erre a tárgyra irányítanák, tudásunk előbbrevitelére új és ismeretlen utakat nyithatnának.

8. §. *Okoskodhatunk egyedi dolgokon; és okoskodásaink közvetlen tárgyai nem egyebek, mint egyedi ideák*

Minthogy itt alkalmam volt beszélni a szillogizmusról általában, az okoskodásban való használatáról és a tudás haladásáról, mielőtt végeznék ezzel a tárggyal, célszerűnek találom, hogy felhívjam a figyelmet a szillogizmus szabályaiban fennálló nyilvánvaló tévedésre, mely szerint egyetlen szillogisztikus okoskodás sem lehet helyes és érvényesen következtető, ha nincs benne legalább egy általános kijelentés. Mintha nem okoskodhatnánk és nem lehetne tudásunk egyedi dolgokról. Holott igazában, ha a dolgot helyesen gondoljuk meg, okoskodásunk és tudásunk közvetlen tárgya sohasem más, mint egyedi dolog. Minden ember okoskodása és tudása csupán saját elméjében levő ideákról szól, s ezek igazában mindig egyedi létezők. És egyéb dolgokról való tudásunk és okoskodásunk is csak annyi, amennyi belőlük ezeknek az egyes ideáknak megfelel. Úgyhogy egyedi ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése minden tudásunknak teljessége és felső foka. Az egyetemesség csak járulékosság benne, és csak annyiban áll, hogy azok az egyedi ideák, amelyekre vonatkozik, olyanok, hogy azoknak egynél több egyedi dolog felelhet meg, és azok egynél több egyedi dolgot ábrázolnak. De bármely két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése, és ennélfogva tudásunk is, egyformán világos és bizonyos, akár az egyik ezek közül az ideák közül, akár mind a kettő képes, vagy akár egyik sem képes egynél több valóságos lényt ábrázolni. Még egy dologra kérek engedelmet, amit a szillogizmusról meg akarok mondani, mielőtt végeznék vele, s ez az, hogy vajon a szillogizmus mai formája az-e, aminek ésszerűleg lennie kellene? Mert, minthogy a medius terminus a szélsők kapcsolására való, vagyis a közvetítő ideák arra szolgálnak, hogy közbeiktatásukkal megmutassák a két vizsgálat alatt álló idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését, nem volna-e a medius terminus elhelyezése természetesebb és nem mutatná-e világosabban és jobban a szélsők megegyezését vagy meg-nem-egyezését, ha közéjük volna téve a középre? Ez könnyen megtehető volna a tételek elmozdí-

tásával, úgyhogy a medius terminust tennénk az elsőnek állítmányává és a másodiknak az alanyává. Így:

Omnis homo est animal
Omne animal est vivens.
Ergo, omnis homo est vivens.

Omne corpus est extensum et solidum.
Nullum extensum et solidum est pura extensio.
Ergo, corpus non est pura extensio.

(Minden ember állat
Minden állat élő,
Tehát: minden ember élő.

Minden test kiterjedt és tömör
Semmi kiterjedt és tömör nem pusztán kiterjedés
Tehát: a test nem puszta kiterjedés.)

Nem akarom olvasómat olyan szillogizmus-példákkal terhelni, amelyeknek egyedi következménye van. Ugyanez az ok érvényes bennük ugyanerre a formára, mint az általános esetben.

9. §. *Eszünk gyakran megtéveszt bennünket*

Bár az ész behatol a tenger és a föld mélységeibe, felemeli gondolatainkat a csillagokig, és e hatalmas építmény roppant távolságain és tágas terein vezet át, mégsem éri fel gondolkodásával még a testi lények valóságos birodalmát sem, és számos példa van arra, hogy cserbenhagy bennünket.

Először: teljesen cserbenhagy, ha ideáink cserbenhagynak. Nem terjed és nem is terjedhet ideáinknál tágabbra. Tehát ahol nincsenek ideáink, ott okoskodásunk elakad és számvetésünk végére értünk Ha pedig bármikor is ideákat nem képviselő szavakon okoskodunk, akkor csak hangokkal van dolgunk és semmi mással.

10. §. *Mert ideáink gyakran homályosak és tökéletlenek*

Másodszor: eszünk gyakran zavarba jön és eltéved a használatban levő ideák homályossága, zavarossága és tökéletlensége miatt. Ilyenkor nehézségekbe és ellentmondásokba bonyolódunk. Így, minthogy nincsen tökéletes ideánk sem a legkisebb anyagi kiterjedésről, sem a végtelenségről, eltévedünk az anyag oszthatóságának kérdésében. Minthogy azonban a számról tökéletes, tiszta

és határozott ideánk van, eszünk a számokban nem talál olyan kibonyolíthatatlan nehézségeket, sem rájuk vonatkozólag ellentmondásokba nem keveredik. Ugyanígy — minthogy elménk műveleteiről s a mozgás vagy gondolkodás kezdődéséről s arról, hogy az elme ezeket miképpen támasztja bennünk, csak tökéletlen ideáink vannak, és még tökéletlenebbek Isten műveleteiről — a szabad teremtett hatóalanyokra vonatkozólag már nagy nehézségekbe bonyolódunk, amelyekből az ész nem nagyon tud kivezetni bennünket.

11. §. *Mert nem veszünk észre közvetítő ideákat konkluzióink feltüntetéséhez*

Harmadszor: eszünk olykor azért akad fenn, mert nem veszi észre azokat az ideákat, amelyek valamely két másik idea biztos vagy valószínű megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének megmutatására szolgálhatnak. Ebben a tekintetben bizonyos emberek képességei magasan a többié felett állanak. Mig az emberi elmeélnek ezt a nagyszerű szerszámát és példáját, az algebrát fel nem fedezték, az emberek ámulattal nézték a régi matematikusok különböző bizonyításait, és szinte alig tudtak védekezni az ellen, hogy ama bizonyítékok közül egyiket-másikat valami emberfeletteinek ne tekintsék.

12. §. *Mert gyakran indulunk ki helytelen elvekből*

Negyedszer: ha az elme hamis elvekből indul ki, gyakran képtelenségekbe és nehézségekbe keveredik, zsákutcába s ellentmondásokba kerül és nem tudja, hogyan szabaduljon. Ilyen esetekben hasztalan a könyörgés az ész segítségéért, míg az elme fel nem fedezi a tévedést és el nem veti ama helytelen elvek befolyását. Az ész annyira távol áll attól, hogy tisztázni tudná a nehézségeket, melyekbe ez a hamis alapokon való építés tereli, hogy minél tovább folytatja az ember, annál jobban belebonyolódik és annál mélyebben merül a zűrzavarba.

13. §. *Mert gyakran használunk kétséges kifejezéseket*

Ötödször: mint ahogyan a homályos és tökéletlen ideák gyakran zsákutcákba terelik az észt, ugyanezen az alapon, ha éberen nem őrködünk, a kétséges értelmű szavak és bizonytalan jelek fejtegetéseinkben és érveléseinkben szintén zavarba hozzák és tanács-

talanná teszik eszünket. De ez a két utóbbi már a mi hibánk és nem az ész hibája. A következmények mindazonáltal nyilvánvalók, és mindenütt láthatók azok a bonyodalmak vagy tévedések, amelyekkel megtöltik az emberek elméjét.

14. §. *A legmagasabb fokú tudásunk intuitív, okoskodás nélkül*

Bizonyos ideák úgy élnek az ember elméjében, hogy magukban és közvetlenül összehasonlíthatók egymással. Ezeken az elme képes azonnal észrevenni, vajon egyeznek-e vagy nem, s ezt olyan világosan, amilyen világosan látja is. Így az elme azt, hogy a körív kisebb, mint az egész kör, olyan világosan látja, mint amilyen világos benne a kör ideája. Ezt tehát, amint mondottam, intuitív tudásnak nevezzük, ez minden kétségen felül bizonyos, nincs szüksége kipróbálásra s nem is próbálható. Ez minden emberi bizonyosság legmagasabb foka. Ebben áll mindazoknak a maximáknak nyilvánvalósága, amelyekben senki sem kételkedik, hanem minden ember (nem csupán helyesli, amint mondtam, hanem) igaznak tudja, mihelyt értelme előtt kijelentették. Az ilyen igazságok felfedezésében és helyeslésében a diszkurzív gondolkodásnak semmi munkája sincs, sem okoskodásra szükség nincsen, ezeket felsőbb és magasabb fokú evidenciával tudjuk. És így, ha sejthetek ismeretlen dolgokat, hajlamos vagyok azt gondolni, hogy az angyaloknak már most van, és az így tökéletesült igaz emberek szellemeinek egy eljövendő állapotban lesz evidenciája ezer és ezer olyan dologról, amelyek most még vagy teljesen kicsúsznak megértésünk köreiből, vagy amelyekből a mi rövidlátó eszünk valami halvány csillámlást felfogott, és most a sötétben tapogatódzunk utána.

15. §. *A következő fokú az, amelyet okoskodásból nyerünk*

Mindazonáltal ha van is számunkra erről itt-ott valamelyes felvillanás, a világos tudásnak egy-egy szikrája, de ideáink legnagyobb része olyan, hogy közvetlen összehasonlítással nem tudjuk eldönteni megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket. Mindezekben az esetekben okoskodásra van szükségünk, és diszkurzív gondolkodással vagy következtetéssel kell felfedezéseket tennünk. Nos ebből kétféle van s legyen szabad ezeket itt ismét felemlítenem.

Először: azok, amelyeknek megegyezése vagy meg-nem-egyezése, bár közvetlen egymás mellé tételből nem látszik, megvizsgálható más, ezekkel összehasonlítható ideák közbelépésével. Ilyen esetben, amikor a közvetítő ideának az összehasonlítandó ideákkal

való megegyezése vagy meg-nem-egyezése mindkét oldalról világosan kivehető, ez bizonyítást eredményez; ebből keletkezik a tudás, mely ha bizonyos is, de nem olyan könnyű és nem is egészen olyan világos, mint az intuitív tudás. Mert abban pusztán egyetlen egyszerű intuíció van, és nincs helye a legkisebb félreértésnek vagy kételkedésnek sem. Az igazság tökéletesen és egyszerre látható. Igaz, hogy a bizonyításban is van intuíció is, de nem egészen egyidejű. Mert kell benne egy visszaemlékezés a középsővel, vagyis a közvetítő ideával való megegyezés intuíciójára, amelyhez előzőleg hasonlítottuk, amikor a másikkal hasonlítjuk össze. És ha több közvetítő idea van, akkor a tévedés lehetősége annál nagyobb. Mert az ideák minden egyes egyezését vagy nem-egyezését megjegyeznünk és látnunk kell az egész folyamat minden lépésénél, emlékezetben kell tartanunk úgy, amint van; és az elménck bizonyosnak kell lennie abban, hogy a bizonyítás teljességéhez szükséges egyetlen rész sem maradt ki, vagy kerülte el figyelmünket. Ez némely bizonyítást hosszassá és szövevényessé tesz, és túlságosan nehézzé azok számára, akiknek nincs elég erejük és tehetségük annyi részlet pontos észrevevésére s pontos rendben való fejbentartására. És még azok is, akik az ilyen bonyolult meggondolásoknak is mesterei, néha kénytelenek azokat újra meg újra átnézni, és egynél több áttekintésre van szükségük ahhoz, hogy bizonyosságig jussanak. Ott azonban, ahol az elme világosan megőrzi bármelyik ideának a másikkal való megegyezéséről, s ennek egy harmadikkal s egy negyedikkel való megegyezéséről szóló intuícióját, ott az elsőnek a negyedikkel való megegyezése bizonyítás, és biztos tudást eredményez, amelyet racionális tudásnak nevezhetünk, a másikat pedig intuitívnak.

16. §. *Demonstratív és intuitív tudásunk pótlására nincs egyebünk, mint valószínűségi okoskodásainkra vonatkozó ítéleteink*

Másodszor: vannak ideák, amelyeknek megegyezése vagy meg-nem-egyezése nem ítélhető meg másképpen, mint egyéb olyan ideák közbelépésével, amelyeknek a szélsőkkel való megegyezése nem bizonyos, hanem csak megszokott vagy valószínű. Ilyen esetekben kerül tulajdonképpen gyakorlatba az ítéletalkotás, az elme megnyugszik abban, hogy bizonyos ideái megegyeznek, miután ilyen valószínű közbülsőkkel hasonlította össze őket. Igaz, hogy ez sohasem válik tudássá, még annak legalacsonyabb fokává sem. De a közvetítő ideák a szélső tagokat olykor oly erősen összekötik, és a valószínűség oly világos és erős, hogy a helyeslés ugyanolyan

szükségszerűen követi, mint a tudás a bizonyítást. Az ítélés nagy kiválósága és haszna mindegyik valószínűség erejének és súlyának helyes megfigyelése és igaz felbecsülése; aztán kellő egybevetésük, s a túlsúlyban levő oldal kiválasztása.

17. §. *Intuíció, bizonyítás, ítélés*

Az intuítív tudás két közvetlenül egymáshoz hasonlított idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észrevevése.

A racionális tudás két idea biztos megegyezésének vagy megnem-egyezésének egy vagy több más idea közbelépése folytán való észrevevése.

Az ítélés két idea egyezésének vagy nem-egyezésének elgondolása vagy feltételezése egy vagy több más idea közbelépésének segítségével, amelyeknek amazokkal való biztos egyezését vagy nem-egyezését nem vesszük észre, de gyakorinak és megszokottnak láttuk.

18. §. *Szavak következményei és ideák következményei*

Igaz, hogy az ész tevékenységének nagy része egyik tételnek a másikból való levonása, vagyis a szavakban való következtetés, és az észt rendesen erre használjuk; de az észbeli munka legfőbb ténye az, hogy két ideának egyezését vagy különbözését egy harmadiknak közbelépésével találjuk meg. Mint amikor az ember a yarddal való mérés alapján két házat egyforma hosszúnak talál, pedig azok egyformaságuk megítélésének kedvéért nem helyezhetők egymás mellé. A szavaknak mint az ideák jeleinek megvannak a következményeik, a dolgok pedig aszerint egyeznek vagy nem egyeznek, hogy milyenek a valóságban. Ezt azonban csak ideáink révén észleljük.

19. §. *Négyféle érv*

Mielőtt búcsút vennénk e tárgytól, talán érdemes lesz egy kissé azon a négyféle érven gondolkodnunk, amelyeket az emberek okoskodásaikban mások meggyőzésére, vagy legalábbis megfélemlítésére, rendszerint avégből használnak, hogy az ellenvéleményeket elnémítsák.

A legelső az, hogy olyan emberek véleményére hivatkoznak, akiknek tehetsége, tanultsága, kiválósága, hatalma vagy valamely más ok már nevet szerzett, és hírnevüket a közbecsülés

bizonyos tekintéllyé rögzítette. Amikor bizonyos emberek valamely méltóságban elhelyezkedtek, mások részéről a szerénység hiányának tűnik fel azon csorbítani és kérdésessé tenni olyan emberek tekintélyét, akik ama méltóságnak birtokában vannak. Ezt hajlamosak túlságosan gőgös viselkedésnek tekinteni, ha ti. valaki nem enged készségesen ez elismert szerzők döntéseinek, amelyeket mások tisztelettel és alázattal szoktak magukévá tenni. Azt pedig bizonyos arcátlanságnak tekintik, ha valaki olyan önhitt, hogy saját véleményéhez ragaszkodik az ókor általánosan elfogadott nézeteivel szemben, vagy mérlegre teszi azt valamely tudós doktor vagy másképpen elismert író véleményével szemben. Aki ilyen tekintélyekkel támasztja alá tételeit, azt gondolja, hogy ezzel előbbre viszi az ügyet, és kész tiszteletlenségnek mondani, ha valaki más kiáll ez ellen. Azt hiszem, ezt lehet így nevezni: argumentum ad verecundiam (tekintélyi érv).

20. §. *Argumentum ad ignorantiam*

A második mód pedig, amelyet az emberek arra használnak, hogy belekergessék és kényszerítsék ellenfelüket véleményük elfogadásába, azt kívánni tőle, hogy fogadja el, amit bizonyságul hoznak, vagy jelöljön ki annál jobbat. Ezt így nevezem: argumentum ad ignorantiam (tudatlansági érv).

21. §. *Argumentum ad hominem*

A harmadik mód ezek után beleszorítani az ellenfelet saját elveiből vagy engedményeiből vont következményekbe. Ez már ismeretes ezen a néven: argumentum ad hominem (személyi érv).

22. §. *Argumentum ad iudicium. Csak a negyedik visz előre tudásban és ítéletben*

Végül pedig a negyedik mód a tudás vagy a valószínűség valamely megalapozásából vont bizonyítékok használata. Ezt így nevezem: argumentum ad iudicium (belátási érv). A négy közül csakis ez az egy ad igazi tájékoztatást és visz bennünket előbbre a tudás útján. Mert: 1. Nem bizonyítja egy másik ember véleményének helyességét az, hogy tekintélytiszteletből, vagy — a meggyőződést kivéve — bármely más meggondolásból nem mondok ellent neki. 2. Nem bizonyítja, hogy egy másik ember a helyes úton

jár, s hogy ezen az úton követnem kellene őt, az, hogy nem ismerek jobbat. 3. Nem következik, hogy a másik helyes úton jár, abból, hogy megmutatta nekem tévedésemet. Lehet bennem szerénység, és ezért nem szállok szembe más ember rábeszélő szavaival. Lehetek tudatlan, és képtelen arra, hogy jobbat találjak; lehetek tévedésben, és más valaki megmutathatja nekem, hogy tévedek. Mindez talán hajlamossá tehet az igazság befogadására, de nem segít hozzá az igazsághoz. Ennek bizonyítékokból és érvekből s maguknak a dolgoknak természetében rejlő világosságból kell fakadnia, nem pedig saját szégyenkezésemből, tudatlanságomból vagy tévedésemből.

23. §. *Észfeletti, észellenes, ésszerű*

Abból, amit fentebb az észről mondottunk, megsejthetjük a dolgok megkülönböztetését ésszerűség, észfelettiség és észellenesség szerint. 1. Ésszerűek azok a tételek, amelyeknek igazsága felfedezhető az érzéklésből és az eszmélődésből (reflexion) nyert ideáink vizsgálata és nyomon követése árán, és amelyeket a természetes dedukció révén igazaknak vagy valószínűeknek találunk. 2. Észfelettiek azok a tételek, amelyeknek igazságát vagy valószínűségét azokból az elvekből ésszel le nem származtathatjuk. 3. Észellenesek azok a tételek, amelyek összeférhetetlenek vagy összeegyeztethetetlenek tiszta és világos ideáinkkal. Így Isten léte ésszerű, egynél több Isten léte észellenes, a holtak feltámadása észfeletti. Továbbá, minthogy az észfeletti kifejezés kétféle értelemben vehető, ti. vagy valószínűség felettit, vagy bizonyosság felettit jelent, így némely esetben az „észellenes" kifejezést is veszik ebben a tág értelemben.

24. §. *Ész és hit nem ellentétesek, mert a hitet az észnek kell szabályoznia*

Van az ész szónak még egy használata, mint a hitnek ellentéte. Igaz, hogy ez magában véve nagyon helytelen beszédmód, de a közönséges használat annyira elfogadta, hogy ostobaság volna akár szembeszállni vele, akár orvoslását remélni. Csupán azt gondolom, nem lesz felesleges felfigyelnünk arra, hogy bár a hitet szembeállítják az ésszel, a hit mégsem egyéb, mint határozott helyeslés az elme részéről. Ez pedig, ha kellően szabályozzuk — és ez kötelességünk —, nem irányulhat semmire jó megokolás nélkül, tehát nem lehet észellenes. Aki elhisz valamit anélkül, hogy ésszerű okai volnának az elhivésre, az talán saját képzelődéseibe szerelmes. Nem úgy keresi az igazságot, amint kell, s nem

adózik kellő engedelmességgel alkotójának, aki azt akarta, hogy a tőle kapott megkülönböztető képességeket az ember a félreértések és a tévedések elkerülésére használja. Aki ezt legjobb tehetsége szerint nem teszi, az lehet, hogy olykor rávilágít az igazságra, de valójában csak véletlenül van igaza. És nem tudom, hogy egy-egy véletlen szerencse megbocsáthatóvá teszi-e eljárásának szabálytalanságát. Annyi legalább bizonyos, hogy felelősnek kell lennie minden tévedésért, amelybe így belerohan. Holott annak, aki Istentől vett világosságának és képességeinek hasznát veszi, és e segítőeszközökkel és tehetségekkel őszintén próbálja felfedezni az igazságot, meglehet az a megnyugvása, hogy mint eszes teremtmény megtette kötelességét, s ha még el is véti az igazságot, nem véti el annak jutalmát. Mert helyeslését jól kormányozza és oda helyezi, ahova kell azt helyeznie annak, aki bármilyen esetben vagy tárgyban aszerint hisz el vagy nem hisz el valamit, amint az ész irányítja. Aki másképpen cselekszik, saját világossága ellen vét és visszaél azokkal a képességekkel, amelyek semmi másra nem adattak neki, mint a nyilvánvalóbb világosság és a nagyobb valószínűség keresésére és követésére. De minthogy bizonyos emberek számára ész és hit ellentétek, a következő fejezetet ezeknek megvizsgálására szánjuk.

XVIII. FEJEZET

HIT ÉS ÉSZ, VALAMINT KÜLÖN TARTOMÁNYAIK

1. §. *Meg kell ismerni határaikat*

Kimutattuk a következőket: 1. szükségképpen tudatlanok és mindenféle tudásnak híján vagyunk, ha ideáknak híján vagyunk. 2. §. Tudatlanok vagyunk és minden racionális tudásnak híján, vagyunk, ha bizonyítékok híján vagyunk. 3. Biztos tudás és bizonyosság híján vagyunk, amennyiben világos és határozott fajlagos ideák híján vagyunk. 4. Helyeslésünket irányító valószínűség híján vagyunk, ahol sem saját tudásunk, sem más emberek tanúsága nem áll rendelkezésünkre, amelyre eszünket alapozhassuk.

Ezekből az így előrebocsátottakból, azt hiszem, megállapíthatjuk a hit és az ész mértékeit és határait. Valószínű, hogy ennek hiánya okozott a világon, ha nem is nagy rendetlenséget, de legalább nagy vitákat és talán tévedéseket is. Mert amíg nincs eldöntve, meddig vezessen az ész és meddig a hit, hasztalan vitatkozunk és hasztalan igyekszünk vallás dolgában meggyőzni egymást.

2. §. *Mi a hit és mi az ész mint ellentétek*

Minden szektában azt találom, hogy amennyiben az ész nekik segít, örömmel használják; ahol pedig cserben hagyja őket, ott kijelentik, hogy ez a hit dolga és észfeletti. És nem látom, hogyan vitatkozhatnak, hogyan érvelhetnek bárkivel is, és hogyan győzhetnek meg egy cáfolót, aki ugyanezt a kifogást használja anélkül, hogy szigorú határt vonna a hit és az ész között, mikor legelőször ennek kellene minden a hitre vonatkozó kérdésben tisztázódnia.

Az észt tehát, mint a hittől annak ellentéteképpen megkülönböztetendő dolgot, úgy tekintem, mint tételek vagy igazságok bizonyosságának vagy valószínűségének felismerését, amelyekhez az elme természetes képességeivel, érzékeléssel vagy eszmélődéssel (reflexion) szerzett ideáival kezdődő levezetéssel jut.

A hit másfelől olyan tétel elfogadása, amely nem így, észbeli levezetések révén jött létre, hanem azért nyeri el helyeslésünket, mert hitelt adunk a tétel állítójának arra nézve, hogy ez a tétel a közlés valamely rendkívüli útján Istentől származik. Az igazságnak az emberek számára való ilyen felfedezését kinyilatkoztatásnak nevezzük.

3. §. *Semmiféle új egyszerű idea nem közvetíthető hagyományozott kinyilatkoztatással*

Először is azt mondom, hogy egyetlen Istentől inspirált ember sem képes semmiféle kinyilatkoztatásban mások számára olyan új ideákat közölni, amelyek nem voltak azok elméjében azelőtt érzékelés vagy eszmélődés (reflexion) révén. Mert akármilyen benyomásai legyenek is az Isten közvetlen kezéből, ha ez a kinyilatkoztatás új egyszerű ideákból áll, akkor másoknak sem szóval, sem más jelekkel át nem adható. Mert a szavak reánk gyakorolt közvetlen hatásukkal nem okozhatnak bennünk más ideákat, mint természetes hangjuk ideáit. És annak a szokásnak révén, hogy jelekül használjuk őket, keltenek fel és élesztenek újra elménkben lappangó ideákat; de csak olyanokat, amelyek már előzőleg megvoltak ott. Mert a látott vagy hallott szavak gondolatainkban csak olyan ideákat keltenek, amelyeknek jeléül szoktak szolgálni, de nem okozhatnak tökéletesen új és előzőleg ismeretlen egyszerű ideákat. Ugyanez áll minden egyéb jelre; nem jelenthetnek számunkra olyan dolgokat, amelyekről azelőtt egyáltalán sohasem volt ideánk.

Így bármilyen dolgok is tárultak fel Szent Pál előtt, amikor a harmadik égbe ragadtatott, bármilyen új ideákat kapott is ott

az elméje, egész beszámolása, amit erről a helyről mások számára adni tudott, csak ennyi: szem nem látta, fül nem halotta, sem emberszív fel nem foghatja. És feltéve, hogy Isten valakinek természetfölötti módon megmutatná a teremtményeknek például a Jupiteren vagy a Saturnuson lakó fajtáját (mert lehetséges, hogy vannak, ezt senki sem tagadhatja), akiknek hat érzékük van, és bevésné az illetőnek elméjébe azokat az ideákat, amelyeket ez a hatodik érzék szolgáltat, ő ugyanúgy nem tudná más emberek elméjében szavakkal felébreszteni eme hatodik érzék keltette ideákat, mint ahogyan mi nem tudjuk hangok révén a szín ideáját kelteni olyan ember elméjében, akinek a többi négy érzéke tökéletes, de az ötödik, a látás érzéke nem volt meg sohasem. Egyszerű ideáinkra vonatkozólag tehát, amelyek eszméink és tudásunk kizárólagos anyagai, teljesen eszünktől, úgy értem, hogy természetes képességeinktől kell függenünk, és semmiképpen sem kaphatjuk őket vagy bármelyiküket hagyományos kinyilatkoztatásból. Hagyományos kinyilatkoztatást mondok, megkülönböztetésül az eredeti kinyilatkoztatástól. Az egyiken a közvetlenül Istentől az ember elméjére gyakorolt benyomást értem, amelynek határt nem szabhatunk. A másikon a szavakban másoknak átadott benyomásokat és fogalmaink elméről elmére való szóbeli továbbadásának szokásos módjait.

4. §. *A hagyományozott kinyilatkoztatás megismertethet bennünket észbelileg is megismerhető tételekkel, de nem ugyanolyan bizonyossággal, mint az ész teszi*

Másodszor: azt mondom, hogy ugyanazok az igazságok, amelyek eszünkkel és a természetszerűleg birtokunkban levő ideákon át felfedezhetők, kinyilatkoztatás révén is eljuthatnak hozzánk. Így kinyilatkoztatás által Isten feltárhatja számunkra Euklidésnek bármely tételét. Ugyanígy az emberek maguk is eljuthatnak e felfedezéshez képességeik természetes gyakorlásával. Az ilynemű dolgokban kevéssé szükséges vagy hasznos a kinyilatkoztatás, mert Isten eléggé ellátott bennünket természetesebb és biztosabb eszközökkel ahhoz, hogy ezeknek tudásához jussunk. Mert ha saját ideáink ismerete és szemlélése révén jutunk bármely igazság világos tudására, ez mindig bizonyosabb lesz számunkra, mint amit a hagyományos kinyilatkoztatás szolgáltatott. Az a tudásunk ugyanis, hogy ez a kinyilatkoztatás eredetileg Istentől van, sohasem lehet olyan bizonyos, mint az, amit saját ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének tiszta és világos

észrevevéséből merítettünk. Ha korszakokkal ezelőtt kinyilatkoztatásból tudták volna, hogy a háromszög szögeinek összege két derékszög, akkor hagyományos kinyilatkoztatás alapján helyeselhetném ezt a tételt. De ez a helyeslésem sohasem emelkednék a bizonyosságnak arra a fokára, mint amely a két derékszögről és a háromszög szögeiről való saját ideáimnak összehasonlításából és felméréséből származik. Ugyanez áll az érzékeinkkel megismerhető tényekre. Pl. a vízözön története írásokban maradt ránk, amelyeknek eredete kinyilatkoztatás. És — gondolom — mégsem fogja azt mondani senki sem, hogy e vízözönről olyan bizonyos és világos tudomása van, mint Noénak, aki látta, vagy amilyen az illetőnek magának lett volna, ha akkor él és látja. Mert nem nagyobb biztosíték az érzékekénél az, hogy le van írva egy könyvben, melyről felteszik, hogy szerzője az inspirált Mózes. De nincs olyan biztosítéka arról, hogy azt a könyvet Mózes írta, mintha látta volna Mózest, amikor írja. Így tehát annak a biztosítéka, hogy ez kinyilatkoztatás, kevesebb, mint az érzékek bizonyossága.

5. §. *Még az eredeti kinyilatkoztatást sem lehet elfogadni az ész világos evidenciája ellen*

Az olyan kijelentések esetében tehát, amelyek bizonyossága ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének ama világos észrevevésén épül, amelyhez vagy intuíció révén jutottunk, mint a magától értetődő tételek esetében, vagy az ész evidens dedukciói révén, mint a bizonyítások esetében, nincs szükségünk a kinyilatkoztatás segítségére avégből, hogy a tételek elnyerjék helyeslésünket és elménkbe jussanak. Mert a megismerés természetes módjai maguk is elhelyezhetik ott, vagy már el is helyezték őket, s ez a lehető legnagyobb biztosítékunk valamely dologra nézve, hacsak Isten azt közvetlenül ki nem nyilatkoztatja nekünk; és akkor sem lehet biztosságunk nagyobb, mint amilyen biztos az a tudásunk, hogy ez valóban Istentől kapott kinyilatkoztatás. Azonban ezen a címen, gondolom, mégsem tudja semmi a világos tudást megingatni vagy megdönteni, vagy észbelileg elérni bármely embernél, hogy saját értelmének szembeszökő világosságával ellentmondásban igaznak fogadjon el valamit. Mert ha képességeinknek semmiféle evidenciája, amellyel az ilyen kinyilatkoztatásokat fogadjuk, nem múlhatja felül, sem utol nem érheti az intuitív tudás biztosságát — sohasem fogadhatjuk el olyan dolog igazságát, ami tiszta és világos tudásunkkal egyenesen ellentétes. Pl. egy test ideája és egy hely ideája oly világosan megegyezik, és

az elmének oly nyilvánvaló észrevevése van megegyezésükről, hogy sohasem helyeselhet olyan kijelentést, mely azt állítaná, hogy ugyanaz a test egyszerre két egymástól távollevő helyen lehet, még ha az isteni kinyilatkoztatás tekintélyére is támaszkodnék, mert akkor még kérdéses a következő. 1. Nem csalatkozunk-e abban, hogy azt Istennek tulajdonítjuk, és 2. Helyesen értjük-e? Ennek az evidenciája sohase lehet akkora, mint saját intuitív tudásunké, amellyel lehetetlennek ítéljük, hogy ugyanaz a test egyidejűleg két helyen legyen. Tehát egyetlen tétel sem fogadható el isteni kinyilatkoztatás gyanánt, vagy ilyennek járó helyeslésssel nem találkozhatik, ha világos intuitív tudásunknak ellentmond, mert ez felforgatná minden tudás, evidencia és helyeslés elveit és alapjait. Nem maradna különbség igazság és tévedés között, nem volna mértéke a világon a hihetőnek és a hihetetlennek, ha kétséges tételek elsőbbséget nyernének a magától értetődőek felett, és amit bizonyosan tudunk, utat engedne annak, amiben esetleg tévedhetünk. Olyan kijelentéseket tehát, amelyek ellentétesek ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének világos észrevevésével, hasztalan akarunk hit dolgává tenni. Nem kelthetik helyeslésünket, akármilyen címen kíséreljük is meg azt. Semmiféle hit nem győzhet meg bennünket olyasmiről, ami ellentmond tudásunknak, mert bár a hit Isten tanúbizonyságán alapul, aki nem hazudhatik, amikor valamit nekünk kinyilatkoztat, de mégsem lehet nagyobb a biztosítékunk annak igazságáról, hogy ez isteni kinyilatkoztatás, mint a saját tudásunk. Mert a bizonyosság egész szigorúsága azon a tudomásunkon múlik, hogy Isten nyilatkoztatta ki, ami ebben az esetben, amikor a kinyilatkoztatottnak vélt tétel tudásunknak vagy eszünknek ellentmond, mindig terhes lesz egy ellenvetéstől, ti. attól, hogy nem tudjuk, miképpen származtassuk ezt Istentől, létünk jóságos alkotójától; ha tehát igaznak fogadjuk el, ez felforgatja annak a tudásnak minden elvét és alapját, amit ő adott nekünk; minden képességünket hasztalanná teszi; teljesen lerombolja műveinek legkiválóbbját, értelmünket; s az embert olyan állapotba helyezi, amelyben kevesebb fényt, kevesebb vezetést kap, mint az állat, amely elvész. Mert ha az ember elméjében sohasem lehet saját eszének elveinél világosabb (és talán nem olyan világos) evidenciája arról, hogy valami isteni kinyilatkoztatás-e, akkor sohasem lehet oka esze világos evidenciájának elhagyására, hogy helyet adjon olyan kijelentés kedvéért, amelynek kinyilatkoztatás voltában nincs több evidencia, mint azokban az elvekben.

6. §. *A hagyományozott kinyilatkoztatást még kevésbé*

Ennyiben használja az ember az eszét, és hallgatnia kell eszére még közvetlen és eredeti kinyilatkoztatásban is, ahol felteszi, hogy az neki szól. De mindazoknak esetében, akik nem nyerhetnek közvetlen kinyilatkoztatást, hanem engedelmességgel tartoznak, s a másoknak kinyilatkoztatott igazságokat kell elfogadniuk, amelyekhez irásbeli vagy szájhagyomány révén jutottak, az észnek sokkal több teendője van, és ez az egyetlen, amely rávesz bennünket az elfogadásra. Mert csak az isteni kinyilatkoztatás lehet a hit tárgya, semmi más; a hitnek (amit közönségesen istenhitnek neveznek) nincsen dolga más tételekkel, mint azokkal, amelyekről feltesszük, hogy isteni kinyilatkoztatások. Én tehát nem látom, miképpen mondhatják azok, akik a kinyilatkoztatást tekintik a hit egyetlen tárgyának, hogy hit kérdése és nem észkérdés annak elhivése, hogy ez meg ez ebben és ebben a könyvben foglalt tétel isteni sugalmazásból ered; hacsak nincsen kinyilatkoztatva, hogy az a tétel, vagy ebben a könyvben minden tétel, isteni sugalmazásból eredő közlés. Ilyen kinyilatkoztatás nélkül annak elhivése, vagy el nem hivése, hogy az illető tétel vagy könyv isteni tekintélyű, sohasem lehet hit kérdése, hanem mindig ész kérdése. És olyan, hogy helyesléséhez kizárólag eszemen át jutok, ez pedig sohasem követelheti tőlem, sem képessé nem tehet engem, hogy olyasmit higyjek, ami ellene szól. Az észnek lehetetlen, hogy valaha is helyeslést támasszon olyasmivel szemben, ami észellenesnek mutatkozik. Tehát mindazokban a dolgokban, amelyekben ideáinkból és a tudásnak fentebb emlitett elveiből világos evidenciánk van, az ész a tulajdonképpeni bíró. És a kinyilatkoztatás, bár megegyezés esetén megerősítheti annak adatait, de nem érvényteleníthet ítélkezéseit. Nem is lehetünk kénytelenek, hogy amikor az észnek világos és határozott döntései vannak birtokunkban, azokat az ellentett vélemény javára megtagadjuk azzal az ürüggyel, hogy ez hit kérdése; a hitnek nem lehet tekintélye az ész világos és tiszta döntéseivel szemben.

7. §. *A kinyilatkoztatott észfeletti dolgok a tulajdonképpeni hit tárgyai*

Harmadszor: minthogy sok olyan dolog van, amelyre nézve eszméink nagyon tökéletlenek vagy egyáltalán hiányzanak, és más dolgok, amelyeknek mult, jelen és jövendő létezéséről képességeink természetes használatával semmiféle tudomásunk nem lehet, ezek — mint amelyek minden természetes képességeinkkel

elérhető felfedezésen túl vannak és eszünkön felül állanak —, ha ki vannak nyilatkoztatva, a hit tulajdonképpeni tárgyai. Így az Isten ellen lázadó angyalok, akik elveszítették boldog állapotukat, vagy hogy a halott feléled és újra él, ezek és hasonlók, amelyek az észbeli felfedezést túlszárnyalják, tisztán a hit tárgyai, ezekkel az észnek közvetlenül semmi dolga sincs.

8. §. *A nem észellenesek, ha ki vannak nyilatkoztatva, a hit tárgyai, és érvényeseknek kell lenniük az ész valószínű sejtéseinek ellenére is*

Isten azonban azzal, hogy nekünk az ész világosságát adta, ezzel nem kötötte meg kezét arra nézve, hogy amennyiben jónak találja, ne adja meg nekünk a kinyilatkoztatás világosságát bármely olyan dologban, amelyben természetes képességeink is adhatnak valószínű irányításokat. Ott tehát, ahol Istennek tetszett kinyilatkoztatást adni, a döntést ennek kell irányítania az ész valószínű sejtéseivel ellentétesen is. Az elme ugyanis nem lévén bizonyos abban az igazságban, amelyet nyilvánvalóan nem tud, csak a benne megjelenő valószínűségnek enged, köteles helyeslésssel fogadni egy ilyen tanúbizonyságot, amely meggyőződése szerint olyan valakitől származik, aki sem nem tévedhet, sem csalni nem akar. De az észre tartozik ítélkezni abban az igazságban, hogy ez vajon kinyilatkoztatás-e, és arról, hogy a benne foglalt szavak mit jelentenek. Ha ugyanis bármit kinyilatkoztatásnak gondolunk, ami ellentétes az ész világos elveivel és azzal az evidens tudással, amely az elmének tiszta és világos ideáiról van birtokában, akkor az észre kell hallgatni, mert az itt saját tartományában dolgozik. Az embernek ugyanis sohasem lehet olyan biztos tudása arról, hogy valamely tétel, amely saját tudása világos elveinek és evidenciájának ellentmond, isteni kinyilatkoztatás-e, sem arról, hogy jól érti-e a szavakat, amelyek kifejezik, mint amilyen bizonyossága van arról, hogy az ellenkező igaz; így tehát köteles azt az ész dolgának tekinteni és ész szerint megítélni, nem pedig vizsgálat nélkül lenyelni mint olyat, ami a hitre tartozik.

9. §. *Az olyan dolgokról szóló kinyilatkoztatásokat, melyekben az ész egyáltalán nem, vagy csak valószínűséggel ítélhet, meg kell hallgatni*

Először: minden olyan kinyilatkoztatott tétel, amelynek igazságát természetes képességeivel és eszméivel elménk nem tudja megítélni, tisztán a hit dolga és észfölötti.

Másodszor: minden kijelentés, amelyről az elme természetes képességeinek használatával dönteni és természetesen szerzett

ideáiból ítélni tud, az ész dolga; mindenesetre azzal a különbséggel, hogy azokra a dolgokra nézve, amelyekről csak bizonytalan az evidenciája és így csak valószínű okok alapján van meggyőződve azok igazságáról, s emellett még fennmarad az a lehetőség is, hogy az ellenkező legyen igaz anélkül, hogy erőszak esnék az ember saját tudásának biztos evidenciáján és ezzel felforgatnánk minden ész alapelveit; az ilyen valószínű kijelentésekben, mondom, az evidens kinyilatkoztatásnak kell meghatározni helyeslésünket még a valószínűség ellenére is. Mert ahol az ész elvei nem tették evidenssé valamely kijelentésről, hogy az igaz vagy hamis, ott dönthet a világos kinyilatkoztatás mint másik igazság-elv és helyeslési alap. És így lehet hit dolga is, és lehet észfölötti is. Mert ebben a sajátos esetben az ész nem lévén képes a valószínűségnél magasabbra emelkedni, a hit adja meg a döntést, mert az és az fogyatékos; itt a kinyilatkoztatás fedte föl, melyik oldalon van az igazság.

10. §. *Azokban a dolgokban, ahol az ész biztos tudást képes szolgáltatni, az észre kell hallgatni*

Idáig terjed a hit tartománya, anélkül, hogy az észt erőszakolná vagy akadályozná. Az észnek nem sérelem, nem is zavar, hanem segítés és javítás, ha előtte minden tudás örök forrásából származó igazságok tárulnak fel. Amit Isten kinyilatkoztatott, az bizonyosan igaz, abban nem lehet kételkedni. Ez a hit tulajdonképpeni tárgya. Azt azonban, hogy ez valóban isteni kinyilatkoztatás-e vagy sem, az észnek kell eldöntenie. Az ész sohasem engedi az elménék, hogy kisebb evidencia elfogadása kedvéért nagyobb evidenciát elvessen, sem azt, hogy tudással és bizonyossággal szemben valószínűséget támogasson. Egy hagyományozott kinyilatkoztatás isteni eredetének evidenciája sem a kifejezésére szolgáló szavakban, sem megértésének módjában nem lehet olyan világos és olyan bizonyos, mint az ész elveinek evidenciája. Tehát ami ellentétes, ami összeférhetetlen az ész világos és magától értetődő utasításaival, annak nincsen jogosultsága arra, hogy azt mint hit dolgát, mint aminek semmi köze az észhez, hangsúlyozhassuk és helyeselhessük. Mindannak, ami isteni kinyilatkoztatás, uralkodnia kell minden véleményünkön, előítéletünkön és érdekünkön, és joga van arra, hogy teljes helyesléssel fogadjuk. Eszünknek ez a hittel szemben való alárendeltsége nem mozdítja el a tudás határköveit. Nem rendíti meg az ész alapjait, hanem meghagyja képességeinknek arra való használatát, amire azok adattak nekünk.

11. §. *Ha a hit és az ész határvonalai nincsenek megállapítva, akkor a vallásban semmiféle rajongás vagy szertelenség nem cáfolható*

Ha ezek a határok nem választják így el a hit és az ész tartományát, akkor vallási dolgokban egyáltalán nem marad tér az ész számára, és azok a furcsa vélemények és szertartások, amelyeket a világ különféle vallásaiban találunk, nem érdemelnek roszszallást. Mert, gondolom, nagyrészt a hitnek ez a hangsúlyozása az ésszel ellentétben azoknak a képtelenségeknek forrása, amelyekkel tele vannak a vallások majdnem mind, s amelyek az emberiséget hatalmukba kerítik és pártokra osztják. Mivel az olyan emberek, akiknek elvileg az a véleményük, hogy vallási dolgokban nem kell az ész tanácsát kikérni, akármilyen szemmel látható ellentmondás mutatkozzék is közöttük és a józan ész, valamint minden tudásuk elvei között, szabadon eresztik fantáziájukat és természetes babonáikat; s ezek oly különös véleményekhez és hóbortos gyakorlatokhoz vezetik őket a vallás dolgaiban, hogy a gondolkodó ember csak elámulva nézheti esztelenségüket, és oly kevéssé találja azokat elfogadhatónak a nagy és bölcs Isten részéről, hogy nem tehet róla, ha nevetségeseknek és józan emberhez nem illőnek találja őket. Így valójában a vallás, amelynek leginkább meg kellene bennünket különböztetni az állatoktól, és a legsajátosabban kellene bennünket mint eszes teremtményeket föléjük emelni, éppen az, amiben az emberek gyakran a legészszerűtlenebbek — értelmetlenebbek, mint maguk az állatok. „Credo quia impossibile est, elhiszem, mert lehetetlen", ez lehet egy jó ember buzgalmának kitörése, de nagyon rossz szabálynak bizonyulna az emberek számára véleményük vagy vallásuk megválasztásában.

XIX. FEJEZET
A RAJONGÁSRÓL

1. §. *Az igazságszeretet szükséges*

Aki komolyan hozzáfog az igazság kutatásához, annak elsősorban az igazság szeretetével kell elméjét előkészítenie. Mert aki nem szereti, nem fog sokat vesződni azzal, hogy megszerezze, s nem törődik vele sokat, ha nélkülözi. Senki sincsen a tudósok közösségében, aki ne vallaná magát az igazság szerelmesének,

és nincs olyan eszes teremtmény, aki ne venné rossz néven, ha az igazságról másképpen gondolkoznának. És mindemellett joggal mondhatjuk, hogy az igazságnak csak kevés olyan szerelmese van, aki az igazságot az igazságért szereti, még azok közt is kevés, akik ezt elhiszik magukról. Hogy miképpen tudhatja meg az ember önmagáról, vajon nála komolyan így áll-e a dolog, azt érdemes kutatni. És én azt gondolom, hogy ennek van egy félreérthetetlen ismertetőjele: nem tartani fenn egyetlen tételt sem nagyobb biztossággal, mint ahogyan a bizonyítékok, amelyekre épült, megengedik. Aki túllépi a helyeslésnek ezt a mértékét, világos, hogy az igazság szerelmében nem igazsághoz jut, az igazságot nem magáért az igazságért, hanem valami más mellékcélért szereti. Mert valamely tétel igazságának evidenciája (kivéve a magától értetődőeket) csakis a róla való bizonyítékainkban rejlik, tehát a helyeslésnek bármely fokával lépjük is túl az evidenciának ezt a fokát, világos, hogy biztosságunknak ez a többlete valami más érzelemnek és nem az igazság szeretetének köszönhető. Ugyanis az, hogy az igazság szeretete az én helyeslésemet túlvigye azon az evidencián, amellyel belátom, hogy valami igaz, éppen olyan lehetetlen, mint az, hogy az igazság szeretete énvelem olyan evidencia kedvéért helyeseltessen valamit, ami annak igazságára nézve nincs meg. Ez valójában annyi volna, mint igazság gyanánt szeretni valamit azért, mert lehetséges vagy valószínű, hogy talán nem igaz. Minden igazságban, amely a magától értetődés ellenállhatatlan világosságával vagy a bizonyítás erejével nem veszi birtokába elménket, a helyeslést elnyerő érvek csak kezesei és zálogai számunkra azon igazság valószínűségének, és semmi más címen nem fogadjuk el, amikor értelmünkben megjelenik. Bármiféle hitel- vagy tekintélytöbbletet tulajdonítunk is valamely tételnek azonfelül, amennyit az az elveknél és a bizonyitékoknál fogva ér, ez abban az irányban való részrehajlásunknak tulajdonítandó, és ennyiben az igazság szeretetének mint ilyennek megcsorbítása. Minthogy pedig az igazság szenvedélyeinktől és érdekeinktől nem kaphat evidenciát, nem is hordhatja magán azoknak színezetét.

2. §. *Honnan van az a vakmerőség, hogy másoknak diktáljunk?*

Tekintélyt igényelni arra, hogy valaki másoknak diktáljon és véleményeiket előírja, ez állandó kísérője ítéleteink ferdeségének és megrontásának. Hogyan is lehetne ez másképpen, mint úgy, hogy aki már magára kényszerítette saját hitét, másokra is rákényszeríti azt. Ki várhatna ésszerűen érveket és meggyőződést másokkal

tanúsított bánásmódjában attól, akinek értelme ezt nem szokta meg saját magával szemben? Aki erőszakot tesz saját képességein, az zsarnokoskodik saját elméje felett és bitorolja azt a kiváltságot, amely egyedül az igazságnak jár, azt, hogy csupán saját tekintélyéből merítve, vagyis evidenciájának fokával és arányai szerint parancsoljon helyeslést.

3. §. *A rajongás ereje, melyben az ész elvétetik*

Ez alkalommal legyen szabad felemlítenem a helyeslésnek egy harmadik alapját, amelynek bizonyos emberekben ugyanaz a tekintélye, és ugyanolyan bizalommal támaszkodnak rá, mint akár a hitre vagy az észre. A rajongást értem. Félreteszi az észt és nélküle szeretné elintézni a kinyilatkoztatást. Ezzel valójában elveti mind a kettőt, az észt is, a kinyilatkoztatást is; helyükbe teszi egy ember saját agyának alaptalan képzelgéseit, és ezeket mind a vélemény, mind a viselkedés alapjának tekinti.

4. §. *Ész és kinyilatkoztatás*

Az ész természetes kinyilatkoztatás, amelyben a világosságnak örök atyja és minden tudásnak forrása közli az emberiséggel azt az igazságadagot, amelyet természetes képességei határain belül helyezett. A kinyilatkoztatás a természetes ész, melyet kibővít a közvetlenül Istentől közölt felismerések újabb csoportja, ezeknek igazságáért az ész kezességet vállal azzal, hogy bizonyítékokat ad a közöltek isteni eredetére vonatkozólag. Aki tehát félreteszi az észt, hogy helyet adjon a kinyilatkoztatásnak, kioltja mindkettőnek világosságát, és körülbelül ugyanazt cselekszi, mintha rábeszélne valakit, hogy vegye ki a szemét avégből, hogy távcsövön át jobban befogadhassa egy láthatatlan csillag távoli világosságát.

5. §. *A rajongás keletkezése*

Minthogy a közvetlen kinyilatkoztatás az emberek véleményeinek kialakítására és viselkedésük szabályozására sokkal könnyebb eszköz, mint a szigorú okoskodás unalmas és nem mindig sikeres munkája, nem csoda, ha némelyek nagyon hajlandók kinyilatkoztatást szinlelni, és elhitetni magukkal, hogy tetteikben és véleményeikben sajátos égi vezetés alatt állanak, különösen azokban a véleményekben és tettekben, amelyekről a tudás rendes módsze-

rei és az ész közönséges elvei szerint nem tudnak számot adni. Minden korszakban látunk olyan embereket, akikben a búskomorság ájtatossággal keveredett, vagy akikben elbizakodottságuk azt a véleményt keltette, hogy Istennel nagyobb közösségben élnek és kegyeinek inkább részesei, mint ez másoknak megadatott, s azzal a meggyőződéssel hizelegtek maguknak, hogy közvetlenül érintkeznek az istenséggel és az isteni szellem részéről gyakori közléseket kapnak. Elismerem, hogy Istentől meg nem tagadható az a képesség, amellyel a világosság forrásából az elmét fényével közvetlenül átjárhatja; ezt ők úgy értik, hogy Isten ezt megigérte, és akkor kinek volna annyi jogcíme ezt elvárni, mint az ő tulajdon népének, azoknak, akik az ő választottjai és teljesen rá vannak utalva?

6. §. *A rajongás indító ereje*

Miután elméjük így elő van készítve, bármely alaptalan vélemény evődik is erősen be képzelgéseikbe, az már az Isten szellemétől származó megvilágosodás, és annak isteni tekintélye van. És bármely különös cselekedetre ébred bennük erős hajlandóság, ezt az indítást végre is égi hívásnak vagy irányításnak veszik, amelyet engedelmesen követni kell. Ez felsőbb megbízás, tehát nem tévedhetnek, ha keresztülviszik.

7. §. *Mit értünk rajongáson?*

Ez az, amit én tulajdonképpen rajongásnak nevezek. Bár nem alapul sem az észen, sem isteni kinyilatkoztatáson, hanem a túlfűtött és beképzelt agy önteltségéből származik, mégis, ahol egyszer megvetette a lábát, erőteljesebben hat az ember meggyőződésére és cselekedeteire, mint bármelyik az előbbi kettő közül, vagy akár mind a kettő együttvéve. Az emberek legvakmerőbben a saját maguktól származó indításoknak engedelmeskednek; és az egész ember bizonyára sokkal erőteljesebben cselekszik, ahol a természetes indítás az egész embert magával ragadja. Mert az erős önhittség, mint valami újdonsült elv, mindent könnyen elsodor, ha a józan észen felülkerekedett; és az ész minden kényszerétől és az eszmélődés (reflexion) minden gátjától megszabadult vérmérséklet és hajlamok együttműködésével isteni tekintéllyé emelkedik.

8. §. *A rajongás kutatás és bizonyítás nélkül fogadja el a feltételezett megvilágosíttatást*

Azok a hóbortos vélemények és különcködő cselekedetek, amelyekbe az embereket a rajongás belekergeti, talán elegendők volnának arra, hogy óvjuk őket ettől a hamis elvtől, amely annyira félrevezetheti hitüket és viselkedésüket. Azonban a rendkívülinek szeretete, a sugalmazottságnak gyönyöre és dicsősége, a tudás közönséges és természetes módjai fölé való emelkedés annyira hizeleg sok ember restségének, tudatlanságának és hiúságának, hogy ha egyszer a kutatás nélküli megvilágosodásnak és közvetlen kinyilatkoztatásnak, a bizonyíték és vizsgálódás nélkül való bizonyosságnak erre az útjára léptek, nehéz dolog onnan kivezetni őket. Az ész számukra elveszett. Felette állanak. Látják az értelmükbe besugárzó világosságot, nem tévedhetnek. Világos és látható ott minden, mint a fénylő napvilág, megmutatja magát, nincs szükség más bizonyítékra, mint saját evidenciája. Isten kezét érzik, amely belülről mozgatja őket, és a szellem indításait; nem tévedhetnek abban, amit éreznek. Önmagukat támogatják, és bizonyosak abban, hogy az észnek semmi dolga sincs azzal, amit magukban látnak és éreznek. Amiről érzékelhető tapasztalatuk van, az kétséget nem szenved, annak nincs szüksége kipróbálásra. Nem volna-e nevetséges, aki bizonyítékát kívánná annak, hogy a fény világít és hogy az látható? Ez önmagát bizonyítja, és nem lehet más bizonyítéka. Ha a szellem megvilágítja elménket, a sötétséget eloszlatja. Látjuk, mint a napot délben, és nincs szükségünk az ész félhomályára, hogy megmutassa. Ez az égi fény erős, világos és tiszta. Magában hordozza saját bizonyítását. És éppen olyan ésszerű volna a szentjánosbogarat használni arra, hogy segítsen felfedeznünk a napot, mint ezt az égi sugarat eszünk homályos gyertyalángjával vizsgálni.

9. §. *Miképpen ismerjük fel a rajongást*

Így beszélnek ezek az emberek. Ők biztosak, mert biztosak. És meggyőződésük helyes, csupán azért, mert erősen meg vannak győződve. Mert ha azt, amit mondanak, leválasztjuk a látás és az érzés metaforájáról, mindössze ez marad belőle. És ezek a hasonlatok mégis annyira rájuk kényszerülnek, hogy bizonyosságul használják őket önmaguk számára, és bizonyításul mások számára.

10. §. *A feltételezett belső fény vizsgálata*

Vizsgáljuk meg azonban kissé józanabbul ezt a belső fényt és azt az érzést, amelyre ők oly sokat építenek. Ezeknek az embereknek, amint mondják, tiszta világosságuk van és látnak. Éber érzékeik vannak és éreznek. Bizonyosak benne, nem lehet elvitatni tőlük. Mert ha valaki azt mondja, hogy ő lát vagy érez, senki sem tagadhatja meg tőle, hogy ez így van. De hadd kérdezzek itt valamit: vajon ez az érzés a kijelentés igazságának észrevevése-e, vagy annak észrevevése, hogy ez Istentől jövő kinyilatkoztatás? Vajon ez az érzés valamely teendő elképzelésének, illetve arra való hajlandóságnak, vagy ezt a hajlandóságot keltő isteni szellem indításának észrevevése? Ez két-két nagyon különböző észrevevés, és gondosan meg kell különböztetnünk őket, ha nem akarjuk ámítani magunkat. Észrevehetem valamely kijelentés igazságát és mégsem veszem észre, hogy ez Istennek közvetlen kinyilatkoztatása. Észrevehetem Euklidés egy tételének igazságát anélkül, hogy az, vagy az én észrevevésem róla isteni kinyilatkoztatás volna. Sőt azt is észrevehetem, hogy ehhez a tudáshoz nem természetes módon jutottam, s így következtethetem, hogy kinyilatkoztatott, anélkül, hogy észrevenném mint Istentől származó kinyilatkoztatást, mert lehetnek szellemek, akik isteni megbízatás nélkül is kelthetnek ideákat bennem, és elmémben oly rendben helyezhetik el, hogy kapcsolatukat észrevegyem. Úgyhogy a nem tudom miképpen elmémbe lépő tételnek tudása még nem annak észrevevése, hogy az Istentől van. Az igazságáról való erős meggyőződés még kevésbé jelenti azt az észrevevést, hogy ez Istentől van, vagy hogy igaz. Azonban, bár fénynek és látásnak nevezik, én mégis azt hiszem, inkább elhívés és bizonyosság. És a kinyilatkoztatásnak vett tétel nem olyan, amelyről tudják hogy igaz, hanem olyan, amelyet igaznak vesznek. Mert ahol valamely tételről tudjuk, hogy igaz, ott szükségtelen a kinyilatkoztatás. És nehéz felfogni, miképpen lehet valakinek kinyilatkoztatása arról, amit már tud. Ha tehát ez olyan tétel, amelyről ők meg vannak győződve, de nem tudják, hogy igaz, bárminek nevezzék is, az nem látás, hanem elhívés. Mert ez az igazság elmébe lépésének két egészen különálló módja, s az egyik nem a másik. Amit látok, arról magának a dolognak evidenciájából tudom, hogy így van; amit elhiszek, azt más valakinek tanúsága alapján tekintem igaznak. De erről a tanúbizonyságról tudnom kell, hogy megadatott, máskülönben mi alapon hinném? Azt kell látnom, hogy Isten nyilatkoztatja ki nekem, vagy nem látok semmit. A kérdés itt tehát az, honnan tudom, hogy Isten ennek a kinyilatkoztatója? hogy ezt

a benyomást az ő szent szelleme gyakorolta elmémre, tehát engedelmeskednem kell neki? Ha ezt nem tudom, bármekkora biztosság tölt is el, az alaptalan. Bármekkora fényességet is vélek látni, az csak rajongás. Mert a kinyilatkoztatottnak tartott tétel akár önmagában evidensen igaz, akár láthatóan valószínű, akár a tudás természetes eljárásai szerint bizonytalan, annak a tételnek kell jól megalapozottnak és nyilvánvalóan igaznak lennie, hogy Isten a kinyilatkoztató, s hogy amit én kinyilatkoztatásnak veszek, azt bizonyosan ő tette elmémbe. Nem káprázat, amelyet valamely más szellem csöpögtetett belém, vagy saját fantáziám épített. Mert ha nem tévedek, ezek az emberek azért fogadják el igaznak, mert felteszik, hogy Isten nyilatkoztatta ki. Nem kell-e akkor ragaszkodniuk annak megvizsgálásához, hogy milyen alapon tételezik fel ezt? Enélkül minden bizalmuk puszta feltevés. S a fény, amely annyira elkápráztatja őket, semmi más, mint ignis fatuus (lidércfény), amely folytonos körforgásban tartja őket: kinyilatkoztatás, mert erősen hiszik, és hiszik, mert kinyilatkoztatás.

11. §. *A rajongásból hiányzik az az evidencia, hogy a tétel Istentől származik*

Mindabban, ami isteni kinyilatkoztatás, egyedül arra a bizonyítékra van szükségünk, hogy ez Istentől származó sugalmazás: mert ő sem nem csalhat, sem nem csalatkozhatik. De honnan ismerjük fel, hogy az elménkben élő tétel Istentől oda besugárzott valami? Igazság, amelyet ő nyilvánít ki nekünk, amelyet ő ad tudtunkra, tehát el kell hinnünk? Itt hiányzik a rajongásban az evidencia, amelyre igényt tart. Mert az így megszállott emberek oly világossággal kérkednek, amelynek fényéről azt mondják, hogy ennek vagy annak az igazságnak birtokába juttatja őket. De ha igazságnak tudják, ezt csak vagy a benne rejlő és a természetes ész számára mutatkozó evidencia révén, vagy az azt kimutató ésszerű bizonyítékok alapján tudhatják. Ha e két út közül akármelyiken is tudták meg, hogy igazság, hasztalan tételezik fel, hogy kinyilatkoztatás. Hiszen ugyanazon az úton tudták meg, hogy igaz, mint bármelyik más ember természetszerűen megtudhatja a kinyilatkoztatás minden segítsége nélkül. Mert mindazok a bármiféle igazságok, amelyek a nem inspirált emberekben megvilágosodtak, ily módon kerültek azok elméjébe és vertek ott gyökeret. Ha azt mondják, hogy ők azért tudják igaznak, mert Istentől származó kinyilatkoztatás, a megokolás jó. De akkor az a kérdés, honnan tudják, hogy ez isteni kinyilatkoztatás? Ha azt mondják, hogy a világos-

ságból, mely vele jár, mely elméjükben ragyog ellenállhatatlanul, akkor arra kérem őket, fontolják meg, vajon ez több-e annál, amit már tekintetbe vettünk, ti. hogy azért tartják kinyilatkoztatásnak, mert erősen hiszik, hogy igaz. Mert az az egész világosság, amelyet emlegetnek, csupán egy erős, bár alaptalan meggyőződés elméjükben arról, hogy ez igazság. Mert azt be kell vallaniuk, hogy észszerű bizonyítékokból vett alapjaik arra vonatkozóan nincsenek, hogy ez igazság. Akkor pedig nem kinyilatkoztatásként fogadják el, hanem azokon a szokott alapokon, amelyeken más igazságokat is elfogadunk. Ha pedig azért hiszik igaznak, mert kinyilatkoztatás, arra pedig, hogy kinyilatkoztatás, egyéb megokolásuk nincsen, mint az, hogy igazságáról való minden egyéb megokolás nélkül teljesen meg vannak győződve, akkor csupán azért hiszik kinyilatkoztatásnak, mert erősen hiszik, hogy kinyilatkoztatás; ez pedig nagyon tökéletlen alapvetés, amelyen akár tételeink, akár cselekvéseink épülhetnének. És volna-e alkalmasabb út belekergetni magunkat a leghóbortosabb tévedésekbe és felsülésekbe, mint az, hogy egyetlen és legfőbb vezetőnknek a fantáziát fogadjuk el, és bármely tétel igazságát vagy bármely cselekvés helyességét csak azért higgyjük el, mert hisszük, hogy igaz, illetve helyes? Meggyőződésünk ereje helyességük mellett egyáltalán nem evidencia. Görbe dolgok lehetnek épp oly merevek és hajlíthatatlanok, mint az egyenesek, s az emberek lehetnek a tévedésben épp oly határozottak és eltökéltek, mint az igazságban. Honnan jönnének egyébként a különböző és ellentétes pártok kezelhetetlen vakbuzgói? Mert ha a fény, amelyről mindegyik úgy véli, hogy az elméjében van, s ebben az esetben ez nem egyéb, mint saját meggyőződésének ereje, már evidencia volna arra, hogy Istentől való, akkor az ellentett véleményeknek is meg lehetne ugyanez a jogcíme arra, hogy sugalmazottak legyenek. Így Isten nemcsak a világosság atyja, de szemben álló és ellentmondó fények atyja is volna, aki ellentétes utakon vezeti az embereket; és ellentétes kijelentések válnak isteni igazságokká, ha a meggyőződés alapozatlan ereje evidencia arra, hogy valamely kijelentés isteni kinyilatkoztatás.

12. §. *A meggyőződés ereje nem bizonyíték arra, hogy valamely kijelentés Istentől származik*

Ez nem lehet másképpen, amíg a meggyőződés erejét tesszük a hit okává, és az igazunkba vetett bizalmat az igazság bizonyítékává. Maga Szent Pál hitte, hogy helyesen cselekszik, s hogy hivatott arra, amit cselekszik, amikor üldözte a keresztényeket, akiket teljes

meggyőződéssel a tévedés áldozatainak vélt, pedig ő tévedett, nem a keresztények. Még jó emberek is hajolnak a tévedésre, és néha teljesen belemelegednek abba, amit isteni igazságnak vélnek, mert elméjükben a legtisztább fénnyel világít.

13. §. *Világosság az elmében — mi az?*

Világosság, igazi világosság az elmében nincs más, vagy nem lehet más, mint valamely tétel igazságának evidenciája. És ha ez nem magától értetődő tétel, akkor minden meglevő vagy lehetséges világossága csakis azoknak a bizonyítékoknak világosságából és érvényességéből származik, amelyek alapján elfogadjuk. Az értelem más világosságáról beszélni annyi, mint beállani a sötétbe, vagy a sötétség fejedelmének hatalmába kerülni; saját beleegyezésünkkel adni át magunkat a megcsalatásnak, elhinni a hazugságot. Mert ha maga a meggyőződés ereje lehet a mi vezető világosságunk, akkor hogyan különböztetjük meg a Sátán csalfaságait a Szentlélek sugalmazásaitól? Átalakíthatja az magát a világosság angyalává is. És akiket a gyásznak e fia vezet, azok épp oly erősen meg vannak győződve, hogy Isten szellemének sugalmazottjai, mint akárki más, aki valóban az. Elfogadják, gyönyörködnek benne és cselekednek szerinte. Senki sem lehet náluknál biztosabb, sem teljesebben nem tudhatja magát az igazságban (ha erős hitük bírájuk lehet).

14. §. *A kinyilatkoztatást az észnek kell megítélnie*

Aki tehát nem akarja átadni magát a csalatkozás és tévedés minden végletének, az vesse alá próbának e belső világosságtól vett vezetést. Amikor Isten prófétát alkot, nem rombolja le az embert. Természetes állapotban hagyja összes képességeit, hogy alkalmassá tegye őt annak megítélésére, vajon sugalmazásai isteni eredetűek-e vagy nem. Amikor az elmét természetfeletti fénybe borítja, nem oltja ki benne a természetest. Ha valamely tételre beleegyezésünket akarja, akkor vagy evidenssé teszi ezt az igazságot a természetes ész szokott módszereivel, vagy tekintélye révén ismerteti meg velünk, és olyan jelekkel győz meg arról, hogy ez tőle való, amelyeket az ész félre nem érthet. Minden dologban az észnek kell végső bíránknak és vezetőnknek lennie. Nem úgy értem, hogy az észhez kell fordulnunk és ésszel kell megvizsgálnunk, vajon valamely isteni kinyilatkoztatás természetes elvekből is levezethető-e, és ha nem, akkor elvethetjük. De az észhez kell fordulnunk arra nézve, és ésszel kell

megvizsgálnunk azt, hogy vajon ez Istentől származó kinyilatkoztatás-e vagy nem. Ha az ész azt találja, hogy Isten nyilatkoztatta ki, akkor igent mond rá ugyanúgy, mint bármely más igazságra, és besorozza tételei közé. Ha meggyőződéseink megítélése céljából semmi más nem áll rendelkezésünkre, mint meggyőződésünk ereje, akkor minden önhittség, amely átfűti képzeletünket, sugalmazottságnak tekinthető. Ha az észnek ezek igazságának vizsgálatára nem szabad magukon e meggyőződéseken kívül álló valamit igénybevennie, akkor sugalmazottságnak és csalatkozásnak, igazságnak és hamisságnak ugyanaz a mértéke és meg nem különböztethetőek.

15. §. *Az elhivés nem bizonyítja a kinyilatkoztatást*

Ha ez a belső világosság vagy ezen a címen sugalmazottnak vett valamely tétel összeegyeztethető az ész elveivel, vagy Isten szavával, amely kinyilatkoztatásnak bizonyult, akkor az ész jótáll érte, nyugodtan elfogadhatjuk igaznak, valamint hitünk és cselekvéseink vezérének. Ha e szabályok egyikétől sem nyer tanúbizonyságot, sem evidenciát, akkor nem tekinthetjük kinyilatkoztatásnak vagy igaznak, amig saját elhivésünkön kívül valami más jelét nem találjuk annak, hogy az kinyilatkoztatás. Így látjuk, hogy a régi szent embereknek, akiknek Istentől vett kinyilatkoztatásaik voltak, a biztosságnak ezen a belső világosságán kívül még egyebük is volt annak bizonyságára, hogy az Istentől való. Meggyőződéseik isteni eredetét illetőleg nem voltak egyedül saját meggyőződésükre hagyva, hanem külső jeleket kaptak, amelyek igazolták számukra eme kinyilatkoztatások szerzőjét. És amikor másokat kellett meggyőzniük, akkor hatalmukban volt igazolni égi megbízatásukat, s látható jelekkel erősíthették meg küldetésük isteni tekintélyét. Mózes látta az égő csipkebokrot, amely el nem égett, és hangot hallott belőle. Ez valami más volt az elméjében talált indíttatás mellett, hogy menjen a fáraóhoz és vezesse ki övéit Egyiptomból. Mégsem találta ezt elegendőnek arra, hogy ezt a küldetést vállalja, amíg Isten egy másik csodával, botjának kígyóvá változtatásával nem biztosította, hogy hatalma van ugyanezzel a csodával igazolni küldetését azok előtt, akikhez küldetett. Gedeont angyal küldte Izraelnek a midianitáktól való megszabadítására, és Gedeon mégis jelet kért, amellyel bebizonyítsa, hogy megbízatása Istentől való. Ezek és még sok hasonló példa a régi próféták dolgairól elegendők annak igazolására, hogy ők nem saját elméjük belső látását vagy bizonyíték nélkül való meggyőződését gondolták elegendő evidenciának küldetésük isteni eredetére, ha

az Írás nem is említi mindenütt, hogy ilyen bizonyítékokat kértek vagy kaptak volna.

16.§. *Az isteni kinyilatkoztatás kritériumai*

Abban, amit mondottam, korántsem tagadom, hogy Isten az emberek elméjét némelykor megvilágítja vagy megvilágíthatja bizonyos igazságok megértésével, vagy indíthatja őket jótettekre a Szentlélek közvetlen ráhatásával és támogatásával minden rendkívüli jelnek hozzájárulása nélkül is. Azonban még ilyen esetekben is rendelkezésünkre áll az ész és a Szentírás, amelyek tévedhetetlen szabályok annak eldöntésére, vajon valami Istentől való vagy nem.Amikor az átvett igazság egybehangzó Isten írott szavú kinyilatkoztatásával, vagy a cselekvés megfelel a helyes okoskodás vagy a Szentírás utasításainak, akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy nem kockáztatunk semmit, ha igaznak tartjuk. Mert ha talán nem is közvetlenül Istentől származó kinyilatkoztatás, amely rendkívüli módon működik elménken, mégis biztosak lehetünk abban, hogy jótáll érte az a kinyilatkoztatás, amelyet ő maga adott az igazságról. Azonban nem saját, bennünk élő meggyőződésünk ereje kezeskedhetik arról, hogy valamely világosság vagy indítás égből való. Ezt a biztosságot nem adhatja meg semmi más, mint vagy Isten írott szava rajtunk kívül, vagy az az észbeli értékmérő, amely mindnyájunkban közös. Ahol ész és írás kifejezetten valamely vélemény vagy cselekedet mellé áll, ott elfogadhatjuk annak isteni tekintélyét. De ezt a bélyeget saját meggyőződésünk ereje maga nem adhatja meg. Elménk hajlandósága kedvezhet annak, amennyire tetszik. Ez azonban csak azt mutathatja, hogy az saját dédelgetett kitalálásunk, és semmi esetre sem bizonyíthatja, hogy égi származású és isteni eredetű.

XX. FEJEZET

A HIBÁS HELYESLÉS VAGY TÉVEDÉS

1. §. *A tévedés okai, vagy miképpen helyeselhetnek az emberek a valószínűséggel ellentétes dolgokat*

Minthogy tudásunk csak látható, biztos igazságról lehet, a tévedés nem tudásunk hibája, hanem ítélésünk botlása, amikor olyasmit helyesel, ami nem igaz.

De ha a helyeslés hihetőségen alapul, ha helyeslésünknek tulajdonképpeni tárgya és indítója a valószínűség, és ha a valószínűség abban áll, amit az előbbi fejezetben megállapítottunk, akkor az a kérdés merül fel, hogyan jutnak az emberek ahhoz, hogy a valószínűséggel ellentétesen helyeseljenek. Mert nincsen közönségesebb dolog, mint a vélemények ellentétessége. Semmi sem nyilvánvalóbb, mint az, hogy az egyik ember teljesen hitetlen abban, amiben a másik csak kételkedik, a harmadik pedig makacsul hisz és teljes erejével ahhoz csatlakozik. Bár ennek okai nagyon sokfélék lehetnek, mégis azt hiszem, mind erre a négyre vezethetők vissza:

1. bizonyítékok hiánya,
2. a használatukra való képesség hiánya,
3. használatuk akarásának hiánya,
4. a valószínűség helytelen mértékei.

2. §. *A tévedés első oka a bizonyítékok hiánya*

Először: nincsenek bizonyítékok. Nemcsak azoknak a bizonyítékoknak hiányát értem, amelyek sehol sincsenek és így nem is találhatók meg, hanem még azoknak a bizonyítékoknak hiányát is, amelyek megvannak vagy meg szerezhetők. És olyan emberek vannak bizonyítékok híján, akiknek nincs idejük és alkalmuk arra, hogy maguk tegyenek kísérleteket, vagy végezzenek megfigyeléseket, amelyek valamely tétel bizonyítékaivá válhatnának. Arra sincsenek alkalmaik, hogy mások tanúbizonyságait kutassák vagy összegyűjtsék. Ebben az állapotban van az emberiség legnagyobb része. Fölemészti őket a munka, rabszolgákká teszi őket alacsony sorsuk, mert életük teljesen kimerül a létfenntartás kellékeinek megszerzésében. Ezeknek az embereknek alkalma a tudásra és kutatásra rendszerint annyira szűkös, mint a vagyona; értelmük kevéssé tájékozott, mert minden idejüket és fáradságukat az veszi igénybe, hogy gyomruk korgását és gyermekeik sírását elcsendesítsék. Az nem várható, hogy az olyan ember, aki egész életében valami fárasztó munkával vonszolja magát, többet tudjon a világban végbemenő dolgok változatosságából, mint amennyit tudhat országának földrajzából egy málhás ló, amelyet vásárra menet és jövet piszkos úton, szűk közön át hajtanak oda-vissza. Az sem lehetségesebb, hogy az, akinek nincs szabad ideje, nincsenek könyvei, nem tud nyelveket és nincs alkalma sokféle emberrel társalogni, oly feltételek közt legyen, hogy összegyűjthesse azokat a meglevő tanúbizonyságokat, megfigyeléseket, amelyek

szükségesek számos, sőt a legtöbb, az emberi társadalomban legfontosabbaknak ítélt tétel megállapításához, vagy hogy találjon olyan biztos alapokat, amilyenekre szükség van, hogy elhihető állításokat építhessen rájuk. Így az emberiség nagy része e világ dolgainak természetes és módosíthatatlan állapotánál és az emberi ügyek alkatánál fogva elkerülhetetlenül ki van szolgáltatva ama bizonyítékokra vonatkozó tudatlanságnak, amelyekre mások építenek és amelyek a vélemények megállapításához szükségesek. Az emberek legnagyobb részének annyi dolga van a létfenntartás feltételeinek megszerzésével, hogy adott körülményei között nem is gondolhat fáradságos tudományos kutatásokra.

3. §. *Ellenvetés: Mi lesz azokkal, akiknél a bizonyítékok hiányzanak? Válasz*

Mit mondjunk tehát? Vajon az életfeltételek kényszerei az emberiség legnagyobb részét elkerülhetetlen tudatlanságban tartják-e azokra a dolgokra vonatkozólag, amelyek rájuk nézve a legfontosabbak? (Mert nyilvánvaló, hogy ezeket kell kutatni.) Vajon az emberiség legnagyobb tömegének nincs más vezetője boldogsága vagy boldogtalansága felé, mint az esetlegesség, a vak véletlen? Vajon a közkeletű vélemények és minden ország kijelölt vezetői elegendő evidenciát és biztosságot adnak-e minden embernek, hogy döntsenek ezekben a legfontosabb ügyeikben, sőt örökkévaló boldogságukra vagy szenvedésükre vonatkozólag is? Vagy lehetnek-e az igazságnak csalhatatlan orákulumai avagy értékmérői azok a vélemények, amelyekről mást tanítanak a keresztény világban és mást Törökországban? Vagy lehet a szegény falusi ember örökkévalóan boldog csak azért, mert Olaszországban született? Vagy egy napszámos kikerülhetetlenül elvész, mert az a balszerencséje volt, hogy Angliában született? Azt nem vizsgálom itt, hogy némely ember mennyire készen áll az ilyen kijelentésekkel. De abban bizonyos vagyok, hogy az embernek vagy igaznak kell elismernie e kijelentések valamelyikét (válassza, amelyiket akarja), vagy meg kell engednie, hogy Isten az embereknek elegendő képességet adott tetteik helyes irányítására, feltéve, hogy képességeiket komolyan alkalmazzák és mindennapi foglalkozásuk megfelelő szabad időt bocsát rendelkezésükre. Az életfeltételek előteremtése senkit sem emészt fel annyira, hogy ne legyen ráérő ideje a lelkére gondolni és a vallási kérdésekben tájékozódni. Ha az emberek ezirányban annyira érdeklődnének, mint más, ennél sokkal alsóbbrendű dolgok iránt, senki sem volna annyira az élet-

szükségleteknek rabszolgája, hogy idejével okosan gazdálkodva, ne érjen rá ebbeli tudásának gazdagítására.

4. §. *A kutatásban akadályozott emberek*

Azokon kívül, akiknek ez irányú tájékozódását és ebbeli tökéletesedését vagyoni viszonyaik szűkössége akadályozza, vannak mások, akiknek könyvekre és kétségeik eloszlatásának s az igazság felfedezésének egyéb eszközeire bőségesen elegendő anyagi képességük volna. De ezeket fogva tartják országuk törvényei és azok szigorú őrködése, akiknek érdeke, hogy a tömegek tudatlanok maradjanak, mert ha többet tudnának, akkor kevésbé hinnének bennük. Ezek ugyanoly messze, sőt sokkal messzebb állnak a becsületes kutatás szabadságától és alkalmaitól, mint azok a szegény nyomorult munkások, akikről beszéltünk. És bár magasabb rendűek és nagyoknak látszanak, a gondolkodás szűk határai közé vannak szorítva, és éppen azon a területen vannak rabszolgaságban, ahol az embernek a legszabadabbnak kellene lennie: az értelem területén. Általában ez az eset mindazokra nézve, akik olyan helyen laknak, ahol az igazság terjesztése gondosan mellőzi a tudást, s ahol az emberek vaktában országuk vallásához kényszerülnek tartozni, s így véleményeket kell lenyelniük, akár az együgyű embereknek a pirulákat, anélkül, hogy tudnák, miből vannak és hogyan működnek majd, csupán el kell hinni róluk, hogy majd gyógyítanak. De ebben még nyomorultabbak, mint amazok, mert nincs szabadságukban visszautasítani, amit talán inkább otthagytak volna, vagy kiválasztani, hogy melyik orvos vezetésére bízzák magukat.

5. §. *A tévedés második oka a bizonyítékok használatában való ügyesség hiánya*

Másodszor: vannak, akikben hiányzik az ügyesség a valószínűségekről való evidenciák felhasználására; akik nem képesek fejükben összetartani a következmények sorozatát, sem pontosan nem tudják mérlegelni az ellentétes bizonyítékok és tanúbizonyságok súlyát, megadva minden körülménynek a kellő értékelést; könnyű őket félrevezetni és rávenni a nem valószínű álláspontok helyeslésére. Vannak egyszillogizmusú, vannak kétszillogizmusú emberek, többre nem képesek; és vannak , akik csak egy lépést tudnak tenni előre. Ezek nem mindig tudják eldönteni, melyik oldalon állanak a legerősebb bizonyítékok, nem tudják állandóan követni azt, ami önmagában véve a legvalószínűbb vélemény. Nos, minthogy

értelmük szempontjából ekkora különbség van az emberek között, nem gondolom, hogy valaki, aki érintkezett embertásaival — mégha nem is volt soha az országházban vagy a tőzsdén egyfelől, vagy szegényházakban, avagy elmegyógyintézetben másfelől —, kétségbe vonná azt a nagy különbséget, amely az emberek szellemi képességében mutatkozik, eredjen az akár a gondolkodásra sajátosan alkalmas testi szerv valamely hibájából, akár ama képességeknek a használat hiánya miatt fennálló tompaságából vagy kezelhetetlenségéből, akár, amint némelyek gondolják, maguknak az emberi lelkeknek természetes különbözéséből, vagy végül néhányból ezek közül, vagy valamennyiből együttvéve. Ennek megvizsgálása nem fontos itt. Csak annyi evidens, hogy az emberek értelmét, felfogását, okoskodásait tág skálájú fokozati különbségek választják el egymástól, és az emberiség megbántása nélkül állíthatjuk, hogy e tekintetben nagyobb különbség lehet ember és ember között, mint bizonyos emberek és bizonyos állatok között. Hogy ez honnan származik, az már spekuláció, és bár súlyos következményei lehetnek, de jelen szándékunkra nem szükséges.

6. §. *A használat akarásának hiánya*

Harmadszor: vannak másrendű emberek, akik nem azért maradnak bizonyítékok híján, mert azok nem volnának elérhetők számukra, hanem azért, mert nem akarják használni őket. Pénzük is, idejük is van elég, nem hiányzik sem a tehetségük, sem más segítségeik, de a bizonyítékok nem kellenek nekik. Heves élvezethajhászás vagy állandó üzleti robotolás némely ember gondolatait másfelé foglalja le. Lustaság és általában aluszékonyság vagy valami sajátos idegenkedés a könyvektől, tanulmányoktól, elmélkedéstől másokat teljesen távol tart minden komoly gondolattól. Némelyek pedig attól való félelmükben, hogy a pártatlan kutatás majd nem lesz kedvező azokra a véleményekre nézve, amelyek leginkább illenek az ő előítéleteikhez, életükhöz, szándékaikhoz, megelégednek azzal, hogy vizsgálat nélkül, szép szóra elfogadják, amit alkalmasnak, illőnek és divatosnak találnak. Így a legtöbb ember, még aki tehetne másképpen is, úgy tölti el életét, hogy meg sem ismerkedik olyan valószínűségekkel, még kevésbé jut ésszerű helyeslésükhöz, amelyeket érdekében állana megismerni, bár ezek annyira látókörébe esnek, hogy a róluk való meggyőződés céljából csak egy pillantást kellene rájuk vetnie. Ismerünk olyan embereket, akik nem akarnak elolvasni olyan levelet, amelyről feltételezik, hogy rossz hírek vannak benne. Sokan vonakodnak összegezni számadá-

saikat, vagy rágondolni ügyeikre, ha okuk van attól tartani, hogy azok nincsenek rendben. Miképpen lehetséges, hogy olyan emberek, akiknek bőséges vagyona elég szabad időt biztosítana értelmük tökéletesítésére, megelégednek a hanyag tudatlansággal, ezt nem tudom megmondani. De, gondolom, nagyon alacsony véleményük van a lelkükről azoknak, akik minden bevételüket a test ellátására költik, és semmit sem használnak fel belőle a tudás segítő eszközeinek megszerzésére. Nagy gondjuk van arra, hogy mindig elegáns és pompás külsővel jelenjenek meg, és nagyon szerencsétlennek éreznék magukat durva szövetű ruhákban vagy foltozott kabátban, s mégis elégedetten viselik el, hogy elméjük durván összefoltozott pepita inasruhában és kölcsönvett rongyokban jelenjen meg, amibe a véletlennek, vagy az ő vidéki szabójuknak (értem azoknak közönséges véleményeit, akikkel társalgott) tetszett felöltöztetni őket. Azt nem is akarom említeni, mily esztelen dolog ez olyan emberek számára, akik valaha is gondoltak egy eljövendő állapotra és azzal kapcsolatos érdekeikre, pedig ezt egyetlen gondolkodó ember sem kerülheti el teljesen. Arra sem akarom a figyelmet felhívni, milyen szégyen és zavarba hozó a tudás leghangosabb becsmérlőinek is, ha tudatlanoknak találják őket abban, amit illenék tudniuk. De ez legalább azok részéről méltó a meggondolásra, akik nemesembereknek mondják magukat, mikor gondolhatják, hogy hitelnek, tiszteletnek, hatalomnak és tekintélynek kellene kísérnie születési és vagyoni állapotukat, s mégis mindezt alacsonyabb származású emberek ragadják el tőlük, akik tudásban felülmúlják őket. Akik vakok, azokat mindig a látók fogják vezetni, vagy beleesnek a verembe; és bizonyos, hogy a leginkább alárendelt, a leginkább rabszolga az, aki értelmileg van szolgaságban. Az előző példákban felmutattuk a hibás helyeslés egynéhány okát és azt, miképpen esik meg, hogy valószínű tanításokat nem mindig fogad a valószínűségükre felhozható okokkal arányos helyeslés. Eddig azonban csak olyan valószínűségeket vizsgáltunk, amelyeknek a bizonyítékai megvannak, de nem jelennek meg az előtt, aki a tévedést magáévá teszi.

7. §. *A tévedés negyedik oka: a valószínűség helytelen mértékei*

Negyedszer: hátra van a legutolsó fajta, azok, akik még az előttük világosan kifejtett valóságos valószínűségek láttára sem teszik magukévá a meggyőződést, sem nem engednek a nyilvánvaló okoknak, hanem vagy az *ἐπέχειν* értelmében felfüggesztik helyeslésüket, vagy a kevésbé valószínű véleményt helyeslik. Ennek

a veszélynek azok vannak kitéve, akik a valószínűség helytelen mértékeit választották. Ilyenek:

1. nem önmagukban bizonyos és evidens, hanem kétséges és hamis tételek elvekké emelése,
2. átvett hipotézisek,
3. uralkodó szenvedélyek vagy hajlamok,
4. tekintély.

8. § *Elveknek tekintett kétes kijelentések*

1. A valószínűségnek első és legerősebb alapja az, ha valamely dolog összhangban van saját tudásunkkal, különösen tudásunk olyan részével, amelyet mint elvet tettünk magunkévá és tovább is elvnek tekintjük. Ezeknek olyan nagy befolyása van véleményeinkre, hogy rendszerint általuk ítélünk az igazságról és mérlegeljük a valószínűséget annyira, hogy ami összeférhetetlen elveinkkel, az oly távol áll számunkra a valószínűségtől, hogy lehetőségét sem engedhetjük meg. Ez elvek iránt oly begyökerezett a tisztelet és tekintélyük annyira minden más fölé emelkedik, hogy nemcsak más emberek tanúbizonyságát, hanem saját érzékeink evidenciáját is gyakran elvetjük, amikor ezek olyan dolgokról akarnak kezeskedni, amelyek e megállapított szabályokkal ellenkeznek. Nem akarom itt vizsgálni, mennyivel járult ehhez hozzá a velünkszületett elvek tana és az a felfogás, hogy elveket nem kell bizonyítani vagy kérdésessé tenni. Azt készségesen elismerem, hogy egyik igazság nem mondhat ellent a másiknak, de egyúttal engedelmet kérek annak megmondására is, hogy mindenkinek gondosan kellene figyelembe vennie, mi az, amit elvül elfogad; szigorúan megvizsgálni és belátni, vajon magából a tételből, annak saját evidenciája révén tudja-e róla bizonyosan, hogy igaz, vagy talán csak mások tekintélye alapján hisz annak ilyen bizonyossággal. Tehát súlyos előítéletnek adott helyet gondolkodásában, amely elkerülhetetlenül félrevezeti helyeslését, ha téves elvektől átitatva, vakon engedte át magát bármely vélemény tekintélyének, amely önmagában nem szemmel láthatóan igaz.

9. §. *Gyermekkori belenevelés*

Nincsen gyakrabban előforduló dolog, mint az, hogy a gyermekek szüleiktől, dajkáiktól vagy a körülöttük levőktől elméjükbe fogadnak bizonyos kijelentéseket (különösen vallásiakat). Ezek beleszű-

rődnek gyanútlan és elfogulatlan értelmükbe, fokozatosan megszilárdulnak és végül (akár igazak, akár hamisak) a hosszas megszokás és nevelés révén ott végre is úgy meggyökereznek, hogy semmi lehetőség nincs többé kiirtásukra. Mert amikor az emberek felnőtt korukban véleményeiken gondolkodnak, s az ilynemű véleményeiket oly régieknek találják, mint saját emlékezetük — mert nem figyelték meg, amikor azok beléjük szűrődtek, sem azt nem tudják, mily módon jutottak hozzájuk —, hajlandók azokat szent dolgok gyanánt tisztelni, és nem szenvedhetik, hogy valaki megszentségtelenítse, megérintse vagy kérdésessé tegye őket. Ugy néznek rájuk, mint magától Istentől elméjükbe épített Urim-ra és Thummim-ra, az igazságnak és a hamisságnak tévedhetetlen nagy eldöntőire, és mint bírákra, akikre mindennemű vitatkozásban hivatkozniok kell.

10. §. *Hatása ellenállhatatlan*

Ha egyszer ez az elveiről való vélemény (legyen az bármi is) befészkelődött valakinek az elméjébe, könnyű elképzelni, milyen fogadtatásban részesül ott egy akármilyen világosan igazolt elv is, amely megcsorbítja ezeknek a belső orákulumoknak tekintélyét, vagy bármiképpen keresztezi őket, miközben a legnagyobb képtelenségek és valószínűtlenségek, ha az ilyen elvekkel összeegyeztethetők, símán átcsúsznak és könnyen megemésztődnek. Az egészen ellentmondó véleményekben való erős hitnek az emberekben mutatkozó makacssága — bár sokszor mindegyik egyformán képtelen dolog az emberiség különböző vallásaiban — evidens bizonyítéka is, elkerülhetetlen következménye is az elfogadott hagyományos elvek alapján való okoskodásmódnak. Úgyhogy az emberek nem hisznek saját szemüknek, lemondanak érzékeik evidenciájáról, meghazudtolják saját tapasztalatukat inkább, mintsem hogy bármit is elfogadjanak, ami ezekkel a szent tanokkal meg nem egyezik. Nézzünk meg egy intelligens római katolikust, aki az értelmében jelentkező fogalmak hajnala óta állandóan emlegetni hallja azt az elvet hogy neki azt kell hinnie, amit az egyház (ti. az ő felekezetének egyháza) hisz, vagy hogy a pápa csalhatatlan, és soha még csak nem is hallotta, hogy ezt kétségbe vonták volna, míg csak negyven vagy ötvenéves korában nem találkozik egy más elveket valló emberrel. Mennyire készséges arra, hogy nemcsak minden valószínűséggel ellenkezően, hanem érzékei tiszta evidenciájával ellentmondásban is elfogadja az átlenyegülés tanát? Ennek az elvnek olyan befolyása van elméjére, hogy testnek hiszi azt, amiről látja, hogy

kenyér. És milyen módon győzhetünk meg olyan valakit bármely általa vallott vélemény valószínűtlenségéről, aki bizonyos filozófusokkal együtt az okoskodás alapjául fektette le azt, hogy eszének kell hinni (mert az emberek helytelenül így minősitik elveikből vont érveiket) még érzékeinek ellenére is? Legyen egy rajongónak az az elve, hogy ő, vagy mestere sugalmazott lélek és az isteni szellem közvetlen közlésének hatása alatt áll. Hasztalan hozzuk fel tana ellen a világos érvek evidenciáját. Tehát aki helytelen elvektől van átitatva, azt az ezekkel az elvekkel összeférhetetlen dolgok esetében meg nem mozdítják a legszembeötlőbb s legmeggyőzőbb valószínűségek sem, amig nem válik olyan őszintévé és becsületessé önmagával szemben, hogy rá lehessen bírni még azoknak az elveknek megvizsgálására is, amelyeknek vizsgálatát sokan sohasem engedik meg maguknak.

11. §. *Elfogadott hipotézisek*

2. Ezek után következnek azok az emberek, akiknek értelme olvasztóformába van dobva, és pontosan valamely elfogadott hipotézis vonalait követi. Ezek és az előbbiek között az a különbség, hogy a tényállást elfogadják és ebben ellenfeleikkel megegyeznek, csak az okok kijelölésében és működésük módjának magyarázatában különböznek. Ezek nincsenek érzékeikkel szemben oly nyílvánvaló bizalmatlanságban, mint az előbbiek. Kissé türelmesebben hallgatják meg tőlük a tájékoztatást, de egyáltalán nem fogadják el a dolgok magyarázatául szolgáló beszámolót. Sem valószínűségekkel nem lehet rábeszélni őket, amelyek meggyőznék arról, hogy a dolgok nem egészen úgy jönnek létre, mint ahogyan ők azt magukban eldöntötték. Nem volna-e elviselhetetlen dolog egy tudós professzor számára, amitől talárja is elpirulna, ha negyven év óta fennálló s a görög és a latin kemény sziklájából nem csekély idő és gyertyaköltséggel kidolgozott s az általános hagyománnyal és tiszteletreméltó szakállal megerősített tekintélyét egy pillanat alatt felforgatná egy hirtelen felbukkant újító? Várhatná-e valaki, hogy rávehető legyen annak bevallására, hogy merő tévedés és félreértés mindaz, amit harminc éve növendékeinek tanít? És hogy nagyon drága pénzért csupán nehezen érthető szavakat és tudatlanságot adott el nekik? Miféle valószínűségek volnának elegendőek arra, hogy ilyen esetben felülkerekedjenek? És ki volna az, akit a legdöntőbb érvek annyira meggyőznének, hogy egyszerre kivetkőzzék minden régi véleményéből, a tudás és a tanultság minden igényéből, amelyekért nehéz tanulmányokkal dolgozott mindez

ideig, és most anyaszült csupaszon forduljon új eszmék friss keresésére? Ha minden érvet fel is használunk, az épp oly kevéssé lesz képes győzedelmeskedni, mint ahogyan a szél nem viheti el az utas köpenyét, amelyet ő csak annál erősebben szorít magához. Az ilyen hamis hipotézisre vezethetők vissza azok a tévedések is, amelyekre a nem helyesen értett igaz hipotézis vagy helyes elvek vezethetnek. Nincs ennél megszokottabb dolog. A különböző véleményeken vitázó emberek példái, kik mind a Szentírás tévedhetetlen igazságából merítenek, ennek tagadhatatlan bizonyítékai. Mindazok, akik keresztényeknek mondják magukat, elismerik, hogy az a szöveg, amely azt mondja *μετανοεῖτε* (újuljatok meg), nagyon súlyos kötelezettséget foglal magában. És mégis mennyire téves volna az a gyakorlat, ha valaki csak franciául értene, s ezt a szót repentez vous-nak (gyakoroljatok megbánást) venné az egyik fordítás alapján, vagy egy másik fordítással: faites penitence-szal (vezekeljetek) adná vissza.

12. §. *Uralkodó szenvedélyek*

3. Az olyan valószínűségeknek, amelyek az emberek vágyait és uralkodó szenvedélyeit keresztezik, ugyanez a sorsa. Legyen egy kapzsi ember okoskodásában még annyi valószínűség is az egyik oldalon, és pénz a másikon, könnyű előre látni, hol lesz a túlsúly. Földies elmék, akár a sárfalak, ellenállanak a legerősebb battériáknak. És bár olykor egy világos érv talán tehet némi benyomást, mindazonáltal azok erősen állnak, távol tartják ellenségüket, az igazságot, amely foglyul ejtené vagy megzavarná őket. Mondd egy szenvedélyesen szerelmes embernek, hogy megcsalják. Sorakoztass fel tanúkat szeretőjének álnokságáról, tíz az egyhez annak a valószínűsége, hogy a nőnek egy-két szép szava érvényét veszi minden tanúbizonyságnak. Quod volumus, facile credimus: ami kívánságainknak megfelel, azt könnyen elhisszük; úgy hiszem, ezt mindenki nem egyszer tapasztalta. És bár az emberek nem mindig tudnak nyíltan ellentmondani vagy ellenállani a velük szemben felhozott, szemmel látható valószínűségek erejének, mégsem engednek az érvelésnek. Az értelemnek az a természete, hogy állandóan a valószínűbb oldallal tart; mindazonáltal az embernek hatalma van kutatásait felfüggeszteni, visszatartani, és nem engedni át értelmét a teljes és kielégítő vizsgálatnak annyira, amennyire a szóban forgó anyag erre alkalmas és azt elbírja. Amíg ez meg nem történt, a következő két út mindig nyitva marad a legfeltűnőbb valószínűségek megkerülésére.

13. §. *A valószínűségek megkerülésének két eszköze: a használt szavakban lappangó feltételezett álkövetkeztetés*

a) Az, hogy az érvek szavakba vannak foglalva (amint a legnagyobbrészt vannak is) és azokban lehet valami lappangó álokoskodás; az egymás után jövő számos következtetésben némelyik következetlen lehet. Nagyon ritka az olyan rövid, világos, összefüggő fejtegetés, amelyre nézve a legtöbb emberben az ő számára kielégítően ez a kétség fel ne ébredhetne, és amelyeknek meggyőző ereje alól, anélkül, hogy hamisságot vagy esztelenséget vetnének szemükre, ne szabadulhatnának fel ezzel a régi válasszal: Non persuadebis, etiamsi persuaseris (nem tudsz engem meggyőzni, ha rá is beszélsz), bár felelni nem tudok, nem engedek.

14. §. *És a feltételezett ellenérvek*

b) Szemmel látható valószínűségeket lehet megkerülni és a helyeslést vissza lehet tartani annak a gondolatnak alapján, hogy még nem tudom, mi mindent lehet mondani az ellenkező oldal javára. Ha tehát meg is vagyok verve, nem szükséges engednem, mert nem tudom, miféle erők vannak mögöttem tartalékban. A meggyőzetéssel szemben ez oly nyitott, oly tágas menedék, hogy nehéz meghatározni, mikor van az ember teljesen kívüle.

15. §. *Miféle valószínűségek határozzák meg természetszerűen helyeslésünket?*

Mindazonáltal valahol véget ér, és ha az ember gondosan felkutatta a valószínűség és a hihetetlenség összes alapjait, becsületesen megtette a magáét az összes részletekben való pontos tájékozódásra, felsorakoztatta az összegezést mindkét oldalon, a legtöbb esetben az egész dologra nézve hozzájut ahhoz a felismeréshez, hogy melyik oldalon van a valószínűség. Bizonyos észbeli bizonyítékok, amelyek az egyetemes tapasztalatból folynak, oly meggyőzőek és világosak, és bizonyos tényekre vonatkozó tanúbizonyságok oly egyetemesek, hogy helyeslését az illető nem tagadhatja meg. Gondolom, azt következtethetjük tehát, hogy olyan kijelentések, ahol, bár a feltüntetett bizonyítékok nagyon súlyosak, de mégis van elegendő ok gyanakodni arra, hogy talán vagy álokoskodás van a szavakban, vagy tekintetbe veendő bizonyítékok hozhatók fel az ellenkező oldalon, ott a helyeslés, a helytelenítés vagy a felfüggesztés gyakran akaratunktól függ. De ahol a bizonyítékok olyanok, hogy a dolgot nagyon valószínűvé teszik, és nincsen

elegendő ok a szavakban rejlő álokoskodás gyanítására (ezeket a józan és komoly megfontolás felfedezheti), sem ugyanoly erős és még felfedezetlen bizonyítékok nem lappanganak a másik oldalon (ezeket bizonyos esetekben a dolog természete szintén megvilágíthatja egy meggondolt ember számára), ott, azt gondolom, hogy aki azokat mérlegelte, alig tagadhatja meg, hogy helyesléssel ne csatlakozzék ahhoz az oldalhoz, amelyen a nagyobb valószínűség megjelent. Vajon lehet-e valószínű, hogy nyomtatott betűk zagyva keveréke gyakran hullana rendbe módszeresen összefüggő fejtegetéssé? Vagy hogy atomok véletlen összetalálkozása, amelyet nem vezet semmiféle értelmes cselekvő alany, gyakran megalkotná valamely állatfaj testét? Ilyen és hasonló esetekben az, aki megfontolja őket, egy jottányit sem habozhatna arra nézve, hogy melyik oldalra álljon, sem helyeslése nem ingadozhatna. Végül, ha nem lehet feltételezni (amikor maga a dolog saját természetében közömbös, és teljesen a tanúbizonyságoktól függ), hogy ugyanolyan megbízható tanúság szól ama tény ellen, mint mellette, amelyet a kutatás értésünkre adhat — így pl. az, hogy 1700 évvel ezelőtt volt-e Rómában olyan valaki, mint Julius Caesar —, minden ilyen esetben, mondom, azt gondolom, semmiféle értelmes embernek nincs hatalmában megtagadni helyeslését; hanem ez szükségszerűen bekövetkezik és csatlakozik az ilyen természetű valószínűségekhez. Más, kevésbé világos esetekben azt gondolom, hatalmában van az embernek, hogy helyeslését felfüggessze, és hogy talán megelégedve a birtokában levő érvekkel, amelyek hajlamainak és érdekeinek megfelelő véleményt támogatnak, abbahagyja a további kutatást. De az, hogy valaki helyeslésével arra az oldalra döntsön, amelyen kevesebb valószínűséget lát, az számomra tökéletesen kivihetetlennek és éppen olyan lehetetlennek tűnik, mint azt hinni, hogy ugyanaz a dolog ugyanakkor valószínű is és valószínűtlen is lehet.

16. §. *Hol van hatalmunk arra, hogy ítéletünket felfüggesszük?*

Minthogy a tudás semmivel sem tetszőlegesebb, mint az észrevevés, tehát azt gondolom, a helyeslés sincs a hatalmunkban inkább, mint a tudás. Ha egyszer két idea megegyezése elménkben akár közvetlenül, akár az ész közbejöttével megjelenik, semmivel sem tagadhatom meg inkább annak észrevevését, nem kerülhetem el könnyebben annak tudását, mint a tárgyak látását, amelyek felé szememet fordítom és amelyekre nappali világításban ránézek; amit teljes vizsgálat alapján a legvalószínűbbnek találok, attól

helyeslésemet meg nem tagadhatom. De, bár nem akadályozhatom meg tudásomat, ha egyszer a megegyezést észrevettem, sem helyeslésemet, ahol a valószínűség, összes mértékének kellő meggondolása után, nyilvánvalóan megmutatkozik — mégis megakadályozhatom mind a tudást, mind a helyeslést, ha megakasztom a kutatást, és nem használom képességeimet az igazság felfedezésére. Ha nem így volna, akkor a tudatlanság, tévedés vagy hitetlenség semmi esetre sem lehetne hiba. Így bizonyos esetekben megelőzhetjük vagy felfüggeszthetjük helyeslésünket. De kételkedhetik-e egy ókori és újkori történelemben jártas ember abban, hogy van olyan hely a világon, mint Róma, vagy hogy volt olyan valaki, mint Julius Caesar? Van ugyanis ezer olyan igazság, amelyeknek megismerése az embernek nem érdeke, vagy amelyről gondolhatja, hogy nem érdeke, mint pl. az, hogy III. Richard angol király púpos volt-e vagy nem, avagy hogy Roger Bacon matematikus volt-e vagy a mágia híve. Ezekben és az ehhez hasonló esetekben — amikor a helyeslés bármelyik oldalra essék is, ez érdekeinek szempontjából senkinek sem fontos, mert semmiféle cselekvése, sem ügye nem következik belőle, sem nem függ tőle — nem különös, hogy az elme elfogadja a közönséges véleményt, vagy enged az első szóra. Ezeknek és az ezekhez hasonló véleményeknek oly kevés a súlya és a nyomatéka, hogy beirányításuk, akár porszemeké a napban, ritkán vonja magára a figyelmet. Úgy vannak ott, mintha csak véletlenül volnának, és az elme szabad lebegésben hagyja őket. De ahol az elme úgy ítél, hogy a tétel érdekeltséget érint, ahol a helyeslés vagy nem-helyeslés fontos következményeket vonhat maga után, ahol jó és rossz függ a helyes oldal kiválasztásától vagy elvetésétől, s az elme komolyan nekifekszik a valószínűség kutatásának és vizsgálatának, — ott már, gondolom, nem a mi választásunktól függ, hogy melyik oldalra döntsünk, ha valamelyiken nyilvánvaló túlsúly jelentkezik. Ez esetben, gondolom, majd a nagyobbik valószínűség határozza meg a helyeslést. És az ember a nagyobb valószínűség láttára ki nem térhet a helyeslés vagy az igaznak-minősítés elől, éppúgy, mint amennyire nem térhet ki az igazság gyanánt való felismerés elől, mikor két idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését veszi észre.

Ha ez így van, akkor a tévedés alapja a valószínűségek helytelen mérlegelése éppúgy, amint a bűn alapja a jónak helytelen mérlegelése.

17. §. *Tekintély*

4. A valószínűségnek ez az utolsó helytelen mértéke, amelyre a figyelmet felhívom, s amely több embert tart tévedésben és tudatlanságban, mint az előző fejezetben említett másik három együttvéve, ti. helyeslésünk kiszolgáltatása a közönségesen elfogadott véleményeknek: barátaink vagy pártunk, szomszédaink vagy országunk véleményének. Hány ember van, akiknek nincs egyéb alapjuk tételeik fenntartására, mint ami az azonos hivatásúak feltételezett becsületességéből, tanultságából vagy számából származik! Mintha becsületes és könyvkedvelő emberek nem tévedhetnének! Vagy mintha az igazságot szótöbbséggel lehetne meghatározni! Pedig a legtöbb embernél ez már megteszi a magáét. A tétel igazolást nyert a tiszteletre méltó ókorban. Előző korok útlevelével érkezik hozzám, tehát biztos vagyok benne, milyen fogadtatásban kell részesítenem: más emberek is voltak és vannak ezen a véleményen (mert ez mindössze ennyit tartalmaz), tehát ésszerű, hogy én is magamévá tegyem. Az embert jobban igazolná, ha véleményeinek megválasztására fej vagy írást dob, mintha azt ilyen mértékekre alapítja. Minden ember hajlik a tévedésre, és a legtöbb ember számos pontban a szenvedély vagy az érdek vonalán jut kísértésbe. Ha láthatnánk mindazokat a titkos motívumokat, amelyek e világ nagynevű és tanult embereit és a pártok vezetőit befolyásolták, nem mindig találnánk azt, hogy az igazságnak önönmagáért való helyeslése vezette őket azoknak a tanoknak elismerésére, amelyeket magukévá tettek és fenntartottak. Annyi legalábbis bizonyos, hogy nincs olyan képtelen vélemény, amelyet ezen az alapon az ember el ne fogadhatna. Nincs az a megnevezhető tévedés, amelynek ne lettek volna hirdetői, és az ember sohasem mentes a görbe utaktól, ha azt gondolja, hogy helyes úton jár, mihelyt mások nyomait kell követnie.

18. §. *Nincs annyi ember tévedésben, mint közönségesen elképzeljük*

De bármekkora lármát is ütnek a világon tévedésekről és véleményekről, mégis igazságot kell szolgáltatnom az emberiségnek azzal, hogy megmondom: nincs annyi tévedésben és helytelen véleményen levő ember, mint ahogy azt közönségesen feltételezik. Nem mintha azt gondolnám, hogy az igazságot teszik magukévá, hanem mert tulajdonképpen azokról a nagy zajongásssal képviselt tanokról egyáltalán nincs gondolatuk, nincs véleményük. Ha ugyanis

valaki csak egy kissé kikérdezné a világ legtöbb szektájának legtöbb képviselőjét, nem találná, hogy azokban a tárgyakban, amelyekben annyira buzgólkodnak, nekik maguknak volna saját véleményük. Még kevésbé volna oka azt gondolni, hogy e véleményeket az érvek vizsgálata vagy a valószínűség alapján tették magukévá. Elhatározták, hogy csatlakoznak egy párthoz, amelybe nevelésük vagy érdekeik terelték őket. Így, mint valamely hadsereg közkatonái, vezetőik irányításának megfelelően fejezik ki bátorságukat és lelkesedésüket anélkül, hogy valaha is megvizsgálták volna, vagy akár ismernék is azt az ügyet, amelyért harcolnak. Ha valakinek az élete azt mutatja, hogy nem törődik komolyan a vallással, miért kellene azt hinnünk róla, hogy töri a fejét egyházának véleményein, vagy bajlódik ennek vagy annak a tanításnak alapjaiban való vizsgálatával? Elég neki, ha vezetőinek engedelmeskedik, készen áll a keze és a nyelve a közös ügy támogatására, és ezzel helyeslést kap azoktól, akik az illető társaságban neki hitelt, becsülést és védelmet szolgáltathatnak. Így válnak egyesek oly vélemények hirdetőivé és harcosaivá, amelyekről sohasem voltak meggyőződve, és nem is voltak azok hívei; sőt mindezek még meg sem fordultak a fejükben. És bár nem mondhatjuk, hogy kevesebb valószínűtlen vagy téves vélemény van a világon, mint amennyi van, de annyi bizonyos, hogy azokat a valóságban kevesebben helyeslik és kevesebben tekintik igazságoknak, mint elképzelnénk.

XXI. FEJEZET

A TUDOMÁNYOK FELOSZTÁSÁRÓL

1. §. *A tudományok három fajtába sorozhatók*

Mindaz, ami az emberi megértés területére kerülhet, vagy: 1. a dolgok természete úgy, amint azok önmagukban vannak, viszonyaik és működésmódjaik, vagy 2. az, amit az embernek magának mint eszes és akaró cselekvő alanynak tennie kell valamely célnak, különösen a boldogságnak elérésére, avagy 3. azok a módok és eszközök, amelyek révén e kettőnek tudása elérhető és közölhető. Azt gondolom, hogy a tudomány tulajdonképpen ebbe a három fajtába sorozható.

2. §. *Fizika*

Az első: a dolgok ismerete úgy, amint azok a maguk sajátos mivoltukban vannak, alkatuk, tulajdonságaik és műveleteik. Ezeken nemcsak anyagot és testet, hanem szellemeket is értek, amelyeknek szintén megvan a maguk sajátos természete, alkata, működésmódja ugyanúgy, mint a testeknek. Ezt egy kissé tágított értelemben *Φυσική*-nek, azaz természetfilozófiának nevezem. Ennek célja puszta spekulatív igazság, és minden ily természetű igazság, amelyet az emberi elme szolgáltatni képes, ebbe az ágazatba tartozik, legyen a tárgya akár maga Isten vagy angyalok, szellemek, testek, vagy azoknak bármely járuléka, mint szám, alak stb.

3. §. *Praktika*

A második: *Πρακτική*, saját képességeink és tevékenységeink helyes alkalmazásában való ügyesség a jó és hasznos dolgok elérésére. Ebben a rovatban a legfontosabb az etika, az emberi cselekvés ama szabályainak és mértékeinek kutatása, amelyek boldogságra vezetnek, és e szabályok betartásának eszközei. Ennek a célja nem a puszta spekuláció és az igazság megismerése, hanem a helyesség és az annak megfelelő viselkedés.

4. §. *Σημειωτική*

A harmadik: ezt az ágazatot *Σημειωτική*-nek vagy a jelek tudományának lehetne nevezni, amelyek között legszokottabbak a szavak, és elég alkalmas volna őket *λογική*, logika néven emlegetni. Ennek a feladata megvizsgálni azoknak a jeleknek a természetét, amelyeket az elme használ a dolgok megértésére vagy tudásának másokkal való közlésére. Mert, mivel ama dolgok közül, amelyeket az elme szemlél, magát az elmét kivéve egyik sincs jelen az értelemben, szükséges, hogy valami más, a vizsgált dolognak valami jele vagy ábrázolata legyen ott, és ezek az ideák. És minthogy az ideáknak az a színtere, amely az ember gondolatait alkotja, nem tehető egy másik elme közvetlen látása elé, sem el nem tehető másutt, mint az emlékezetben, ebben a nem nagyon biztonságos raktárban, tehát mind gondolataink egymással való közlése, mind a magunk használatára való rögzítése kedvéért ideáinknak jelekre is van szüksége. Az emberek a tagolt hangokat találták a legkényelmesebbnek, és erre a célra ezeket használják a legáltalánosabban. Az ideáknak és a szavaknak mint a tudás hatalmas

eszközeinek meggondolása tehát nem megvetendő része azok szemlélődéseinek, akik az emberi tudást egész terjedelmében kívánják áttekinteni. És ha mindezt pontosan mérlegelnénk és kellően megfontolnánk, talán másféle logika és kritika származnék belőle, mint az, amelyet eddig ismerünk.

5. §. *Értelmünk tárgyainak ez az első és legáltalánosabb felosztása*

Úgy látom, hogy ez az értelem tárgyainak első és legáltalánosabb s egyszersmind természetes felosztása. Mert az ember gondolatait semmi másra nem használhatja, mint vagy maguknak a dolgoknak tanulmányozására az igazság felfedezése céljából, vagy a saját hatalmában levő dolgokra, s ezek az ő saját cselekedetei saját céljainak elérésére; vagy azokra a jelekre, amelyeket az elme mindkettőben használ, s ezek helyes elrendezésére a világosabb tájékozódás céljából. Mind a három — ti. a dolgok, amint azok önmagukban megismerhetők, a cselekvések, amennyiben a boldogság érdekében tőlünk függenek, és a jelek helyes használata a tudás céljából — egymástól toto coelo (teljesen) különbözik; és úgy láttam, hogy ez a három az értelmi világ három nagy tartománya, s hogy ezek teljesen különbözők és elhatároltak egymástól.

A fordító a mű végén azért szólal meg, hogy kifejezéseit megokolja. Filozófiailag is merülhetnek fel kétségek a gondolatok áttételére szolgáló, a köznyelvből vett szavak megválasztásában. A filozófiai szavak nagyrészt közhasználatúak voltak, mielőtt megteltek volna filozófiai jelentéssel, s a fordítók jól ismerik azt a jelenséget, hogy az egymás egyenértékéül tekintett szók gondolati felhangjai nehezítik következetes alkalmazásukat. A szótárbeli megfeleltetések, amelyeknek célja volna a gondolatot átsegíteni egyik nyelvből a másikba, olykor nem hajlandók a mondatba illeszkedni, mintha ellentétes anyagból volnának, és a szók kezelésének a nyelv természetéből és történetéből folyó nehézségei a mondattani szintézisben egészen ki nem küszöbölhetők.

Ilyenkor a fordítás gyakran az internacionális latin tövek megtartásával kísérli meg a megoldást. De azoknak is megvan sajátos jelentéskörzetük, és nem bizonyos, hogy ebből folyó elhelyezkedésük, vonatkozásaik, jelentésárnyalataik a fordító nyelvében ugyanazok lesznek, mint a szerző nyelvében, még ha a szótő azonos is.

Ilyen természetű nehézséggel találkoztam, amikor megkezdtem az *Essay* magyar fordítását. A Locke-féle két ismeretforrás, a *sensation* és a *reflexion* magyar megfelelői gyanánt az „érzékelés" és „eszmélődés" szavakat használtam. Lektoraim az „eszmélődés" helyett egyértelműleg a *reflexion* magyar formai megfelelőjét, a „reflexió"-t javasolták, mint a magyar filozófiai olvasóközönség számára megszokott kifejezést. Első feladatom tehát ebben az utószóban megvilágítani, mely okok bírtak rá, hogy a latinos reflexió helyett a magyar eszmélődés mellett maradjak. E szóhasználattal járó minden félreértés elkerülése céljából, és különösen a latin tő eddigi alkalmazásai miatt, az eszmélődés szó főnévi alakjai után zárójelbe tettem az angol *(reflexion)* szót.

Locke II. könyvében, I. fejezetének 4. paragrafusában és VI. fejezetének 1. paragrafusában, világosan megmondja a szó jelentését. Ez a második ismeretforrás a tudatvilág megfigyelése, introspekció. Az eszmélődés szót ennek a belső világ felé forduló szemlélődésnek kifejezésére alkalmasnak találtam és használatát a következő pontokban próbálom megokolni: 1. a reflexió a magyar nyelvben; 2. az eszmélődés természetes értelme; 3. nyelvtani alakjának alkalmassága; 4. filozófiai értelme.

1. A reflexió a köznyelvben a gondolkodás, megfontolás, gondolatfolyamat jelentést sugalmazza. Nem ugyanaz mint a gondolatfolyamatok *észrevevéséből* eredő „belső érzékelés". Mert ez

már rágondolás a gondolatra, vagyis bizonyos módon a „gondolat gondolata". Tudomásulvétele annak, hogy bennünk tudatjelenségek mennek végbe, rájuk eszmélés, és azoknak figyelmes szemlélése. Tehát a reflexió szó nem felel önmagáért, külön magyarázatra szorul, Locke adott értelmezése szerint. Egyébként pedig a betű szerinti fordítás (visszaverődés) vagy a filozófiai nyelvünkben használatos „tükröződés" éppen nem Locke *reflexion*-je, hanem a külső világnak tudatunkban való megjelenése. Ez a jelentés pedig már nemcsak hogy nem volna Locke olvasóinak segítségére, hanem megzavarná őket, mert ez éppen arra az ismeretforrásra mutat, amelyet Locke *nem nevez* reflexion-nak; a külvilágot „tükröző" érzékek adataira, amelyeket az érzékek szolgáltatnak az érzékelés folyamán, tehát *sensation* eredetűek. A reflexió szónak a magyar szövegekben megszokott értelemben való megjelenése tehát nem támogatja Locke gondolatának megértését, és így nem felesleges e gondolat kifejezése céljából új szóról gondoskodnunk.

2. Az „eszmélődés" nem műszó. Nem is gyakori szó. Csak szépirodalmi szövegekben olvastam és nincs is meg A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. De ha bárki előtt kiejtem, az illető azonnal valam önmagunkba-nézésre gondol. Aki eszmélődik, az saját eszmélete, belső világa felé fordul. A regényben a magára maradt személy eszmélődik múltján vagy jövendőjén, mindenesetre olyasmin ami nem fizikai világában, hanem tudatvilágában van. Eszmélődni tehát annyi, mint a bennünk élő tudatvilágot szemlélni.

A szó felhangjai a közhasználatban lehetnek érzelmiek is (merengés, ábrándozás). Ezt az érzelmi színezetet Locke kifejezetten nem törli a *reflexion*-ból, sőt gyakori velejárójának tekinti és mondja. Viszont a szóban rejlő „eszme" más oldalról a gondolkodás felé tolja a szó jelentésének súlypontját. Ilyen értelemben a szó eszmékkel való bánást, eszmék jövésmenését sugalmazza és erről való tudomást. Aki eszmélődik, az észreveszi, hogy eszmék járnak tudatában. Ez valóban „belső érzékelés", és így a szó spontán jelentése egyformán fedi mind magából a szóból adódó, mind Locke gondolatvilágában élő tartalmat, mert egyformán elemek (ideák, eszmék) játéka gyanánt jelzi az elme tevékenységének adatait.

3. Ennek a jelentésnek hangsúlyozásában segítségünkre siet a szó alaki természete is. Eltekintve az eszme szónak az introspekció nyelvében való használhatóságától, az *-ődés* képzőcsoport a szótő jelentését, az eszmékkel való foglalkozást, visszafordítja az alany felé. Az ilyen szavak, mint szemlélődés, kapcsolódás, eltolódás, beidegződés, tükröződés, mozgolódás stb., egyrészt az alany felé tartó visszairányulást, másrészt a tevékenységnek „magától", vagyis az

alanyból, és nem külső hatásból eredő lefolyását érezteti. Ugyanilyen használhatóságot tanúsít a szónak igealakja és mondatbeli illeszkedése is. Az „eszmélődés ideái" van olyan érthető kapcsolat mint a „reflexió ideái". Valamire ráeszmélni, valamin eszmélődni, van olyan jó ige, mint valamire „reflektálni". Az érzékelés mellett, amely a külvilágról értesít, minden esetben kidomborít egy másik ideaforrást, a kívülről nem látható „eszme" felé fordulást, a tudat színpadát, az ott járó „ideákat", amelyeket a sensation nem adhat. Ezt ebből a szóból mindenki megérti, akár filozófus, akár nem, mert a tudatvilág tapasztalati anyaga megvan mindenkiben és az „észrevevésre" készen vár mindenkiben. Az eszme mindig tudatelem, s az eszmékkel való foglalkozás a magunkról való tudás első fokától, a feleszméléstől kezdve egészen az eszméket magáénak ismerő ideajárásig, az eszmélődésig, minden fokon az alanynak valamely belső elfoglaltsága. A szót tehát már nyelvtani alkata is erre szánja.

4. Filozófiai használatra az a szó alkalmas, amelynek alkata is, származékai is hajlékonyak a gondolatok szabad formálásának visszaadásában. Az eszmélődés szónak filozófiai értelme az a tapasztalásmező, amelyet Locke az emberi ismeretszerzés második területének nevez, az emberi tudat aktualitásainak területe, Locke introspekciójának tartománya. Ez a belső empiria nem ismer potencialitásokat, csupán ideákat és egy emlékezetraktárt, amely készenlétben tart jelen nem levő ideákat. Ezért nem tud Locke elbánni az emlékezettel, ez határolja el gondolatait Leibniz dinamikus eszmevilágától, és okoz nehézségeket, sőt félreértéseket lényeg és minőségek körül. Az ő világa tehát, amelynek belső érzékelése az „eszmélődés", jelenlevő és elővehető ideákból áll. Lehetett volna a belső tapasztalásnak e tartományát mint „gondolatit" állítani szembe a külső érzékeléssel, amint ezt egy szemelvényes romániai fordítás meg is tette. Ez azonban Locke szótárát megzavarja, mert az ő nyelvén a csakis gondolkodással fordítható *thinking* magába ölel minden érzékelésből és eszmélődésből eredő tudatállapotot. Okvetlenül szükségünk van tehát az utóbbinak egy speciálisabb elnevezésére, amelyet erre a belső szemléletre kell fenntartanuuk.

Az eszmélődés szó emellett bevilágít a tudatnak a külső valóságtól való sajátos elszakadásába is. Locke *reflexion*-je elválasztódás az érzékelt világtól, éppen az, ami *nem* a külső világ. „Ezek az ideák külső okokból nem származhatnak." Ezen a vonalon a szó filozófiai értelművé tágul, mert az eszme rokon szavai: idea, gondolat, fogalom, ismeret, képzet stb., mind ama „belső érzék" adottságai, „lélek-

tani", szorosabban „tudattani" vagy „eszmélettani" képződmények. Ilyesmiket lát az önmagát néző elme, amikor „eszmélődik". Röviden: az az introspekció, amely Locke második ismeretforrásának tárgyát szolgáltatja, pontosan egybeillik azzal a jelentéssel, amelyet az eszmélődés szónak akár laikus, akár filozófus elme tulajdonít.

Az alábbiakban néhány olyan kifejezés fordításához fűzök megjegyzéseket, amelyekkel kapcsolatban a munka során problémák merültek fel.

Consciousness — „tudat", néha „eszmélet", amit szinonimaként néhány évtizeddel ezelőtt Pikler Gyula javaslata alapján használtunk. Azért említem meg ezt, mert ennek a szónak a töve igealakban, „eszmél, ráeszmél, feleszmél" formában ma is gyakori, és e fordítás folyamán az „eszmélődés" szó a tudatra való rápillantás, a Locke-i második ismeretforrás neve gyanánt kerül az olvasó elé. Régebbi francia filozófiai fordításaimban a *conscience* szót „eszmélet"-tel adtam vissza az akkor is szokásos „tudat" helyett, és ebben a fordításban is, ahol nem okozhatott félreértést, a tudat szinonimájául alkalmaztam. Sajnálatos volna, ha a lélektani használatra ennyire alkalmas magyar szó filozófiai nyelvünkből kimaradna.

Distinct — A fordító számára a legnehezebb szavak közé tartozik, mert a mondatban betöltött különböző szerepe szerint lehet „tiszta, pontos, határozott, körülírt, elhatárolt, különálló, elválasztott, körvonalazott" stb. de egy és ugyanazon szó nem tudja visszadni jelentésének teljességét. Még a latin tő sem került bele nyelvünkbe jobb értelemben, mint „disztingvált, disztingválni", amelyek megint másfelé tolódtak el. Maga Locke is problémát lát a *distinct* szó használatában, amikor bevezető szavaiban jelzi, hogy a *clear and distinct* helyett alkalmasabbnak találná a *determined and determinated* kifejezéseket. Ezeket „határozott és meghatározott" szókkal fordítottam. Ha azonban az olvasó végigmegy a könyvön, látni fogja, hogy maga a szerző sem vitte keresztül mindenhol ezt a beigért módosítást. Ahol a clear and distinct megmaradt, ott „tiszta és világos"-nak fordítottam.

Idea. — Ezt a szót megtartottam. mint korábbi fordításaimban. Lehetett volna az „eszme" szóval fordítani ennek intellektuális árnyalatai miatt, de az „idea" szó jelentéstörténete a különböző filozófiai irányokon belül, kezdve a legelemibb tudatosságtól, az érzettől, egészen a legösszetettebb szerkesztményekig, annyi különböző értelmet hordoz, hogy az eszme szó nem kelhetett versenyre vele. Hogy az idea mit jelent e műben, Locke megmondja bevezetésének záradékában.

Impression — „benyomás". Szószerinti fordítás, és bár a szó a használatban túlságosan az átvitt értelem felé tágult, eleinte ezt használtam a konkrétabb értelem helyett. Lektori javaslat folytán tértem át a szószerinti értelemhez közelebb fekvő „lenyomat", „véset" stb. kifejezésekre. Ez az eltérés csupán az első könyv gondolatkörében volt fontos, később a benyomás legtöbbször zavartalanul volt használható.

Misery — „boldogtalanság" vagy „szenvedés". A boldogság ellentéte.

Notion — „eszme". Locke számára közbülső elmebeli alakulat az *idea* és a *conception* (fogalom) között. Ennek egyenértékéül használtam az „eszme" szót, amely magyar szövegben eléggé tág jelentésű, és így elkerülhető volt a *notion*-nak minden alkalommal más-más szóval való fordítása, mint „ismeret", „képzet", olykor „fogalom". Locke-nál nem rögzített műszó, és nem azonos sem az ideával, sem a fogalommal. A *conception* számára tartottam fenn a „fogalom" szót.

Perception, és vele együtt a *to perceive* — „észrevevés" „észrevenni". A szó megfelelőjéül szokásos alkalmazni az „észlelés" szót is. Ezt azonban fenntartottam nem következetes műszónak ilyen igékre mint *to observe* vagy *to take notice*, szóval figyelmes tudomásulvételekre.

Power — „erő". Ebben a műben jelentése az erő és a hatalom közé esik. A német fordítások sem értenek egyet ebben a szóválasztásban. Van olyan német fordítás, amelyben megfelelője mindenütt Macht, más fordításban mindenütt Kraft. Magyarul ennek a fogalomnak sorsát sem az „erő", sem a „hatalom" nem oldja meg teljesen. Mindkét esetben helyenként erőszakolt eltolódásokra van szükség, hogy a jelentés a mondat egészének eleget tegyen. A hatalom inkább a pszichikai, az erő inkább a fizikai oldal felé vonja a jelentést, de olyan kétoldalú szó, mint az angol power, magyarul nincs. Ezért arra kérem az olvasót, hogy ennek a szónak használatánál mikor erőt olvas, gondolja bele a hatalmat is. A szó jelentésbeli tágítására Locke-nak is szüksége van, mikor aktív és passzív powerről beszél az érzetek keletkezésének magyarázatában.

Particular — „sajátlagos", amikor a sokszerűséggel kerül szembe, és „egyedi, egyes", amikor az általánossággal kerül szembe.

Quality és *property* — „minőség" és „tulajdonság". A fordításban nincsenek szigorúan különválasztva, mert a tulajdonság szó használatában a szokott terminológiához alkalmazkodtam.

Uneasiness — „bántó érzés". Fontos szó, amely mindenütt azonosan fordítandó a tulajdonságok és az emberi szabadság tárgya-

lásában. Lényegében mindenütt „rosszullétet" jelent, de a magyarban ennek a szónak szokásos értelme túlságosan fizikai és az olvasót a testi rosszúllét reminiszcenciái zavarták volna. Nem lévén más egyszavú megoldásunk erre a jelentésre, a „bántó érzés" kétszavú kifejezést fogadtuk el megoldásul, amelyet nem terhelnek ilyen zavaró társítások, és amely fedi mind az érzékelésbeli, mind az eszmélődésbeli kellemetlen állapotokat.

Will, willing, volition szókat így különböztettem meg: „akarat, akarás, szándékolás".

Locke stilusa, amilyen közvetlen és világos tud lenni, mikor saját introspekcióját elemzi, ugyanolyan szövevényessé és nehézkessé válik, mikor mások gondolataival hadakozik. A meggyőzés őszinte szándéka sokszor vezeti felesleges ismétlésekre, bonyolult tulelemezésekre, amelyek gyakran alig bontható mondatmonstrumokban jelennek meg. Ezt a barokk túlburjánzást, amely jellemző a korra és a szerző észjárására, csak ott oldottam fel, ahol a világos érthetőség megkövetelte.

A fordítás a mű 1759. évi kiadásából készült, a lektorálás és szerkesztés pedig későbbi kiadások alapján, ami a fejezetcímek és paragrafuscímek némi módosulását hozta magával. A fordítás szövegéül használt kiadás két helyen adta meg a fejezet- és paragrafuscímeket: a kötetek elején és a fejezetek elején (nagyjából azonos szöveggel). Ezzel szemben a magyar fordítás címbeosztása a későbbi Fraser-féle kiadást követi, ahol a paragrafusok címei azon szövegrészek elé kerültek, amikre vonatkoznak. Bizonyos címek azonban szövegszerűen összefüggenek egymással (és ez az összefüggés most a főszövegek megfelelő részeinek közbeiktatásával megszakadt), tehát azt ajánljuk az olvasónak, hogy a paragrafuscímeket — amelyeket önmagukban értelmileg nem talál kielégítőknek — olvassa össze az előző paragrafusok címeivel, melyekből az összefüggés kiviláglik.

A „*Bevezetés*", amely az egész műre, tehát mind a négy könyvre vonatkozik, az eredeti kiadásnak megfelelően az I. könyv elején található.

Ez úton mondok köszönetet lektoraimnak, a szerkesztőnek és a korrektornak a munkám folyamán adott értékes tanácsokért és segítségért.

Budapest, 1964. február 21-én.

Dienes Valéria

A

abszolút I. 318
—, amely nem mutat semmi olyasfélére, ami ne volna meg valóban vagy föltételezetten az így megnevezett emberben I. 318
absztrahálás képessége I. 150
absztrakció I. 151, 153, 154, II. 43
—, amely által az egyes létezőkből vett ideák valamennyi ugyanazon fajtájúnak általános képviselőivé válnak I. 150
absztrakciók valóságos lényege, amelyről az emberiségnek nincsenek ideái, mert ilyen ideákra nincsenek nevei II. 84
absztrakt és konkrét terminusok (elvont és konkrét kifejezések) II. 83
— idea, amelyhez a nevet fűztük II. 47
adekvát és inadekvát ideák I. 370
— ideák, amelyek ősképeiket tökéletesen ábrázolják I. 370
adottságunk arra, hogy életünk kényelméről gondoskodhassunk I. 295
akarat I. 230, 242, 278, II. 54, 246
— a képesség név alatt annak tekintve, ami, vagyis puszta adottság arra, hogy valamit megtegyünk I. 237.
—, amely a szándékoló erő I. 245
— — — tudást tekinti választása irányítójának I. 261
— — az akaratlannal és nem a szükségszerűvel áll ellentétben I. 233
— — hat az értelemre és az értelem, amely hat az akaratra I. 237
— — ritkán parancsol cselekvést I. 250—251
— — semmi egyébre nem ér rá addig, amíg nem érezzük, hogy minden bántó érzést tökéletesen eltávolítottunk I. 256
— — — más, mint valami erő vagy képesség és a szabadság amely egy másik erő vagy képesség I. 236
akarat, amely tökéletesen különbözik a vágytól, amelynek egy és ugyanazon cselekvés esetében az akarat által megszabott iránnyal szemben éppen ellentétes iránya lehet I. 244
— — valójában mégsem jelent mást, mint erőt vagy tehetséget valaminek előnyben részesítésére vagy kiválasztására I. 237
—, amelyet a következő cselekvésre mindig a legnagyobb és a legsürgetőbb határozza meg I. 256
—, amelynek csak egy cselekvésre irányuló egyetlen meghatározottságára vagyunk képesek I. 248
— — szempontjából az ember nem szabad I. 240
— cselekvéssé határozódásában a vágyak felfüggesztése és megállítása mindaddig, amíg kellően és alaposan meg nem vizsgálták a bennük rejlő jót vagy rosszat I. 260
— és a vágy, amelyet nem szabad összecserélni I. 244
— — — —, amint egymással szembekerülnek I. 244
— — — — gyakran összecserélve I. 251
— — cselekedet I. 245
— meghatározása I. 244
— —, amely azonnal követi az értelem ítélkezését I. 277
— mint a lélek legfelsőbb parancsoló képessége I. 231
— — az az erő, amely működő képességeinket valamely cél felé irányítja, és amely sohasem indítható arra, amit ugyanabban az időben elérhetetlennek ítélünk I. 251
akarat mint az elmének az az ereje, amely az ember működő képességeit tevékenységre vagy nyugalomra irányítja I. 243

akarat mint erő, amely egyes esetekben a működő képességeket mozgásra vagy nyugalomra indítja I. 276
—, szabad I. 257
akarati tény, amelyre nézve az ember a szükségszerűségtől függ, tehát nem lehet szabad I. 241
akaratnak a vággyal való összezavarása I. 244
akarás I. 92, 221, 235, 278, 353
— ereje, amely semmi mást nem jelent, mint az elmének azt a sajátszerű meghatározottságát, amellyel csupán egy gondolat révén igyekszik megkezdeni, folytatni vagy megállítani valamely cselekvést, amelyhez megvan az ereje I. 244
— mint az elme oly cselekvése, amelynek során tudatosan gyakorolja azt az uralmat, amellyel az ember lényének bármely része felett rendelkezik, amikor azt cselekvésbe viszi, vagy visszatartja valamilyen adott cselekvéstől II. 235
— ténye, vagyis a kettő közül az egyiknek előnyben részesítése I. 240
— — választás, előnyben részesítés és hasonló szavakkal kifejezve I. 244
akcidenciák mint bizonyos valóságos létezők fogalma I. 166
aktív erő I. 229
— —, amelyről a testek érzékeinkkel észlelt műveleteinek megfigyeléséből csak nagyon tökéletlen homályos ideát meríthetünk I. 230
— — és az alanyban rejlő passzív képesség I. 279
— — — passzív képesség I. 292
— — legvilágosabb ideája, amely a szellemtől származik I. 229
— és passzív erő I. 228, 294
aktuális és habituális tudás II. 142
— tudás mint az elmének jelenvaló szemlélete bármely ideájának megegyezéséről vagy megnem-egyezéséről, vagy máshoz való viszonyáról II. 142
alak I. 115, 136, 159
—, amely szükségszerűen feltételezi a kiterjedést II. 161
— — jele a benne lakó eszes léleknek II. 186
— és mozgás I. 124, 131
— ideája I. 39
— mint a véges kiterjedés következménye I. 299
— — vezérminőség, amely jobban meghatározza a fajt, mint az okoskodóképesség, amely nem azonnal jelenik meg és némelyekben soha II. 130
alany II. 226
—, amelyben igen számos egyszerű idea létezik együtt II. 92
— megnevezése, amelyben az egyszerű idea foglaltatik, és amely megérteti annak nevét olyanokkal, akik ismerik ezt az alanyt és ezen a néven ismerik II. 127
alanyban egyesített egyszerű ideák I. 107
algebra II. 166
alkalmasság és alkalmatlanság I. 348
alkalmatlanságok, amelyek a szavaknak e félreértéséből származnak II. 109
alkotó, aki érzékeinket, képességeinket és szerveinket az élet szükségleteihez és az itt reánk váró teendőkhöz alkalmazta I. 295
— bölcsessége és hatalma I. 108
— — — jósága I. 138
— ideák megegyezése vagy megnem-egyezése az emlékezetben úgy elraktározva, hogy bármikor kerül ismét sor arra, hogy a tételen elmélkedjünk, kétség vagy habozás nélkül helyesen ítélünk róla II. 142
alkotónk bölcsessége és jósága, aki lényünk megmaradását tartván szeme előtt, fájdalmat kapcsolt egy és más dolog megérintéséhez, hogy figyelmeztessen bennünket az esetleges ártalomra és értesítsen, hogy vissza kell vonulnunk I. 118

alsóbbrendű véges és függő lény, aki köteles engedelmeskedni a legfelsőnek és végtelennek II. 269
alvó ember, akiben a lélek gondolkodik anélkül, hogy az illető tudna róla I. 97
— — álmai az ébren levő ember ideáiból összeállítva I. 101
Amerika I. 181
analógia, amely olyan dolgokban, amelyeket az érzékek nem fedezhetnek fel, a valószínűség nagy szabálya II. 283
analógiás okoskodás, amely gyakran visz bennünket olyan igazságok és hasznos eredmények felfedezésére, amelyek másként rejtve maradnának előttünk II. 285
Anglia I. 76, 320, 322, II. 43, 223, 327
angyal I. 297, II. 10
angyalok, akiknek olykor teste volt I. 298
— mindenféle nemei, amelyek természetszerűen túl vannak felfedezéseink határain II. 172
— teremtése I. 193
angyaloknak isten ellen lázadó pártja II. 313
angyalokról és istenről való összetett ideáink I. 311
anyag II. 108
—, amely saját erejéből még csak mozgást sem tud önmagában kelteni II. 240
—, amelynek csupán egy része nem lehet gondolkodó II. 243
— — nem lehet közös örökkévalósága egy örökkévaló elmével II. 246
— — — minden része gondolkodó II. 243
— — nincs hatalma arra, hogy mozgást keltsen önmagában II. 240
— elválasztva a gondolkodástól, nem tételezve fel azoknak egymással való szükségszerű kapcsolatát II. 242
— és a gondolkodás II. 155
anyag és mozgás elsőnek vagy örökkévalónak tételezve fel II. 241
anyag és szellem II. 246
— — test, amelyek valóságosan nem állanak külön II. 109
— felosztva kis részekre II. 240
— in infinitum oszthatósága I. 365
— legkisebb részeinek egyesültsége vagy összetartozása I. 304
— léte I. 214
— mint az örökkévaló első gondolkodó lény, amely akkor nem egyetlenegy végtelen gondolkodó lény volna, hanem végtelen sok örökkévaló, egymástól független, határolt erejű és elkülönített gondolkodású, véges gondolkodó lény II. 241
— nélkül való terjedelem I. 191
— oszthatósága I. 365
— oszthatóságának kérdése II. 300
— örökkévaló léte, amely nem következik egy gondolkodó lény örökkévaló létéből II. 242
— örökkévalónak feltételezve II. 243
— — tartva II. 245
— összefüggő tömegei I. 159
— részeinek kicsinysége, amelyek sokkal kisebbek az érzékeink által felfogható legkisebbeknél I. 365
— — összetartása és folytonossága II. 174
— szilárd részeit egyesítő összetartás I. 302
— szó, amely olyan ideát képvisel amely különbözik a test ideájától II. 108
— testi szubsztanciája, amelynek ideája ugyanolyan távol van fogalmainktól és megértésünktől, mint a szellemi szubsztancia vagy a szellem ideája I. 291
— valóságos módosulásai I. 371
anyaghalmaznak olyan szoros nyomással való összehasonlítása, amelytől az acél az erejét, a gyémánt részei a keménységüket és feloldhatatlanságukat kapják I. 304
anyagi, érzékelhető szubsztanciákról való összetett ideáink és az

anyagtalan szellem összetett ideája I. 298
anyagi lények léte II. 249
— — létezése, amelyekről vagy önmagukban való kicsinységüknél fogva, vagy tőlünk való távolságuk miatt érzékeinkkel nem vehetünk tudomást II. 283
— létező vagy egyetlen egy test, amelyet ismerünk vagy felfoghatunk II. 241
anyag-idea II. 109
anyagiság II. 185
anyagnak egy hatalmas gondolatból való teremtődése II. 243
anyagrész II. 258
anyagrészecske II. 244
— szükségszerű belemozdulása abba a helybe, amelyből egy másik anyagrészecske kimozdult, amely a teltség feltevésének következménye I. 168—169
anyagrészek összetartása, amelyek vaskosabbak, mint a levegő részecskéi, és pórusai kisebbek, mint a levegő testecskéi I. 302
anyagról való általános vagy fajlagos fogalmunk, amely úgy beszéltet bennünket az anyagról, mint egyetlen dologról II. 241
— — ideánk vagy fogalmunk, amely nem egyéb, mint olyasvalami, amelyben az a sok, érzékeinket illető tulajdonság fennáll azzal, hogy olyan szubsztanciát feltételezünk, amelyben gondolkodás, megismerés, kételkedés és mozgatóerő van I. 291
anyagtalan szellem, amely alkotja a személy azonos voltát az emberekben I. 332
— — — — az élet azonosságát I. 332
— — élőlénnyel eggyesítve I. 339
— — fogalma, amely olykor bizonyos nehézségeket támaszt, és ezek miatt tagadni vagy kétségbevonni az ilyen szellemek létét nincs több okunk, mint tagadni vagy kétségbevonni a test létét azért, mert a test fogalma súlyos nehézségekkel van megterhelve, amelyeket talán lehetetlen megmagyaráznunk vagy megértenünk I. 307
anyagtalan szellem ideája I. 298
— — vagy lélek, amely egymagában nem alkothatja ugyanazt az embert I. 336
— szellemről való összetett ideánk a testről való összetett ideánkkal összehasonlítva I. 301
— szubsztancia, amelyben nincs az a tudat, amely engem énem számára énemmé tesz I. 341
— szubsztanciák változatos sokasága és az anyagi szubsztanciák felcserélődése vagy az egyes testek változatos sokasága I. 332
anyaméhben élő magzat, amelynek állapota alig különbözik a növényi állapottól I. 104
apa és fiú, férj és feleség és más hasonló egymásra vonatkozó szavak, amelyek oly közel egyegymáshoz tartozóknak mutatkoznak, s a megszokás következtében az emberek emlékezetében annyira egybehangzanak és egymásnak megfelelők, hogy mihelyt bármelyiküket megnevezzük, a gondolatok azonnal túlvivődnek a nevezett dolgon I. 314.
apaság, amelyről könnyebben van világos ideánk, mint az emberségről I. 317
apáról vagy a fivérről való fogalmunk, amely jóval világosabb és tisztább, mint az, ami az emberről él bennünk I. 317
apostol I. 343
arany, amelynek szemmel megismerhető fénylő sárgaságához hozzájön a nagy nyújthatóság, olvaszthatóság, keménység, királyvízben való oldhatóság ideája II. 131
— észrevehetetlen részecskéinek alkata II. 159
— névleges lényege mint az az

összetett idea, amelyet az arany szó képvisel II. 47
arany összetett ideája a többi tulajdonságai közül akármelyekből alakítva II. 199
— — —, amely olyan egyszerű ideákból áll, amelyek a természetben nincsenek együtt, tehát hamisnak nevezhető I. 388
— sajátságos csengő hangja, ez a minden más test hangjától különböző hang, és amely éppúgy nem kapott saját nevet, mint ennek a fémnek sajátos sárga színe II. 131
— szó bizonyos szubsztanciafaj megjelölése céljából II. 95
aranyról való összetett ideánk II. 159
argumentum ad verecundiam II. 305
— — hominem II. 305
— — ignorantiam II. 305
— — iudicium II. 305
aritmetika, amelyben nem tudunk okoskodni olyan számból vagy számról, amelyről nincsen olyan határozott ideánk, mint a 4-ről vagy a 100-ról, hanem csak az a viszonylagosan homályos idea, hogy az bármely más számhoz hasonlítva annál még nagyobb I. 366
atom, amely egyedül alkotta a többi anyagot gondolkodásának vagy akaratának erejével II. 243
— — ha létének bármely pillanatában szemlélem, abban a pillanatban azonos önmagával I. 325
— — kettő vagy több — ugyanazzá a tömeggé kapcsolódva I. 325
—, gondolkodó II. 243
atomok, amelyekből, ha egyiket elveszik, vagy egy újabbat tesznek hozzájuk, ez már nem ugyanaz a tömeg, nem ugyanaz a test I. 325
axiomák, amelyek nem befolyásolják egyéb tudásunkat II. 211
— gyanánt el nem ismert egyéb igazságok, amelyeknek szintén része van a magától értetődőségben II. 208
azonosság I. 16, 323, II. 208
—, amely megfelel az ideának I. 327
— és a különbözés II. 158
— — — — fogalma és neve I. 324
— — — — ideái I. 323
— — — különbözőség I. 323
— — — különbség II. 208
— — az együttlétezés, amely igazában semmi más, mint viszony II. 141
— — eltérés II. 139
— helyesen felfogva I. 327
— mint nem velünkszületett idea I. 70
—, személyes I. 330, 331
— tekintetében való megegyezés vagy meg-nem-egyezés közvetlen észlelése, amely azon alapszik, hogy az elmének különböző ideái vannak, és amely annyi magától értetődő kijelentést szolgáltat, ahány különböző ideánk van II. 208
azonossági állítások II. 218
— kijelentés tulajdonképpeni értelme II. 228
— kijelentések, amelyeknek csak olyanokat nevezek, amelyekben ugyanazt az ideát tartalmazó ugyanaz a terminus önönmagáról állítódik II. 228
— tételeknek a tudás tökéletesítésére való használatának megvédése a semmitmondás vádjától II. 226
azonosságról és a különbözésről való tudásunk, amely egyterjedelmű ideáinkkal II. 158

Á

Ábrahám I. 184
Ádám II. 75, 76, 80
állandó használat és megszokás, amely olyan fogalmak igézetébe viszi az embereket, amelyek nagyon messze állanak a dolgok igazságától II. 109
— kapcsolat a név és a névleges lényeg között II. 26
— — hang és ideái között II. 15

állandóan ismétlődő ideák, amelyeket alig lehet elveszíteni I. 142
állat, amelynek azonosságát az életnek és nem a szubsztanciának azonossága őrzi meg I. 332
— és növényvilág, amely oly szoros kapcsolatban áll, hogy egyikből a legalacsonyabbat, másikból a legmagasabbat véve alig veszünk észre valami nagy különbséget II. 55
— mint eleven szerves test I. 327
állatok, amelyek csak annyiban hasonlítják össze ideáikat, amennyiben bizonyos érzékelhető körülmények kapcsolódnak magukhoz az okozó tárgyakhoz I. 148
állítás, amely csakis konkrét terminusokban történik II. 84
— és tagadás II. 256
— — — különböző alapjai II. 141
— vagy tagadás módja, amellyel a hangjelek mintha egymással össze lennének foglalva vagy egymástól el lennének választva II. 191
állítások és tagadások, amelyek minden kétség, bizonytalanság vagy habozás lehetőségét kizárják II. 208
— — — — nélkül nem lehet a szavakban igazság vagy hamisság II. 81
állítmány II. 226
álmodás nélkül való alvás I. 220
általános I. 36, 42, II. 21, 176, 334
— az elmébe bevezetve az egyedi révén, és az egyedi az általános révén II. 219
— bizonyosság, amely csupán ideáinkban található II. 207
— elvek, amelyeken kívül minden tudásunk általános, velünkszületett és magától értetődő elvektől függ II. 213
— érdekű ideák, amelyeknek természetében valami nagyon homályos és sajátszerű rejlik I. 189
— és az egyetemes mint az értelem teremtményei II. 21
— — biztos kijelentések, amelyek nem illetik a létezést II. 234
általános és elvont ideák és azok az ideák, amelyek inkább egyedi és önként érthető tételekben fordulnak elő I. 40
— — készséges helyeslés I. 47
— — valóságos tudás II. 176
— fogalmak, amelyek valami mások, mint azokból az összetettebbekből elvont és részleges ideák II. 19
— helyeslésre hivatkozó érv, amellyel a veleszületett elvekre vonatkozó véleményt próbálják bizonyítani I. 63
— ideák, amelyeket a szavak jelentenek I. 42
— — birtokbavétele és az általános szavak, valamint az ész használata, amely rendesen együttjár I. 36
— — birtoklása, amely megvonja a tökéletes határvonalat ember és állat között I. 150
— — és a hozzájuk tartozó általános nevek II. 19
— — mint az elme kitalálásai, koholmányai, amelyek nehézségekkel járnak és nem könnyen keletkeznek II. 212
— — jelekkel kifejezve, amelyeket a szavak helyett használnak I. 151
— igazság és bizonyosság II. 200
— — megismerése; azoknak a képességeknek alkalmazásával jutottak tudomásunkra, amelyeket a természet úgy alkotott meg, hogy kellő módon végzett munkával ezeket az igazságokat felfoghassuk és megítélhessük I. 87
— igazságok, amelyek alig érthetők másképpen, mint szóbeli kijelentésekben II. 194
— — — legjobban tágítják tudásunkat II. 193
— — — nagy befogadóképességükkel egyszerre több egyedi dologról győznek meg, tágítják látókörünket és rövidítik utunkat a tudás felé II. 193

általános kifejezésekből álló tételek I. 42
— kijelentés igazsága, amelyben nem lehetünk bizonyosak, hacsak nem ismerjük a terminusok által fedett fajok határait és terjedelmét II. 195
— kijelentések, amelyekkel a legtöbbet foglalkoznak gondolatainak és szemlélődéseink II. 193
— —, amelyeknek valóságos igazságában vagy hamisságában bizonyossá válhatunk II. 193
— — bizonyossága, amely az elvont ideákban felfedezhető megegyezésektől és meg-nem-egyezésektől függ II. 255
— — igazságának és bizonyosságának kutatása II. 195
— kijelentésekből vont következtetés II. 266
— magától értetődő elvek, amelyeket minden értelmes ember elfogad, aki csak egyszer rájuk gondolt II. 217
— maximák, amelyek távol állanak attól, hogy elménket az igazi tudásban megerősítsék vagy tökéletesítsék II. 220
— —, amelyeket tévesen velünkszületetteknek gondolnak, pedig valójában felfedezések I. 34
— — haszna II. 214
— —, kétséges elvek és tetszőleges hipotézisek, amelyek kevéssé vitték előre az igazi tudást vagy segítették az eszes embereknek a tudás valóságos előrehaladására törekvő kutatásait II. 265
— nevek alá sorozott dolgok fajai II. 51
— — jelentése, melyek ideák helyett állanak I. 37
— szabályok mint általánosabb és elvontabb ideáink összehasonlításai II. 257
— szavak, amelyekre szükségünk van akkor is, ha a dolgok valóságos lényegeit nem is ismerjük II. 58
— — jelentése II. 22
— szavakba foglalt tételek II 219.
— szó, amely azáltal jelent fajtát, hogy az elmében levő elvont idea jele, és ha a létező dolgokat avval az ideával megegyezőnek találjuk, akkor ama név alá soroljuk őket, ami annyit jelent, hogy ebből a fajtából valók II. 22
általános szó, amelynek terjedelme nagyon bizonytalan II. 195
— szubsztancianevek, amelyeknek szokásos jelentését bizonyos szembeszökő tulajdonságok szabályozzák II. 94
— természetek, amelyek nem egyebek, mint elvont ideák II. 19
— terminus, amely olyan ideát képvisel, amely csak egy része azok bármelyikének, amelyek alája tartoznak II. 20
— — által képviselt elvont idea mint az egyetlen lényeg és határ, amelyet a faj számára feltételezünk vagy feltételezhetünk II. 195
— terminusok, amelyek ráillenek akármelyik ideánkra II. 20
— terminusokból álló kijelentések, amelyeket maximáknak hívnak II. 214
— tudás, amely csakis saját gondolatainkban rejlik és pusztán saját elvont ideáink szemléletében áll II. 204
— —, amelyet saját elménkben kell keresnünk és megtalálnunk, s amelyet csakis saját ideáink vizsgálata szolgáltathat nekünk II. 176
általánosan használt különböző nevekkel képviselt egyszerű ideák mibenléte I. 383
árnyék, amely nem több, mint a fény távolléte I. 122
— festett képe, amely pozitív dolog I. 122
áthatolhatatlanság I. 111
átlátszó testek különböző fénytörései, amelyek szemünkben különböző színeket jelentetnek meg II. 284
átmenet mint mozgás egyik helyről a másikra II. 30
áttekinthető kép a számról I. 200
Ázsia II. 288

B

Balaam szamara II. 65
bántó érzés, amely az embert azért fogja el, mert az öröm ideájával járó valamely dolog nincs jelen, és amely vágyódás néven ismeretes I. 224
— — — meghatározza akaratunkat azokra a sorozatos szándékos cselekvésekre, amelyekből életünk legnagyobb része alakul, és amelyek bennünket különböző utakon különböző célok felé vezetnek I. 246
— — — nem hatalmunkban álló okokból keletkezik I. 265
— — — szerelemből, haragból vagy bármely más szenvedélyből fakad, és amely nem engedi meg nekünk a gondolkodás szabadságát I. 261
— — — újabb munkába állít bennünket I. 255
— —, amellyel az akaratot befolyásolni lehet I. 251
— —, amelyet vágy kísér I. 250
— — eltávolítása, amely az első lépés a boldogság felé I. 248
— — és vágyódás I. 251
— — fellépése az elmében, amely az akaratot meghatározza valami újabb cselekvésre a jelenvaló öröm háttérbe szorulásával I. 151
— —, közvetlenül átélt I. 255
— — mint a legfőbb, ha nem is az egyetlen ösztökélő az emberi szorgoskodásra és tevékenységre I. 224
— érzések, amelyek az akaratot meghatározzák arra nézve, hogy valamely szándékos cselekedetet előnyben részesítsen a másikkal szemben I. 265
— — — nem indítják meg az akaratot, ha azokat orvosolhatatlanoknak ítéljük I. 251—252
— — eltávolítása, amelyeket az ember a közelebb álló örömök hiányában vagy ezek megkívánásában érez I. 267
bármely két test parányi alkotórészeinek alakja, nagysága és elrendezése és egymásra gyakorolt hatásai II. 170
becsülés és a szégyen I. 350
becsüléssel és jó hírnévvel való bátorítás, amelyben részesül az, amiből mindenkinek előnye származik, és rosszallás, helytelenítés, amely az ellenkezőt éri I. 300
befogadóképesség I. 158, 160
belépés a dolgok ismeretébe II. 227
belső alkatból folyó valóságos és elsődleges tulajdonságok, amelyeknek révén pl. az arany más szubsztanciákra különösképpen hat és részükről különböző hatást szenved I. 311
bennünket kívülről érintő dolgok valóságos léte II. 250
benyomások, amelyeket érzékeinkre külső, az elmén kívül levő tárgyak gyakorolnak és az elme saját műveletei, amelyek az ő belső, saját erőiből folynak és amelyek, ha rájuk reflektálunk, szintén szemlélődésének tárgyaivá válnak I. 105—106
beszéd elkerülhetetlen nehézségei II. 99
— és az érintkezés kényelme II. 43
— hibáinak orvoslása s a belőlük folyó alkalmatlanságok elkerülése II. 123
— mint a társadalmakat összetartó nagy kötelék és az a csatorna, amelyen át a tudás tökéletesedése emberről emberre és nemzedékről nemzedékre átadódik II. 120
— szabatossága, amely gondolatainknak a legkönnyebben és a legelőnyösebben nyitja meg más emberek elméjét II. 126
beszédszervekkel létesített hang II. 16
beszélő elméjében levő összetett idea különböző, valóságos lényegekből alkotott dolgok fajának tekintve II. 196
— és a hallgató elméje, amelyben nincs megegyezés II. 122

beszélőképesség I. 237
betűk hangjainak összezavarása II. 106
bevégződés teljes tagadása, amely annyi, hogy ezt a többet magammal viszem gondolataimnak minden mennyiségbeli tovahaladásában I. 212
bezárt ember, akinek nincs szabadságában sem maradni, sem elmenni I. 233
bélyegek, amelyek mintha bele volnának ütve az ember elméjébe, amelyeket a lélek létének legkezdetén kap és magával hoz a világra I. 28
birtokunkban levő ideák felfedezhető kapcsolatainak hiánya II. 168
— — ideákra vonatkozó állításaink és tagadásaink II. 158
— — képességek, amelyekkel nem érhetjük el a dolgok tökéletes ismeretét, érzékeink szempontjából mégis elég jól szolgálnak bennünket I. 297
bizonyítandó bizonyítottnak véve I. 96
bizonyítás II. 273
—, amely nem korlátozódik a mennyiségre II. 148
— — nincsen a kiterjedés, a szám, az alak és módozataik ideáira korlátozva II. 149
— az üresség javára és az üresség ellen I. 112
— mint két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének egy vagy több olyan bizonyíték közbeiktatásával történő kimutatása, amelyek egymással állandó, változhatatlan és látható kapcsolatban vannak II. 271—272
— önállóan megalkotva II. 288
bizonyításból folyó észrevevés II. 147
bizonyíték és vizsgálódás nélkül való bizonyosság II. 319
bizonyítékok felfedezése és kitalálása II. 288
— hiánya II. 326
— hosszú során elért tudás II. 147
bizonyítékok megtalálása és új felfedezések tétele II. 297
— összekeresésének művészete és a közvetítő ideáknak elkülönítése és elrendezése, amelyek bizonyításszerűen mutatják egymásra közvetlenül nem illeszthető mennyiségek egyenlőségét vagy egyenlőtlenségét II. 260
bizonyos alakú testtel összekapcsolt szándékos mozgás, érzékek és értelem mint az az összetett idea, amelyhez az ember nevet kapcsoljuk II. 48
— és kétségbevonhatatlan valóság II. 179
— ideák a beszélő elméjében és bizonyos szavak, amelyek azoknak az ideáknak jelei I. 285
— —, amelyek önként kínálkoznak minden ember értelmének I. 84
— módon megformált részekből álló a testtel életszerűen egyesített értelmes szellem, amely az embert alkotja I. 344
— számú egyszerű ideának egyetlen összetett ideává való egyesítése, anélkül hogy az ilyen összegyűjtésnek nevet ne adnának I. 283
bizonyosság I. 146, II. 272—273
—, amely a puszta elhívés felett áll II. 143
—, amelyet szorosan vett tudásnak nevezhetnének II. 253
—, általános II. 206
— határa II. 272
—, kérdésen felül álló II. 282
—, kétségbevonhatatlan II. 198
— követelése ott, ahol csak valószínűséget találhatunk I. 25
— legmagasabb foka II. 235
—, matematikai II. 236
— mint ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelése, és a bizonyítás, amely nem egyéb, mint az ilyen megegyezésnek más ideák beiktatásával vagy közegén át való észlelése II. 180
—, tökéletes II. 143
—, valóságos II. 188

bizonytalanság, amelyet jelentésükben a szavak hordoznak II. 165
— mint bizonyítás II. 222
biztos és egyetemes tudás II. 174
— igazságok, amelyekre az ész megtanít I. 32
— tudás, amely addig van, ameddig a tapasztalat elér II. 262
biztosíték annak igazságáról, hogy az isteni kinyilatkoztatás nagyobb, mint a saját tudásunk II. 311
boldogság I. 252
—, amely a maga teljességében a legszélsőségesebb élvezet, amire csak képesek vagyunk, és a szenvedés, amely a legnagyobb fájdalom I. 252
— állandó kívánása és az a kényszer, amelyet vállainkra tesz hogy érette cselekedjünk I. 259
— és a szenvedés mint két szélsőség neve, amelyeknek végső határait nem ismerjük I. 252
— — boldogtalanság I. 337
— — szenvedés II. 252
— keresésének szükséges volta mint a szabadság alapja I. 259
boldogsággal való törődés, amely a tudat elmaradhatatlan kísérője I. 343
boldogságnak végtelen fokozatai I. 254
boldogságra és boldogtalanságra érzékeny lény, akinek el kell ismernie, hogy valami van a belsejében, ami sajátmaga, amellyel ő törődik és szeretné azt boldognak tudni I. 341
— — szenvedésre képes lények iránti gyűlölet és szeretet mint az a bennünk élő bántó érzés vagy öröm, amely lényüknek vagy boldogságuknak szemléletéből származik I. 224
— való törekvés I. 257
boldogságvágy, amely bennünk állandóan és változatlanul dolgozik, és az egyes vágy, amelynek kielégítése mégis felfüggeszthető I. 276
bonyodalmak és tévedések, amelyekkel tele töltik az emberek elméjét II. 302
bölcsesség II. 101
—, örök II. 235
bőség, amelynek megvannak az előnyei a szegénységgel szemben I. 247
Brazília I. 72
Bukephalos II. 18, 27
bűn I. 349
— gyalázatossága és az érte járó büntetések különböző foka II. 40
büntetés I. 56
—, amely a személyiséghez, és a személyiség, amely a tudathoz kapcsolódik I. 340
— elkerülésének reménye I. 351
büntető Isten és a büntetés igazságos volta II. 291

C

Caribi szigetek I. 72
cél elérésére szolgáló cselekedeteknek valóságos vagy feltételezett kellemetlensége I. 273

Cs

cselekedet, amelyet nem lehet elkövetni valamely kísérő észrevevés reflexténye nélkül I. 333.
—, amelynek megtételére vagy meg nem tételére megvan az erőnk I. 241
cselekedetek, amelyek nem irányulnak az átmeneti, ideiglenes élvezetek vagy fájdalmak szerint I. 267
—, amelyeket jóknak, rosszaknak vagy közömbösöknek tekintünk és ebben a vonatkozásban viszonylagosak, mert bizonyos szabállyal való megegyezésük vagy meg-nem egyezésük teszi őket szabályszerűvé vagy szabálytalanná, jóvá vagy rosszá I. 353—354
— mint a gondolatok tolmácsa I. 51

cselekedeteknek szóló bizonyosság, mint ami olyan bizonyos, mint maguk a cselekedetek II. 252
„cselekedjél úgy, amint akarod, hogy veled cselekedjenek". amelyet inkább ajánlnak, mintsem megtartanak I. 51
cselekvés I. 117
— , amely többé-kevésbé élvezetessé válhatik, ha valamennyire meg vagyunk győződve arról, hogy célra vezet, illetve szükségszerű a cél eléréséhez I. 274
— élvezete, amely a megszokás és gyakorlás révén érhető el vagy növelhető I. 274
— és a szabály között fennálló viszony, amely megegyezés és meg-nem-egyezés I. 357
— ideája és a jónak ideája I. 355—356
— kínálkozása, amellyel szemben az embernek nincs szabadsága akarni vagy nem akarni I. 241
— pozitív ideája és annak erkölcsi viszonya egyetlen név alá foglalva I. 354
— — — — annak valamely szabállyal való vonatkozása I. 354
— szóba belefoglalva a cselekvéstől való tartózkodást is, a nyugodt ülvemaradást vagy csendbenmaradást, amikor járásról vagy beszélésről van szó I. 243
cselekvések, amelyekről ideánk van I. 232
— , amennyiben tőlünk függenek II. 341
— egymásutánja, amelyekből áll az életünk I. 252
— elnevezései, amelyek gyakran félrevezetnek bennünket I. 354
cselekvésre vagy nem-cselekvésre indító működő erő I. 277
— vezérlő erő I. 250
cselekvéssel járó kedvetlenség vagy közömbösség élvezetté és vágyódássá változtatva I. 273
cselekvő alany. amely saját erejénél fogva lendül cselekvésbe I. 279
csodák, amelyek nemcsak magukban találnak hitelre, hanem hitelt szereznek más igazságoknak is II. 285
csoportok (együttesek), amelyekből az egyszerű ideák változatai nagyon világosak és tiszták lehetnek az egyik részben és nagyon homályosak és zavarosak a másikban I. 364

D

dallam összetett ideája I. 217
demonstratív tudás, amely sokkal tökéletlenebb, mint az intuitív II. 144
— —, amelyben ott van az intuitív tudás arról a megegyezésről vagy meg-nem-egyezésről, amelyet a következő közvetítő ideával keres II. 147
dicséret és rosszallás I. 351
dicsőség II. 101
— és a hála szavai, amelyek minden ember ajkán azonosak és mégis nagyon különbözőek az azonos nyelvet használó emberek elméjében II. 89
— vagy nagyravágyás elvont ideái II. 45
differencia (differentia) II. 20, 21, 29
dolgok II. 105
— , amelyek aszerint egyeznek meg, vagy nem-egyeznek meg, hogy milyenek valóságban II. 304
— — az elmében levő ősképekkel valóságosan megegyeznek II. 179
— — csak az élvezettel vagy a fájdalommal való vonatkozásban jók vagy rosszak I. 223
— — felé hajlik az elme, és mások, amelyektől menekül I. 49
— — oly gyorsan mozognak, hogy érzékeinket külön-külön mozgásaik megkülönböztethetően változó távolságaival nem érintik és így nem okoznak ideavonulást az elmében I. 176
— — pontos megfelelésben vannak a terminus által képviselt ideával II. 195
— — távol állanak belátásunktól és megértésünktől II. 53

dolgok, amelyek túl vannak képességeink határain I. 24
—, amelyeket a szem alakjuknál fogva ismer fel, és amelyek legjobban vésődnek az elmébe a róluk rajzolt másolatokkal, s ezek jobban meghatározzák az ilyen szavak jelentését, mint bármely helyettesítésükre vagy meghatározásukra használt szó II. 135
— — az elme szívesen fogad és mások, amelyeket elutasít I. 49
— — azért nem ismerünk, mert nincsenek róluk ideáink II. 168
— — kétféle értelemben lehet jóknak vagy rosszaknak minősíteni I. 267
—, amelyeknek léte egymásrakövetkezésből áll, mint a véges lények cselekedetei, a mozgás és a gondolkodás, amelyek egyaránt az egymásutániság folytonos láncolatában állanak I. 324
— — múlt, jelen és jövendő létezéséről képességeink természetes használatával semmiféle tudomásunk nem lehet II. 312
—, amint azok önmagukban megismerhetők II. 341
— — valósággal vannak, és amilyeneknek magunktól képzeljük, vagy amilyeneknek mások tanították, hogy azokat képzelnünk kell I. 153
— általános nevek alá történő sorozása a valóságos belső alkatoktól irányítva II. 61
— belső alkata és természete II. 157
— bizonyos fajtáinak nagysága, amelyekhez legjobban hozzászoktunk, s amelyeket úgyszólván alapméretekké teszünk s ezek alapján nevezzük el más dolgok terjedelmét I. 322
— egymásra vonatkoztatott meggondolása, amelynek alapja bizonyos cselekedet, amellyel valaki valamely jogot, hatalmat vagy kötelezettséget szerez arra, hogy megtegyen valamit I. 346
dolgok egymástól való megkülönböztetése II. 25
— elnevezése és rangsorba állítása abból a célból, hogy megegyeznek-e azokkal a formákkal vagy ősképekkel, amelyeket maga alkotott II. 88
— elsődleges tulajdonságainak ideái, amelyeket érzékeink fedeznek fel, és amelyek akkor is a testekben vannak, amikor nem vesszük észre őket I. 293
— evidenciája I. 231
— és jelenségek, amelyekről ideáink vannak, és amelyek valóságosan a világban vannak, akár lenne, akár nem lenne érző lény, aki észrevegye őket I. 371
— faja, amely számunkra semmi más, mint a bennünk levő összetett ideák szerint, s nem pontos, határozott, bennük levő valóságos lényegek szerint történő besorolásuk határozott nevek alá II. 51
— fajai, amelyeket az emberek alkotnak II. 70
— fajokba rendezése, ami semmi egyéb, mint különböző elnek alatt történő osztályozásuk II. 56
— fajokká való osztályozása valóságos lényegük szerint II. 52
— feltételezett valóságos lényegei, amelyek nem állanak rendelkezésünkre a szubsztanciáknak fajokká való megkülönböztetésében II. 57—58
— — — — és fajai mint természet alkotta valamik II. 75
— időbeli, térbeli okságbeli összehasonlítása vagy egymásra vonatkoztatásai, amelyeken kívül még végtelen sok más viszony van I. 345
— ismerete, amely az egyetlen, ami értékelendő II. 177
— — úgy, amint azok a maguk sajátos mivoltukban vannak II. 340
— ismeretlen lényegének ábrázolása I. 388
— jónak vagy rossznak tekintve aszerint, hogy élvezetet vagy

fájdalmat vonnak maguk után I. 268
dolgok kulonbozõ evidenciája II. 219
— — valóságos lényegeiből folyó tulajdonságok, amelyekről a tokéletes összetett ideát kialakítottuk II. 58
— kulseje és belseje II. 186
— léte, amely csak tapasztalásból tudható II. 176
— létezéséről való tudásunk kutatása és azok vizsgálata, hogy e tudáshoz miképpen jutunk II. 235
— magukban véve, amelyek bármilyen abszolútnak és teljesnek mutatkoznak is, csupán csatlósai a természet más részeinek II. 203
— megalkotása, amelyben a természet mindig arra szánja őket, hogy bizonyos szabályszerűen megállapított lényegekhez jussanak II. 57
— megegyezése vagy meg-nemegyezése II. 215
— megjelenése és kulső képe I 295
— megkulonboztetése ésszerűség, észfelettiség és észellenesség szerint II. 306
— mint minden természetes képességeinkkel elérhető felfedezések, szóval eszunkon felul álló valóságok II 312—313
— nevek segítségével megkulonboztetve II. 56
— nyilvánvaló bizonyítékai, amelyek maguk már bizonyítékra nem szorulnak I. 67
— olyan jelenségek formájában ábrázolva, amilyeneknek keltésére alkalmassá vannak téve II. 178
— osztályozása és elnevezése, amelyekre az elme alkotja a mintákat II. 42
— — mint az ember műve II 72
— orok torvénye és természete I. 264
— összeillése vagy összeférhetetlensége II. 128
— rajtuk kívul való létének biztosítéka, amely elég arra, hogy az általuk okozott jó elérésének és rossz elkerulésének útján irányítson bennunket és ebben áll az a nagy érdekeltségunk, hogy a dolgokkal megismerkedjunk II. 252
dolgok rendje a tartamban és a terjedelemben I 193
— természete úgy, amint onmagukban vannak II. 339
— természetébe mélyedő vizsgálat II. 232
— természetéből folyó világosság II. 306
— — vett érv II. 279
— természetére és tulajdonságaira vonatkozó kutatások II. 132
— tudásának tokéletesebb volta I. 309
— valóságos alkata, amely kezdődik és elvész a dolgokkal egyutt II 26
— — lényege, amelyeket fajokká kulonboztetunk és igy megkulonboztetve elnevezunk II. 57
dolgokban levő erő arra, hogy az elmében érzetet keltsenek I. 379
— — és bennunk bizonyos érzeteket vagy ideákat keltő erők I. 371
— mutatkozó elegendő evidencia hiánya, amely okozta, hogy a bizonyítást oly kevésre tartották képesnek a tudás egyéb részeiben, és alig is torekedtek rá mások, mint a matematikusok II. 149
dolgoknak a világban látható nagy változatossága, amely oly szorosan fűződik össze, hogy a lények kulonbozõ rangsoraiban nem konnyű felfedezni a kozottuk levő határokat II. 284
— részunkről való osztályozása amely azért történik, hogy megnevezzuk és általános terminusok alá foglaljuk őket II 67
dolgokról való feluletes ideáink, amelyeket kívulről érzékeink szolgáltatnak belulről pedig a reflektáló elménk szolgáltat az onmagában tapasztaltakról I. 308

dolog I. 130, 320, 321, II. 331
—, amely azonos önmagával és nem valami más I. 323
— — egész újonnan keletkezik úgy, hogy egyik része sem volt meg előbb I. 319
— — legyen is, meg ne is legyen I. 31
— — lehetetlen, hogy legyen is, meg ne is legyen I. 38
— — nem minden embernek egyformán jó I. 262
— — oly távol áll számunkra, a valószínűségtől, hogy lehetőségét sem engedhetjük meg II. 331
— — olyan részecskékből készült, amelyek annakelőtte mind megvoltak, de maga az a bizonyos, már előzőleg megvolt részecskékből álló dolog egyszerű együttesként fennálló teljességében előzőleg még nem volt meg I. 320
—, amelyet önmagunkban eszmélődés (reflexion) útján észlelünk, vagy érzékeléssel más dolgokban felfedezünk I. 311
—, amelynek a másikkal fokozatos a kapcsolata nagyobb vagy jól kivehető ugrások nélkül II, 284
—, amelyről olyan ideát kapunk mint amilyen az illető dolog önmagában I. 130
— azonosságának vagy különbözőségének elválasztása, amely könnyen felfogható és nem férhet hozzá semmi kétség I. 344
— léte, amelynek nem lehet két kezdődése, sem két dolognak egy kezdődése, mert lehetetlen, hogy két egyféle dolog legyen vagy létezhessen ugyanabban a pillanatban, ugyanazon a helyen, vagy hogy egy és ugyanaz a dolog létezzen különböző helyeken I. 323
—, megtanult II. 257
— saját tartamának ideája I. 194
— valóságos alkata, amelynek révén az, ami, és amelytől érzékelhető tulajdonságai függenek II. 113
dolognak a semmiből való megalkotása II. 246
— egy bizonyos tartamhosszúsághoz való viszonya, amely hosszúságról idea van elménkben I. 321
Dulcinea II. 32
durva, zavaros fogalmak, amelyekre a nyelv mindennapos szavait alkalmazzák, és amely szavaknak ilyen laza használata elég jól kiszolgálja a közönséges társalgást II. 114

E

egész, amely egyenlő részeinek összegével II. 219, 267
— — nagyobb, mint a rész I. 47, 71, II. 215, 258
— egyenlő részeinek összege II. 213
— és rész II. 258
— — —, amelyek tökéletesen viszonylagosak I. 71
— szó, amely olyasmi helyett áll, ami összes részeiből van egybetéve II. 219
egészből osztással nyert részek I. 365
egészség és az erő élvezete I. 274
egy és a több azonosságának és különbözésének elválasztása I. 324
— — ugyanaz a tudat, amely az embert önmaga előtt teszi önmagává I. 331
egy ideája I. 197
egyedek, amelyek ennek vagy annak az elvont ideának való megfelelésüknél fogva jelek alá sorozódnak II. 71
—, amelyekben nincsen semmi lényeges II. 48
— első osztályozásának névleges lényegét alkotó egyszerű ideák száma, amely az emberi elmétől függ II. 68
egyedi anyagrészecske, amely megfelel az ideának II. 71
— állítások és tagadások, amelyek nem lennének bizonyosak, ha általánosítanánk őket

a létezésre vonatkozva II. 234
egyedi dolgok, amelyekről észleljük, hogy több egyszerű ideában megegyeznek más dolgokkal II. 67
— — lényege II. 24
— dolgoknak a hozzájuk tartozó nevek segítségével való megkülönböztetése II. 17
— dolog, amelyben nincsenek meg azok a minőségek, amelyeket az általános nevű elvont idea foglal magában II. 49
— —, amelynek nevet adni lehetetlen II. 16
— dologtól eljutva az általános terminusokhoz II. 18
— eset és általános szabály II. 257
— lény az ember nevű fajba sorozva és amelynek az ember nevet ad II. 49
— létező dolgok, amelyek a formákkal egyezőknek mutatkoznak II. 23
— példák, amelyek kellő meggondolás után nem kevésbé evidensek az értelemnek önmagukban, mint a bizonyításukra felvonultatott általános maximák II. 216
— tétel, amely az azonosságra vagy a különbözésre vonatkozik, és amely ugyanolyan világosan és bizonyosan tudható önmagában, mint bármelyik az általánosak közül II. 218—219
egyenlőség és többlet I. 198
— vagy többlet viszonyai II. 257
egyenlőségnek vagy a többletnek összehasonlítása, amikor a számok módozatai egészen a legkisebb különbségig nagyon tisztán észrevehetők II. 149
egyes dolgok mivolta és azok általános elnevezése II. 52
— esetekből szabállyá általánosított megfigyelés I. 41
— összetételekhez tartozó ideák II. 127
— szubsztanciák összetétele I. 312
— — összetett ideái I. 312
egyes tárgyakról vett egyes ideák általánosítva I. 149
egyetemes bizonyosság igénye mindazokban a dolgokban, amelyekben nem vagyunk képesek más tudásra, mint amit érzékeink adnak erre vagy arra az egyedi dologra nézve II. 255
— és biztos tudás, amelyre teljesen képtelenek vagyunk, és csak megfigyelésre és kísérletezésre kell szorítkoznunk II. 173
— helyeslés, amely alig mutatkozik majd kielégítő jegynek arra, hogy irányítsa választásomat és biztosítson engem akár csak egyetlenegy elvnek velünkszületett voltáról is I. 68
— — mint ismertetőjegy I. 58
— helyeslésből merített érv I. 29
— igazságoknak az ember elméjében való rögzítése II. 97.
— kijelentések, amelyek, bár bizonyosan igazak, mégsem adnak értelmünknek semmi világosságot és nem növelik tudásunkat II. 225
— — , amelyeknek igazságáról vagy hamisságáról biztos tudásunk lehet és amelyek a létezést nem illetik II. 234
egyetemesen igaz tétel vagy tudás II. 223
egyetemesség II. 299
—, amely nem magukhoz a dolgokhoz tartozik (mert azok létükben mind egyediek) II. 21
egyetlen ember, aki bekapcsolódhatik és maradhat többféle viszonyban: apa, fivér, fiú, nagyapa, unoka, após, vő, férj, barát, ellenség alattvaló, tábornok, bíró, védnök, ügyfél, tanár, európai, angol, izlandi, szolga, mester, birtokos, parancsnok, főnök, alantas, nagyobb, kisebb, öregebb, fiatalabb, kortárs, hasonló, eltérő stb., úgyszólván végtelen számban I. 316
— érzék ideái I. 109
— folyamatos élet egysége I. 331
egyévi napkeringéssel egyenlő tartam-idea. amely éppen olyan

könnyen alkalmazható gondolkodásunkban arra a tartamra, amelyben sem a nap, sem a mozgás nem volt I. 185
egyfajta gondolatra hosszan irányuló képzelődés, amely révén össze nem tartozó ideák oly hatalmasan eggyé kövesültek, hogy egyesítve maradnak I. 152
egyhez egy adva megvan a párnak összetett ideája I. 197
— hozzáadva egyet, aztán kettőhöz egyet és így tovább, mindig az elmében hordozva azokat a határozott neveket, amelyek minden újabb lépéshez tartoznak I. 199
egyik cselekvés elkövetésére való erő, amelyre nem gyakorol hatást egy másik cselekvés elkövetésére való erő I. 237
— dolgot a másiktól való megkülönböztetés képessége I. 146
— ember elméje, amely nem mehet át a másiknak testébe I. 386
— lehetőség a másikkal szemben előnyben részesítve I. 239
— meghatározás terminusai egy másik meghatározással meghatározva II. 29
— test mozgásának ideája, amely semmivel nem vonja inkább maga után egy másik test mozgásának ideáját, mint amennyire az egyik test szögletes alakjának ideája maga után vonja egy másik test szögletes alakjának az ideáját I. 112
egyiptomiak I. 187
egyistenhívő zsidók I. 78
egymás tulajdonságait megváltoztató testek, amelyek műveleteiben világosan felismerjük, hogy az okozott tulajdonság közönségesen semmiben sem hasonlít az okozó dologhoz, és ezért tekintjük azt egy erő puszta hatásának I. 132
egymással egyáltalán nem rokon ideák, amelyek bizonyos emberek elméjében annyira egyesültek, hogy nagyon nehéz elválasztani őket I. 393
egymással ellenkező nézetek, amelyeket erősen hisznek, merészen állítanak és sokan bármikor készek vérükkel is megpecsételni I. 68
egymást felváltó tárgyak változatossága I. 95
— követő visszaverődés, amely az elsőben mutatkozó tökéletes világosságnak és határozottságnak bizonyos kevesbedésével adja a képet, míg végül számos fokozat után már csak homályosságok kevereke és első látásra már nem felismerhető II. 147
egymásután, amelyet nem vehetünk észre a belőle származó különféle ideák állandó egymásrakövetkezése nélkül I. 176
— és a tartam I. 179
egymásutániság I. 212
— eszméje I. 120
— és a tartam I. 174
— — — — ideája I. 186
— ideája I. 188
— rendes szakaszai, amelyekkel időt és tartamot mérünk, mint órák, napok, évek, amelyek mind határolt hosszúságok I. 203
egynek ideája, amely az egynek ideája és nem kettőnek ideája II. 214
egység ideája I. 158, 197
— — megismételve és egy másik egységhez csatolva, amelyekből gyűjtő ideát alkotunk, amelynek neve kettő I. 198
—, tartam, mozgás ideái stb., erő és a gondolkodás összetett ideái nagy változatossággá módosulva és hozzájuk tartozó neveket kapva I. 218
egyszerű érzéki ideák, amelyeket a nemzés szó jelent I. 355
— idea, amely a természetben állandóan és elválaszthatatlanul egyesítve van és amelyet ugyanabban az alanyban mindig együtt találunk II. 66
— — — kizárólag érzékelésből és észlelődésből jut elménkbe I. 218

egyszerű idea, amely részekre vagy fokokra bontható és ezzel alkalmat ad az őt tartalmazó képzetek összehasonlítására I. 345
— —, amelyet az érzékek szállítanak, vagy pedig a saját műveleteire való eszmélődés (reflexion) I. 288
— —, amelynek kapcsolatairól és szükségszerű együttlétéről biztos és kétségtelen tudásunk volna II. 200
— — és egyszerű ideák együttese I. 355
— — — összetett idea I. 120
— — módosulásai I. 158
— — változatai vagy különböző kombinációi, a tucat vagy a húsz I. 156
— ideáink, amelyek képzeteink és tudásunk kizárólagos anyagai II. 309
— — — mind valóságosak és igazak, mert megfelelésben és megegyezésben vannak a dolgok azon erőivel, amelyek elménkben keltik őket I. 368
— —, amelyekből összetett szubsztancia-ideáink alakultak, és amelyek legnagyobbrészt olyanok, hogy saját természetükben nem hordoznak magukkal sem látható szükségszerű kapcsolatot, sem összeférhetetlenséget más egyszerű ideákkal II. 159
— — amelyeken túl semmit sem tudunk I. 308
— — hamissággal vádolva I. 386
— ideáinknak a dolgok létével való egybehangzása, amely a valóságos tudáshoz már elegendő II. 178
— ideák I. 283
— —, amelyek a fém szó alá foglalt összetett ideába tartoznak II. 228
— — — — különböző fajta szubsztanciák összetett ideáit alkotják I. 293
— — — — legtöbb ember elméjében rendesen sokkal tisztábbak, pontosabbak és világosabbak az összett ideáknál I. 152
egyszerű ideák, amelyek a testi tárgyaktól érzékeléssel és saját elménk műveleteiből eszmélődéssel vett ideákra vannak korlátozva II. 168
— — — az érzékelés és az eszmélődés (reflexion) minden útján át kerülnek az elmébe I. 116
— — — mind adekvátok I. 370
— — — minden tudásunknak igazi nyersanyagai I. 158
— — — nem a mi képzelődésünk koholmányai, hanem a rajtunk kívül levő és reánk valósággal ható dolgok szabályszerű termékei II. 178
— — — rendesen ugyanazok, amelyek másokban is élnek, és amelyeket azok is vélnek, amikor ugyanazokat a neveket használják I. 383
— — — valamely szubsztanciában sajátosak és amely pontos ideáknak nincsen sajátos külön nevük II. 131
— —, amelyekből összetett szubsztancia-ideáinkat alakítjuk I. 377
— —, amelyeket a természet egyesített, de nem tesz közéjük olyat, ami valójában nincsen közöttük I. 388
— — — akkor idézünk elménkbe, amikor egy-egy konkrét szubsztanciára gondolunk I. 293
— — — csakis tapasztalással szerezhetünk azokból a tárgyakból, amelyeknek sajátossága, hogy ezeket az észrevevéseket felkeltik bennünk II. 34
— — — csupán maguknak a tárgyaknak elménkre gyakorolt benyomásaiból kaphatunk II. 32
— — — eredetileg érzékelésből és eszmélődésből kapunk I. 311
— — — érzékelésből vagy eszmélődésből nyertünk I. 355
— —, amelyeknek módozatait és különbségeit nem menynyiségekben, hanem fokozatokban számítjuk, és ame-

lyeknek már nincsen olyan éles és pontos megkülönböztetésünk eltéréseikről, hogy észlelhessük vagy bizonyos úton mérhessük pontos egyenlőségüket vagy legkisebb különbségeiket II. 149
egyszerű ideák bizonytalan és változó együttese, amelyeket az értelem foglal egybe és elvonatkoztatás után névvel lát el II. 24
— — együttese I. 356
— — —, amelyek sohasem voltak a valóságban egyesítve, s amelyeket sohasem találtunk együtt semmiféle szubsztanciában I. 370
— — együttesei, amelyeket eredetileg érzékeinkből vagy eszmélődésünkből kaptunk, és helyességük vagy helytelenségük valamely törvény által előírt mintával való megegyezésükből vagy meg-nem-egyezésükből áll I. 353
— — —, amelyekkel elképzelhetjük a szubsztanciák sajátlagos nemeit I. 291
— — és a szubsztanciák nevei, amelyek valóságos létet közölnek II. 28
— — — azok módozatai I. 154
— — — módozatok nevei, amelyek fajuknak mindig mind valóságos, mind névleges lényegét jelentik II. 28
— — felsorolása, amelyek a meghatározott terminus jelentésében együtt vannak II. 20
— — homályosságának oka, amely vagy a szervek tompultsága vagy a tárgyakból származó benyomás igen gyenge és átmeneti természete, esetleg az emlékezet gyengesége I. 358
— — kibővítése amelyeket vagy saját elménk műveleteiből eszmélődés (reflexion) útján, vagy a külső dolgokból érzékeinkkel merítettünk I. 309
— — kombinációi a szubsztanciákban, amelyekről csak addig a határig állíthatunk fel egyetemes biztos tételeket, ameddig névleges lényegeink elvezetnek bennünket II. 231
egyszerű ideák különböző fokozatai, amelyekre nem lehetnek pontos mértékeink II. 150
— — megőrzése, amelyek érzéklésből vagy eszmélődésből származnak I. 140
— — mint minden tudásunk nyersanyaga I. 107
— — — valóságosak I. 368
— — nevei II. 28, 29
— — —, amelyek a legkevésbé kétségesek II. 35, 96
— — — — a legkevésbé vannak kitéve a félreértésnek II. 27, 96
— — —, amelyeket nem lehet meghatározni és az összes összetett ideáké, amelyeket igen II. 28
— — — — tökéletesen a dolgok létéből merítünk II. 36
— — olyan együttesei, amilyen magukban a dolgokban valósággal is megvan, s egyszersmind más emberek elméjében levő azon összetett ideáknak is meg kell felelnie, amelyeket rendszerint képviselnek II. 132
— — önkényes összegezései, amelyeket az elme foglal össze valóságos ősképekre vagy állandó és valahol meglevő mintákra való minden vonatkozás nélkül I. 372
— — összefoglalása II. 76
— — összegezéséből alkotott összetett idea I. 389
— — szándékos összetevése saját elménkben I. 285
— — vagy a szubsztanciák neveinek megértése céljából a dolog felmutatása II. 89
— ideákból álló együttes I. 290
— ideáknak azon együttese, amelyet a szavak fednek II. 165
— — bizonyos együttesei, amelyekről felteszik, hogy egyetlen dologhoz tartoznak, a gyors megértés kedvéért közlésre alkalmas szavakat illesztve rájuk s így egy-egy alanyban közös néven egyesítve őket I. 288

egyszerű ideáknak tiszta és világos észlelése I. 107
— — vagy fokozataiknak egymástól való megkülönböztetése I. 356
— — természete I. 385
— ideákon való túllépés, amelyeket az érzékelésből és eszmélődésből kaptunk I. 308
— ideákról szóló tételek II. 222
— ideánk, amelyből a szubsztanciákról való összetett ideáink alakultak I. 311
— ideát jelentő terminus, amelyet állítunk az ember terminusról II. 230
— jelenség, amely az elme előtt áll, vagy amelyet az elme önmagában észrevesz I. 18
— módozatok, amelyeket csak ugyanazon egyszerű idea különböző fokozatainak tekintünk, bár sok közülük magában véve nagyon is elkülönült idea I. 218
— tér határozott ideája, amely azt a testtől világosan és kielégítően megkülönbözteti I. 164
— térben a távolság-viszonylat bármely két test vagy két pont között vizsgálva, és a helyről való ideánkban a távolságot egy tetszőleges dolog és két vagy három, egymástól távolságukat megtartó, tehát nyugvónak tekintett pont között mérve I. 160
— vagy összetett ideák I. 313
egyszerűből alakított, együvé foglalt ideák mint összetettek I. 155
együttlétezés II. 208
—, amelyre vonatkozóan magától értetődő kijelentésünk van 210
— és az együttlétezéssel szemben való ellenállás II. 200
— — szükségszerű kapcsolat II. 139
— összeférhetetlen vagy ellentmondó volta II. 161
együttlétező tulajdonságok, amelyeket csak tökéletlenül ismerünk II. 92
együttlétezéstől való idegenkedés II. 161
elfogadott maximák befolyása tudásunk egyéb részeire II. 211
elhagyott hely, amely megadja nekünk annak a szilárdság nélkül való tiszta térnek ideáját, ahová egyéb test léphet anélkül, hogy akár ellenállana ott, akár eltolódna onnan valami I. 112
elhívés I. 92
—, amely nem bizonyítja a kinyilatkoztatást II. 324
— bizonyosságig emelkedve II. 280
— és bizonyosság II. 289
eljövendő, amely egyszer bizonyára jelenvaló lesz I. 269
ellenállás, amellyel a test más testeket azon a téren kívül tart, amelyet maga elfoglal I. 112
— és nem-ellenállás I. 112
ellenfél beleszorítva saját elveiből vagy eredményeiből vont következményekbe II. 305
ellentmondó véleményekben való erős hitnek az emberekben mutatkozó makacssága II. 332
ellipszisről alkotott ideáink I. 378
elme I. 29, 137
— agyrémekkel és beszéd értelmetlen szavakkal megtöltve II. 64
—, amely a dolgokat nem közvetlenül, hanem csakis a róluk való ideáinak közbeiktatása révén ismeri II. 178
— — —különböző egyszerű ideákat egyesíti I. 283
— — — módosulások nagy változatosságát veszi észre és erről különálló ideákat kap I. 220
— — — több egyedi dolgot magábanfoglaló általános ideák alkotásakor kihagyja a térbeli, az időbeli és más sajátosságokat, amely azokat egy egyénnél többel közölhetetlenné teszi II. 68
— — absztrahál az ideákból és fokról fokra megtanulja az általános nevek használatát I. 35
— — akár észleli, akár feltételezi két ideájának megegyezését vagy meg-nem-egyezését, magában hallgatólagosan bizonyos igenlő vagy tagadó kijelentésekbe foglalja őket II. 191

elme, amely az egyszerű ideákkal szemben teljesen passzív, és amely az összetett ideákkal szemben már nem az I. 368
— — — érzékektől való tartózkodásában gyakran megőrzi még a gondolkodásnak egy laza és összefüggéstelen módozatát, amelyet álmodásnak nevezünk I. 222
— — — ítélőképességet némelykor szükségből gyakorolja, amikor döntő bizonyítékokhoz és biztos tudáshoz nem jut, máskor lustaságból, ügyetlenségből vagy sietségből még akkor is, ha hozzájuthatna a döntő és kétségtelen bizonyítékokhoz II. 270
— — csak saját meglátásával veheti észre, amint az ideák az egymásmellettiségben állanak, amelyhez, ha történetesen szillogisztikus forma járul, az sem segítséget, sem világosságot nem ad II. 292
— — egy birtokában levő ideáról feltételezi, hogy az megegyezik a másik ember elméjében levő azonos nevű ideával I. 381
— — egyetlen egyszerű ideát sem képes készíteni, csak elfogadja azokat úgy, amint őket a reá ható dolgok valóságos léte elébe állítja II. 37
— — egymáshoz illeszti az érzéklésből és az eszmélődésből nyert egyszerű ideákat és azokat összetettekké egyesíti I. 148
— — észreveszi a meggondolás alatt álló ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését II. 146
— — feltételezi, hogy valamely benne rejlő idea megegyezik bizonyos valóságos létezéssel I. 382
— — félreteszi zavaros ismereteit és előítéleteit, amelyekkel átitatta a szokás, a gondatlanság és a mindennapi társalgás I. 173
— — hamis elvekből indul ki, gyakran képtelenségekbe és nehézségekbe keveredik, zsákutcákba s ellentmondásokba kerül és nem tudja, hogyan szabaduljon II. 301
elme, amely ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését akkor sem látja meg, ha az felfedezhető II. 145
— — képes az intuitív tudásra II. 149
— — — ideáinak absztrahálására és az ideák, amelyek így olyan lényegekké, általános lényegekké válnak, amelyek révén a dolgok fajait megkülönböztetjük II. 83
— — két idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését közvetlenül magukból az ideákból veszi észre minden más idea közbelépése nélkül II. 144
— — kielégítve pihen meg a kép kellemességében és az elképzelés vidámságában I. 147
— — komolyan nekifekszik a valószínűség kutatásának és vizsgálatának II. 337
— — könnyen átlátja, hogy a cselekedet a szabállyal milyen viszonyban van, és megítéli, hogy azzal egyezik-e vagy nem-egyezik I. 352
— — különböző időkben láthatólag a gondolkodás különböző fokaival élhet I. 222
— — — módokon lehet az igazság birtokában II. 142
— — meghatározza az akaratot I. 243
— — merészen s ennélfogva gyakran túlságos sietősen következtet, még mielőtt észrevenné azoknak az ideáknak kapcsolatát, amelyeknek a szélső tagokat össze kell tartaniuk II. 290
— — működik és gyakorolja az erőket, és nem az egyik erő hat a másikra I. 238
— — nem a legelvontabb és legáltalánosabb ideákkal ismerkedik meg legelőször és legkönnyebben, és legkorábbi tudása nem ezekkel foglalkozik II. 212

elme, amely nem bizonyos abban az igazságban, amelyet nyilvánvalóan nem tud, és amely csak a benne megjelenő valószínűségnek enged II. 313
— — — egykönnyen tartja meg szabatos és tökéletes állapotban azokat a pontos kombinációkat, amelyekre az ideák alkata megfeleléseinek, megegyezéseinek vagy meg-nem-egyezéseinek vizsgálatában szükségünk van II. 165
— — — fáradozik bizonyítással vagy vizsgálódással, hanem észreveszi az igazságot, akár a szem a fényt, csupán azzal, hogy ráirányul II. 144—145
— — — képes részek nélküli térideát alakítani, és a közönséges mértékek, amelyek a szokott használat folytán minden országban emlékezetbe vésődnek I. 194
— — — tehet mást, mint elfogadja a tárgyak által mutatott ideákat II. 268
— — — tud egyetlenegy változatlan ideán sokáig rögzítve időzni I. 178
— — — tudja úgy összehozni ideáit, hogy közvetlen összehasonlítással, úgyszólván egymás mellé helyezéssel vagy egymásra tétellel vehesse észre azok megegyezését vagy meg-nem-egyezését II. 145
— — odáig jut, hogy reflektál saját műveleteire, amelyeket az érzékeléssel szerzett ideákon végez és ezzel új ideacsoportot halmoz fel magában I. 105
— — olyan ideákra tett szert, amelyeket szemlélődésben vagy beszédben használhatónak vél, és amelyeket első dolga absztrahálni, aztán elnevezni I. 382
— — összetett ideában egyesít bizonyos számú egyszerű ideát I. 390
— — saját ideáit nézi, vizsgálja megegyezésüket vagy meg-nem-egyezésüket II. 166
elme, amely saját műveleteinek ideáival látja el értelmünket I. 93
— — sohasem foglal össze összetett szubsztancia-ideává a valóságban együtt nem levő vagy együttlevőknek nem feltételezett minőségeket, s így ezt az egységet igazában a természettől kölcsönzi II. 65
— — számos esetben visszaidézi elmúlt tudatának emlékét I. 340
— — teljesen passzív egyszerű ideáinak befogadásában, viszont többféle saját tevékenységet fejt ki, amellyel egyszerű ideáiból, minden egyébnek nyersanyagából s alapjaiból a többi ideát kialakítja I. 154
— — természetes képességeinek használatával, természetesen szerzett ideáival dönteni és ítéletet alkotni tud II 313—314
— — tisztán és tévedhetetlenül észleli minden ideáról, hogy az önnönmagával megegyezik és hogy az, ami; a különböző ideákról pedig azt, hogy nem egyeznek meg, vagyis hogy az egyik nem a másik II. 140
— — tud okoskodni anélkül, hogy a szillogizmus módszereiben járatos volna II. 289
— — túl akar látni azokon az eredeti ideákon, amelyeket érzékelésből és eszmélődésből nyert, nem fedez fel egyebet, mint a saját rövidlátását I. 306
— — úgy gondol meg valamely dolgot, mintha azt más dologhoz közelítené vagy amellé állítaná, és amely pillantását váltogatva egyikről a másikra veti I. 313
— — valamely ideájáról úgy ítél, hogy az más emberek elméjében levő és ugyanazon a néven nevezett ideával azonos, vagyis megfelel ama szó közönségesen elfogadott jelentésének vagy meghatározásának I. 389
—, amelyben legelőször az egyedi dolgok ideái jelentkeznek II 212

elme, amelyben nincsenek velünkszületett elvek I. 28
— — semmiféle idea nincsen addig, míg az érzékek oda ideákat nem küldöttek I. 105
— — úgy vannak ideák összetéve vagy szétválasztva, amint ők maguk, vagy a dolgok, amelyeket fednek, megegyeznek vagy nem egyeznek meg II. 191
—, amelyet az érzékek egyre jobban és jobban ellátnak ideákkal I. 105
— — — — naponta tájékoztatnak az egyszerű ideákon végbemenő azon változásokról, amelyek a külső dolgokban észlelhetők I. 227
— — természetes hajlandósága visz a tudás felé I. 382
—, amelynek az akarás tekintetében nincs meg az ereje ahhoz, hogy cselekedjék vagy ne cselekedjék I. 241
— —, ha ésszerűen akar eljárni, mielőtt helyeselne vagy helytelenítene, meg kell vizsgálnia a valószínűség összes alapjait II. 274
— — ízlése ugyanolyan változó, mint a testé, és amely ugyanúgy, mint a testé, megváltoztatható I. 273
— — megvan az ideák különbözőségének észlelésére való képessége II. 147
— — nincs ereje ahhoz, hogy önmagában ideát keltsen I. 379
— — — — ahhoz, hogy tartózkodjék az akarástól, valamit kikerülhetetlenül határoznia kell, legyen az a meggondolás akármilyen rövid és a gondolat olyan gyors, amilyen csak akar I. 241
— — — — egyszerű ideát kelteni I. 371
— — összes gondolataiban és okoskodásaiban nincsen más közvetlen tárgya, mint saját ideái II. 139
— — számára természetes, hogy a legfigyelmesebben állítsa fel azokat az általános fogalmakat és arra használja őket, hogy mentesítse az emlékezetét az egyedi dolgok alkalmatlan terhétől II. 258
elme, amelynek szüksége van általános ideákra és minden igyekezete arra irányul, hogy a tudás természetszerűleg igen kívánatos közlését és bővítését előmozdítsa II. 212
— által egyesített különböző egyszerű ideák szavakkal való felsorolása, amely megismertetheti másokkal azt, amit ezek a nevek jelentenek II. 129
— — tetszőlegesen alkotott absztrakt, összetett ideák II. 45
— általános irányító ereje ennek vagy annak a mozgásnak vagy a nyugalomnak a javára I. 243
— befogadva bármely tartamhosszúság ideáját, azt kétszerezheti, sokszorozhatja, bővítheti nemcsak a saját tartamán túl, hanem minden testi lény létezésén túl, minden a világ nagy testeiből és azok mozgásából vett időméreteken túl I. 190
— első tette, hogy mindegyik ideáját önmagában véve ismerje és a többitől megkülönböztesse II. 208
— ereje, amellyel elrendeli valamely idea elgondolását vagy az attól való tartózkodást, vagy a test valamely részének mozgatását I. 230
— — — valamelyik vágyának kivitelét vagy kielégítését felfüggeszti, és amelynek így megvan az a szabadsága is, hogy ama vágyak céljait megtekintse, egyiket a másik után minden oldalról megvizsgálja, azokat a többivel szemben mérlegelje II. 256—257
— érzékelhető tulajdonságok ideáival való ellátottsága külső tárgyak által I. 93
— fürgesége a közvetítő ideák felelésében II. 146
— gyorsléptű tevékenysége I. 137
— ideái megegyezőknek vagy megnem-egyezőknek tekintve II. 270
— ideája a határtalan térről mint

ténylegesen létező valamiről, mert ideáink nem mindig bizonyítják a dolgok létezését is I. 203
elme képessége arra, hogy bármely hosszúságú egyenes ideáját megismételje és ugyanabban az irányban kapcsolja egymás után, amely annak hosszúságát egyenes vonalban megkettőzi, vagy olyan elhajlásban kapcsolja egymáshoz, ahogyan alkalmasnak gondolja I. 160
— képességeinek magyarázata az egyszerű ideák magyarázatához fűzve I. 152
— közvetlen tárgya I. 19
— meghatárolt szűkössége és az ideák nagy változatossága I. 144
— mozgásának megfigyelése és a pálya, amelyet a tudás felé vezető útjában befut I. 382
— műveletei: gondolkodás, okoskodás, aggodalom I. 290
— — más szubsztancia tevékenységeinek tartva, amelyet szellemnek nevezünk I. 291
— percepciója, amely legalkalmasabban a látásra vonatkozó szavakkal magyarázható I. 358
— szubsztancia-ideái vagy magukra a szubsztanciákra, vagy neveik jelentésére mint ősképekre vonatkoztatva II. 75
— tágulása az érzékelésből merített egyszerű ideákon át egészen a végtelenségig I. 217
— természetes észlelő és megkülönböztető képessége II. 140
— testmozgató tevékeny erejének ideái I. 305
— tudása, amely az egyedi tárgyakkal kezdődött és azokon alapult II. 257
— túlterhelve oly tárggyal, amely túlságos tág és hatalmas ahhoz, hogy átláthassák és kezelhessék I. 216
— valamely tevékenységének vagy utalásának jelei II. 82
elmealkotta névleges lényegek és a nem magukban a dolgokban fellelhető valódi lényegek II. 54
elmébe lépő ideák I. 151
elmében levő egyszerű ideák összegezései, amelyeket a dolgokban állandóan együttlevő egyszerű ideák összetételeiből merítettünk I. 388
— — — — nevei gyanánt szolgáló szavak, amelyeken kívül sok más olyan szó van, amelyeket az elme által ideáinak vagy kijelentéseinek adott kapcsolatok jelzésére használnak II. 80
elméleti és gyakorlati elvek I. 28
— — — velünkszületett elvek I. 80
— maximák, amelyek magukkal hozzák evidenciájukat I. 47
elmén kívül levőben lakozó erőnek a hatása I. 379
elmének a dolgok megértésében és megismerésében tett haladása I. 357—358
— — fajlagos nevekre és ideákra vonatkozó különböző meggondolásai II. 75
— — megkülönböztető észlelésre való képessége II. 147
— az az ideája, amelyet alaknak nevezünk I. 159
— — ideákra vonatkozó tevékenysége I. 93
— egy bizonyos képessége I. 33
— sajátos ideákon begyakorolt megkülönböztetései II. 209
elménk, amely mindig a dolgoknak okaiba akar hatolni és elveket kíván, amelyeken szívesen megpihen II. 265
— — sohasem lehet képes a testek elsődleges tulajdonságai és a bennünk általuk keltett érzetek között kapcsolatot felfedezni II. 160
—, amelyben nincs meg az ideáknak egymásrakövetkezése I. 175
— bensőnkben végbemenő műveleteinek percepciója I. 92
— eljárása a gondolkodásban és az okoskodásban II. 189
— erejének cselekedeteinkre való kiterjeszkedése, amelyet önmagában mindenki megtalál I. 231—232
— különböző tevékenységei I. 92

elménk különböző tevékenységei és testünk bizonyos mozgásai I. 230
— műveletei, amelyek nem hagynak bennünket ezeknek a műveleteknek homályos ismerete nélkül I. 106
— szűkös volta I. 25
— tevékenysége II. 288
elménkben egymás után felmerulő ideák vonulásáról való eszmélődésünk I. 174
— — — megjelenő ideák észlelése, amely nekünk az egymásrakövetkezés és a tartam ideáját szolgáltatja I. 179
— élő tétel mint istentől oda besugárzott valami II. 321
— levő idea II. 151
— — —, amely a dolgok valóságos létének vagy más emberek elméjében levő ideának megfelel I. 389
— rejtőző olyan képességek, amelyek folytán nem maradtunk istenről való tanúbizonyság nélkul II. 235
elménken átvonuló ideák egymásutánja I. 179
elménknek testunkre gyakorolt hatása, amely felfoghatatlan II. 173
elmére írt veleszületett jegyek I. 49
— vonatkozó fizikai meggondolások I. 23
elmozdítás és nem-elmozdítás I. 112
elmúlt cselekvések tudata átvive az egyik gondolkodó szubsztanciából a másikba I. 333
— létezés, amelyet emlékezetből tudunk II. 253
előnyben részesítés, amely talán a leghívebben fejezi ki az akarás tényét I. 235
előre megfontolt szándék I. 353
előzetes észlelés tudata I. 82
elsietett és elhamarkodott vélemény, valamint kellő és érett vizsgálódás eredménye I. 261
első felfedezők, akik egyedi példákban, az általános maximák segítsége nélkul ismerték fel az igazságot II. 216
— hallásra és a szavak megértésére következő általános helyeslés mint a velünkszületettség jele I. 38
első hallásra történő helyeslés I. 32, 81
— minden dolgok közül, amelynek szukségképpen tartalmaznia és ténylegesen birtokolnia kell azokat a tökéletességeket, amelyek utána valaha is lesznek, és aki nem adhat másnak olyan tökéletességet, ami benne nincs II. 241
— örokkévaló lény II. 241
— — —, amely nem lehet anyag II. 241
elsődleges és másodlagos tulajdonságok I. 123
— ismeretek I. 28
— tulajdonságok, amelyeknek szükségszerű függésük és látható kapcsolatuk van egymással II. 160—161
elv I. 41
—, cselekvési I. 57
—, kölcsönvett I. 67
—, velünkszületett I. 56, 134
elvek, amelyek implicite vannak az értelembe vésve I. 41
— bizonyossága II. 260
— közvetlenul a lélekbe belevésve I. 45
— szavakba foglalva I. 62
elvekről való implicit tudás I. 41
elvnek nevezett kijelentés következményei II. 222
elvont általános ideák teljeseknek gondolva II. 69
— idea, amely valami kozbülső a létező dolog és a neki adott név között I. 383
— —, amelyet a név jelent II. 206
— — — — név képvisel, és a faj lényege mint egy és ugyanaz a dolog II. 22
— —, amelyhez a név kapcsolódik II 52
— — — az általános név kapcsolódik, és magának a dolognak igazi esszenciája vagy lénye mint az az alap, amelyből minden tulajdonsága folyik, és amelyhez azok elválaszthatatlanul kapcsolódnak II. 26

elvont általános puszta szemlélete, amely nanyon kevéssé visz bennünket előre az igazság és bizonyosság kutatásában II. 261
— ideáink, amelyek számunkra a fajok mértékei II. 59
— — megegyezése vagy meg-nem-egyezése és egymástól való függése II. 255
— — mint valóságos és névleges lényegek II. 261
— — szemlélete, amely egyedül szolgáltathat nekünk általános tudást II. 207
— ideák alkata és viszonya II. 260
— —, amelyekkel az egyedeket osztályozzuk és közös nevek alatt rendezzük II. 48
— — megszerzése II. 256
— — mint a species és genera lényegei II. 22
— összetett idea I. 382
— — —, amelyet az elme készít II. 42
— szubsztancia, amelyről nincs ideánk I. 299
ember I. 57, 155, II. 19
—, aki a magában való gondolkodáskor is szavakat használ ideák helyett, legalábbis akkor, ha elmélkedésének tárgyai összetett ideákat foglalnak magukban. II 189
— — — tudó és a bölcs, és mégis merő tudatlanság és véletlen terméke II. 238
— — azért beszél a másik emberhez, hogy megértesse magát II. 12
— — boldogságra vágyódik I. 262
— — egyszerre lát mozgást és színt I. 107
— — először tud, s azután képes szillogisztikusan bizonyítani II. 297
— — éppúgy nem tud elmebelileg osztani anélkül, hogy ne gondolna két egymástól különálló felületet, mint ahogy ténylegesen nem tud osztani anélkül, hogy ne készítene két egymástól elválasztott felületet I. 164
— — hajlik a tévedésre II. 338
ember aki intuitiv bizonyossággal tudja, hogy a puszta semmi nem képes valóságos lényt alkotni, ugyanúgy, mint ahogyan a semmi nem lehet egyenlő két derékszöggel II. 236
— — istentől kapott tehetségeit használja II. 270
— — jobban szeretheti azt, amit meg tud tenni, mint amit nem tud megtenni, jóllehet azt a szükségszerűség már önmagában megváltozhatatlanná tette I. 234
— — látásával veszi észre különböző színű testek távolságát vagy ugyanazon test különböző részeinek egymástól való távolságát I. 158
— — maga legyen tévedhetetlen I. 75
— — nem élhet anélkül, hogy idejét foglalkozásának mindennapi teendőire ne fordítaná, sem elméjében nem lehet nyugalom bizonyos alapvetések vagy elvek nélkül, amelyekre gondolatai támaszkodnak I. 66
— — — képes a testhez tartozókon kívül más egyszerű ideákra, mint azokra, amelyeket reflexió révén az elme műveleteiből nyerünk I. 310
— — — térhet ki az igazság gyanánt való felismerés alól, ahol két idea megegyezését vagy meg-nem-egyezését észleli II. 337
— — — tudhatja bármely más dolog létezését, csak akkor, ha az ténylegesen hatást gyakorol reá és észrevételi magát vele II. 247
— — oly szabadnak mutatkozik, amilyenné csak a szabadság teheti I. 239
— — olyan célért akar és cselekszik, amely nincs meg benne, amikor azért a célért akar és cselekszik I. 258
— — saját elméjének ismeretével nem tudja összeegyeztetni, hogy gondolkodó ember ne tudjon Isten létéről II. 172

ember, aki saját igazságkeresésében sohasem használ szillogizmust a maga meggyőzésére (sem mások tanítására, készséges tanítványok tájékoztatására) II. 293
— — — létét világosan percipiálja II. 236
— — tagolt hangok alakítására képes II. 9
— — tévedhetetlenül tudja, hogy melyek ugyanazok az ideák, amik, és hogy nem más ideák II. 140
— — többretartja az ő saját előnyét a közösség előnyénél II. 280
— — törvényeknek van alárendelve II. 128
—, akinek meg kell bánnia bűneit I. 62
— — nem áll szabadságában magától az akarás tényétől tartózkodni I. 263
— — semmi rajta kívül valóról nincs más ismerete, mint az elméjében arról alkotott idea I. 391
— — soká nem lehet egyetlen önmagával azonos ideája az elméjében egyedül, minden változtatás nélkül I. 178
— — szabadságában áll akarni vagy nem akarni I. 263
— — tudása nem lépheti át tapasztalását I. 103
—, akit véleményében a szillogizmus ereje ingatott meg II. 297
— alkotójának ismerete, amelyet az alkotó mint védjegyet tesz művére, hogy emlékeztesse az embert függésére és kötelességeire I. 76
—, amikor a térre vonatkozó gondolatait követi és hajlandó megállni a testek határainál I. 191
— azonosságának és a személy azonosságának különbsége I. 338
— első lépése bármely dolog felfedezése felé, és az a talapzat, amelyre mindazok az ismeretek épülnek, amelyekkel ezen a világon természetszerűleg valaha is rendelkezni fog I. 106
ember ereje arra, hogy saját gondolkodása által meghatározva aszerint cselekedjék vagy ne cselekedjék, amint gondolkodása az egyik vagy a másik lehetőséget részesíti előnyben I. 239
— — és annak működésmódja, amely legnagyobbrészt azonos mind az anyagi, mind az érzelmi világban; mert a nyersanyag mindkettőben olyan, hogy nincs hatalma felette, nem tudja sem megalkotni, sem megszüntetni I. 154
— életének tartama hetven esztendőre rögzítve: akkor fiatal valaki, ha az ő életkora csak egy csekély része annak, amelyet az emberek rendesen elérnek, és öreg, ha életkora majdnem addig a határig ér, amelyet az emberek rendszerint nem lépnek túl I. 321
— és a lélek két személlyé téve I. 98
— — cselekedetei I. 219
— gazdag gondolattára, amelyből magának is, másoknak is haszna és gyönyörűsége származhatik II. 11
—, gondolkodó II. 261
— gyakorlata I. 48
— ideája, amely csak bizonyos alakú részeknek életszerű egysége I. 344
— —, amelyről látható, hogy mi és amely különbözik minden ideától, kivéve önmagát I. 359
— intuitív tudása a különböző részletek áttekintésében II. 166
— látása közelebb jutva a testi dolgok parányi részecskéinek, alkatának és mozgásának felfedezéséhez I. 296
— lelke anyagtalan, az anyagtól független és minden hasonlóval szemben közömbös szubsztanciának véve I. 343
— megkülönböztető képességei I. 23
— mint eszes állat, amely az állat, az élőlény és a test meghatározásai révén a felsorolt ideákra bomlik II. 21

ember mint értelmes szellem I. 344
— — testből és lélekből álló teremtmény I. 70
— nevű fajnak összetett ideája I. 313—314
— nyílt hitvallása I. 48
— okoskodásának vagy véleményének képtelensége vagy téves volta II. 218
— pillanatnyi vágyának kielégítése I. 57
— saját agyának alaptalan képzelgései mind a vélemény, mind a viselkedés alapjának tekintve II. 317
— szabad cselekvőnek tekintve I. 234
— szabadsága I. 257
— szavai bizonyos ideák jelei gyanánt használva II. 124
— szervei, amelyek természetszerűen úgy alakultak, hogy alkalmasak legyenek tagolt hangok formálására, amelyeket szavaknak nevezünk II. 9
— szó, amelynek egyik eddigi meghatározása sem olyan pontos és tökéletes, hogy egy gondolkodó és kutató szellemű egyént kielégítsen II. 64
— szóhoz tartozó idea, amely csak bizonyos benne levő érzékelhető tulajdonságok és erők tökéletlen együttese II. 206
— találékony elméje, amely tökéletesítéseket és segítő eszközöket talál ki a tudás egyéb területeinek javára II. 163
— teljes tudatlansága arra nézve, hogy mit művel, mikor gondolkodik I. 106
— természetadta képességeinek helyes használata mindenféle veleszületett elv nélkül I. 76
— uralma, amely saját értelmének kis világában majdnem ugyanaz, mint a látható dolgok nagy világában I. 107—108
— veleszületett törvényének és legfelsőbb törvényalkotójának nyíltan bizalmatlanságot szavazva I. 57
emberek, akik a szavakat úgy vesszik, amint azokat embertársaik használják II. 102
emberek, akik a szubsztanciákról való általános ideáik megalkotásában nem követik pontosan a természet adta mintákat II. 68
— — az állatfajokat inkább azok alakjából, mint leszármazásából határozzák meg II. 62
— — — ítélet erejével tovább hatolnak és óvatos megfigyelésből vont valószínűségekkel, jól összeillesztett utalásokkal gyakran helyesen megsejthetik azt, amit a tapasztalat még nem tárt fel II. 204
— — azonossági kijelentéseknek akarnak nevezni olyan tételeket, amelyekben nem ugyanazt a terminust állítjuk önmagáról II. 228
— — csak azért tanulnak neveket és használják azokat a másokkal való társalgásban, hogy megértessék magukat II. 16
— — egyetlen általános terminus határait sem terjesztik túl azokon az egyedi dolgokon, amelyekben a szó által fedett összetett idea megtalálható II. 196
— — épp oly határozottak és eltökéltek a tévedésben, mint az igazságban II. 322
— — gyakran nem vizsgálják óvatosan két olyan ideának megegyezését vagy meg-nem-egyezését, amelyeket szeretnének, vagy amelyeket érdekükben állana megismerni II. 270—271
— — komolyan veszik a boldogság és szenvedés problémáit I. 264
— — legvakmerőbben a saját maguktól származó indításoknak engedelmeskednek II. 318
— — más-más dolgokban keresik a boldogságot I. 262
— — mind boldogságra vágyódnak és akiket mégsem azonos célok indítanak cselekvésre I. 263
— — nem akarnak fáradságot venni kifejezéseik jelentésének közlésére II. 135

emberek, akik nem tudják pontosan mérlegelni az ellentétes bizonyítékok és tanúbizonyságok súlyát II. 328
— — pusztán természetes képességeik használatával jutnak el a tudáshoz I. 28
— — szavakat dolgoknak vesznek II. 223
— — tartam-ideájukat saját ideavonulásukról való eszmélődésből merítik I. 175
— — tudatlanságukban elbizakodottak és tévedéseikben makacsak II. 122
— — tudásuk tökéletesítése közben a közönséges és rendesen elfogadott ideáktól különböző ideákra is jutnak, amelyekhez vagy új szavakat kell alkotniuk, vagy a régi szavakat kell használniuk új jelentésben II. 126
— — vaktában országuk vallásához kényszerülnek tartozni s így véleményüket lenyelni II. 328
—, akiket országuk közös nyelve lát el szavakkal I. 73
—, akiknek annyi dolguk van az életfeltételek megszerzésével, hogy adott körülményeik között nem foglalkozhatnak fáradságos tudományos kutatásokkal II. 327
— — gondolatai az anyagnál véget érnek és akiknek elméje annyira érzékeiknek van alárendelve, hogy ritkán gondolkodnak olyasmin, ami érzékeiken túl van I. 301
— — könyvekre és kétségeik eloszlatásának s az igazság felfedezésének egyéb eszközeire bőségesen elegendő anyagi képességük volna, de akiket fogva tartanak országuk törvényei és azok szigorú őrködése, akiknek érdeke, hogy ők tudatlanok maradjanak, mert ha többet tudnának, akkor kevésbé hinnének bennük II. 328
— — tájékozódását és ebbeli tökéletesedését vagyoni viszonyaik szűkössége akadályozza II. 328
emberek, amikor érzik magukban egy mindenható törvényalkotónak elméjükbe vésett rendelkezéseit I. 57
— általános ideáikat alakítva, inkább a nyelv kényelmét és a rövid és tág értelmű jelek segítségével való gyors elintézést célozzák, mint a dolgoknak igazi és pontos természetét úgy, amint azok léteznek II. 69
— behódolása az elméjükben felállított bálványok előtt I. 67
— céltudatos tetteinek megegyezése vagy meg-nem-egyezése valamely szabállyal, amelyre ezeket a cselekedeteket vonatkoztatják és amelynek alapján megítélik őket I. 347
— elméjébe vésett ideák I. 76
— értelme olvasztóformába dobva és pontosan valamely elfogadott hipotézis vonalait követve II. 333
— gondolatai saját határozott ideáikkal érintkezve, amelyek nem tehetnek mást, mint hogy bizonyos mértékben észlelik a bizonyos ideák között található megegyezéseket és meg-nem-egyezéseket, s amely ennyiben tudás II. 268
— képességeinek természetes gyakorlása II. 309
— képzeletéből merített tudás haszna olyan ember számára, aki a dolgok valóságát kutatja II. 177
— közti érintkezés nagy fontosságú ügye I. 219
— különböző alkata, gondolataik illeszkedése, amely szerint bizonyos érvek jobban hatnak az egyikre, más érvek másokra, ugyanannak az igazságnak megerősítésében II. 238
— ragaszkodása múlt ítéleteikhez, és előzőleg megalkotott következtetéseik erős fenntartása, amely gyakran oka a tévedések és félreértések makacs fennmaradásának II. 276

emberek saját nyelvhasználatukon való gondolkodása II. 46
— szavaival jelölt ideák, amelyek különbözőek II. 126
— tehetsége és tanultsága a vitatkozásban való ügyességből megítélve II. 104
— tettei mint gondolataik legjobb tolmácsa I. 48
— tudásába vagy jóakaratába vetett bizalom I. 59
emberekben megfigyelhető legtöbb rokonszenv és ellenszenv, amelyek oly erőteljesen működnek és oly rendszeresen hatnak, mintha természetesek volnának, és így is nevezzük őket I. 394
embergyártotta ideák, amelyek az emberek hatalmánál fogva in infinitum szaporodnak II. 90
emberi akarás után beálló cselekvések I. 263
emberi alak, mozgás és élet ideája, amely ész nélkül ugyanolyan határozott idea és ugyanúgy az embertől és az állattól különálló fajt alkot, mint ahogy egy ésszel ellátott szamár alakjának ideája különböző volna mind az ember, mind az állat ideájától II. 184
— alkat, amelyből a mozgásra érzékelésre és okoskodásra való tehetség és egyéb képességek folynak, és amelytől az ember oly szabályszerű alakja függ II. 48
— azonosság ugyanabban látva, amiben a személyes azonosság, és ugyanaz az ember, aki ugyanaz a személy is egyszersmind I. 339
— bizonyosság legmagasabb foka II. 302
— cselekedetek, amikor különféle céljaik, tárgyaik, módjaik és körülményeik szerint összetett ideákká kristályosodnak, amelyeknek nagy részéhez név kapcsolódik I. 347
— cselekedetnek a törvényhez való viszonya I. 355
emberi elmébe vésett természetes hajlandóságok I. 49
— elmében levő ideák a maguk egyszerűségében tekintve, amelyek nem lehetnek helytelenek, hacsak nem olyan összetettek, amelyekben össze nem illő részek keverednek I. 391
— élet berendezése I. 66
— — és társadalom komoly ügyei II. 106
— értelem, amely ezt vagy azt az összetett ideát hozza létre II. 71
— — gyengesége II. 162
— — — — , amely az emberi tudatlanság mentegetésére, a tévedések takargatására szolgál II. 108
— — kiváltsága, hogy amikor már elegendőképpen el tud választani bármely két ideát ahhoz, hogy tökéletesen különbözőknek, tehát kettőnek lássa őket, azután megnézze, milyen körülmények között hasonlíthatók össze I. 148
— értelemnek a tudás bővítésében és a tudományok haladásában álló nagy gyakorlata és tökéletesedése II. 215
— értelemre vonatkozó vizsgálódás I. 27
— intellektusnak első képessége, amely az, hogy az elme alkalmas a reá gyakorolt benyomások befogadására vagy az érzékeken át a külső tárgyaktól eredőleg, vagy saját műveletei révén, mikor azokra reflektál I. 106
— lelkek természetes különbözése II. 329
— nyelv és társadalmak alakulásának kezdete I. 282
— szabadságról szóló vizsgálat I. 276
— tudás első kezdetei I. 153
— — és bizonyosság határa II. 273
— — haladása a természetfilozófiában II. 265
— — kezdetei I. 76, 153
— — terjedelme II. 153
— — —, amely nem tágabb, mint ideáink köre II. 153

emberiség, amely fogalmait és szavait a közös élet érdekeihez és nem a dolgok igazságához és terjedelméhez alkalmazta I. 345
—, amelynek részéről nem menthető az a hanyagság és fonákság, amelyeknek következtében az erkölcstani fejtegetéseik nem világosabbak a természetfilozófiaiaknál II. 129
— természete I. 66
— — és története I. 351
embernek megbízhatatlansága, aki el akar térni saját terminusainak meghatározásától, amennyiben időnként emlékeztetik erre a meghatározásra II. 229
— nevezett idea megalakítása II. 223
— — összetett idea II. 223
— — — — az általánosságban vett test ideáiból s a beszéd és az ész képességéből megalkotva, egészen kihagyva belőle az alakot II. 224
emésztés, amelyet olyasvalami visz végbe, ami képes emészteni, a mozgás, amelyet olyasvalami, ami képes mozgatni és a megértés, amely olyasvalami, ami képes megérteni I. 239
emlékezet I. 140
—, amely csak a testtől származó ideákra vagy az elmének ezeken végezett műveleteiből származó ideákra terjed ki I. 102
— — nem mindig olyan tiszta, mint a tényleges észrevevés II. 144
emlékezetben tárolt olyan igazságok ismerete, melyeknél az elme azonnal felismeri az illető ideák viszonyát II. 142
emlékezés, amelyben az elme gyakran tevékeny I. 143
— mint valamely múlt tudás felélesztése II. 143
emlékezések és elfeledések sora, amely szabályszerűen követi a nappalok és éjjelek váltakozását I. 341
emlékezni, annyi, mint valamit emlékezettel észlelni I. 81
Enoch I. 187
epikureusok nyugvó atomjaiban rejlő mozgásra törekvés II. 108
erény I. 267, 349, 387
— a legközönségesebb értelemben véve I. 61
—, amely a legjobb intentisztelés I. 61, 62
— — legtöbb esetben nem áll semmi másból, mint homályos és megtévesztő szavak hamis és félrevezető használatából II. 122
—, amellyel mindig becsülés és bűn, amellyel rosszallás jár I. 350
—, amelyet általában mindenki helyesel, nem azért, mert velünk született, hanem mert hasznavehető I. 50,
— előnyei: hogy annak az embernek, akinek nagy céljai vannak ezen a világon, vagy reménységei vannak a másvilágra vonatkozóan, az erény éppoly szükséges, mint az életnek a táplálék I. 247
— és bűn I. 349, 350
— — —, amely különböző emberek számára különböző dolgokat jelent I. 62
— — — — mindenütt nagymértékben megfelel a jó és a rossz ama változhatatlan szabályának, amelyet isten állapított meg I. 350—351
— — —, amelyről általában mindenütt igénylik és feltételezik, hogy természetüknél fogva jó vagy rossz cselekedeteket fednek I. 349
— — — közös mértéke I. 350, 387
— — — pontos mértéke és határvonala I. 62
— — dicséret, amely annyira összeforrt, hogy gyakran ugyanaz a neve I. 350
— — dicséretre méltó I. 350
erények elvont ideája II. 44
— és bűnök ideái I. 353
— — — zűrzavara, ha mindenki olyan ideákat alakíthat, amilyen eneki tetszik II. 181

erényre vonatkozó alapelv I. 59
erkölcs és a vallás összes nagy céljai, amelyek eléggé biztosítva vannak a lélek anyagtalanságának filozófiai bizonyítékai nélkül is II. 156
erkölcsi elvek, amelyek okoskodást, megtárgyalást kívánnak I. 47
— és metafizikai igazság II. 194
— fejtegetések igazsága és bizonyossága, amely elvonatkoztat az emberek életének és a bennük tárgyalt erényeknek a világban való lététől II. 180
— helyességnek egyetlen igazi próbaköve I. 349
— ideáink, akár a matematikaiak, minthogy maguk az ősképek, amelyek adekvát és teljes ideák II. 180
— ideák, amelyek rendesen összetettebbek, mint a matematikában rendszerint vizsgált idomok II. 165
— ideákban mutatkozó hátrányok, amelyekből következően nem gondolták őket bizonyításra alkalmasaknak II. 166
— igazság, amely abban áll, hogy saját elménk meggyőződése szerint beszélünk a dolgokról, bár maga a kijelentés nem egyezik a dolgok valóságával II. 194
— ismeretek, amelyek nagy világosságra és biztosságra tesznek szert II. 129
— — és természetszerű tökéletesedés II. 263
— jó és rossz I. 347
— — — — fogalma, mint valamely cselekedetnek a szabállyal való egyezése vagy nem-egyezése és amelyet gyakran erkölcsi helyességnek nevezünk I. 352
— — vagy rossz, amely csupán szándékos cselekvéseinknek bizonyos törvénnyel való egybehangzása vagy ellenkezése I. 347
— jónak és rossznak mértéke I. 352
— szabályok, amelyek bizonyítékra szorulnak, amelyek tehát nem születtek velünk I. 49
erkölcsi szabályok helyeslése és kötelező voltuk I. 52
— szabályokra vonatkozó emberi vélemények nagy változatossága I. 50
— témák, ahol a szavak legnagyobbrészt tetszőleges és sok olyan ideából álló együtteseket fednek, amelyek a természetben nincsenek szabályszerűen és állandóan egyesítve II. 102
— tételek, amelyek bizonyíthatók II. 128
— tudás, amely saját erkölcsi ideáink szemléletében rejlik II. 181
— —, amely ugyanolyan valóságos bizonyosságú lehet, mint a matematikai II. 180
— — valóságossága II. 180
— viszony, amely nevet ad erkölcsi tetteinknek I. 347
— viszonyok I. 355
erkölcsieknek nevezett viszonyok, amikor a cselekvést a szabállyal hasonlítjuk össze, akár igaz a szabály, akár hamis I. 357
erkölcsiség II. 99
— igazi alapja I. 51
— mint a cselekvéseknek a szabályokhoz való viszonya I. 352
erkölcsről szóló tudomány II. 227
erkölcstan II. 227, 259
—, amely éppen úgy bizonyíthat, mint a matematika II. 128
—, amelyben éppoly gyakran használjuk szubsztanciák neveit, mint módozatait, s ebből homályosság keletkezhetik II. 128
— mint az emberiség tulajdonképpeni tudománya és legfőbb ügye II. 263
— — bizonyítható tudomány II. 164
erő II. 54
— a szubsztanciákban rejlő minőségnek tekintve I. 292
—, amely a szubsztanciákra vonatkozó összetett ideáink nagy részét alkotja I. 292
— — bármely testben megvan elsődleges tulajdonságainak sa-

játos szerkezeténél fogva arra, hogy olyan változást hozzon létre egy másik test nagyságában, alakjában, alkatában és mozgásában, miáltal az másképpen hat érzékeinkre, mint hatott megelőzőleg I. 230
erő, amely bizonyos fajta viszonyt rejt magában I. 229
— — cselekvésre vonatkozik I. 229
— — elménkben ideát ébreszt mint a tárgy tulajdonsága I. 123
— — érzékeinken át bennünk különböző ideákat kelt, valóságos tulajdonságoknak tekintve I. 131
— — észlelhető ideák megváltoztatására vonatkozik I. 228
— — képes változást előidézni és az illető dolog, amelyben meg kell találnia annak a lehetőségét, hogy a változást befogadja I. 229
— — minden testben megvan, s amely észrevehetetlen elsődleges tulajdonságainál fogva, hogy mindegyik érzékünkre sajátos módon hatást gyakoroljon, és ezzel bennünk különféle színek, hangok, szagok, ízek stb. különböző ideáit keltse I. 130
— — viszonyt tartalmaz I. 229
— eredete I. 228
— és a tevékenység, amely szolgáltatja az emberek elméjében és ajkán megszokott és elnevezett kevert módozatok legnagyobb részét I. 288
— ideája I. 119, 228, 286
— —, amely az elme döntésének vagy gondolatának megfelelően valamely adott cselekvést megtehet vagy mellőzhet aszerint, hogy a kettő közül melyik részesül előnyben a másikkal szemben I. 232
— kozombossége a cselekvéssel vagy nem-cselekvéssel szemben I. 277
— mint az a forrás, amelyből minden tevékenység kiindul I. 287
erők, amelyek a szubsztanciáról való összetett ideáink jelentékeny részét alkotják I. 294
erők, amelyek csak cselekvőhöz tartozhatnak I. 236
— — közvetve, de ugyanolyan szabályszerűen érintik érzékeinket, mint ahogy érzékelhető tulajdonságaik ezt közvetlenül teszik I. 292
— — cselekvő alanyokhoz tartoznak I. 238
— — összetett szubsztancia-ideáink nagy részét alkotják I. 293, 294
— — viszonyok I. 238
erőkre és a tevékenységekre vonatkozó tévedések, amelyekbe a nyelvtan és a nyelv közönséges formái könnyen belesodródnak I. 279
erős és gyenge mint viszonylagos elnevezései az erőnek, amelyeket ilyenkor egy nagyobbnak vagy kisebbnek tartott erő ideájához viszonyítunk I. 322
eset II. 81
eszelősség I. 393
eszes lény azonos volta I. 330
— teremtmény, aki a szavakat az elméjében levő ideák jelei gyanánt használja II. 230
eszesség, amely leginkább az ideák összegyűjtésében áll és abban, hogy gyorsan és változatosan azok kapcsolódjanak közülük össze, amelyekben bármi hasonlóságot vagy összeillesztést találhatunk ahhoz, hogy belőluk a képzelet számára mulatságos képeket vagy kellemes látványokat alakítsunk I. 147
eszességnek az ember összetett ideájából való kihagyása mint az állat általánosabb ideája II. 35
eszközök, amelyeknek segítségével felfedezhetjük és megismerhetjük Istent, amennyiben ez létünk céljához és boldogságunk érdekében szükséges II. 236
eszme a káoszról I. 188
eszmélődés (reflexion) I. 92, 152, 221, 229
— — egyszerű ideái I. 115, 133

eszmélődés (reflexion) első egyszerű ideája I. 133
— — ideái I. 105
eszmélődésből és érzéklésből vett egyszerű ideák csoportja I. 353
— merített első és legegyszerűbb ideánk I. 133
— származó egyszerű ideák némely módozatai, amilyenek az emlékezés, a megkülönböztetés, az okoskodás, az ítélés, a tudás, a hit stb. I. 116
eszünk, amely a számokban nem talál kibonyolíthatatlan nehézségeket, sem ellentmondásokba nem keveredik a számokat illetően II. 301
— — annak a bizonyos és evidens igazságnak ismeretére vezet, hogy van egy örökkévaló, leghatalmasabb és legtöbbet tudó lény II 237—238
— — gyakran zavarba jön és eltéved a használatban levő ideák homályossága, zavarossága és tökéletlensége miatt II. 300
— — tévedhet az ideák hiánya miatt II. 300
— használata I. 34
— I. 288, II. 165
— megismerése II. 227
— mint az emberi cselekvés ama szabályainak és mértékeinek kutatása, amelyek boldogságra vezetnek és a szabályok betartásának eszközei II. 340.
Etna I. 371
Euryalus I. 162
evéssel járó élvezet, amely már cselekvésre bírhatja az elmét I. 274
evidencia I. 55, 146, 252, II. 311
—, amely kétségeinket eloszlatja II. 151
—, demonstratív II. 270
— és a bizonyosság három különböző fokozata II. 152
— — világosság II. 261
— foka és arányai II. 317

É

ébren levő ember, akiben a lélek soha nincsen gondolat nélkül, mert ez az ébrenlét feltétele I. 97
ébren levő ember, akinek elméjében egy és más idea állandóan jelen van, bár az elme azokra a figyelemnek különböző fokaival irányul I. 221
— — — eszméinek állandó és szabályszerű váltakozása, amely olyan, mintha minden egyéb egymásrakövetkezésnek mértéke lenne I. 178
édes és a keserű ideája I. 147
ég örömei kizárva a boldogság szükségszerű tényezői közül I. 255
égi fény, amely erős, világos és tiszta, és amely magában hordozza saját bizonyítását II. 319
— sugár eszünk homályos gyertyalángjával vizsgálva II. 319
éhség I. 134
— és a szomjúság bántó érzései beleoltva az emberbe I. 246
— — — szomjúságnak fájdalma, és ezek eltávolítására az evésben és ivásban rejlő élvezet I. 227
— — szomjúság ideája I. 171
éleslátás, amely felfedezné a gépezet részeinek titkát, ugyanakkor elvesztené annak használatát I. 296
— — olyan, hogy meglátja valaki egy órarugó legkisebb részeinek alkatát és megfigyelheti, hogy rugalmas mozgása miféle sajátos szerkezetből és lökésekből származik, de akkor nem látná egyidejűleg az óra mutatóját és a számokat az óralapon, hogy megnézze, hány óra van, s így látásbeli élessége nem sokat használna I. 296
— és a következtetés II. 287
élet, az észrevevés, az önkényes mozgás ideái I. 353
— élvezete és fájdalma, amely nem állja ki a versenyt azzal a végtelen boldogsággal vagy szélsőséges szenvedéssel, amely odaát a halhatatlan lélekre vár I. 267
— kellemességei, amelyek jobbak,

mint a szennyes szűkölködés I. 247
élet minden öröme, amely elviselhetetlen teherré válhatik bántó érzés súlya alatt I. 246
—, túlvilági I. 56
életfeltételek kényszerei, amelyek az emberiség legnagyobb részét elkerülhetetlen tudatlanságban tartják azokra a dolgokra vonatkozólag, amelyek rájuk nézve a legfontosabbak II. 327
életszellem, áramló I. 333
életszellemeink I. 122
életszellemek I. 142
— meghatározása, amelynek vagy közvetlenül a gondolatból kell származnia, vagy valamely más testből, amely előzőleg nem volt az útjukban és most a gondolat révén útjukba kerül II. 247
— mozgásának új meghatározása II. 246
— mozgásvonalai I. 394
életszellemekre gyakorolt benyomások I. 100
életszükségleteink, amelyek megtöltik létünk nagy részét, az éhség, a szomjúság, a meleg, a hideg, a fáradtság, a munka az álmosság bántó érzéseinek állandó visszatérésével I. 255
élettel, érzékekkel, spontán mozgással ellátott test ideájának megőrzése az állat név alatt összefoglalva II. 19
élményeit másokkal közölni akaró elme, amely nemcsak mondatrészeket, hanem egész mondatokat is kapcsol különböző viszonyaikkal és függéseikkel együtt II. 81
élő teremtmények állapotában az azonosság már nem azon múlik, hogy a tömeg részecskéi azonosak-e, hanem valami máson, mert bennük még nagy anyagrészek kicserélődése sem módosítja az azonosságot I. 325
— test, amelyeknél az azonosságot nem ugyanarra a dologra alkalmazzuk I. 325
élőlény II. 20
élvezet, amely nem hat ránk olyan erősen, mint a fájdalom I. 226
—, amelyben nem tudunk kedvünkre gyönyörködni, ha fájdalom tölt el bennünket I. 270
—, amelynek vonatkozásában szeretünk, vágyódunk, örvendezünk és remélünk; fájdalommal való vonatkozásban gyűlölünk, félünk és bánkódunk I. 226
— és boldogság I. 309
— — fájdalom I. 116, 226, II. 252
— — —, amelyet néhány órai távolodás megkisebbít I. 269
— — — ideái I. 119
— — — fokozatai minden bennünket körülvevő és bennünket, illető dolgokban I. 118
— — — különböző módozataira hozott példák I. 227
— — — mint egyszerű ideák I. 222
— — — módozatai I. 222
— — —, öröm és bántó érzés, amely mindvégig úgy értendő, hogy nem csupán testi fájdalmat vagy élvezetet jelentenek, hanem bármi fajta örömöt és bántódást, amelyet érzünk I. 226
— — —, vagy a boldogság és szenvedés igazi fokozatai I. 269
— — —, valamint a jó és a rossz, ami okozza őket, mint azok a sarokvasak, amelyeken szenvedélyeink fordulnak I. 223
— szeretete és a fájdalomtól való irtózás I. 45
— vagy fájdalom, amely követi bizonyos tárgyakkal való érintkezésünket, amelyeknek létezését érzékeinkkel észrevesszük vagy álmodjuk, hogy észrevesszük II. 152
élvezetek, amelyek nem elég erősek arra, hogy a távolabb levő dolgokat kizárják gondolatainkból, és a fájdalomtól való irtózás, amely olyan nagy, hogy

egy kevés fájdalom már kiolt minden élvezetet I. 270
élvezettel kapcsolatos cselekvés mint a vágy ennek folytatására és a félelem ennek elvesztésétől I. 251
én, amely a tudattól függ I. 336
— — kizárólag az embert jelenti I. 338
— mint a tudattal bíró gondolkodó dolog I. 336
éneklőképesség I. 237
érintés I. 158
érintkezés a szavak révén II. 86
—, amely nem alakulhatott volna ki az összetett ideák és a hozzájuk kapcsolódó nevek nélkül I. 286
értelem I. 23, 230
—, amely a többi élőlény fölé emeli az embert I. 23.
— — minden egyebet megmutat, és amely nem észleli önmagát I. 23
— — nem szabályok szerint okoskodik II. 289
—, amelyben vannak bizonyos veleszületett elvek I. 28
— belső látása I. 112
— ellátva egyszerű ideákkal I. 107
— és az akarat képessége I. 117
— — — — mint elménk két képessége I. 231
— — — ész I. 272
— gondolkodó és ítélkező munkája és az akarat döntése I. 277
— ítélkezése és az akarat meghatározása I. 277
— mint az észrevevés ereje I. 231
—, pártatlan II. 157
— tárgyainak első és legáltalánosabb s egyszersmind természetes felosztása II. 341
— természetének vizsgálata I. 24
értelemnek az a természete, hogy állandóan a valószínűbb oldallal tart II. 334
értelmes lény, aki boldogságot keres, amely az élvezeteken való örvendezésben áll mindennemű figyelemre méltó bántó érzés belekeveredése nélkül I. 268
— — — megismételheti bármely elmúlt cselekvés ideáit ugyanazzal a tudattal, amellyel legelőször rendelkezett, és ugyanazzal a tudattal, amelyet a jelen cselekvésben tapasztal mint ugyanaz a személyes én I. 331
értelmes lény szabadsága, amely az igazi boldogság állandó keresésén fordul meg és a feléje való állhatatos törekvésben, azon, hogy egyes esetekben felfüggesztheti ezt a keresést mindaddig, amíg maguk elé nem pillantottak és nem tájékozódtak arra nézve, hogy ez az egyes dolog, amelyet most szándékolnak vagy amelyre most vágyódnak, főcéluk irányába esik-e és valóságos része-e annak, ami a legnagyobb javuk I. 260
— természet legmagasabbrendű tökéletessége, amely az igazi és maradandó boldogság gondos és állandó keresésében áll I. 259
értelmetlen kötekedés fájdalma és jóbarátainkkal való ésszerű társalgás vagy az igazság kutatására és felfedezésére jól beirányított tanulmány öröme I. 227
értelmezés, amely új anyagot készít újabb értelmezéshez II. 90
értelmi képességek, amelyeket az ember nem pusztán spekulációra kapott, hanem az életben való viselkedése érdekében is II. 269
értelmünk, amely nem fedezhet fel semmiféle felfogható kapcsolatot bármely másodlagos tulajdonság és az elsődlegesekben felmerülő bármely módosulás között II. 198
— befogadóképessége I. 27
— —, amely nagyon szűk a dolgok óriási terjedelmével szemben I. 25
— eljutva a dolgoknak birtokunkban levő ismeretéig I. 23
— helyesen használva I. 25
értelmünket tökéletesen felülmúló végtelen bölcs cselekvő alany

rendelkezése révén létrehozott hatások II. 173
értékkülönbség I. 253
érthető a nem-érthetőtől elválasztva I. 27
érvek szavakba foglalva II. 335
érzet I. 128
— a kiterjedt anyaggal és a lét olyasmivel összeegyeztetve, amelynek nincs kiterjedése II. 156
—, amely valamely érzékszervünkre ható erőnek felel meg mint valóságos idea I. 371
— ideája az ítélet ideájává változtatva I. 137
érzetből vagy eszmélődésből nyert egyszerű ideák, amelyekből az elme nem teremthet egyet sem magának, s nem is alkothat olyan ideát, amely ne teljesen ezekből állana I. 154
érzék, észrevevés és tudás, amely az anyagtól és annak minden részecskéjétől öröktől fogva elválaszthatatlan sajátosság II. 241
érzékeink, amelyek a dolgok folytonos forgandóságát nézik I. 319
— — — testek parányi részeinek terjedelméről, elrendezéséről és alakjáról nem értesítenek, pedig valóságos szerkezetük és különbségeik ezeken múlnak I. 293
— — ideákat szállítanak értelmünknek II. 252
— — két különböző külső tárgyban képesek észrevenni az érzékelhető tulajdonságok hasonlóságát vagy különbözését I. 132
— — nem a lét teljes terjedelmére vannak beállítva, sem a dolgoknak valami tökéletes, világos, átölelő, minden kétségtől és aggályoskodástól mentes tudására, hanem önfenntartásunkra II. 252
— — semmi különbséget nem tudnak felfedezni a bennük keltett idea és az azt keltő tárgy tulajdonságai között I. 132
érzékeink, amelyek szolgálják szándékainkat, ha bizonyos módon figyelmeztetnek azokra a dolgokra, amelyek vagy megfelelők, vagy alkalmatlanok nekünk II. 252
— — támogatják egymást a külső dolgok létezéséről szóló tanúbizonyságuk tekintetében II. 250
— amelyekkel megismerhetjük, megkülönböztethetjük és megvizsgálhatjuk a dolgokat annyira, hogy hasznukat vehessük és különböző módon alkalmazhassuk őket életünk követelményeihez I. 295
— és a rajtuk keresztül nyert ideáink bizonyossága II. 248
— körébe nem tartozó szavak, amelyek az érzékelhető ideákból származnak elsődlegesen II. 10
— tárgyai vagy eszmélődés tárgyai I. 93
érzékeinkkel megismerhető tények II. 310
érzékek, amelyek először egyes ideákat bocsátanak be és bebútorozzák a még üres szobát I. 35
— bizonyossága II. 310
— ismétlődő gyakorlata I. 142
érzékelés I. 49, 92, 134, II. 220
—, amely az egyik ama két mód közül, amelyekkel az elme ideáit szerzi I. 230
— — egyformán rámutat a természet mindkét oldalára, a testire is, a szellemire is I. 299
— — meggyőz arról, hogy vannak szilárd, kiterjedt szubsztanciák, és az eszmélődés (reflexion), amely meggyőz arról, hogy vannak gondolkodó szubsztanciák I. 306
—, amelyből kapjuk azoknak az egyszerű érzéki ideáknak együttesét, amelyek az emberben lelhetőek fel és bizonyos cselekedetét, amellyel az emberben az észrevevésnek és mozgásnak véget vetünk I. 353
— egyszerű ideái I. 121, 152
— — ideáinak egyszerű módozatai I. 217

érzékelés és eszmélődés (reflexion) I. 92, 101, 107, 119, 120, 155, 173, 216, 227, 318
— — — —, amelyek révén egyszerű ideákat halmoztunk fel elménkben, és a használat, amely neveket adott nekik I. 285
— — — — két forrása, amelyből a tartam ideáit is és annak mértékeit is kapjuk I. 188
— — — — tárgya I. 171
— hatásai I. 134
— hiánya, amely nem a szervnek valamely hibájából ered, hanem abból, hogy az, ami rendesen ideát szokott kelteni, bár bejutott a megfelelő szervbe, nem vétetett tudomásul az értelemben, és így nem nyomott ideát az elmére I. 134
— mint valamely idea tényleges belépése az értelembe az érzékeken át I. 220
—, okoskodás vagy gondolkodás minden aktusa, amelyben saját létünk tudatában vagyunk II. 235
— tárgyai mint az ideák egyik forrása I. 92
— természete I. 129
érzékelésből és eszmélődésből (reflexion) fakadó egyszerű ideák I. 345
— — — — nyert egyszerű ideák együttese I. 288
— — — — nyert ideáink, amelyek közül kettő nagyon figyelemre méltó I. 222
— — — — nyert ideák kiszélesítése I. 109, 309
— — — — származó egyszerű ideák és az ezekből alkotott különböző összetételek I. 286
— — — — vett egyszerű ideáink, amelyek megvonják gondolataink határait I. 306
— nyert ideák II. 109
— származó idea és az emlékezetből származó nagyon különböző észrevevés II. 249
érzékelést kísérő élvezet vagy fájdalom, amely nem kíséri ezeknek az ideáknak a külső tárgyak nélkül való visszatérését II. 250
érzékelhető és az ésszerű, valamint a nem-érzékelhető és az ésszerűtlen II. 284
— ideákban megfigyelhető változások I. 228
— másodlagos tulajdonságok I. 293
— — — ideái, amelyeket semmiképpen sem vezethetünk le testi okokból, sem megfelelést vagy kapcsolatot nem találhatunk ezek és amaz elsődleges tulajdonságok között, amelyek ezeket keltik bennünk II. 173
— pont mint az a legkisebb anyagrészecske vagy térrészecske, amelyet megkülönböztethetünk, és amely rendesen körülbelül egy percnyi, és a legélesebb szemnek is ritkán kevesebb, mint egy olyan körnek harminc másodperce, amelynek középpontja a szem I. 195
— részek egymás közti helyzetének vagy az egész alaknak megváltoztatása I. 113
— tulajdonságok, amelyekről nem lehet az embernek más ideája, mint az, ami kívülről jön az érzékeken át, sem ideái nem lehetnek valamely gondolkozó szubsztancia egyéb fajta műveleteiről, mint amelyeket önmagában talál I. 155
— — és szubsztanciák folytonos áramlásban I. 229
— — ideái I. 280
— tulajdonságokhoz kapcsolódó szín II. 94
— vezérminőségek mint fajlagos ideáink főalkotórészei II. 130
érzékeny növények, amelyekben van némi hasonlatosság az állatok érzeteit követő mozdulatokhoz I. 138
érzéketlen anyag ideája, amellyel összeférhetetlen, hogy érzéket, észrevevést és tudást helyezzen önmagába II. 237
érzéki megfigyelésünk útján egyesítettnek talált egyszerű idea-

együttesnek valóságos együttléte II. 252
érzéki örömök és a tudás gyönyörűségei I. 253
érzékszervekre gyakorolt mozgások hatásköre I. 222
érzékünkre gyakorolt benyomások, amelyekben csak egy bizonyos fokig tudunk egymásrakövetkezést észrevenni I. 177
ész I. 32, II. 287, 317
— a dolgok különböző evidenciájának és valószerűségének megítélésére II. 253
—, amely behatol a tenger és a föld mélységeibe, és amely felemeli gondolatainkat a csillagokig II. 300
— — biztos tudást képes szolgáltatni II. 314
— — felfogja az összes ideák vagy érvek szükségszerű és kétségtelen kapcsolatait a bizonyításnak minden lépésénél, amelyből tudás származik II. 287
— — helyet ad a kinyilatkoztatásnak, és ezzel kioltja mindkettőnek világosságát, és körülbelül ugyanazt cselekszi, mintha rábeszélne valakit, hogy vegye ki a szemét avégből, hogy a távcsövön át jobban észrevegye egy láthatatlan csillag távoli világosságát II. 317
— — nem képes a valószínűségnél magasabbra emelkedni, és a hit, amely megadja a döntést, ahol az ész fogyatékos II. 314
— — — tudja kimutatni, miképpen tudják testek nagyságukkal, alakjukkal és mozgásukkal az elmében a kéknek, a sárgának stb.-nek ideáját kelteni I. 131
— — saját éleslátásánál fogva rendesen gyorsabban és világosabban lát szillogizmus nélkül II. 296
— — sohasem engedi meg az elménck, hogy egy kisebb evidencia elfogadása kedvéért egy nagyobb evidenciát elvessen, és amely azt sem engedi meg, hogy valószínűséget támogasson a tudással és bizonyossággal szemben II. 314
ész, amelynek azonnal szembeszökő az, hogy Istennek gondolkodó lénynek kell lennie II. 240
— — dolga van mind a tudás, mind a vélemény esetében II. 287
— — lehetetlen, hogy valaha is helyeslést támasszon olyasmivel szemben, ami ésszellenesnek mutatkozik II. 312
— — rendelkezésre áll minden segítség, hogy bizonyítékokat találjon II. 163
— és a beszéd hiánya mint jel II. 60
— — — hit II. 308
— — — —, amelyek nem ellentétesek II. 306
— — az ítélet közötti különbségek I. 146
— — kinyilatkoztatás II. 317
— — tudás I. 91
— felfedezte igazságok legnyilvánvalóbbja II. 236
— félhomálya II. 319
— használata I. 33, 36
— — a velünkszületetteknek gondolt elvek felfedezéséhez I. 32
— —, amely felfedez valamit az embernek, amit már előzőleg tudott I. 32
— — — napról-napra láthatóbbá válik I. 35
— — — segít bennünket a maximák felismerésében I. 33
— használatának hiánya I. 37
— — kezdete I. 35
— — szükségessége I. 32
— minden ereje szillogisztikus kardforgatásra használva II. 298
— mint a hitnek ellentéte II. 306
— — — tulajdonképpeni bíró II. 312
— — természetes kinyilatkoztatás, amelyben a világosság örök atyja és minden tudás forrása közli az emberiséggel azt az igazságadagot, amelyet természetes képességei határain belül helyezett II. 317

ész (reason), amelynek a nyelvben különböző jelentései vannak II. 286
— szó különböző jelentései II. 286
— valószínű sejtései II. 313
— világos elvei II. 313
— — és magától értetődő utasításai II. 314
— világossága, amelyben egyik ember észrevehetően felülmúlja a másikat I. 146—147
észbeli bizonyítékok, amelyek az egyetemes tapasztalatból folynak II. 335
— képességek I. 35
ésszel való szembeszállás, amely valóban eszelősség I. 393
ésszerű és szabályszerű tapasztalatokhoz szokott ember, aki mélyebben is belát a testek természetébe, helyesebben megsejtheti azoknak ismeretlen tulajdonságait, mint az, aki a dolgokban nem járatos II. 263
— tudásunk terjedelme, amely nem fogja át saját ideáink egész terjedelmét sem II. 154
ésszerűen gondolkodó ember I. 81
ésszerűség I. 64, 151
ésszerűtlenség a nevelésnek és az előítéleteknek tulajdonítva I. 392
észevidencia I. 392
észlelés I. 105
— és tudás II. 237
— természetes okai és módjai I. 122
észrevehetetlen részecskék bizonyos terjedelme, elrendeződése és mozgása magukban a testekben, amelyeket az ideák neveivel nevezünk I. 126
észrevehetetlenül apró részecskék terjedelme, elrendeződése és mozgása I. 124
— kicsiny testecskék, amelyek az anyag tevékeny részei és a természet eszközei, s amelyektől függenek nemcsak a testek összes másodlagos tulajdonságai, hanem természetes működéseiknek legnagyobb része is II. 170
észrevevés I. 49
észrevevés és a gondolkodás képessége II. 155
— nélkül működő dolgok, amelyek megismerő lényt nem hoznak létre II. 237
észrevevések, amelyeket bennünk érzékeinkre ható külső okok keltenek II. 249
észrevevésem a kételkedőnek létéről és arról a gondolatról, amelyet kételynek nevezek II. 235
észrevevésnek és tudásnak örökkévaló állapota II. 185
éter testecskéiben levő részek összetartása I. 302
— vagy a levegőben levő bármely finomabb anyag nyomása, amely egyesítheti és össze is tarthatja a levegőt, valamint más testeknek a részecskéit, de amely nem tud önmagának kötelékeket adni, nem tudja összetartani azokat a részeket, amelyek e „materia subtilis"-nek legkisebb részeit alkotják I. 302
Éva II. 75

F

faj II. 266
—, amelyet a névleges lényeg kapcsol össze, nem pedig a valóságos lényeg, amelyet nem ismerünk II. 51—52
—, amelyhez hozzátartozó valóságos lényeget tételeztek fel II. 79
— elvont ideája, amelynek én egyik példánya vagyok II. 255
— lényege, amely épségben és egészben marad akkor is, ha egyetlen egyén sincs belőle II. 27
— — és mértéke II. 50
— mértéke vagy határvonala, amellyel az a sajátos faj létesül és a többitől elválasztódik az, amit lényegnek nevezünk II. 47
— neve valóságos lényeget jelentve II. 79
— tökéletes meghatározása, amely-

re annyi egyszerű ideát foglalunk egybe, ahányat csak állandóan együttlevőnek észlelünk II. 266
faj valóságos lényege II. 127
fajlagos lényegek, amelyeket az ember alkot II. 61
fajok a névleges lényeg segítségével megkülönböztetve II. 54
—, amelyek a közlés kedvéért készültek II. 42
— — származással nem különböztethetők meg II. 60
—, amelyeket az emberek határoznak meg II. 70
— határai, amelyek olyanok, amilyeneknek az emberek s nem a természet készítette őket II. 66
— — mint az ember művei II. 71
— határvonalai II. 23
— határvonalainak megállapítása annak az érzékelhető tulajdonságokból összetett ideának ismerete nélkül, amely a fajok mögött áll II. 53
— lényegei, amelyek nem egyebek, mint az elmében levő elvont ideák, amelyekhez a név kapcsolódik II. 36—37
— — — ugyanazon név alatt nagyon különbözőek lehetnek II. 67
— megkülönböztetése II. 113
— mint az ember művei II. 38
— természete, vagyis a dolgok osztályozása, amint őket értjük és hasznukat vesszük II. 75
— vagy speciesek olyan lényegei, amelyek tudásunk körébe esnek II. 26
fajoknak a nevek különbözőségével elkülönített lényegei, amelyek ritkán felelnek meg pontosan a dolgok belső természetének, amelyekből vettük őket II. 71—72
— általunk megadott határai, amelyek nem egyeznek meg pontosan azokkal, amelyeket a természet adott II. 67
— nevek alá sorolása mint az értelem műve, amely a tapasztalt hasonlóságokat általános elvont ideák alakítására és arra használja, hogy az ideákat mint mintákat vagy formákat az elmében hozzájuk kapcsolt nevekkel együtt felraktározza II. 23
fájdalmatlanság és gyönyörködés, amely jelenvaló boldogságunkhoz elég, és amelyet nem nagyon akarunk a változtatással kockáztatni I. 266
fájdalom, amely egyáltalán semmiféle ideát nem tartalmaz a kiterjedésről, amely csupán a test egyik tulajdonsága, akár a többi, érzékeinkkel felfedezhető, amely alig elég éles ahhoz, hogy a dolgok tiszta lényegébe hatoljon I. 171
— — nem volna, ha nem lenne érző teremtmény annak megérzésére, bár a nap tovább ugyanolyan maradna, mint most I. 371
— — önmagával egyenlő mértékű vágyat ébresztett I. 245
—, amelyet ugyanazok a tárgyak és ideák okoznak, amelyek élvezetek forrásai I. 118
—, amelynek hatékonysága és haszna arra, hogy bennünket munkába állítson olyan, mint az élvezeté, mert éppen olyan készséggel használjuk képességeinket annak elkerülésére, mint ennek megszerzésére I. 117—118
— — megszüntetése az első és legszükségesebb lépés a boldogság felé I. 248
— célja és haszna I. 118
— és a bántó érzés, amely összemérhetetlen a boldogsággal I. 248
— — az élvezet I. 266
— gondolata, amelyet bármely jelenlevő vagy távollevő dolog kelthet bennünk és amit gyűlölletnek nevezünk I. 224
— ideái, amelyek nincsenek a mannában, hanem reánk gyakorolt hatásának az eredményei, és nincsenek sehol, amikor nem érezzük őket I. 127

fájdalom ideái egy testünkbe hatoló acéldarab mozgásához kapcsolva, amely ahhoz az ideához semmit sem hasonlít I. 125
— kapcsolása azokhoz az ideákhoz, amelyek örömet okoznak I. 118
— megszüntetése vagy csökkentése, amely úgy hat, mint élvezet, és az élvezet fogyása vagy elvesztése mint fájdalom I. 226
fájdalomtól való megszabadulás vágya, amelyen kívül van még egy másik, amely a távollevő jó felé irányul s a vágyódás a bántó érzéssel egyenlő I. 245
fehér és fekete ideája I. 121
fehérség lényege, amely semmi egyéb, mint erő arra, hogy a fehérség ideáját keltse abban, akinek szeme meg tudja látni a közönséges tárgyakat II. 84
fejtegetések és viták, amelyek a „materia prima"-t illetően a filozófusok fejét és könyveit megtöltötték II. 109
fekete ideája, amely nem kevésbé pozitív az elmében, mint a fehéré, bár lehet, hogy ennek a színnek az oka a külső tárgyban csak valami hiány I. 121
felejtés és lassúság I. 143
felfedező képességeink, amelyek állapotunkhoz képest alakulnak I. 295
felidézés I. 220
felosztás elvontan vagy általában I. 365
felsőbbrendű lények, akik tökéletes boldogságot élveznek, és akik választásaikban állandóbban vannak meghatározva a jóra, mint mi I. 258
feltevés, hogy a szavaknak biztos és nyilvánvaló jelentése van II. 113
— — pontosan ugyanaz a belső alkat, amely mindig ugyanazzal a fajlagos névvel jár, és amely az embereket olyan készségesekké teszi annak elfogadására, hogy a nevek ama valóságos lényegek ábrázolatai II. 112
festészet I. 135
félelem I. 225
— mint az elmének az a bántó érzése, amely a jövőben bennünket érhető bajnak gondolatából fakad I. 225
— — állandó fájdalom I. 226
fény I. 94, 131, 279
— a szem számára I. 104
—, amely a bennünk levő érzetnek oka, megkülönböztetve az ideától, amelyet az bennünk ébreszt, s ami a tulajdonképpeni fény II. 32
— — feltárja számunkra a látható tárgyakat, és homályosnak nevezzük azt, ami nincsen elegendő világításban ahhoz, hogy aprólékosan felismerjük I. 358
— és a meleg ideája I. 131
— — — — mint észrevevések bennem, amikor a nap engem melegít vagy megvilágít, és amelyek éppoly kevéssé vannak a napban, mint a viaszban létesített változások, amikor a nap azt megfehéríti vagy megolvasztja I. 131
— — — sötét ideája I. 121
— mint sok pici gömböcske, amelyek fürgén verdesik a szem belső falát II. 31
— oka, amelynek mégoly pontos ideája sem adná meg magának a fénynek egészen sajátos észrevevésként bennünk levő ideáját II. 37
figyelmes észlelés, amely kétségtelenné teszi, hogy elménknek az az ideája, amelyet ajkunkon az „ember" szó jelöl, semmi egyéb, mint egy bizonyos formáju állatnak ideája I. 328
filozófia I. 238, II. 246
— és a vallás I. 398
— — — — különféle szektái II. 101
— mai állapota II. 162
—, peripatetikus II. 103
filozófiai fogalmak és filozófiai kifejezések I. 346
— írók, akiknek olvasása bőséges

példákkal szolgál arra nézve, mennyire félrevezeti az értelmet a dolgoknak tekintett nevek használata II. 108
filozófiai kutatások és viták, amikor általános igazságokat kell megállapítani, és a megállapított tételekből kell következtetéseket levonni II. 94
fiókba zárt féreg tudása és megértése az ember érzékeiről vagy értelméről I. 108
Firenze I. 113
fivér ideájának megalkotása, anélkül hogy az emberről tökéletes ideám volna I. 317
fizika II. 340
fizikai kutatásokban járatos és a természeti testek különböző nemeit ismerő emberek, akik lerögzítik azokat az egyszerű ideákat, amelyekről látják, hogy azokban az egyes fajtákhoz tartozó egyedek állandóan megegyeznek II. 133
fluidum I. 303
fogalmak, amelyekben a létezést egyáltalán nem veszik tekintetbe II. 180
— állandó szabályszerű jegyei II. 114
—, amelyeket leginkább azok az emberek hajlandóak Istenről maguknak megalakítani, akik őt anyagi lénynek szeretnék tekinteni II. 244
— az örökkévalóságról, amelynek végtelenségéről nincs más ismeretünk, mint azon szám végtelenségéről, amelyhez örökké, vég nélkül hozzáadhatunk újabb számokat I. 188
fokozatok a teljes biztosságtól és meggyőződöttségtől le egészen a sejtésig, kétségig és bizalmatlanságig II. 273
folytatólagos lét, amely az azonosságot adja I. 344
— tudat, amelyben különböző szubsztanciák egyesülhettek és belőle ki is válhattak, és amelyek, amíg életszerű egyesülésben maradtak azzal, amiben ez a tudat akkor lakozott, ugyanannak az énnek voltak részei I. 342
folytonosságban egymástkövető jelenségek, amelyek látszólag azonos távolságú szakaszok, és látszólagos egyenlőség, amelyre nézve nincs más mérték, mint amilyeneket saját ideáink vonulása telepített emlékezetünkbe I. 183
forrás, amelyből a tapasztalás az értelmet ideákkal látja el I. 92
földátmérő mint csupán térből készült idea I. 159
földgolyó eljövendő állapota II. 174
földgolyónkon levő sajátos szubsztanciák léte és működése, amely függ szemhatárunkon túllevő okoktól II. 203
fölöttünk álló szellemek feltehetően végtelen sokféleségének adományai és tökéletességei II. 163

G

gazság és tévedés II. 271
Gedeon II. 324
genus II. 20, 21, 29,
— és species II. 47
gerundium II. 81
gép folytatódó testnek gondolva I. 326
gondolat I. 117
— Isten létén túlterjesztve és elképzelve: oly terjedelem, amelyben már Isten nincsen I. 190
gondolataink a testek felületére korlátozva II. 203
— és okoskodásaink egymástól való függésének megfigyelése II. 81
— rögzítése emlékezetünk támogatására II. 85
— — és gondolataink másokkal való közlése II. 85
gondolatainknak a viszonyok felismerésében való okos és módszeres alkalmazása, mint az egyetlen út mindannak felfedezésére, amit ezekre vonatkozóan igazsággal és bizonyos-

sággal általános kijelentésekbe, tételekbe foglalhatunk II. 260
gondolatbeli és a szóbeli igazság II. 189
— kijelentés mint elménkben névtelenül talált ideák puszta megfontolása, amelyek, mihelyt szavakba foglaljuk őket, elveszítik tisztán gondolatbeli természetüket II. 189
— kijelentések, amelyekben az elme értelmünkben levő ideáinkat szavak használata nélkül foglalja össze vagy választja széjjel, észlelve vagy megítélve azok megegyezését vagy megnem-egyezését II. 190
gondolatból fakadó kielégültség I. 93
gondolatok egymásutánjáról és számáról való eszmélődés (reflexion) I. 175
— ideák vizsgálatára használva II. 216
gondolattal való mozgásközlés, amelyet a szellemnek tulajdonítunk, és amely ugyanolyan világos, mint a lökésből származó, amelyet a test javára írunk I. 306
gondolkodás I. 92, 133, 156, 220, 229, 286
—, amely a lélek tevékenysége és nem lényege I. 222
— — — lélektől éppen olyan elválaszthatatlan, mint a testtől a tényleges kiterjedés I. 95
— — abban áll, hogy tudjuk, hogy gondolkodunk I. 103
— — nem foglalja magában a kiterjedés ideáját, és a tér, amely nem test, mert nem foglalja magában a tömörség ideáját I. 163
— — néha még az ébren levő emberben is oly lanyha lehet, hogy csak tompa, homályos gondolatai vannak, amelyek alig többek a semminél I. 222
—, amelyről a test semmiféle ideát nem szolgáltat I. 229
— anyag nélkül és az anyag, amely gondolkozik I. 308
— állapota, amelyben a lélek csak nagyon kevéssé múlja felül a tükör állapotát I. 99
gondolkodás, diszkurzív II. 302
— elkülönítve és függetlenül a tömörségtől, és a tömörség elkülönítve és függetlenül a gondolkodástól I. 308
— ereje, amely nem gyakorol hatást a választó erőre, sem a választó erő a gondolkodás erejére I. 237
— és a testmozgás ideája, amely ugyanolyan tiszta és világos, mint a kiterjedés, a szilárdság és a mozdíthatóság ideája I. 299
— — akarás ideái I. 298
— — észlelés I. 298
— — kiterjedés I. 163
— — mozgás I. 232
— — mozgatóképesség mint a szellemnek elsődleges ideája I. 299
— ideái I. 286
— ideája a szellemben, amely éppen olyan világos, mint a kiterjedésé a testben I. 306
— képessége, amelyet értelemnek hívunk, és az akarat képessége, amelyet akaratnak; és az elménk ez a két képessége vagy készsége, amelyet tehetségeknek nevezünk I. 116
— különböző módozatai I. 237
— mint a lélek sajátos tevékenysége I. 95
— — — — tevékenysége és nem lényege I. 221
— — csodálatraméltó képesség: az a képesség, amely a legközelebb áll a teremtő lényének kiválóságához I. 100
— módozatai I. 220
—, mozgás és az erő ideája I. 286
gondolkodásnak és az okoskodásnak bizonyos módszerei elménkben lefektetve II. 219
gondolkodó dolog szubsztanciája I. 301
— — tömörség nélkül, azaz anyagtalanul létezőnek elismerve és tömör dolog gondolkodás nélküli, vagyis anyagi létezőnek elismerve I. 308

gondolkodó ember legvilágosabb és a legtágabb látókörű értelme, amely zavarban van és tanácstalanul áll minden anyagrészecske előtt II. 168
— és nem-gondolkodó lények II. 239
— lény, aki lehet anyagi is II. 242
— lénynek nem-gondolkodó részecskékből való keletkezése és a kiterjedt lénynek kiterjedés nélküli részecskékből való keletkezése II. 243
— szubsztancia, amely nem tud gondolkodni anélkül, hogy annak tudatában ne lenne I. 333
— tudattal bíró alany I. 331
gondolkodóerő I. 279
gondolkodóképesség I. 104
gondolt kijelentések tárgyalása, amelyben elkerülhetetlen a szavak alkalmazása, és így a gondolatbeli kijelentések példái, amelyek azonnal megszűnnek tisztán gondolatiak lenni és szóbeliekké válnak II. 189
görögök, akik a beszédre való készséget külön névvel illetik I. 286
Guinea II. 68

GY

gyakorlat I. 273
gyakorlati elv, amely velünk született I. 55
— szabály, amelyet bárhol is általánosan és megengedetten áthágnak és amely már azért sem tételezhető fel velünkszületettnek I. 57
gyermek ideája az emberről, amely ugyanolyan, mint az a kép, amelyet a festőművész készít az egyesített látható külsőségekről II. 223
gyermekek, akik amikor a dolgokról még csak tökéletlen fogalmaik vannak, már szavakat tanulnak és azokat értelmükre nem sokat gondolva találomra alkalmazzák és azok jelentéséül ritkán alakítanak ki határozott ideát II. 133
gyermekek, akik eszük használatáig jutnak el és akik eljutnak oda is, hogy ezeket a maximákat megismerjék és helyeseljék I. 33
gyilkosság I. 156
gyorsmenetű egymásrakövetkezés érzése, amely elvész még azokban az esetekben is, amikor evidens, hogy valóságos egymásrakövetkezés történt I. 177
gyönge ember, akinek nincs annyi ereje vagy képessége mozogni, amennyi az embereknek rendesen van I. 322
gyűjtő idea, amelyet az ember névvel jelölünk I. 355
gyűlölet I. 224

H

habituális tudás, amely kétféle II. 142
hadsereg I. 155
hagyomány, amelynek annál kevesebb az ereje és az evidenciája, minél több kézen ment át II. 282
hagyományos kinyilatkoztatás megkülönböztetve az eredeti kinyilatkoztatástól II. 309
— tanúbizonyságok, amelyek annál kevésbé bizonyítóak, minél távolabbiak II. 282
hagyományozott kinyilatkoztatás isteni eredetének evidenciája, amely sem a kifejezésre szolgáló szavakban, sem megértésük módjában nem lehet olyan világos és olyan bizonyos, mint az ész elvei II. 314
hagyományszerű igazságok, amelyekben minden áttétel gyengíti a bizonyíték erejét II. 282
hajlamosság az igazság befogadására II. 306
hajlékonyság I. 156
halhatatlanság a testnek külső formájához kapcsolva II. 185
— egy bizonyos felületi formába helyezve és hátat fordítva a lélekre és a szellemre vonatkozó meggondolásnak II. 186
— és az öröklét felbecsülhetetlen

ajándéka, amely az embert minden más anyagi lény fölé helyezi II. 186
hallás I. 138, 299
halogatás, amely beteggé teszi a szívet I. 246
hamis mint nyilvánvaló igazság II. 222
— vélemény és tévedés, valamint az igazság és a tudás II. 275
hamisság, amely nem az ideában, hanem a hallgatólagos gondolati tételben rejlik, amellyel olyan megfelelést vagy hasonlóságot tulajdonítok neki, aminővel nem rendelkezik I. 391
hang ideája I. 39, 134
— valóságos lényeget tartalmazó dolog helyére téve, anélkül, hogy tudnánk, mi az a valóságos lényeg II. 79
hangmódozatok I. 217
hangok I. 94, 124, 126
—, amelyek nem használhatóak úgy, hogy több egyedi dologra illeszkedhessenek II. 9.
— és az általuk jelzett ideák, amelyek között olyan szoros kapcsolat keletkezik, hogy a nevek hallatára az ideák majdnem olyan élénken ébrednek fel, mintha maguk az őket felkelteni képes tárgyak az érzékekre ténylegesen hatnának II. 14
— ideái, amint a muzsikus saját képzelete csendjében egymáshoz vannak illesztve I. 217
— jelentése, amely nem a természettől való, hanem rájuk helyezett és tetszőleges II. 32
— mint az ideák tetszőleges és közömbös jelei II. 85
hangzó testeknek a hallási szervre gyakorolt benyomásai I. 133
hanyagság és figyelem I. 117
harag I. 225
— mint az elme bántó érzése vagy izgatottsága valamely sérelem miatt és amelyet a bosszúállás szándéka kísér I. 225
harmónia és szépség, amelyet a természetben találunk II. 241
használatban levő logika II. 298
hasznos igazságok felfedezése és a dolgok ismerete a dolgoknak eredeti mivoltuk szerint és nem a mi elképzeléseink szerint II. 133
— mesterségekben való tudatlanság, az élet kényelméhez szükséges dolgok legnagyobb részének hiánya olyan országban, ahol bővelkedtek a természet ajándékaiban II. 264
— tudásnak valamely rendszere II. 218
hatalom I. 51
határ a hit és az ész között II. 308
—, ameddig érzékeink eljutnak és tájékoztatnak bennünket II. 204
határfelületek, amelyek vagy egyenes vonalakban végződnek, amelyek jól kivehető szögekben találkoznak, vagy görbe vonalakban, amelyeken nem vehetők észre szögek I. 159
határozott idea a különbségről annak 100.000-ed vagy 1 000.000-od része között I. 365
— ideák, amelyeket a kijelentésben foglalt terminusok képviselnek II. 208
— —, amelyekhez e jeleket hozzárendelik II. 125
— — kialakítása II. 102
— — — vizsgálat alá vett dolgokról I. 242
— terjedelem ideája, amely a felosztás alanya és alapja, és amely egy bizonyos haladás után összezavarodik és majdnem a homályba vész I. 366
háládatosság I. 155, 156
— mint igazságosság II. 233
három vonallal bizonyos tért bezáró idom mint a háromszögnek mind valóságos, mind névleges lényege II. 26
háromszög I. 156
—, amelynek minden tulajdonsága a három vonallal bezárt tér összetett ideájától függ, és amennyiben felfedezhető, annyiban abból levezethető I. 374
— általános ideájának kialakítása II. 212

háromszog formai alkata, vagyis lényege II 131
— három szogének összege, amely annyi, mint két derékszog II 139
— lényege, amely nagyon szűk korú, igen kevés ideából áll, az egész lényeg mindossze a tért bezáró három egyenes I. 390
— mint egésznek ideája I. 316
— névvel jelzett összetett idea II. 231
— szogeinek összege, amely ha egyszer már egyenlő volt két derékszoggel, akkor azontul is mindig egyenlő marad II. 143
— — — — két derékszog I. 142
— — — két „derékszog", amely olyan biztos igazság, amilyen csak lehet I. 84
hárpia II. 177
Heliogabalus I. 327
—, akinek lelke ott van sertéseinek valamelyikében I. 327
hely I 160, 192
— használatos fogalma a kozonséges beszédben, amely nem tartalmaz mindig szigorúan vett pontoktól való távolságokat, hanem olyan érzékelhető tárgyaknak nagyobb darabjaitól való távolságait, amelyekkel az elhelyezett dolgot és távolságát állónak tekintjuk I 160—161
— ideája I 162
— —, amelyet ugyanazokkal az eszkozokkel kapunk meg, mint a tér ideáját, ti. látással és tapintással, amelyekkel a kiterjedés vagy a távolság ideáit fogadjuk elménkbe I. 162
— szónak olykor zavaros értelme, amely azt a tért is jelenti, amelyet valamely test elfoglal I. 162
helyes beszéd művészete II. 81
— és a nem-helyes eldontése II. 282
— idea Istenről és a tiszteletről I. 80
helyes kovetkeztetés levonása II. 288
— okoskodás visszavezetve szillogizmusformákra II. 290
helyeslés a dolog kulonbozó evidenciájának és valószínűségének fokozataihoz arányítva II. 281
— alapjai és kulonbozó fokozatai II. 279
—, amely nem a velunkszuletettség jele, hanem éppen az ellenkezőnek bizonyítéka I. 40
— — nincs inkább hatalmunkban, mint a tudás II. 376
—, általános I. 29
—, egyetemes I. 63, 79, 146
— és helytelenítés I. 350
— fokai II. 275
— késedelmessége I. 47
— kulonbozó fokai I. 43
— mint az a mérték, amelyet mindenutt erénynek és bűnnek neveznek s vélnek, és nemtetszés, dicséret, rosszalás, amely valami titkos és hallgatólagos megegyezéssel a világ kulonbozó társadalmaiban, torzseiben, klubjaiban kialakul, s amelynek révén kulonbozó cselekvések helyeslésssel vagy helytelenítéssel találkoznak I. 350
— oka, amely abból a megegyezésből vagy meg-nem-egyezésből származik, amelyet az elme kozvetlen összehasonlításukkal a kijelentésben foglalt állításnak vagy tagadásnak megfelelően talál az ideákban II 207
— rossz alapja II. 275
— vagy nem-helyeslés, amely fontos kovetkezményeket vonhat maga után II. 337
helyeslésunk a valószínűség alapjaival szabályozva II. 275
—, amelynek tulajdonképpeni tárgya és indítója a valószínűség II. 326
helyeslőképesség I. 84
helyesnek és a helytelennek természetes mértékei I. 55
helyesség szabálya és mértéke, amely gyakran válik vita tárgyává, vajon valamely szónak ez vagy

az a használata szabatos beszédmód-e vagy sem II. 89
helytelen ítélet, amely félrevezet és az akaratot gyakran a rosszabbik oldalra irányítja, az ítéletek különböző összehasonlításainak téves értékeléséből fakadva I. 268
— —, amelyről minden embernek el kell ismernie, hogy helytelen I. 268
— ítéletekből eredő helytelen vágyak I. 265
— ítélkezés szokásos okai: tudatlanság, gondatlanság I. 271
— szóhasználat egy országban elterjedt használattal ellentétesen alkalmazva II. 182
helyváltoztatás távolabb fekvő testekhez képest, amelyek egymáshoz mérve ugyanazt a távolságot tartották meg I. 161
heves testi fájdalom I. 250
hiányban rejlő ok, amely létrehozhat pozitív ideát I. 122
— — okok, amelyek a pozitív ideákhoz kapcsolódnak I. 122
hiányzó jó, amely szemlélődés révén az elmébe hozható és jelenvalóvá tehető I. 249
— — meglevő vagy elismert nagyságának megfelelő és azzal arányos mértékű fájdalom I. 245
— — vágy nélkül nézve és elgondolva I. 245
hidegség I. 107
hidegtől túlkeményített viasz, amely nem fogadja be a pecsét nyomását s a szokott erejű hatás nem vésődik be; vagy a hőtől túlságosan lágy viasz, amely nem tartja meg jól, ami bevésődött I. 358
hipotézis tényekre építve I. 96
hipotézisek és hamis elvek II. 265
— helyes használata II. 265
— mint emlékezetünk nagy segítői, amelyek gyakran vezetnek bennünket újabb felfedezésekhez II. 265
hit I. 24, II. 317
—, amely Isten tanúbizonyságán alapul, aki nem hazudhatik, amikor valamit nekünk kinyilatkoztat II. 311
hit, amely nem győzhet meg bennünket olyasmiről, ami ellentmond tudásunknak II. 311
—, amelynek nem lehet tekintélye az ész világos és tiszta döntéseivel szemben II. 312
— és az ész határvonala, amely nincs megállapítva II. 315
— — — — különböző tartományai II. 307
— — — — mértékei és határai II. 307.
— — — igazságosság, amely nem minden embernek alapelve I. 48
— — tudás II. 273
— kérdése és ész kérdése II. 312
— mint a helyeslésnek és a biztosságnak megállapított és biztos elve, amelyben nem marad tere a kétségnek vagy habozásnak II. 286
— szembeállítva az ésszel II. 306
— tartománya II. 314
— tárgyai, amelyekkel az észnek közvetlenül semmi dolga sincs II. 313
— tulajdonképpeni tárgya II. 314
hitetlenség minden dologgal szemben csak azért, mert minden dolgot nem tudhatunk biztosan I. 26
hittudomány I. 288
hódolat, amely az igazságnak jár I. 85
holtak feltámadása II. 174
homály, amelyet hol a szavak zavaros jelentése, hol maguknak a dolgoknak a természete okoz I. 242
homályos és tökéletlen ideák, amelyek gyakran összezavarják eszünket II. 301
— — zavaros idea a testecskékről vagy az osztandó testek arányi részeiről, amikor előző felosztások révén azok már oly kicsikké válnak, hogy messze túlmennek bármelyik érzékünk felfogóképességének határain I. 365

homályos idea a testben levő aktív mozgásképességről, mert csak azt látjuk, hogy csupán átveszi, de nem hozza létre a mozgást I. 230
— — az erőről, amely nem elegendő a tevékenység létrehozásához, hanem csupán a szenvedés folytatása I. 230
homályosság az igazság keresésében vagy védelmében II. 109
hónak és tejnek ereje arra, hogy bennünk a fehér ideáját keltse I. 281
hosszúság I. 171
— ideái I. 159, 203
— ideája, amellyel a terjedelemre vonatkozóan rendelkezünk I. 195
hő I. 131
— befogadása I. 279
— vagy tűz, amely az égő anyag észrevehetetlen apró kis részeinek heves mozgásából áll II. 284
hűség és a méltányosság szabályai I. 48
— — az igazságosság szabályai I. 48
hüvelykek, lábak, mérföldek, fokok és percek, napok és évek I. 194

I

idea I. 18, 27, 195, 280, 374
— a legkisebb anyagi kiterjedésről és a végtelenségről I. 300
— — legnagyobb térről és a legkisebbről I. 213
— — még mindig hozzáadható számról I. 366
— — szubsztanciák egyes fajtáiról I. 292
— — testnélküli térről I. 170
— — tömör részek alakjáról, alkatáról, helyzetéről általában, és a részeknek arról a sajátos alakjáról, méretéről vagy összetételéről, amelyből a fentebb említett tulajdonságok keletkeznek I. 375
— — végtelen tartamról I. 213
idea, adekvát II. 171
— — vagy inadekvát I. 367
—, amely a másik fél ideájának megfelel I. 373
— — annyiban hibás vagy inadekvát, amennyire távol van attól az ősképtől és mintától, amelyre vonatkoztatja és amelyet a használt név segítségével kifejezni vagy jelezni akar I. 373
— — az ember szokott erejéről vagy legalább az ilyen méretű ember erejéről él bennünk I. 322
— — az emberiség általános hasznára válnék, ha elménkben megvolna I. 80
— — gyakran megvan a létezés előtt II. 38
— — igényel más ideákat, mint létezésükhöz vagy fogalmukhoz szükségeseket I. 163
— — megegyezik a természetben valóságosan meglevő valamely dologgal II. 109
— — megfelel az ész szokott világosságának és tudásunk minden részéből természetszerűen levezethető I. 73
— — mindig érzékelésből vagy eszmélődésből származik I. 91
— — oly bonyolult, oly sok részből áll, hogy az emlékezet nem egykönnyen tartja össze egy név alatt az egyszerű ideáknak ugyanazt a pontos együttesét I. 363
— — sem meg nem felel a dolgok valóságának, sem meg nem egyezik a más emberek szavaiban közönségesen jelölt ideákkal I. 391
— — viszony alapjává válhat I. 314
—, amelyben többféle különböző és összeférhetetlen ideák részei vannak összefoglalva II. 212
—, amelyből a test és az alak ki van zárva I. 327
—, amelyet a fény szó képvisel II. 31
— — a világegyetem névhez kapcsolunk I. 313

idea, amelyet az elme sohasem vett észre, és ezért sohasem volt az elmében I. 81
— — egy külső tárgyból nyerünk II. 151
— — erőnek nevezünk I. 228
— — nem lehet megkülönböztetni egy másiktól, amelytől különböznie kellene, hacsak nem akarjuk azt önmagától különbözőnek venni, mert minden mástól nyilvánvalóan különbözik I. 359
— — orokkévalóságnak nevezünk I. 186
— — szokásnak nevezünk I. 287
— amelyhez helyes beszédmód szerint a takarékosság elnevezés tartozik I. 387
—, amelyiken rajta van a lelket magába záró edény íze I. 101
—, amellyel a végtelenről rendelkezünk I. 212
—, amelynek a dolgokkal való megegyezéséről biztosak lehetünk II. 178
— — — szót jelévé tették, mint amely pontosan azonos azzal, aminek az illető ország értelmes emberei azt a nevet adják II. 14
— — ismerete a legjobban érdekünkben áll I. 80
— — valósága a dolgok határozott alkatának való pontos megfelelésben áll I. 368
—, általános I. 35, 154
— egy mozgó testről I. 112
— egyetlen magányos test mozgásáról I 112
—, egyszerű I. 18, 107, 216, 287
—, elhatárolt I. 114
— elménkben megismételve és az ismétlések egymáshoz adva I. 197
—, elvont általános I. 34
— felkeltése I. 294
—, hamis I 391
—, határozott I 19, 310
—, igaz vagy hamis I. 367
— igaznak vagy hamisnak mondva I. 381
— Istenről és önmagamról, a félelemről és az engedelmességről II. 255
idea, közvetítő II. 227, 291
—, meghatározott I. 18
— mint a gondolkodás tárgya I. 91
— — az érzékeinkkel felfedezhető szembeszökő tulajdonságok tökéletlen együttesei II 200
— mozgásokról mint más nyugvónak gondolt lényektől való távolság megváltozása I 300
—, összehasonlítható I 213
—, összetett I. 18, 149, 281
— saját magunkról mint értelmes eszes lényekről II. 164
—, tiszta és zavaros I. 359
—, tökéletlen I. 364
— vagy lényeg, amelyhez az „ember" név tartozik II. 24
—, világos és homályos I. 358
—, viszonylagos I. 310
ideaegyüttesek, amelyeket az elme szabad választással rak össze, anélkül hogy bármiféle természetbeli kapcsolatokra volna tekintettel II. 179
— és idea-szétválasztások II. 234
ideaforrás, amely minden embernek egészen belső sajátja I. 92
ideakapcsolatok I. 395
—, amelyek tisztán a véletlenből és a megszokásokból erednek I. 393
ideakapcsolás I 392
ideakapcsolások felfedezése, felfogása és egybefűzése, amely túllép a legtobb olvasó értelmének határain II. 144
ideapár I 171, II. 31
ideáink a gondolkodás különböző módozatairól, ti a hitről, kételkedésről, szándékolásról, félelemről, reményről stb I. 307
— — különböző fajta szubsztanciákról I. 311
— — szellemekről II 254
— — testekben rejlő különböző tulajdonságokról I. 307
— alátámasztója, szubsztrátuma I 80
—, amelyek eredetileg vagy kívülről, valamely érzékelhető tárgy-

ból, vagy saját szellemünknek valamely magunkban észlelt belső munkájából származnak II. 11
ideáink, amelyek hasonlítanak valamihez, ami a tárgyakban van I. 13
— — igazi, bár talán nem valami pontos másolatok és amelyek mégis a szubsztanciákról szóló valóságos tudásunk tárgyai II. 183
— — mind végesek és amelyek nem viselhetik el a végtelent I. 367
— — mintha bennünk a dolgok képei volnának I. 361
— — természetszerű megfelelésben és kapcsolatban vannak egymással I. 393
— az akarásról és a testnek a belőle következő mozgásáról, valamint a testtel együtt magának a szellemnek a mozgásáról is I. 307
— eredete, neme és terjedelme I. 399
— igazsága vagy hamissága a dolgok valóságos létével való vonatkozásukban I. 385
— ismerete és szemlélése, amelynek révén jutunk bármely igazság világos tudására, és amely mindig bizonyosabb lesz számunkra, mint amit a hagyományos kinyilatkoztatás szolgáltatott II 309
— különbsége II. 84
— legnagyobb része, amely olyan, hogy közvetlen összehasonlítással nem alkothatunk ítéletet megegyezésükről vagy meg-nem-egyezésükről II. 302
— megegyezése és meg-nem-egyezése II. 81
— — vagy meg-nem-egyezése tiszta és világos észlelésből merítve II. 309
— megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelése mint minden tudásunk teljessége és felsőfoka II. 299
— — — — sajátszerű módjai II. 141
ideáink mint a biztos és az egyetemes tudás egyetlen igaz eszközei II. 160
— mintájukra vagy ősképükre vonatkoztatva őket, amelyek már helytelenekké válhatnak annyiban, amennyiben nem egyeznek meg az ilyen ősképekkel I. 392
— nyomonkövetésének és megvizsgálásának hiánya II. 168
— összefüggésének vagy összeférhetetlenségének, megegyezésének vagy nem-egyezésének észrevevése I. 231
— természete I. 123
— tökéletlensége és bizonytalansága II. 189
— vagy átmenő gondolataink, amint folytonos vonulásban az egyik megy, a másik jön I. 120
ideáinknak bővítése, összetétele, absztrahálásában álló képességeinek és a róluk való okoskodásoknak gyakorlása és a mindezeken való eszmélődés (reflexion) I. 105
— emlékezetünkben való készenléte, amely tehetségünk elevenségét adja I. 146
— más emberek azonos nevű ideáira való vonatkoztatása I. 384
— valamely más viszony tekintetében való megegyezése vagy meg-nem-egyezése mint tudásunk legtágabb területe II. 163
ideáinkról szóló tudásunk, amely ideáinkban végződik és nem jut tovább II. 177
ideák II. 340
— a dolgok valóságos létéből merítve II. 183
— — gyermek lelkében a testtel való egyesülése előtt vagy annak pillanatában, még mielőtt bármiféle ideákat nyert volna az érzékelés útján I. 101
— alkotó részei, amelyek elég számosak I. 360
—, amelyek a dolgokkal megegyeznek II. 177
— — akkor általánosak, amikor úgy szerepelnek, mint sok egyedi dolog ábrázolata II. 21

ideák, amelyek annak megfelelően egyeznek meg vagy nem egyeznek meg egymással, amint azokat az általa megértett szavakban egymásról állítva vagy tagadva találjuk I. 42., II. 211
— — az elmében csupán látás által keletkeznek és a szemen át kerülnek oda II. 36
— — az emlékezetben elhalványulnak I. 141
— — állandóan követik egymást, amíg csak az ember ébren van I. 174
— — csupán egyetlen érzéken át jutnak elménkbe I. 109
— — egyes szubsztanciák sajátos fajairól élnek bennünk, és amelyek nem egyebek, mint egyszerű ideák különböző összetételei, ahogy együtt vannak egyesülésüknek különben ismeretlen, de egységük fennállását megteremtő okában I. 291
— — egykorúak az érzékeléssel I. 105
— — egymással való összehasonlításból származnak I. 313
— — egyszer megegyeztek és amelyek aztán mindig meg fognak egyezni II. 143
— — közeli rokonoknak mutatkoznak II. 83—84
— — között az elme közvetlen megegyezést vagy meg-nemegyezést tud észlelni II. 149
— — közvetlen látás révén elárulják egymással való megegyezésüket vagy meg-nemegyezésüket II. 142
— — magukkal a dolgokkal nem pontosan egybehangzóak II. 182
— — mind egyes dolgokról szólnak, s ha minden egyes ideát, amelyet befogadunk, külön névvel kell neveznünk, a nevek számának végtelennek kell lennie I. 149
— — nem állanak részekből, és amelyek nem növelhetők tetszőleges arányban és nem nyújthatók túl azon, amit az érzékek szolgáltatnak I. 205
ideák, amelyek nem egyeznek a dolgok valóságával II. 116
— — nincsenek egymással biztos természetbeli kapcsolatban és így a természetben sehol sincsen rögzített mérték ahhoz, hogy általa helyesbítsük és kiigazítsuk őket II. 87
— — — magukban a dolgokban másképpen, mint amennyire bármely dolog is benne van az okában I. 293—294
— — pusztán egy érzéken át jutnak elménkbe I. 109
— — részekből állanak és amelyek legkisebb részük minden hozzáadásával növelhetőek I. 205
— — saját homályosságuknál fogva nem termelhetnek semmiféle tiszta és világos tudást II. 152—153
— — több érzéken át jutottak az elmébe I. 109
— — tökéletlenségünk jelei II. 212
— — úgy élnek az ember elméjében, hogy magukban és közvetlenül összehasonlíthatóak egymással II. 302
— — — jutnak az elmébe és sugalmaztatnak az elmének, hogy mind érzékelés, mind eszmélődés (reflexion) révén keletkeznek I. 109
— — — válnak általánosakká, hogy elválasztjuk tőlük térbeli és időbeli körülményeiket és minden más olyan ideát, amely erre vagy arra az egyedi létezésre határozhatná meg őket II. 18
— — vagy az érzékek tárgyaitól, vagy az elme rajtuk végzett műveleteiből származnak I. 157
— — valamely két másik idea biztos vagy valószínű megegyezésének vagy meg-nemegyezésének megmutatására szolgálhatnak II. 301
—, amelyekből összetett szubsztancia-ideáink alakulnak, és amelyeket a szubsztanciákra vo-

natkozó tudásunk legtobbször használ — mint a szubsztanciák másodlagos minőségei II. 159
ideák, amelyeket a nevek fednek és amelyek legnagyobbrészt tökéletlenek, zavarosak és határozatlanok, tehát magukon a neveken gondolkodunk, mert világosabbak, biztosabban korvonalazottabbak és készebbek felmerülni gondolatainkban, mint a tiszta ideák II. 190
— — az elméből kapunk eszmélődés (reflexion) útján I. 280
— — ezek a szavak fejeznek ki: fehérség, keménység, édesség, gondolkodás, mozgás, ember, elefánt, hadsereg, ittasság és egyebek I. 91
— — érzékelhető tulajdonságoknak nevezunk I. 92
— — pusztán eszmélődésből nyerunk I. 109
— amelyekkel az emberek különbözőképpen vannak ellátva ama különböző tárgyak szerint, amelyekkel érintkezésbe kerulnek I. 94
— — — etika foglalkozik II. 261
—, amelyeknek azonosságát vagy eltérését mindig azonnal észlelik, mihelyt az ideák megjelennek és oly tisztán, amilyen tiszták az ideák maguk II. 140
— — elfogadásában az elme csak passzív I. 154
— — megegyezése vagy meg-nemegyezése, bár a kozvetlen egymásmellététellel nem látható, megvizsgálható más ideák kozbelépésével, amelyek ezekkel osszehasonlíthatóak II. 302
— — megegyezéséről vagy meg-nem-egyezéséről nem alkothatunk ítéletet másképpen, mint egyéb olyan ideák kozbelépésével, amelyeknek a szélsőkkel való megegyezése nem bizonyos, hanem csak megszokott vagy valószínű II. 303
— — megegyezését vagy meg-nem-egyezését észleljuk II. 176
ideák, amelyeknek valamikor később ben kell birtokba jutniuk I. 81
—, amelyekre e szavakat alkalmazzák II. 124
—, amelyekről ésszerűen feltehetjuk, hogy már az anyaméhben jutnak a gyermek elméjébe I. 135
— az elme számára, illetve mozgások a test számára, amelyek bizonyos adott korulmények kozott sem el nem kerülhetőek, sem el nem mulaszthatóak még a legnagyobb erőkifejtések árán sem I. 234
— — elmében és tulajdonságok a testben I. 123
— — érzékelésből és az eszmélődésből kapva I. 157
— azokról a dolgokról, amelyekről általános vagy fajlagos neveink vannak II. 266
— általában I. 91
— egymásrakovetkezése, amely, ha megszűnik, vele egyutt szűnik meg bennünk a tartam észlelése I. 174
— elmebeli egymásrakovetkezése, amelyben vannak a gyorsaságnak és a lassúságnak bizonyos határai, amelyeken túl az ideák sem erősebben késlekedni, sem jobban sietni nem tudnak I. 177
— eredete és osszetétele II. 98
— erős osszekapcsolásai, amelyeket nem a természet egyesített, és amelyeket az elme alkot vagy szándékosan, vagy véletlenségből I. 394
— és a szavak mint a tudás hatalmas eszkozei II. 340—341
— — fogalmak, amelyek nem születnek velunk, semmivel sem inkább, mint a mesterségek és tudományok, bár kozuluk némelyek valóban készségesebben kínálkoznak képességeinknek, mint mások I. 84
— — neveik I. 42
— — szavak, amelyek közott szoros kapcsolat áll fenn, valamint elvont ideáink és az általános szavak, amelyek állandó vi-

szonyban vannak egymással I. 400
ideák észlelése, amely ugyanaz a léleknek, mint a mozgás a testnek I. 95
— felkeltése I. 294
— fogalmaknak nevezve, mintha eredetuk és állandó létuk inkább az ember gondolatában, mint a dolgok valóságában volna meg I. 282
— hiánya II. 168
— —, amely még nyitva hagyja az utat tudásunk számára II. 173
— igazsága és hamissága neveikkel való vonatkozásban I. 385
— kapcsolatát feltuntető kozvetítő ideák megtalálása, amely noveli tudásunk mennyiségét, és előbbre juttatja a hasznos mesterségeket és a tudományokat II. 297
— kulonbozése, amely a kijelentés igazságát azonnal láthatóvá teszi II. 209
— kulonböző nevek alatt és kulonbozó ideák ugyanazon név alatt I. 114
— legkisebb megváltozásának veszélye II. 165
— megegyezése vagy ellentmondása, amelynek kimutatásához bizonyítékokra és az ész használatára van szukség II. 146
— — — meg-nem-egyezése II. 227
ideák megfelelve a dolgok valóságának, természet adta mértékekhez viszonyulva II. 91
— megfontolása és egymással való osszehasonlítása, megegyezése és meg-nem-egyezése kulonbozó viszonyaik és sajátságaik felismerése révén II 260
—, melyeket a szók jeleznek I. 42
— mint a tárgyban rejlő valaminek képei és hasonmásai I. 123
— — az elme művei, amelyeket az elme alkotott meg és nevezett el avégből, hogy meggyorsítsa okoskodásait és tartalmas kifejezésekbe, rövid szabályokba foglalja a maga sokféle és bőséges megfigyelését II. 257
ideák mint eredeti bélyegek az elmére vésve, létének és megalkotottságának legelső pillanatában I. 134
— nevei I. 42
— nevekhez kotve, amelyek bennunk felidézik őket I. 285
— osszefuggésének vagy osszenem-fuggésének észlelése II. 289
— osszehasonlítása terjedelmuk, fokozatuk, idejuk, helyuk vagy bármi más korulményuk szempontjából I. 148
— osszekapcsolása, amelyeket saját elméjukben foglaltak ossze II. 129
— — vagy elválasztása szavak nélkul II. 188
—, osszetett I. 107, 155
— percepciója elménkben I. 131
— pontos megkulonboztetésének tokéletlensége I. 146
— pontosan korvonalazott cselekvések számára I. 219
— saját ősképeiknek tekintve II. 179
— sajátos és megszokott nevei I. 364
— sokfélesége I. 19
— számos módozatai, osszetételei és viszonylatai I. 93
— szukségszerű, vagyis olyan kapcsolata, hogy amely tárgyban az egyiknek jelenlétét feltételezzuk, ott a másiknak is szukségképpen meg kell lennie II. 210
— testről és az elméről, amelyeket a mindennapi tapasztalás világosan szolgáltat számunkra I. 305
— tevékenységek módozatairól, amelyeket okaik, eszkozeik, tárgyaik, céljaik, szerszámaik, idejuk, helyuk és egyéb korulményeik szerint kulonboztettek meg I. 286
— tényleges észrevevései I. 95
— változatos sokasága I. 94
— velunkszuletett volta I. 36 81

ideák viszonyai és sajátságai II. 163
— vizsgálata I. 358
ideákat jelentő kifejezések magyarázata I. 282
— nem képviselő szavak II. 300
ideákkal való észlelt megegyezés, amely még tudás II. 183
ideáknak az a színtere, amely az ember gondolatait alkotja, és amely nem tehető másik elme közvetlen látása elé II. 340
— elménkben, ébrenlétünk esetén végbemenő állandó vonulása, amely ellát bennünket a tartam ideájával I. 179
— hiánya, amelyekre képesek vagyunk, és azoknak az ideáknak hiánya, amelyeket képességeink nem adhatnak meg és olyan dolgok meglátásától zárnak el bennünket, amelyekről ésszerű, elgondolni, hogy más, nálunk tökéletesebb lények, akikről mi nem tudunk semmit, ismerik őket II. 169
— láthatóan egyenlő terjedelmű tartammal elválasztott feltűnése vagy módosulása I. 181
ideának különböző módosulásai I. 158
— önmagával való azonossága és az, hogy két különböző idea különböző és nem azonos II. 209
ideánk a szellemről és a testről, amelyeknek szubsztanciái egyformán ismeretlenek előttünk I. 306
— Istenről mint a végtelen és örökkévaló létből, tudásból, erőből, boldogságból stb.-ből álló összetett idea I. 310
idézetek II. 283
— idézetei II. 283
idomok végtelen változatosságának gondolata, amelyeknek megalkotására az elme képes I. 160
idő I. 173, 174, 192
—, amely a mozgásnak nem mértéke I. 183
— — általában a tartamhoz képest az, ami a hely a terjedelemhez képest I. 192
idő, amely ennek az érzékelhető világnak kereteivel kezdődik és végződik, és a hely, amely olykor szintén a végtelen tér ama részének számítódik, amelyet az anyagi világ birtokában tart és magába zár I. 192
— — minden egyéb dolgot feltár és amely maga fel nem tárható I. 173
— — úgy viszonylik a tartamhoz, mint a hely a terjedelemhez I. 192
—, amelyben a test létezett, annak a tartamrésznek ideája, amely a tartam bizonyos rögzített korszaka és annak a dolognak léte között telt el I. 194
— és a mozgás összezavarása I. 181
— — — tér I. 150
— — — —, amelyek nagyon széles körű viszonyoknak az alapjai és minden véges lényt legalább is érintenek I. 320
— — — —, amelyeknek megfigyelhető részei által mérhető és határozható meg minden testi lény külön ideje és tartama, valamint külön kiterjedése és helye I. 192
— — hely I. 192
— — — mint a tér és a tartam végtelen örvényeinek határozott és elkülöníthető részei, amelyeket a többitől adott vagy feltételezett jelek és ismert határok választanak el I. 192
— mérése, amelyben az emberek hozzászoktak a percek, órák, napok, hónapok és évek ideáihoz, amelyekkel az időnek vagy tartamnak minden említésénél találkoztak és amelyeknek megfelelő idődarabokat az égitestek mozgása mért ki I. 181
— mint megmért tartam I. 180
— mozgással mérve, mégpedig a világ óriási testeinek mozgásával I. 183
— tágabb értelemben használva és a végtelen tartam részeire alkalmazva I. 193

időmértékünk, amely alkalmazható az idő előtti tartamra I. 184
időokozta módosulások I. 105
időt jelölő szavak, amelyekről rendesen az a hiedelem, hogy pozitív ideákat fednek, pedig ha jól meggondoljuk, viszonylagosaknak találjuk őket, például fiatal, öreg stb. I. 321
igaz megkülönböztetése a hamistól, a bizonyosnak a valószínűtől, az összeegyeztethetőnek az összeférhetetlentől II. 175
igazi boldogság előnyben részesítésének és keresésének szükségszerűsége, amely kényszerít bennünket arra, hogy felfüggesszük az egyes esetekben jelentkező vágyaink kielégítését I. 260
— tudás bizonyossága II. 269
igazság I. 46, II. 38, 188, 322
—, amely a dolgokba torkollik a szavak közbelépésével II. 98
— — az ábrázoló jeleknek aszerint való kapcsolásában vagy szétválasztásában áll, amint maguk az általuk képviselt dolgok megegyeznek vagy nem egyeznek I. 389
— — nem kaphat evidenciát szenvedélyeinktől és érdekeinktől és amely így nem is hordhatja magán annak színezetét II. 316
— — szavakban való lejegyzése az ideák megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének úgy, amint az van, és a tévedés, amely szavakban való lejegyzése az ideák megegyezésének és meg-nem-egyezésének, de másképpen, mint ahogyan van II. 193
— — szerint lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is legyen I. 38
— — tökéletesen és egyszerre látható II. 303
—, amelyet az ész képes számunkra biztossággal feltárni I. 31
— — előzőleg nem ismertünk II. 215
— — minden ember elméjébe vésve hordoz és amelyet ezért valamennyien ismernek és helyeselnek I. 56
igazság, amelynek bizonyítása feledésbe ment II. 142
— általában II. 188
—, általános II. 151
— — mértékei II. 217
— bizonyossága II. 195
— —, amikor a szavak oly módon vannak kijelentésekbe foglalva, hogy pontosan úgy fejezik ki az általuk fedett ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését, amint az valósággal van II. 195
— bizonyosságának felismerése, amely csupán ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelésén múlik II. 260
— elfogadása II. 143
— elhomályosítása és az emberi jogok összezavarása II. 107
— elmébe lépésének két egészen különálló módja II. 320
— elméleti elfogadása I. 48
— és a hamisság I. 380
— — — —, amely mindig feltételez valamely állítást vagy tagadást I. 388
— — — —, amely mindig valami állításban vagy tagadásban rejlik, akár szóbeliek, akár gondolatbeliek ezek I. 381
— — — tudás ellensége II. 122
— — — — megőrzésének és tökéletesedésének gondja, amely kevéssé foglalkoztatja az emberiséget, mert a félrevezetés művészetét értékelik és támogatják II. 119
— — hamisság, a szó tulajdonképpeni értelmében I. 380
— — —, amelyek soha sincsenek bizonyos kimondott vagy hallgatólagos állítás vagy tagadás nélkül I. 389
— — —, amelyet az elme mindig valamely ítéletből merít vagy feltételezzük, hogy merít I. 389
— — — mércéi II. 219
— — — mértéke II. 324

igazság felfedezése II. 337
—, filozófiai II. 133
— forrása és eredete I. 67
—, gondolati II. 191
—, gyakorlati I. 48
— hatalmas őreinek kikiáltott maximák II. 221
— ideája, amely mint közvetítő idea van az ember büntetése és a megbüntetett vétkessége közé helyezve II. 293
—, jelentéktelen II. 231
— kutatása II. 315
—, matematikai II. 267
—, megismerhető I. 34
— megtalálása és elsajátítása mint a cél a vitában és nem a győzelemért való versengés II. 217
— mint ítéletekbe foglalt szavak kapcsolása vagy szétválasztása aszerint, hogy az ideák, amelyeket e szavak fednek, az emberek elméjében megegyeznek vagy nem-egyeznek meg II. 192
—, nyilvánvaló I. 47
—, örök II. 256
— összetett ideája úgy alakítva, hogy az másnak személyével vagy javaival való elbánás, amely a törvénynek megfelel, és amellett nincs tiszta és világos ideája a törvényről, amely az igazságosságról való összetett ideájának része II. 124—125
— összezavarása II. 196
— szeretete II. 315
— szeretetének megcsorbítása II. 316
—, szóbeli II. 191
—, szoros értelemben vett II. 194
— tanítói és védelmezői II. 122
— tudása, amely abban áll, hogy ismerjük, milyen ideákat fednek a szavak, és észleljük azoknak az ideáknak megegyezését vagy meg-nem-egyezését annak megfelelően, amint a szavak ezt megjelölik II. 193
— vagy hamisság II. 207
—, valóságos és általános II. 261
—, velünkszületett I. 29, 36
igazsággal ellentétes dolog II. 274
igazságkereső, akinek nincs más célja, mint megtalálni az igazságot, és akinek nincsen szüksége semmiféle formára ahhoz, hogy kierőszakolja a következtetést, mert a következmény igazságát és ésszerűségét jobban látja az ideáknak egyszerű és világos rendben való elhelyezéséből II. 293
igazságnak az értelemre gyakorolt benyomásai I. 49
— fogadva el azt, ami a legjobb esetben csak nagyon kétes sejtelem, mint a természetfilozófia legtöbb hipotézise II. 265
— önönmagáért való elfogadása II. 338
igazságok, amelyek a nem inspirált emberekben megvilágosodtak II. 321
— — elfogadására vagy evidenciájuk kényszerít bennünket, vagy amelyekről közönséges tapasztalás bizonyítja, hogy ezeket tagadni arcátlanság I. 102
— — eszünkkel és a természetszerűleg birtokunkban levő ideákon át felfedezhetőek, de amelyek kinyilatkoztatás révén is eljutnak hozzánk II. 309
—, amelyeket hinnünk kell és törvények, amelyeknek engedelmeskednünk kell, s amelyek bajokat vonnak maguk után, ha félreismerjük vagy megszegjük őket II. 91
— — legelőször tudunk II. 211
— — minden ember akkor ismer meg és akkor helyesel, amikor eljut eszének használatáig I. 31
— — ugyanabban az időben ismer is, meg nem is ismer I. 32
— bizonyosságának vagy valószínűségének felismerése, amelyekhez az elme levezetéssel jut olyan ideákból kiindulva, amelyeket természetes képességeivel, érzékeléssel vagy észmélődéssel szerzett II. 308
— észrevehetővé téve I. 29

igazságok ismerete, amelyekről az elme egyszer meggyőződött és emlékszik erre a meggyőződésre a bizonyítékok nélkül II. 142
igazságosság I. 48, II. 44, 106, 181
— és az igazság mint a társadalom közös kötelékei I. 48
— — kegyetlenség, bőkezűség és pazarlás I. 384
— szó, amely ott van minden ember ajkán, de legtöbbször nagyon határozatlan és laza jelentésben II. 124
igazságot valóban szerető emberek, akiket olykor rászed a laza, szónoki fogás II. 294
igazságra és a bizonyosságra vonatkozó nehézségek II. 188
— vonatkozó meggondolásaink II. 190
igazságról való biztos tudás I. 24
igazságszolgáltatás I. 340
igazunkba vetett bizalom mint az igazság bizonyítéka II. 322
igeidők II. 81
igemód II. 81
igyekezet I. 273
illat ideájának megalkotása, amelyet még soha be nem szívtunk I. 108
imaginárius tér, amely túl van a világegyetem határain I. 191
inadekvát ideák mint részleges vagy tökéletlen ábrázolatai azoknak az ősképeknek, amelyekre vonatkoztatjuk őket I. 370
indíték, amely az elmére hat, hogy azt cselekvésre bírja I. 244
inga két egymástkövető mozdulatának egyenlő tartama, amelyről nehezen lehet megbizonyosodni, hogy ez csalhatatlanul így is van I. 183
ingerlékenység, amely hajlam vagy készség a megharagudásra I. 287
inhaerentia I. 167
— és substantia I. 167
intuíció II. 145, 303
—, amelyen függ tudásunknak minden bizonyossága és evidenciája, s ezt a bizonyosságot mindenki olyan mérvűnek találja, hogy nem képzelhet, tehát nem is követelhet ennél nagyobbat II. 145
intuíció és demonstráció mint tudásunk fokozatai II. 151
intuitív és demonstratív tudás különbsége II. 147
— tudás, amely nem terjed ki minden ideánk minden viszonyára II. 153
— — — odáig terjed, ameddig ideáink maguk terjednek II. 158
— — biztossága II. 310
— — mint két közvetlenül egymáshoz hasonlított idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelése II. 304
— — saját létünket illetően II. 167
— tudást szolgáltató ideák megegyezése vagy meg-nem-egyezése II. 147
— tudásunk, amely nem terjedhet ki minden ideánkra és mindarra, amit róluk tudni szeretnénk II. 153
— — bizonyos adatai II. 236
iránytű II. 264
irigység I. 226
—, amely az elmének az a bántó érzése, amely az általunk kívánt jónak más által való eléréséből fakad, akiről azt gondoljuk, hogy bennünket megelőzőleg ezt nem kellett volna elérnie I. 226
író, akit terhel a kötelesség, hogy megmagyarázza nézetét és megmutassa milyen értelemben használja szavait II. 135
iskolák, amelyek a vitatkozást tették az emberek képességeinek próbakövévé és a tudás kritériumává II. 216
— — bizonyos általános tételeket vezettek be, amelyek közül a legtöbb valóban magától értetődő, és amelyeket minden ember helyesel és elfogad II. 217
— módszere, amely megengedte s az embereket fel is bátorította, hogy szembeszálljanak a nyilvánvaló igazsággal II. 217

iskolák módszere amelyet a tudás forrásának tekintettek II. 217
Ismael I. 327
ismeret I. 30, 35
—, demonstratív II. 211
—, magától értetődő II. 211
—, szerzett I. 136
ismereteink eredete I. 157
ismeretek, amelyeket a természet vésett az elmébe I. 44
ismeretes és külső alakjukról megkülönböztethető dolgok nevei rajzokkal és képekkel ábrázolva II. 134
ismeretlen szubsztancia, amely képes valamely testet gondolattal megmozdítani vagy valamely testet lökéssel mozgásba hozni I. 306
ismertetőjele annak, hogy mely dolgokról vannak világos és megállapított ideáink és melyekről nincsenek II. 189
ismétlődés, amely belevisz bennünket annak megszeretésébe, ami az első próbánál talán nem tetszett nekünk I. 274
— — gondolkodásbeli megszokásokat rögzít meg az értelemben, éppígy az akarat meghatározásában és a test mozgásaiban I. 394
Isten I. 56, 61, 62, 85, 125, 228, 280, 295, 321, 370, 385, II. 54, 232
— akarata I. 61
— — szavakba öltöztetve II. 100
—, aki adott nekünk némi biztos, bár viszonylagosan csak kevés dologra határolt tudást, és aki valószínűleg meg akarta ízleltetni velünk, hogy értelmes lények mire lehetnek képesek, vágyat és törekvést akarva kelteni bennünk egy jobb állapot felé II. 276
— — az anyaghoz gondolkodóképességet ad II. 155
— — — emberek elméjébe véste a tudás alapjait és az élet szabályait I. 59
— — — — elméjét némelykor megvilágítja vagy megvilágíthatja bizonyos igazságok megértésével II. 325
Isten, aki az embert társaslénynek remtette II. 9
— — azzal, hogy nekünk az ész világosságát adta, nem kötötte meg kezét arra nézve, hogy amennyiben jónak találja, ne adja meg nekünk a kinyilatkoztatás világosságát olyan dolgokban, amelyekben természetes képességeink is adhatnak valószínű irányításokat II. 313
— — bevéste az emberek elméjébe az isten-ideát I. 75
— — egyszerű, és nem részekből álló I. 310
— — ellátta az embert mindazokkal a képességekkel, amelyek szükségesek I. 75
— — elválaszthatatlanul kapcsolta az erényt a közösség boldogulásához I. 51
— — ismeri gyarlóságunkat, és aki könyörül gyengeségeinken és nem kíván tőlünk többet, mint amennyire képesek vagyunk I. 261
— — kezdet nélkül való, örökkévaló, megváltozhatatlan és mindenüttlevő I. 323
— — megadta az embereknek a képességeket és eszközöket, amelyek kellő felhasználás esetén alkalmassá teszik őket az igazságok felfedezésére, befogadására és megtartására I. 84
— — minden jelen, múlt és eljövendő dolgot ismer, és aki előtt nyitva áll az emberszív minden gondolata I. 144
— — nem adott nekünk velünkszületett ideát önmagáról II. 235
— — — tudja boldoggá tenni azokat, akiket akar I. 271
— — szabályt adott az embereknek önmaguk kormányzására I. 348—349
— — szintén nem választhatja azt, ami nem jó I. 258
— — úgy alkotta meg érzékszerveinket, amint az jelen élet-

feltételeink között számunkra a legjobb, és hozzáhangolt bennünket a környezetünkben levő testekhez, amelyekkel dolgunk van I. 297
Isten, aki véget vethet az anyagban minden mozgásnak, és a világegyetem minden testét tökéletesen csendessé és nyugalmassá teheti oly soká, ameddig csak neki tetszik I. 168
—, akinek jósága és bölcsessége van arra, hogy cselekvéseinket a legjobb felé irányítsa, és hatalma, hogy törvényét olyan jutalmakkal és büntetésekkel foganatosítsa, amelyeknek a másik életben végtelen súlya és tartalma lesz I. 349
— — működése a világegyetem óriási műhelyében többszörösen meghaladja a legértelmesebb és leginkább kutató természetű ember képességeit és felfogóerejét, mint ahányszorosan a legelmésebb ember legjobb találmányai túlszárnyalják a legtudatlanabb eszes teremtmények fogalmait II. 53
— — tetszik, ha megteszik, amit parancsol I. 62
—, akiről a különböző emberek ideája különböző I. 71
—, akit félnem és akinek engedelmeskednem kell I. 255
— — tisztelni kell I. 71
—, akitől meg nem tagadható az a képesség, amellyel a világosság forrásából az elmét fényével közvetlenül átjárhatja II. 318
— az anyagba zárva I. 190
— által előírt szabály I. 61
— — rögzített törvényeknek való engedelmesség I. 351
— egy égben ülő ember alakjában képzelve I. 78—79
— ereje és a teremtmények között fennálló aránytalanság I. 322
— és a szellemvilág I. 228
— — — természet II. 48
— hatalma, hogy az anyag bármely részét megsemmisítse I. 168
Isten hatalmának, bölcsességének és jóságának tettei vagy művei, amelyeket sohasem tételezhetünk fel oly nagyoknak és oly számosaknak, hogy e tulajdonságok mindig felül ne múlnák, túl ne haladnák azokat, akármennyire szaporítsuk is őket gondolatainkban a határt nem ismerő számok végtelenségével I. 202
— -idea I. 57, 73, 76, 79
— —, amely mégsem velünkszületett I. 79
— —, amelyet maga a teremtő alkotott, nehogy az emberek reá vonatkozólag tévedésbe essenek I. 77
— — mint erkölcsi elvek I. 76
— — velünkszületettsége I. 74
— ideája I. 308
— — mint nem velünkszületett I. 71
— jósága I. 79
— —, amely értelmes teremtményeinek boldogságát vagy szenvedését illető kérdésekben nem fog végzetes tévedésként átvinni egyik tudatból a másikba olyasmit, ami jutalommal vagy büntetéssel jár I. 333
— —, amelyhez a legjobban illő, hogy legyen egy tévedhetetlen ítélő a földi vitákban I. 75
— — — illő, hogy bevésse az emberek elméjébe sajátmagának ismereteit és jegyeit I. 75
— léte I. 73, II. 245
— —, amelyről bizonyosabb tudásunk van, mint bármiről, amit érzékeink nem közvetlenül fedeznek fel nekünk II. 238
— — — demonstratív tudásunk van és bizonyos más dolgok létezése, amelyről pedig szenzitív tudásunk van II. 167
— mindenhatósága I. 169
— mindentudása I. 144
— mint nemcsak a világosság atyja, de ellentétes és ellentmondó tények atyja is, aki ellentétes utakon vezeti az embereket II. 322

Isten mint olyan lény, akinek más szervek, módszerek állnak rendelkezésére avégből, hogy a testi dolgokat az értelemmel megismertesse, mint ez az öt, amelyet az embernek adott I. 108
— szava, amely kinyilatkoztatásnak bizonyul II. 324
— szubsztanciának mondva egy másik idea helyett, amikor a lelket mondják szubsztanciának; és egy harmadik helyett, amikor a testet nevezik így I. 166
— tiszteletben tartása I. 63
— törvénye, a politikai társadalmak törvénye és a szokások vagy a magánvélemények törvénye I. 352
— törvényének megszegése I. 351
— vagy a polgári hatalom törvényei I. 351
— végtelen hatalma és bölcsessége, amely alkothat teremtményeket ezer más képességgel és a dolgok észrevevésének ezer más módjával, mint a mieink, és gondolataink, amelyek mégsem léphetnek túl saját képességeinken I. 297
istenfogalom I. 72, II. 230
— birtoklása II. 230
isteni és emberi törvények értelmezése II. 90
— — — — magyarázatai II. 107
— kinyilatkoztatás természetes elvekből levezetve II. 323
— törvény, amelyet isten állított fel az emberek cselekedeteinek mértékéül, akár a természet adta értésünkre, akár a kinyilatkoztatás szava I. 348
— — mint a véteknek és a kötelességnek mértéke I. 348
istenség bélyege rányomva képtelenségekre és tévedésekre I. 67
istenismeret I. 73
Istenről való igaz fogalomalkotás I. 78
— — leghaladottabb fogalmunk, amely nem egyéb, mint a magunkban találtakon való eszmélődésből merített azon egyszerű ideák neki való tulajdonítása, amelynek jelenlétét tökéletesebbnek gondoljuk, mint hiányukat II. 54
istenség egyetlen bizonyítékának azt tekintve, hogy némely ember elméjében megvan az Isten ideája, evidens ugyanis, hogy némely emberben nincs meg, másokban rosszabb, mintha nem volna, s a legtöbb elmében nagyon különböző II. 238—239
Istentől inspirált ember, aki nem képes semmiféle kinyilatkoztatásban mások számára olyan új ideákat közölni, amelyek nem voltak azok elméjében azelőtt érzékelés vagy eszmélődés (reflexion) révén II. 308
— jövő kinyilatkoztatás II. 320
— származó kinyilatkoztatás II. 215, 320
— — — az ész hangján át II. 215
Itália II. 281
ítélet és vélemény II. 263
—, helyes II. 271
ítélés I. 221
—, amely az ideákat, ha csak a legkisebb különbség is van kozottük, gondosan szétválasztja, hogy ezzel elkerülje a hasonlóságból származó félrevezettetést és a rokonságból származó összetévesztést I. 147
— — ideáknak az elmében való osszefoglalása vagy elkülönítése, amikor az elme biztos megegyezésuket vagy meg-nemegyezésuket még nem észleli, csak felteszi II. 271
— mint két idea egyezésének vagy nem-egyezésének elgondolása vagy feltételezése egy vagy tobb más idea kozbeiktatása segítségével, amelyeknek amazokkal való biztos egyezését vagy nem-egyezését nem veszszuk észre, de gyakorinak és megszokottnak láttuk II. 304
— pontossága I. 146
ítélőképesség mint az a képesség, amelyet Isten a világos és biztos

tudás hiányának pótlására adott az embernek oly esetekben, amikor az ezzel nem rendelkezhetik II. 270
íz elképzelése, amely az ember ínyét még sohasem érte I. 108
— ideája I. 39
ízek I. 124, 126
—, amelyekről ideákat kapunk I. 110
— és szagok összetételei mint a két érzék egyszerű ideáiból keletkezett módozatok I. 218
— megszámlálhatatlan változatossága I. 110
ízlés és szaglás I. 171
ízmódozatok I. 218
Izrael II. 324

J

jegyek, amelyeknek bevéséséről a természet maga gondoskodott I. 44
jel I. 68
jelek I. 231, II. 274, 341
—, amelyek nem jelenthetnek számunkra olyan dolgokat, amelyekről azelőtt egyáltalán sohasem volt ideánk II. 308
— és az általuk jelentett dolgoknak megegyezése vagy megnem-egyezése I. 389
— használata bármiféle jelzett dolog nélkül II. 101
— — és alkalmazása II. 234
— helyes használata a tudás céljából II. 341
— jelentésének észrevevése I. 231
— természete, amelyeket az elme használ a dolgok megértésére vagy tudásának másokkal való közlésére II. 340
— tudománya, amelyek között legszokottabbak a szavak II. 340
jelen élvezetétől való megfosztatás, amely maga is fájdalom I. 270
— és a jövő összehasonlítása I. 268
— pillanat, amely minden dologgal közös, amely most van I. 196
jelenlevő bántó érzés, amelyet majdnem mindig a vágyódásnak bántó érzése kísér I. 276
— — —, amelynek ki vagyunk téve és amely természetszerűen határozza meg az akaratot annak a boldogságnak érdekében, amelyet minden cselekedetünkkel célbaveszünk I. 248
— élvezetnek vagy fájdalomnak uralomra jutása, súlyosbítva gyenge, szenvedélyes természetünkkel, amely nagyon erősen csüng a jelenvalón I. 272
— érzeteink és észrevevéseink I. 330
— gondolkodó dolog tudata I. 337
— jó vagy rossz, amely valóságosan annyi, amennyinek látszik I. 266
— rossz, amelytől minden áron igyekszünk szabadulni és amelynek kiegyenlítésére semmiféle távollevőt nem tartunk elegendőnek, mert a jelenvaló fájdalom hatása alatt nem találjuk magunkat még a legkisebb boldogságra sem képesnek I. 270
jelenség szabályszerű visszatéréseinek egyenlősége, amely ugyanoly módon felismerhető, mint ahogyan a napokét először felismerték, vagy legalább feltételezték I. 182
jelentés nélküli terminusok II. 101
jelenvaló élvezet és a jelenvaló fájdalom, amely világosan elárulja különbözéseit és fokozatait I. 268
— — — fájdalom összehasonlítva az eljovendővel I. 268
— — — —, amely hatékonysága vagy következményei révén a távolból, vágyaink tulajdonképpeni tárgyává válhatik és cselekvésre indíthatja az előrelátó teremtményt I. 268
— — — —, amelyben az elme sohasem téveszti el, mi az, ami valóban jó vagy rossz I. 268
— — — fájdalomnak az eljovendővel való összehasonlítására vonatkozó téves ítéletunk, amely elménk gyenge és szűkös alkatából következik I. 269

jelenvaló és a hiányzó jó I. 246
— — az elmúlt cselekedetek I. 336
— — eljövendő élvezetekre és fájdalmakra vonatkozó helytelen ítéletek, amelyekben azokat egymáshoz hasonlítjuk és amelyekben a távollevőt eljövendőnek tekintjük I. 271
— gyönyörködés, amelyben a dolgok azok, amiknek látszanak I. 266
— jóra vagy rosszra vonatkozó ítéletünk, amely mindig helyes I. 265
jelenvalóság, amely hajlandó megnöveszteni a fájdalmat, és a távolabb levők, amelyek az összehasonlításban hátrányba kerülnek I. 269
jellemvonások, amelyek az igazi velünkszületett elveket a többitől megkülönböztetik I. 68
jég és a víz mint a dolgoknak két különböző faja II. 56
jó (a nagyobb jó), amely nem határozza meg az akaratot mindaddig, amíg megfelelő arányban felfokozódott vágyódásunk annak a jónak hiányát bántó érzéssé nem teszi I. 247
—, amely képes élvezetet okozni vagy növelni, illetve fájdalmat csillapítani bennünk, és a rossz, ami képes valamely fájdalmat okozni vagy növelni, illetve csökkenteni tud valamely élvezetet — vagy másképp, nekünk valami rosszat tud okozni, avagy meg tud fosztani bennünket valami jótól
— cselekedetekben való állhatatosság I. 267
— és rossz I. 222
— — —, amely függ a helyes oldal kiválasztásától vagy elvetésétől II. 337
— — — — nem egyéb, mint élvezet és fájdalom, vagy olyasmi, ami nekünk élvezetet vagy fájdalmat okoz I. 347
— — — gondolása I. 350
— — — különféle meggondolása I. 227
jó és rossz mértékei I. 267
— hiánya, amely nem mindig fájdalom, legalábbis nem olyan, mint a fájdalom jelenléte I. 245
— ideája, amely csak úgy van ott az elmében, mint akármely más idea, puszta, tétlen spekuláció tárgyaként I. 249
— mint ami bennünk élvezetet kelt, és a rossz mint ami fájdalmat kelt I. 252
—, rossz helytelen mértékei, amelyek bár hamisak és félrevezetők, de ugyanolyan befolyással vannak egész jövőbeli viselkedésünkre, mintha igazak és helyesek volnának I. 264
—, távollevő I. 249
— vagy rossz, amely semmi egyéb, mint a puszta élvezet vagy fájdalom I. 268
jónak és rossznak elménkre gyakorolt különböző és változatos hatásai I. 223
— — — természetes mértéke I. 55
— ideája, amely ott lehet az elmében mint jelenvaló, szemlélhető I. 249
jóra irányuló vágy vagy hajlam I. 49
jövendő, amely elveszíti valóságos arányait, és a jelenvaló, amely megnő és mint nagyobb elviszi a pálmát I. 269
jövevényismeretek I. 44
Julianus-korszak I. 184, 193, 194
Jupiter II. 309
jutalmak és büntetések I. 337
— — —, amelyek megfelelnek az azokat kiosztó hatalomnak I. 349
— — — túlsúlyba jutva a törvény megszegésével járó kielégüléssel szemben I. 58
jutalom és büntetés I. 51, 348
jutalomnak és a büntetésnek jogosultsága és igazságossága I. 337

K

kapcsolat, amely a közvetítő idea és a két szélső idea között fennáll és amelyekre a szillogizmust

alkalmazzuk, hogy megegyezésük kiderüljön II. 293
kapcsolatok az emberek másvilági büntetésének ideája és a büntető Isten ideája között II. 291
—, amelyek benne rejlenek némely ideánknak magábana természetében II. 174
kapcsoló ideák természetes rendje, amelynek irányítani kell a szillogizmusok rendjét II. 292
karteziánusok II. 31
Kastór I. 97, 98
— lelke, amely alvás közben a testétől el van választva I. 98
kegyelem II. 101
kellemes és kellemetlen I. 110
— ízek, amelyek nem magukon a dolgokon múlnak, hanem egyik vagy másik szájban tapasztalt kellemességükön I. 263
kellő meggondolás, amely felébreszti a vágyat I. 256
kemény, ami nekünk inkább fájdalmat okoz, mintsem testünk bármely részének nyomása folytán alakját megváltoztatná, és lágy, ami részeinek helyzetét már egy könnyű és fájdalomtalan érintéstől is megváltoztatja I. 113
— és lágy I. 109
— — —, amelyek oly nevek, amelyeket csak saját testünk alkatához való viszonyukban adunk a dolgoknak I. 113
keménység I. 107, 156
— mint az anyagrészecskék erős összetartása, amely érzékelhető terjedelmű tömegeket alkot I. 113
kentaur II. 118, 177, 254
kerekség I. 279
keresztények I. 78
kerubok II. 163
kettő, amelynek ideája éppen olyan pontosan határolódik el a három ideájától, mint az egész föld nagysága egy parányétól I. 198
kevert módozat neve, amelynek nincsen természetbeli mértéke amellyel az emberek helyesbíthetnék és kiigazíthatnák jelentésüket II. 88
kevert módozatok I. 281
— —, amelyek az elmében levő ideában végződnek és a gondolatot nem viszik tovább II. 28
— — — erkölcsi valóságok és amelyeket az elmében levőknek gondolunk II. 44
— —, amelyeknek ideáit semmi más irányadó mértékhez nem viszonyíthatjuk, mint azoknak az ideáihoz, akikről gondoljuk, hogy azt a nevet a legmegfelelőbb jelentésben használják I. 384—385
— — elvont ideái mint egyszerű ideák pontos összegezésének ember alkotta szándékolt összetételei I. 384
— — eredetije, amelyért nem megyünk túl az elmén, amely azt is megmutatja, hogy a módozatok az értelem művei II. 44
— — és egyszerű módozatok I. 281
— — — neveik I. 288
— — — viszonyok nevei II. 36
— — fajai II. 37, 44
— — —, amelyeket az értelem hoz létre II. 42
— — — mint az értelem művei II. 39
— — fajainak lényegei mint az elme alkotásai II. 38
— — ideái I. 285, 357, II. 37, 38
— — —, amelyek a leghajlamosabbak a hamisságra I. 384
— — meghatározása, amely az erkölcsi szavak esetében annyira szükséges II. 129
— — mint az értelem teremtményei II. 38
— — — egyszerű ideák összetételei, amelyeket nem tekintenek állandóan meglevő valóságos lények jellegzetes vonásainak, hanem szójelszórt és független ideák, amelyeket az elme egyesít, és ebben különböznek a szubsztanciák összetett ideáitól I. 281

kevert módozatok nevei I. 284
— — —, amelyek csak kevés és kézenfekvő egyszerű ideából állanak és amelyek rendszerint nem nagyon bizonytalan jelentésűek II 98
— — — — a valóságos lényeget fedik II. 45
— — — — mindig saját fajuknak valóságos lényegét jelentik II. 45
— — — jelentésének kétséges volta II. 89
— — — mint általánosak II. 36
— — neveinek jelentése II. 127
— — — —, amely azért bizonytalan, mert a természetben nincsenek meg azok a valóságos mértékek, amelyekre ezeket az ideákat vonatkoztatni és amelyekhez őket igazítani lehetne II. 91
— — összetett ideái II. 44
— — — — vagy lényegei, amelyek az elmétől fuggenek II. 40
— módozatokról alkotott ideáink, amelyek a hibára valamennyi kozott a leghajlamosabbak I. 373
kevés fájdalom, amely tonkreteszi minden élvezetunket I. 248
kezdet és vég nélkul való létezés tartamával megalkotva az orokkévaló lény ideáját I. 309
— mint a létezés első pillanata I. 210
— nélkul való tartam ideája mint pusztán negatív idea I. 210
— tagadása, amely csupán egy pozitív dolog tagadása, és amely nem ad a végtelenségről pozitív ideát I. 213
kéjelgés kielégítése és az ég oromei I. 266
képesség a dolgok természetébe és legbelső alkatába való behatolásra II. 169
— — szám továbbnovesztésére, legyen az akármekkora I. 366
—, amely ismeretlen igazságokat von le már ismert elvekből vagy tételekből I. 32
— — velunkszuletett, és a tudás, amely szerzett I. 30
képesség amelyet onmagunkban találunk arra, hogy bármely térideát annyiszor megismételjunk, ahányszor csak akarjuk, így nyerve a mérhetetlenség ideáját I. 204
— arra, hogy sok egyedi dolgot jelentsenek vagy ábrázoljanak II. 21
—, megkulonboztető I. 121
—, tehetség és erő, amely csupán egy és ugyanazon dolognak kulonbozó nevei I. 279
képességeink, amelyek nem jutnak el a demonstratív bizonyosságig II. 156
— arra való használata, amire azok adattak nekunk II. 314
— és tevékenységeink helyes alkalmazásában való ugyesség a jó és hasznos dolgok elérésére II. 340
képességek, amelyek bár tompák és gyengék, mégis elegendők arra, hogy felismerjuk a teremtményekben azt, ami bennünket a teremtő és kötelességunk ismeretére vezet I. 295
képességeknek a használat hiánya miatt fennálló tompasága vagy kezelhetetlensége II. 329
képességről való idea I. 213
képességunk annak biztos tudására, hogy Isten van II. 235
képletes beszéd, amely visszaélés a nyelvvel II. 119
képzeletből fakadó bántó érzések, mint a megbecsultetés, hatalom, vagyon után való sóvárgás, amelyeket a divat, a példa, a nevelés folytán szerzett megszokások ultettek belénk I. 255
képzelődéseink látomásvilága II. 192
képzelt boldogság és a valóságos boldogság I. 259
— vagy kiagyalt ideák, amelyeknek a természetben nincsen alapjuk, sem meg nem egyeznek azzal a valósággal, amelyre hallgatólagosan mint ősképukre vonatkoztatjuk őket I. 368
képzeteink legkonnyebb és legrovidebb kozlési módja mint a beszéd igazi célja II. 69

készséges helyeslés, amellyel az elme valamely igazságot fogad I. 33
két derékszoggel való egyenlőség, amely szükségképpen megegyezik és elválaszthatatlan a háromszög három szogétől II. 139
— elvont idea, amelyek bármely részükben is eltérnek egymástól és két külön nevuk van, mint két külön faj II. 24
— idea, amely nem egyezik II. 139
— —, amelyeket kulonbozóknek észlelunk, valóban különböznek és nem pontosan azonosak II. 145
— — egyezésének észrevétele, de más ideák kozvetítésével, mint amelyek azt az észlelést először keltették II. 143
— — megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelése II. 299
— kulónálló meggondolás egyetlen kifejezés alatt keveredve ossze I. 354
— kulónbozó elvont idea, amelyek nem pontosan ugyanazoknak a minőségeknek együttesei II. 71
— olyan egymástól kulonbozó ideának az osszezavarása, amelyből a megszokott kapcsolat az elmében végeredményben csupán egyet csinált I. 399
— távoleső idea megegyezése vagy meg-nem-egyezése II. 165
— test, amely nem lehet egyszerre ugyanazon a helyen I. 38, II. 210
— —, amelynek puszta egymáshoz dörzsölése meleget termel, sőt igen gyakran tuzet is II. 284
— — szakadatlanul érzékelhető távolságváltozása I. 179
— vizsgálat alatt álló idea megegyezése vagy meg-nem-egyezése II. 299
kételkedés I. 92
— abban, hogy az elmének veleszuletett benyomásai volnának I. 47
— szabadsága II. 236
kétes jelentésű kifejezések, amelyeknek alig van valami értelme I. 31
kétes jelentésü kifejezések világos érveknek feltuntetve I. 31
kétségbeesés I. 225
— mint valamely jó elérhetetlenségének gondolata I. 225
kétségek a velünkszuletett elveket illetően I. 59
kétséges jelentésű szubsztancianevek II. 91
kétségtelen tanúbizonyság és tapasztalás, amely a legtobbszor bizalmat kelt II. 280
kéz, amely nem elég nagy ahhoz, hogy mindent felmarkoljon I. 25
— — ugyanabban a viaszdarabban lágyságot és meleget érez I. 107
kibővítés I. 148
kicsinység I. 213
— világos és pozitív ideája, amely a végtelen oszthatóság kovetkezménye I. 214
kiegyenlíthetetlen ellentmondást jelent az, ha valaki, aki társaságban jól érzi magát és mégis érzékelten társainak megvetésével vagy helytelenítő véleményével szemben I. 352
kifejezés igazi értelme II. 134
kifejezések helyes jelentése és használata, amelyet legjobban azoktól tanulhatunk meg, akik írásaikban és beszédeikben a legvilágosabb fogalmakat árulják el, és azokra kifejezéseiket a legszigorúbb kiválogatással és szabatossággal alkalmazzák II 126
kifejezésektől való félrevezettetés I. 244
kijelentés, amely a jeleknek összetevésében vagy elválasztásában áll, az igazság pedig ezeknek a jeleknek aszerint való összetételében vagy szétválasztásában, amint az általuk fedett dolgok megegyeznek vagy nem egyeznek meg egymással II. 191
— — nem onmagában evidens I. 96
— — olyasmit állít valami másról, ami a róla alkotott pontos

összetett ideának szükségszerű következménye, de nincsen abba belefoglalva II. 231
kijelentés, amely semmivel sem növeli tudásunkat II. 225
—, azonossági II. 225
— igaznak vagy hamisnak véve II. 270
— igazságában való bizonyosság II. 195
—, semmitmondó II. 225, 228
kijelentések, amelyek bizonyossága ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének világos észlelésén épül, amelyhez vagy intuíció révén jutottunk, mint a magától értetődő tételek esetében, vagy az ész evidens dedukciói révén a bizonyítások esetében II. 310
— — ellentétesek ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének világos észlelésével II. 311
— általános bizonyossága II. 206
— bizonytalanságának magyarázata II. 196
— igazsága II. 256
kijelentésekben tartalmazott valóságos igazságok bizonyossága II. 193
kiliéder I. 364
—, vagyis az ezeroldalú test, amelynél az alak ideája lehet nagyon zavaros, bár a lapok számának ideája nagyon határozott I. 364
kínaiak I. 187
kinin ereje és helyes használata II. 264
Kinneah II. 75, 76
kínpadon fekvő ember, akinek nem áll szabadságában a fájdalom ideáját félretenni és más szemlélődésekkel szórakozni I. 234
kinyilatkoztatás, amelyet nem lehet elfogadnunk az ész világos evidenciája ellen II. 310
—, amelyről ésszel kell ítéletet alkotni II. 323
— az emberek véleményeinek kialakítására és viselkedésük szabályozására, amely sokkal könnyebb eszköz, mint a szigorú okoskodás unalmas és nem mindig sikeres munkája II. 317
kinyilatkoztatás, hagyományos II. 310
—, isteni II. 311, 320
— mint a hit tárgya II. 312
— — — természetes ész, amelyet kibővít a közvetlenül istentől közölt újabb felismerések csoportja II. 317
— — az igazságnak az emberek számára való felfedezése II. 308
— puszta tanúbizonysága mint a legmagasabb rendű bizonyosság II. 285
kinyilatkoztatásnak vett tétel, amely nem olyan, amelyről tudják, hogy igaz, hanem olyan, amelyet igaznak vesznek II. 320
kinyilatkoztatott igazságok elfogadása II. 312
— tétel, amelynek igazságát természetes képességeivel és fogalmaival elménk nem tudja megítélni, és amely tisztán a hit dolga és észfeletti II. 313
kinyilatkoztatottnak tartott tétel, amely akár önmagában evidensen igaz, akár láthatóan valószínű, akár a tudás természetes eljárásai szerint bizonytalan II. 321
kísérleti tudás és egyetemes tudás II. 198
kiterjedés I. 115, 124, 158, 172, 192, 280, 289, II. 148, 220
—, amely a testtől eltérően nem foglalja magában sem a tömörséget, sem a testek mozgásával szemben való ellenállást I. 163
— — tág és óriási munkaterületet szolgáltat a matematikusoknak I. 120
—, amelyet Istennek nem tulajdonítunk, hanem csupán az anyagnak I. 191
—, amelynek minden része kiterjedés — és a tartam, amelynek minden része tartam I. 194
— és a tartam, amely még abban is megegyezik, hogy bár mindegyiket részekből állónak tekintjük, részeik mégis egymás-

tól elválaszthatatlanok s még gondolatban sem különíthetőek el I. 195
kiterjedés és test, amely nem egy és ugyanaz I. 163
— ideája I. 170
— —, amely szorosan kapcsolódik minden látható és a legtöbb tapintható tulajdonsággal I. 170
— mérése, amelyben semmi egyéb nem szükséges, mint a használatra kiválasztott mérték vagy mérce alkalmazása arra a dologra, amelynek kiterjedéséről tájékozódni akarunk I. 180
— nélküli szubsztancia mint gondolkodó kiterjedt anyag II. 156—157
— szemmel látható részei, amelyek érzékeinket illetik I. 202—203
— vagy a körülírt tér határoltságának részei között fennálló viszony I. 159
kiterjedésből, formáltságból, színezettségből és egyéb érzékelhető tulajdonságokból összetett idea, amely minden, amit a test szubsztanciájáról tudunk, de amellyel ugyanolyan távol vagyunk a test szubsztanciájának ideájától, mintha semmit sem tudnánk róla I. 299
kiterjedésről, tartamról és számról való idea I. 229
— való ideánk, amikor azt hozzáadással növeljük, vagy amikor felosztással kisebbítjük, és gondolkodásunk, amelyet a végtelen térig akarunk szélesíteni I. 367
kiterjedt dolog, amely nem érthető jobban, mint a gondolkodó dolog I. 301
kívülről jövő benyomások I. 44
konkrét tapasztalás, amely a tényekről tájékoztat bennünket, vagy analógiák útján sejthetjük, hogy a hasonló testeknek milyen más kísérletek esetében milyen hasonló hatásaik vannak II. 175
kormány, amely nem enged meg feltétlen szabadságot II. 164
kormány ideája mint a társadalomnak bizonyos szabályok vagy törvények alapján való berendezése, amely ezekhez való alkalmazkodást kíván, és a feltétlen szabadság ideája, amely valakire nézve az, hogy azt tehesse, amit akar II. 164
könyörgés az ész segítségéért II. 301
kör I. 221
— vagy a négyzet, amely egy és ugyanaz akár ideában, akár létezésben I. 127
körmozgás I. 184
kötelesség I. 56
kötelességek és vétkek, amelyek alkalmasak arra, hogy a mindenható kezéből megszerezzék a boldogságot vagy a boldogtalanságot I. 349
következetesség és következetlenség az érvelésben II. 296
következtetés I. 214. II. 302
—, amely nem egyéb, mint igazság gyanánt megállapított tételből egy másiknak igazságát levonni, azaz megérteni egy ilyen kapcsolatot II. 290
— ereje és ebből következően észszerűsége mint az összes közvetítő ideák azon kapcsolatának áttekintése, amelyből a végeredmény, azaz a levont tétel következik II. 291
— mint az észbeli képesség nagy tette II. 280
következtetésben szereplő ideáknak a kellő rendben való elhelyezése, amely megmutatja mindenkinek az összefüggés hiányát az érvelésben és a képtelenséget a következtetésben II. 294—295
közbeiktatott bizonyítékokból merített tudás evidenciája, amely nem olyan egészen tiszta és világos, mint az intuitív tudás esetében II. 146
közhasználat, amely nem mindig kapcsol a szavakhoz annyira pontos és bizonyos jelentést, hogy az emberek mindig

biztosan tudhassák, vajon a szók tulajdonképpen mit is fednek II. 126
kozhasználat mint a helyesség szabályozója II. 89
— — nagyon bizonytalan szabály II. 134
kozhasználatban levő név, amely mindig pontosan ugyanazt az ideát jelenti a legkisebb változat nélkul II. 87
közömbösség, amelyben megmarad az értelem ítélkezése, sőt még az akarat meghatározása után is I. 277
— hiánya arra nézve, hogy cselekedjünk-e vagy ne cselekedjunk, amíg az akarat nem határozott I. 257
közönséges beszéd, amelyben rengeteg szó fed viszonyokat, pedig első látásra úgy tűnik, hogy nem viszony a jelentésük I. 322
— fogalmak, amelyek közönséges társalgásokba illenek II. 125
— ismert hangzások, amelyekkel a beszélő és a hallgató elméjében szükségképpen pontosan ugyanazok az ideák jelennek meg II. 114
— szavak jelentése, amely kétségtelenul meg van állapítva II. 134
kozosség I. 50
— ereje, amely vállalja, hogy védi a kozosség törvényei szerint élőknek életét, szabadságát és tulajdonait, és hatalma van elvenni az életet, a szabadságot vagy a javakat attól, aki nem engedelmeskedik, buntetésul a torvény megszegéséért I 349
— torvényeiből folyó buntetések I 351
kozottunk és a nagy Isten kozotti szellemi lények fokozatai II. 172
kozvetítő ideák, amelyek a szélső tagokat olykor oly erősen osszekotik, és a valószínűség, amely oly világos és erős, hogy a helyeslés olv szukségszerűen következteti, mint a tudás a bizonyítást II. 303—304
közvetítő ideák, amelyek két másik idea megegyezésének kimutatására szolgálnak, bizonyítékoknak nevezve II. 146
— — — ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését mutatták II. 215
— — felkeresésének művészete, amelyek egymással közvetlenul ossze nem hasonlítható más ideák megegyezését vagy összeférhetetlenségét mutatják meg nekunk II. 266
— — megegyezése vagy meg-nem-egyezése, amelynek a bizonyítás minden lépésénél és haladásában való intuitív észrevevését az elmében pontosan keresztul kell vinni II. 148
— — megegyezéséről vagy meg-nem-egyezéséről való intuitív tudás II. 272
— — kozvetlen megegyezése, amellyel a vizsgálat alatt álló két ideának megegyezését vagy meg-nem-egyezését felismerjük II. 148
— ideáknak az osszehasonlítandó ideákkal való megegyezése vagy meg-nem-egyezése II. 302—303
— — kellő rendben való elhelyezése, amely jobban megmutatja az érvelés kovetkezetlenségét, mint a szillogizmus II. 294
közvetlenül észrevehető másodlagos tulajdonságok és kozvetve észrevehető másodlagos tulajdonságok II. 132
közvélemény és a jó hír törvénye I. 349
kutatás alapján meghatározni az akaratot, ami annyi, mint elfogadni a vezető irányítását I. 259
kutatások az ember képességein túlterjesztve I. 27
kutya osszetett ideája gazdájáról I. 149
külon nevek alatt rendezett dolgok, amelyeket elég kulonbozőeknek tételezünk fel ahhoz, hogy

szétválaszthatók legyenek és így mindegyik fajtájukat minden alkalommal saját nevével jelölhessük és ezen a néven alkalomadtán elkülönítve tárgyalhassunk róla I. 359
különálló elvont idea mint különálló lényeg II. 23
— fajok, amelyek nem egyebek, mint különálló összetett ideák, amelyekhez külön nevek kapcsolódnak II. 56
— minőség, amelyet akárki akármely anyagban felfedez II. 78
különböző egyének, akik ugyanazt a nevet érzékelt tulajdonságok kisebb vagy nagyobb együttesére alkalmazzák aszerint, hogy azokat jobban vagy kevésbé ismerik II. 133
— emberek elméje, amelyben ugyanaz a tárgy ugyanabban az időben különböző ideákat kelt I. 386
— fajnevek, amelyek alá sorozzuk az azokkal az elvont ideákkal megegyező dolgokat, amelyeknek a neveket jeleivé tettük II. 23
— idea, amelyről mindenkorra tudnunk kell, hogy nem azonosak, és így egyetemesen és állandóan tagadnunk kell őket egymástól II. 140
— jelenségek, amelyek jelekül vannak szánva azoknak a valóságoknak megismerésére és megkülönböztetésére, amelyekkel dolgunk van I. 368
különbözőképpen elhelyezett szemek, amelyekbe a tárgy különböző részei verik vissza a fénytestecskéket II. 161—162
különbség a figyelem megfeszítése és lanyhasága között, amelyet a gondolkodó elme a komoly tanulmányozás és a majdnem teljes nemtörődés között annyi fokozaton át tanúsít I. 221
— — napnak az emlékezetben levő idea révén való szemlélete és a napra való tényleges ránézés között II. 250
különbség a tudás megszerzésének és közlésének módszere között, valamint különbség valamely tudomány megteremtésének és valamely elért haladottságában való tanításának módszere között II 216
—, amely már akkora, hogy az elmében tisztán megkülönböztethető ideákat alakít, amelyeknek eltérését határozottan megtarthatjuk II. 151
— az emlékezetben megtartott ideák és a reánk kényszerített ideák között, amelyeket el nem kerülhetünk II. 249—250
— az emlékezetileg elménkben felmerülő idea és az érzékeinken át ténylegesen elménkbe jutó idea között II. 152
— — édes és a keserű ideája között I. 36
— egyszerű és összetett ideák között I. 357
— igazság és tévedés között II. 311
— két állapot között: álmomban égni és valósággal égni II. 152
— természetes és szerzett ellenszenvek között I. 395
különféle ideáknak az elménkben végbemenő egymás utáni megjelenéséről való reflexiónk, amely ellát bennünket az egymásutániság ideájával I. 174
külső alak, amelyet épp olyan szükséges az ember szóval jelzett, összetett ideába felvenni, mint bármely más minőséget, ami benne található II. 136
— érzékelés és a belső észlelés II. 287
—, érzékelhető jelek, amelyek révén azok a láthatatlan ideák, amelyekből a gondolatok felépülnek, másokkal megismertethetők legyenek II. 12
— — vaskos formáknak egy hozzájuk tartozó örök élet kiváltsága tulajdonítva, és az örök életet ilyen formákból folyó szükségszerű következménynek tekintve II. 185

külső érzet és belső gondolat I. 117
— és a belső érzékelés I. 153
— tárgy és belső idea I. 119
— tárgyak által érzékeinkre gyakorolt benyomások I. 105
— tárgyakban levő erők I. 387

L

Lamech II. 75
látás I. 136, 138, 170, 299
— elevensége és az észrevevés világossága II. 147
— evidenciája II. 250
— és a tapintás, amely ugyanarról a tárgyról ugyanabban az időben különböző ideákat vesz fel I. 107
— — az érzés metaforája II. 319
— — érzés gyanánt félreismert rajongás II. 315
— — tapintás, amellyel a testekről megszerezhető a kiterjedés ideája I. 175
— mindazon fokozatai, amelyeket először a véletlenül felfedezett optikai üvegek segítségével tanultunk meg felfogni I. 299
— mint érzékeink közül a legtanulságosabb II. 296
— tárgyai és azok ideái I. 154
láthatatlan közeg műveletei, amelyeknek mozgásaitól és műveleteitől függ a legnagyobb része azoknak az általunk bennünk észrevett tulajdonságoknak, amelyeket mi a bennük rejlő megkülönböztető jelekké teszünk s amelyekről ismerjük és elnevezzük őket II. 201—202
látható tárgyak szemünkkel felfedezve I. 32
látott és érzett tárgyak létezése II. 248
— vagy hallott szavak, amelyek gondolatainkban csak olyan ideákat keltenek, amelyeknek jeléül szolgáltak bennünk II. 308
látszólagos és a valóságos jó I. 266
legfelsőbb lény hatalma, bölcsessége és minden más tökéletessége I. 309
legfelsőbb lény ideája, akinek művei vagyunk és akitől függünk II. 164
— lényre leginkább alkalmazható idea a végtelenség-ideánk segítségével kiszélesítve, azután összefoglalva és ezzel megalkotva az Istenről alkotott összetett ideánkat I. 309
leggyorsabb léptű gondolat és a legtágabb befogadóképesség I. 120
legigazibb és a legvilágosabb istenismeret, amelyet az ember nem magába vésve hordoz, hanem képességeinek helyes használatával, gondolkodás és elmélyedés árán szerzi I. 78
legkisebb mérték számbeli egységnek tekintve I. 194
— többlet mennyisége vagy aránya I. 198
legközönségesebb és legnyilvánvalóbb dolgok, amelyeknek szintén vannak sötét oldalai, amelyekbe nem hatol be a legélesebb pillantás sem II. 168
legnagyobb állandóan jelenlevő bántó érzés, amely sarkantyúz a cselekvésre, és a legtöbb esetben ez határozza meg az akaratot a következő cselekvés megválasztásában I. 252
— látható jó, amely nem mindig kelti fel az ember vágyait elismert nagyságának arányában, és minden apró zavar, amely megmozdít és munkába állít avégből, hogy megszabaduljunk tőle I. 254
— valószínűség, amely nem ér fel a bizonyossággal és amely nélkül nincsen igazi tudás II. 161
legtágabb és legelvontabb ideáink, amelyek szintén érzékelésből és eszmélődésből származnak I. 157
legtökéletesebb lény ideája, amelyet az ember elméjében ki tud alakítani II. 238
— lényről való ideánk, amely nem az egyetlen istenbizonyíték II. 238
„lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog legyen is, meg ne is" I. 47. 49

lehetetlenség határa II. 273
lehetséges és valószínűleg meglevő, számunkra ismeretlen szellemeknek végtelen sokaságára vonatkozó és tudásunktól még távolabb álló meggondolások II. 172
lelkem, amely ugyanúgy, mint a testem, valóságos lény, s így bizonyára ugyanúgy képes távolságot változtatni valamely más testhez vagy lényhez képest, mint maga a test, tehát képes mozogni I. 300
lelkiismeret, amely nem bizonyítéka semmiféle velünkszületett erkölcsi szabálynak I. 51
— mint velünkszületett elvek bizonyítéka I. 52
lelkünknek bennünk végbemenő műveletei II. 163
levegő és a víz részecskéi, és még a levegő és a víz részecskéinél is talán annyival kisebbek, mint amennyivel a levegő vagy a víz részecskéi kisebbek egy borsószemnél vagy egy jégesőszemnél 125
— Istennek véve II. 259
levezetés vagy következtetés mint az ideák között fennálló kapcsolatok észlelése a dedukció minden lépésénél, amelyben az elme megpillantja bármely két idea biztos megegyezését vagy meg-nem-egyezését II. 287
levés (a nem-levés észrevevése), amely nem tartozik jobban ezekhez az „akármi" vagy a „dolog" szavak mögött álló homályos ideákhoz, mint bármely más ideánkhoz II. 209
— általános ideája II. 209
— és nem-levés II. 209
Leviathan I. 50
lezárt fül, amely a hangokra nem nagyon érzékeny I. 104
lélek II. 10
—, amely egész emberéleten át egyetlenegyszer sem idézi fel a tisztára veleszületett gondolatokat és azokat az ideákat, amelyek megvoltak benne, amikor még a testtől nem kölcsönzött semmit I. 101
lélek, amely egész idő alatt mozgásban van I. 300
— — gondolkodik és az ember, aki ezt észleli, ami annyi, mint egy emberből két személyt csinálni I. 102
— — nem változtat helyet, mert nincs helye I. 301
— — tud gondolkodni, akarni és a testre hatni ott, ahol a test van, de amely nem tud hatni olyan testre vagy olyan helyre, amely tőle 100 mérföldnyire van I. 300
—, amelynek akkor kezdenek ideái lenni, amikor elkezd észlelni I. 95
— — nem marad semmi tudata arról, amit abban az előzetes állapotban tett, amely állapotát vagy a testtől egészen különváltan, vagy valamely más testet áthatva töltött és amelynek a tapasztalás ellene szól I. 334
— anyagtalansága II. 156
— — vagy annak az ellenkezője II. 156
— azonossága, amely meghatározza az ember azonosságát I. 327
— egynek véve az emberrel I. 335
— és ideái I. 95
— — test I. 335
— ésszerű gondolkodása, amely tökéletességét a testnek köszöni I. 101
— gondolkodása, amelyet az alvó ember nem vesz észre és amelyben a lélek külön gondolkodik I. 99
— nyugtalansága II. 156
— nyugtalanságába vetett hit II. 156
— olyan szubsztanciaként definiálva, amely mindig gondolkodik I. 103
léleknek a testtől való elválása a halálban I. 300
lélekvándorlás I. 327
lény, akinek tudónak is kell lennie II. 242
—, anyagi, gondolkodó II. 244

lény gondolkodó II. 241
— —, anyagtalan II. 245
— — és nem-gondolkodó II. 239
—, megismerő II. 237
—, örökkévaló II. 242
— — és tudó II. 242
— —, gondolkodó II. 242, 244
— —, mindentudó, mindenható II. 242
lényeg II. 24
—, amely fajokra vonatkozik és az egyedi dolgokban csak annyiban vesszük tekintetbe, amennyiben azok már fajokba vannak rendezve II. 48
—, amelyekben minden dolog mint öntőformákban mintázódik és alakul II. 184
—, amelyet a természet minden egyednek szabályszerűen kioszt, és amelynek révén az egyed ahhoz a fajhoz tartozóvá válik II. 196
—, amelynek sehol sincsen más érzékelhető mértéke, mint maga a név vagy ennek a névnek a meghatározása I. 384
— és a belőle folyó összes tulajdonságok, amelyek annyira hozzá vannak kapcsolva, hogy ha csak egyik is hiányzik közülük, a dolog már nem abból a fajból való II. 58
—, névleges II. 25, 195
— szó egy nem ismert valamire alkalmazva II. 25
— — elsődleges jelentése II. 24
— — különböző jelentései II. 24
— — legszokottabb használatában II. 25
—, valóságos II. 25, 195
lényegek, amelyek nem hozhatók létre és nem pusztíthatók el II. 26
—, amelyeket a név őriz meg és ad nekik tartósságot II. 42
— és fajok mint a természetben valóságosan meglevő dolgok II. 43
— megkülönböztetése II. 26
— mint bizonyos számú formák vagy öntőminták, amelyekben minden természetes létező dolog bele van vetve és amelyekben egyformán részesedik II. 25
— változhatatlanságának tana, amely azt bizonyítja, hogy azok csupán elvont ideák II. 27
lényegiségek, amelyek szerint a természet az összes egyedi dolgokat alkotja II. 113
lények, amelyek aktívak és passzívak egyszerre I. 306
lét I. 162, 280, II. 54
— és a tartam I. 309
— megértése a terjedelem minden módozatának tökéletes tagadásával, és felfogása bármely valóságos létnek a tartam minden módozatának tökéletes tagadásával I. 196
— vagy nem lét I. 240
létezés I. 142
— és egység I. 119
—, valóságos II. 208, 211
létezésekre vonatkozó egyedi kijelentések és az elvont ideákra vonatkozó általános kijelentések II. 255
létező dolog, amely hajlandó a változásra II. 26
— — változhatatlan valóságos lényege II. 111
létfenntartás kellékeinek megszerzése, amelyben az emberek élete teljesen kimerül II. 326
létről, az erőről, a tudásról stb.-ről való ideáinkhoz kapcsolódó végtelenség, amely az összetett ideát alkotja I. 309
logika I. 35, II. 104
logikusok és nem-logikusok, akik a szillogizmus segítségével egy jottával sem látják be jobban az érvelés erejét, vagyis a két szélsőnek kapcsolatát II. 292
London I. 322
lökéssel történő mozgásközlés I. 305

M

magasabb rendű szellemek boldogsága, akiknek gyorsabb és áthatóbb a látása és tágabb körű a tudása, mint a mienk II. 157

magatartásunknak az igazi boldogság felé való irányítása, amely két feltételen múlik: az egyik tartózkodásunk attól, hogy túlságosan sietősen engedjünk vágyainknak, a másik szenvedélyeink mérséklése és korlátozása avégből, hogy értelmünk szabadon vizsgálódhasson és eszünk részrehajlás nélkül ítélhessen I. 261
magányosság, amelyet sok ember keresett és meg is talált I. 352
magától értetődés ismertetőjele I. 39
— értetődő igazságok, amelyek nem tehetők félre II. 222
— — kijelentések sokasága, amelyből csak a legáltalánosabbak emelkedtek a maxima rangjára II. 220
magyarázat, amely magyarázatot szül II. 90
major II. 293
manna okozta fájdalom és rosszullét, amely semmi egyéb, mint a manna érzékelhetetlen részeinek méreteivel, mozgásával és alakjával gyomrunkon és beleinken végzett műveleteinek hatása I. 127
matematika, amely képes a demonstratív bizonyosságra II. 148
— elveinek tekintett maximák, amelyek csodálatos felfedezésre vezettek II. 266
matematikai igazságokról való tudásunk, amely nemcsak biztos, de valóságos tudás, nem pedig jelentéktelen agyrémek puszta üres látomása II. 179
— tételek, amelyek csak azokra az idomokra vonatkoznak, amelyek azonosak, akárhol és akárhogyan léteznek is II. 180
— — igazsága, amely kétséget nem szenvedhet II. 261
— tudás szemlélete II. 266
— — valóságossága II. 179
matematikusok, akik absztrahálják gondolataikat a nevektől, és hozzászoktak, hogy elméjük elé magukat a megtekintendő ideákat állítsák és azok helyett ne hangokat állítsanak II. 175
Mathuzsálem I. 187
maxima, általános II. 257
— — és önmagában evidens I. 35
maximák, amelyek a szakszerű érvelésre és mások meggyőzésére hasznosak, de nem nagyon vezetnek az igazság felismerésére, sem tudásunk továbbfejlesztésére I. 46
— — az elmében legelőször felismert igazságok II. 211
— — egymásnak ellentmondó kijelentések bizonyítására szolgálhatnak és szolgálnak is II. 223
— — elménkben nem a legelőször felismert igazságok II. 211
— — hasznosak a tudományok már elért eredményei rendes módszeres elsajátítására, de kevésbé vagy egyáltalán nem hasznosak a tudomány továbbvitelében II. 216
— — megkapták az elv nevet, és amelyeken a vitatkozók túl nem mehettek, tévesen elfogadva őket minden tudás forrásául és eredetéül s azon alapokul, amelyekre a tudományok épültek II. 217
— — nem alapelvei és megalapozásai minden más tudásunknak II. 212
— — — velünkszületettek I. 33
— — — viszik előre az embert a tudományok haladásában vagy a még ismeretlen igazságok új felfedezésében II. 215
—, amelyeket sehol sem gondoltak azoknak az alapvetéseknek, amelyekre a tudományok épülnek, és nem tekintették a tudás előrevitelében tevékeny segítő eszközöknek II. 218
—, amelyeknek kevés haszna van azokban a bizonyítékokban, amelyekben ideáink világosak és tiszták II. 224
— — nagy hasznuk van a kötekedők elhallgattatásában; de

nincsen sok hasznuk az ismeretlen igazságok felfedezésében vagy az elme tudáskeresésének elősegítésében II. 218
maximák, amelyekről tévesen vélik, hogy minden emberi tudásunk és okoskodásunk alapjai II. 148
— nyilvánvalósága, amelyekben senki sem kételkedik, hanem minden ember igaznak tudja, mihelyt értelme előtt kijelentették II. 302
— velünkszületettsége I. 35
maximákba helyezve minden egyéb tudásunk megalapozása, feltételezve ezeknek praecognita voltát II. 211
maximákban való bizakodás II. 266
maximákból várható haszon II. 216
más emberek tanúbizonysága és saját érzékeink evidenciája, amelyet gyakran elvetünk, amikor ezek olyan dolgokról akarnak kezeskedni, amelyek a megállapított szabályokkal ellenkeznek II. 331
másik ideától való különbözés, amire a különböző nevek utalnak I. 363
másnak való rosszatkívánás I. 353
másodlagos és elsődleges tulajdonságok, amelyek között levő minden kapcsolat felfedezhetetlen II. 159
— tulajdonságok, amelyek nem egyebek, mint puszta erők I. 293
— — ideái, amelyek ugyanúgy keletkeznek bennünk, mint ezeknek az eredeti tulajdonságoknak ideái, ti. érzékelhetetlenül parányi részecskéknek érzékeinkre gyakorolt hatásai útján I. 125
másoktól kölcsönzött vélemények I. 45
medius terminus II. 293, 299
megállapított nevekhez viszonyított módozatok, amelyek lehetnek inadekvátok I. 373
megegyezés egyetemessége I. 77
— és meg-nem-egyezés, amelyet az elme ideáin észlel II. 140
— — — első fajtája II. 139
megegyezés vagy meg-nem-egyezés, amelyet nem az összes olyan közvetítő ideák tényleges megpillantásával veszünk észre, amelyeknek révén a tételben levő ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését először észleltük, és olyan közvetítő ideák, amelyek azok a tételben foglalt ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését mutatják, amelynek bizonyosságára emlékezünk II. 143
— — —, amelytől a viszony függ I. 356
megegyezésnek vagy meg-nem-egyezésnek fajtája, amely viszonylagosnak nevezhető és nem egyéb, mint bármely két idea viszonyának észrevevése II. 140
megértés, amely képessé tesz arra, hogy egy pillantással áttekintsük nagyon sok ideának kapcsolatát és megegyezését II. 157
— — lassanként halad egy-két általános idea felé II. 212
megérthetetlen kicsinységnek ideája, amelyet az elosztás létrehozhat I. 214
megértőképesség, vagyis az értelem, amely megért I. 238
megfelelés ideáink és a dolgok valósága között II. 178
megfeszítés és a lanyhulás I. 222
megfigyelés I. 104
—, amely nélkül nincsen a tartamról ismeretünk I. 175
megfigyelések biztossága II. 275
megfontolás I. 353
meggondolás I. 105, 141
meggyőződés ereje, amely nem bizonyíték arra, hogy valamely kijelentés Istentől származik II. 322
— — — nem evidencia helyességük mellett II. 322
— — mint a hit oka II. 322
meghatározás a legalkalmasabb módnak gondolva a szavak tulajdonképpeni jelentésének megismertetésére II. 126
—, amely csupán valamely szónak

más szavakkal való megmagyarázása avégből, hogy annak értelme, vagyis az idea, amelyet képvisel, biztossággal ismert legyen II. 21
meghatározás,amely tulajdonképpen semmi egyéb, mint valamely szó értelmének más olyan szavakkal való megmutatása, amelyek közül egyik sem jelenti ugyanazt a dolgot II. 30
— egy részének állítása a meghatározott terminusról II. 229
— különböző terminusai, amelyek különböző ideákat jelentenek, és amelyek valamennyien együttvéve semmiképpen sem képviselhetnek olyan ideát, amely egyáltalán nem összetett II. 29—30
— mint az egyetlen mód arra, hogy az erkölcsi szavak pontos értelmét megismertessük II. 129
— — semmi egyéb, csupán valamely szó jelentésének több más, nem szinonim terminus segítségével történő megvilágítása II. 29
meghatározások, amelyek világossá tehetik az erkölcsi fejtegetéseket II. 128
meghatározódás, amely nem korlátozza azt az erőt, amely szabadságunkat alkotja I. 259
meghatározottság I. 19
megismerés I. 61
— természetes módjai II. 10
megismerni kívánt dolgok szemlélése I. 382
megismerő képességek, amelyeknek az ember birtokában van I. 76
— lény, amely öröktől fogva volt II. 237
megkonnyebbülés mint a hiányzó jó I. 245
megkülönböztetés mint az elme birtokában levő különféle ideák szétválasztása I. 146
meglevő ideáink feltárható kapcsolatainak hiánya II. 173
meglevő ideáink közötti felderíthető kapcsolat hiánya II. 173
megmozdításra s a testi mozgás megállapítására szolgáló erő I. 298
megmozdító erő, amely a szellemben sokkal világosabb, mint a testben, mert két test, amelyek nyugalmi állapotban vannak egymás mellé helyezve, sohasem ébresztik bennünk az egyikben levő és a másik mozgatására való erőnek ideáját, hacsak nem kölcsönzött mozgás révén I. 305
megsemmisítés képessége, amely bizonyítja az űrt I. 168
megszokás I. 273
— bűvölete, amely vonzóerőt, könnyűséget és élvezetet vihet be abba, amihez hozzászokunk I. 274
megszokásból folyó ideatársulás I. 394
megtartás mint az a képesség, amely újból felébreszti az elmében az oda benyomult és onnan eltűnt vagy szem elől vesztett ideákat I. 140
— — haladás a tudás felé I. 140
megtevés és meg-nem-tevés, amely nem egyformán követi az értékelő elme ítéletét I. 232
meleg I. 134
—, a hideg, a lágy, a kemény, a keserű és az édes ideái I. 92
— és hideg I. 109
— — — ideája I. 121
melegnek és hidegnek két különböző érzete, amely a mozgásállapottól függ I. 129
— vagy hidegnek érzékelése, amely nem egyéb, mint testünk parányi részecskéinek mozgásában beálló növekedés vagy csökkenés, amelyet más test részecskéi okoznak I. 129
mengrelek I. 53
Mengrelia I. 56
mennyiség-idea, amely az elmének birtokában gondolható és így tárgyalunk vagy okoskodunk valamely végtelen mennyiség-

ről, pl. végtelen térről vagy végtelen tartamról I. 206
mennyiségi ideák, amelyek bizonyíthatók és amelyekről lehet tudásunk II. 164
—, amelyeket rögzíteni és ábrázolni lehet érzékelhető jegyekkel, és amelyek közelebbi és nagyobb mérvű megfelelésben vannak velük, mint bármely szó vagy hang II. 165
mesterkélt és tetszetős fejtegetés gyengesége II. 295
— homályosság mint a nyelvvel való visszaélés egyik formája II. 103
mesterség, ügyesség elsajátítására való képességek I. 79
mesterséges dolgok fajai, amelyek sokkal kevésbé zavarosak mint a természetes fajok II. 73
— — —, amelyekben általában kevesebb a zűrzavar és bizonytalanság, mint a természetesekében II. 73
— — különálló fajúaknak gondolva, akárcsak a természeteseket II. 74
— — különböző fajainak ideája vagy lényege, amely legnagyobb részt semmi egyéb, mint érzékelhető részeknek meghatározott alakja II. 74
— — legnagyobb része, amely elkülönült szubsztanciákból van összetéve I. 313
— dolog mint emberi készítmény, amelyet az alkotó mester tervelt ki és ebből következően annak ideáját jól ismeri II. 73
— — kedvelése a természet rovására és hitelvesztésére II. 296
metafizika II. 232
— igazsága, amely a dolgok valóságos léte — azoknak az ideáknak megfelelően, amelyekhez neveiket kapcsoltuk II. 194
metaforák I. 147
mély alvás, amely teljesen lezárja a színpadot és véget vet minden jelenségnek I. 222
— —, miközben a lélek gondolkodik I. 97
mérföld mértéke a legtávolabb eső testen túli térre alkalmazva I. 185
mérhetetlenség I. 159, 190, 209
— ideája I. 159
mérték I. 180, 195, 352
—, amelyet Isten azért vésett az ember elméjébe, hogy az minden más véleménynek szabályozója és próbaköve legyen I. 67
Midas I. 236
— füle I. 236
midianiták II. 324
mikroszkóp I. 295
—, amely világosan felderíti előttünk bizonyos méretű és alakú részecskék csodálatos szövevényét I. 295
mikroszkopikus szem, amelynek segítségével közönséges embereknél jobban be is lehet hatolni a testek titkos szerkezetébe és legbelsőbb alkatába, de az ilyen éles látás nem tudná elvezetni az embert a piacra vagy a váltóüzletbe I. 296
mindegyik képesség, amelynek megvan a maga tartománya, tekintélye I. 231
minden dolog egyetemes és tökéletes megértése I. 25
— ember előtt ismeretes velünkszületett igazság I. 56
— levőnek örök forrása, amely szükségképpen minden erőnek is szükségképpeni eredete és forrása II. 237
mindenható, akit szabadsága sem akadályoz abban, hogy a legjobb lehetőség által meghatározott legyen I. 258
— Isten, aki szintén szükségszerűség alatt áll, hogy boldog legyen, és az értelmes lény, aki minél inkább osztozik ebben, annál közelebb áll a végtelen tökéletességhez és boldogsághoz I. 259
— örök tartama, amely nagyon különbözik az ember vagy bármely más véges lény tartamától I. 196
mindenhatóság, amely nem adhat észrevevést és gondolkodást

olyan szubsztanciának, amelyben ott van a tomorség járuléka II. 156
mindennapi ember gondolkodása II. 78
— használat, amely hallgatólagosan, egyetértés révén minden nyelvben kisajátít bizonyos ideák jeléul bizonyos hangzásokat II. 15
— tapasztalás, amely megérteti velünk rovidlátásunkat és hajlamunkat a tévedésre II. 270
minor II. 293
minőség, másodlagos II. 159
— szó, amely a szokott értelemben magában foglal színeket, hangokat, ízeket, szagokat és tapintható minőségeket, eltérően a kiterjedéstől, a számtól, a mozgástól, az élvezettől és a fájdalomtól, amelyek egynél tobb érzéken át gyakorolnak benyomást és küldik ideáikat az elmébe II. 36
minőségek, amelyek az egyes faj kulon sajátosságai, és összetett ideák azokból alakítva, amelyek mindegyik fajban kozosek II. 68
módosíthatatlan szerveink, amelyek úgy volnának megalkotva, hogy felismerjuk a testek parányi részeinek alakját és mozgását, amelyektől a most észlelt érzékelhető tulajdonságok fuggenek, és amelyek számunkra talán semmi előnnyel nem járnának I. 297
módozat. 323
—, egyszerű I. 156, 158
— és a viszony ideái II. 84
—, kevert I. 156, 218, 286
— vagy cselekvés és annak erkölcsi helyessége vagy helytelensége I. 354
módozatok I. 155
—, amelyek mind adekvátok I. 372
—, amelyeknek van nevuk, és módozatok, amelyeknek nincsen I. 219
— azonossága I. 323
— és viszonyok összetett ideái I. 380
módozatok összetett ideái, amikor az elme utal rájuk, hogy megfeleltetni akarja más értelmes lény elméjében levő és az általuk alkalmazott nevekkel jelzett ideáknak I. 373
— — ideáinak minden minta nélkul, pusztán saját gondolataiból való alakítása II. 80
módozatokról alkotott összetett ideáink, amelyek nem lehetnek hamisak bármely valóságosan létező dolog lényegével való vonatkozásban I. 387
módszer, amellyel az ember elveinek igazságáról és világosságáról való meggyőződéséhez jut I. 68
—, történelmi I. 23
módszerek, amelyek megfelelnek a matematikában az algebrai módszernek, amely oly készségesen talál ki bizonyos mennyiségideákat más olyanok méréére, amelyek egyenlősége vagy aránya másképp nehezen vagy talán sohasem volna megtudható II. 267
mohamedánok I. 78
morál ugyanazzal a módszerrel és ugyanazzal a pártatlansággal kezelve, mint a matematikai igazságok II. 166
mozdíthatóság I. 280
Mózes I. 188, II. 324
mozgatóképesség, vagyis erő arra, hogy mozgasson I. 280
mozgatott dolog tomege, amelyet számításba kell vennie annak, aki fel akarja becsulni, vagy meg akarja mérni a mozgást I. 183
mozgás I. 115, 136, 156, 195, 215, 229, II. 30, 54
—, amely átment az egyik testből a másikba I. 305
— — bizonyítja az űrt I. 169
— — csak úgy kelti az elmében az egymásutániság ideáját, hogy ott megkulonboztethető ideák folyamatos vonulását okozza I. 175—176
— — élvezetet vagy fájdalmat kelt, vagy a szín, a hang ideáját kelti II. 155

mozgás, amely fel nem fogható tér nélkül I. 163
— — hangot ébreszt I. 134
— — helyett tökéletes, teljes kört látunk a mozgó test színében vagy anyagában, és nem a körív részét, amely mozog I. 176
— — lökésből eredő növekedés I. 305
— — nem egyéb mint távolságváltozás bármely két dolog között I. 164
— — nem tér, és a tér, amely nem mozgás I. 163
— — örökkévaló II. 240
— — semmi mással nem vezet bennünket a tartam méréséhez, mint azzal, hogy állandóan egyenlő távolságúnak látszó szakaszokban hoz vissza bizonyos érzékelhető ideákat I. 183
— — sohasem kezdődhet meg II. 241
— — valóban nem tulajdonítható Istennek, de nem azért, mert Isten anyagtalan, hanem azért, mert végtelen szellem I. 301
—, amelyet a készítő az anyagba belemintáz úgy, amint alkalmasnak találja II. 74
—, amelynek kezdete van, és a tartam, amelynek szintén van kezdete I. 185
— — megakadályozása nincs az ember hatalmában I. 232
— — méréséhez a tért éppen olyan szükséges tekintetbe venni, mint az időt I. 183
— átvétele és közlése, amely lökés által feltételezi a tömörséget II. 161
— eredeti szabályai és továbbadása, amelyek mind olyanok, hogy nem ismerjük bennük a birtokunkban levő ideákkal való természetes kapcsolatot II. 174
— és a gondolkodás I. 278
— — — nyugalom I. 117, 242, 371
— — — — ideája I. 121
— gondolat által történő kiváltására való erő I. 305
mozgás ideái I. 286
— kezdetének ideája I. 230
— közlése, amely lökéssel vagy gondolattal egyformán érthető I. 305
— lökéssel való átadására képesítő erő I. 305
— meghatározása II. 31
— meghatározásán történő változtatás, ami sem nem könnyebb, sem nem kevesebb, mint megadni a mozgást magát II. 247
— mint az az idea, amely az erővel és a gondolkodással együtt magában foglal minden tevékenységet, I. 286
— — állandó egymásutániság I. 176
— — valamely test felületrészeinek sorozatos ráhelyezkedése egy másik testnek felületrészeire II. 31
— módosulásai, amelyek nem tartoznak az alváshoz, sem az idomok különbségei az erényhez I. 235
— módozatai, amelyek megfelelnek a kiterjedés módozatainak I. 217
— nélküli puszta anyag örökkévalónak tételezve II. 241
— tevékeny ereje I. 305
— úgy meghatározva, hogy átmenet egyik helyről a másikra II. 30
mozgásba hozott test I. 168
mozgás-idea, amely úgy ábrázolja a mozgást, amint az a mozgó dolog valóságosan van I. 127
mozgásmódosulás mint cselekvés I. 279
mozgásmódozatok I. 217
mozgásnak aktív ereje, amely az olyan szubsztanciában nincs meg, amely magától nem tudja elindítani a mozgást sem önmagában, sem valamely más nyugvó szubsztanciában I. 279
mozgások egymáshoz való közeledése vagy egymástól való távolodása I. 300

mozgással való mérés biztossága és pontossága vagy más jelenséggel mért bármely más szakaszok állandósága I. 183
mozgásváltozás I. 122
mozgékonyság, amely a szellemhez tartozik I. 300
múlt és jövendő korszakok összetolódásának és egyidejűekké tevésének lehetetlensége I. 215
— tevékenységnek jelenvaló képzete I. 333
műveltség II. 107
művészettel és finomsággal összebonyolítva és a szavak jelentése összezavarva II. 106

N

nagy és kicsi, amelyek igazában viszonyok I. 322
— építőmester II. 174
— — hatalmas szándéka és végtelen jósága II. 56
— fényesség, amely a szemnek tűrhetetlen I. 118
nagyobb jó keresése I. 248
nagyobbnak vallott jó, amely elveszti súlyát, és a jelenvaló bántó érzés, amely ismét rábírja az akaratot a szokott cselekvésre I. 248
nap I. 131
— a viaszhoz viszonyítva, amelyet megolvaszt vagy megfehérít I. 131
—, amelynek megvan az az ereje, hogy megfehérítse a viaszt, és a viasz, amelynek megvan az az ereje, hogy megfehéríthesse a nap I. 228
— ereje, hogy a viaszt fehérré tegye és a tűz ereje, hogy az ólmot folyékonnyá tegye I. 130
— és a hold keringése mint a legalkalmasabb időmérő, de nem mozgásukkal, hanem időnként való megjelenésükkel I. 180
— keringéséből merített szakaszok vagy e szakaszoknak ismert részei, amelyek állandó használat révén megrögzítették elméinkben bizonyos tartamhosszúságok ideáit I. 184
nap mozgása I. 182
— —, amelyet a világ oly soká magabiztosan vélt a tartam pontos mértékének, különböző részeiben egyenetlennek találva I. 183
napok és az évek megkülönböztetése, amely a napnak mozgásától függ, és ami azt a tévedést hozta magával, hogy a mozgás és a tartam egymásnak mértékei I. 180—181
nappalok és az éjszakák váltakozása és tartamuk hossza, amelyeknek leforgása ugyanolyan módon megy végbe akkor is, amikor az ember alszik vagy nem gondolkodik I. 175
negatív szavaink, amelyek nem egyenesen pozitív ideák jelenlétét, hanem távollétüket jelzik I. 122
nehézség vagy a homályosság, amely inkább a rosszul használt nevekből, mint magukban a dolgokban rejlő homályosságból származik I. 344
nem, amelyről nagyon csekély az intuitív tudásunk II. 210
nemek II. 81
nem-gondolkodó anyag és gondolkodó értelmes lény II. 240
— — — — mozgás, amely sohasem hozhat létre gondolatot
— — anyagok rendszere, amely nem lehet gondolkodó II. 244
— — lény, amely nem hozhat létre gondolkodó lényt II. 240
nem-valóság, vagyis minden levés hiánya II. 236
Nestór I. 334, 335
nevek a közönséges használattól eltérően alkalmazva az ideákra II. 117
—, amelyek bizonyos fajta szubsztanciák valóságos lényegét jelölik II. 110
— — elvont ideákat képviselnek II. 36
— — összetett elvont ideákat képviselnek II. 27
— — szemmel látható viszonyt

foglalnak magukban I. 314
nevek, amelyeket a különböző mesterségekben és művészetekben találtak ki, és alkalmaztak különböző szakmákhoz tartozó meghatározott cselekvések különféle összetett ideáira azoknak irányításában vagy a róluk való tárgyalásban a tempó gyorsítása kedvéért I. 219
— — ugyan lehet rosszul használni, de ez nem hamisítja meg az ideát I. 327
—, amelyeknek a dolgokra való alkalmazásában szükségszerű, hogy az elmének a dolgokról határozott ideái legyenek II. 16
— dolgoknak tekintve I. 354
— használata, amely arra való, hogy a bennünk levő ideákat másokkal megismertessük, és amely úgy lehetséges, ha ugyanaz a jel ugyanazt az ideát jelenti azok számára, akik közölni szeretnék gondolataikat II. 76
— — ideák helyett még akkor is, ha az emberek csak magukban gondolkodnak II. 194
— helytelen használatából folyó nehézség I. 344
— ideák nélkül II. 117, 221
— mértékei II. 23
— nélkül maradt egyszerű ideák I. 219
nevekhez kapcsolt elvont ideák, amelyek segítségével ugyanolyan világosan, rendszeresen s egymástól különállóan vannak fajokba sorozva, mint a természetes szubsztanciák ideái II. 74
nevekkel ellátott fajoknak lényegei mint azok az elmében levő elvont ideák, amelyek szinte kötelékek a létező egyes dolgok és a nevek között, amelyek alá soroztuk őket II. 23
— járó elvont ideák II. 26
neveknek egymáshoz való viszonyai és jelentése II. 219
— megfelelő összetett ideákból kihagyva azokat a sajátosságokat, amelyekben különböznek, s csak azokat tartva meg, amelyekben megegyeznek II. 19—20
nevelés I. 45
négyzet I. 221
—, amely nem kör I. 38
— vagy a kör eszméi I. 159
név II. 111
— a hozzátett idea nélkül II. 181
—, amely a kevert módozat részeit egyetlen ideává kapcsolja I. 282
— — könnyebben felmerül, mint az összetett idea, amelynek emlékét visszahívni s az elmében pontosan megjeleníteni időbe és figyelembe kerül még olyan embereknek is, akik előzőleg erre fáradságot vettek magukra II. 190
— — magával hozná a faj ismeretét vagy annak lényegét, amelynek jeléül használatos I. 383
— — üres hangzásnál több akar lenni, valamilyen ideát jelentve, amely vagy benne van a dologban, amelyre a nevet alkalmazzuk és akkor pozitív, vagy pedig abból a vonatkozásból ered, amelyet az elme talál benne valami mással, tőle különállóval, amellyel az elme azt együtt szemléli I. 314—315
— az idea helyébe téve II. 190
— által jelentett összetett idea mint valóságos és névleges lényeg II. 111
—, általános II. 52
— és jelentése II. 114
— megváltoztatása, amely a beszéd pontatlanságával megzavarja azt, aki nem tudja, hogy az a név milyen ideát fed II. 181
— vagy jel, amellyel a számot megkülönböztetjük az előttevalóktól és az utánajövőktől I. 199
névhez tartozó idea I. 327
névleges és a valóságos lényeg II. 48
— — valóságos lényegek II. 26
— lényeg, amely mindegyik faj határa II. 196

névleges lényeg és a név kozeli kapcsolatban egymással II. 25
— — megkulönboztetve a szubsztanciáknak attól a valóságos alkatától, amelytől ez a névleges lényeg és minden ilyenfajta tulajdonság fugg II. 47
— lényeggel meghatározott faj II. 198
névvel jelzett összetett ideát alkotó egyszerű ideák, amelyek tartós egységben maradnak II. 74
— kapcsolt ideának való megfelelés, amely jogot ad annak a névnek viseléséhez II. 22
Niouph II. 75, 76
Nisus I. 162
Noé I. 336
— bárkája I. 336
novekedő számok hosszú sora I. 201
növények valamelyes mozdulatképessége I. 138
növényvilág és állatvilág II. 65

NY

nyelv II. 86, 115, 121, 246
—, amely a gondolatokat kifejezni képes II. 90
— — csak az érintkezés kényelméhez tartja magát I. 346
— — tudásunk tokéletesítésére és társadalmi kotelékul adatott II. 107
—, amelyben sok olyan szó van, amelyet nem adhatunk vissza egy másik nyelvnek egyetlenegy szavával I. 283
—, amelynek az a haszna, hogy rövid hangok segitségével konnyen és gyorsan jelolhetunk általános fogalmakat, amelyek nemcsak egyedi tárgyak bőségét tartalmazhatják, hanem egyetlen összetett ideába gyűjtött egymástól fuggetlen ideák nagy változatosságát is II. 40
— — főcélja az érintkezésben a megértés, és amely célt a szavak nem jól szolgálják sem a polgári, sem a filozófiai társalgásban, ha valamely szó a hallgatóban nem idézi fel ugyanazt az ideát, amelyet az a beszélő elméjében fed II. 86
nyelv célja I. 283, II. 115
— fejlődése és különböző állapotai I. 346
— használata II. 13
— hasznossága II. 106
— helyes használata és tokéletessége II. 85
— helyességének megfelelő használata, amely nem koveti mindig a megértést II. 126
—, héber II. 82
— hiányossága vagy a nyelvvel való visszaélés II. 115
— hibája, amelynek még nincsen hangja a jelentésre, és az ember hibája, aki még nem tanulta meg azon idea nevét, amelyet másvalakinek meg akar mutatni II. 115
— kozonséges szavai és mindennapi használatuk II. 83
— mindennapi használata, amely nem engedi, hogy két absztrakt szót, vagyis két absztrakt idea nevét egymásról állíthassuk II. 83
— mint a társulásnak hatalmas eszköze és köteléke II. 9
— — — tudás eszkoze II. 99
— — az a hatalmas vezeték, amelyen át az emberek felfedezéseiket, okoskodásaikat, tudásukat egymással kozlik II. 121
— révén való érintkezés szukséges volta, amely ráviszi az embereket, hogy megegyezzenek a kozonséges szavak jelentésében, legalábbis bizonyos tűrhető határok kozott, ami kielégíti a kozonséges társalgás igényeit II 134
— szabatossága II. 117
— szavai más ideákra alkalmazva, mint amelyekre annak az országnak kozhasználata elfogadta II. 117
— természete, használata és jelentősége I. 400
— természetes és mesterségesen fokozott tökéletlensége II 120

nyelv természetes tökéletlenségei II. 100
— tökéletlenségére és a nyelvvel való visszaélésre vonatkozó meggondolásaink II. 115
nyelvek, amelyek minden országban jóval a tudományok előtt jöttek létre II. 61
— kialakulásának kezdete, amikor szükség volt az ideára még az elnevezés előtt II. 45
— lefordíthatatlan szavai II. 41
nyelvtan II. 246
nyelvvel való visszaélés II. 103
nyomás, amely megakadályozza két csiszolt felületnek a felületekre merőleges irányban való elszakítását I. 302
—, amelyet a testek összetartásának magyarázatául hoznak fel, és amely éppen olyan érthetetlen, mint maga az összetartás I. 304
nyomorúság (szenvedés) I. 267
nyomtatás II. 264
nyugalom, amelyből mozgás lesz a lökés hatása alatt II. 160
— és mozgás I. 115
— mint hiány vagy mint mozgás I. 122
nyugalomban levő mozgás ideája I. 207
— — test, amely semmiféle ideát nem ad az aktív mozgatóerőről I. 229
nyújthatóság, amely az arany valóságos lényegétől függ és attól elválaszthatatlan II. 110

O

óhajtás mint a vágy legkisebb fokának jelölése I. 224
ok I. 318, 319, II. 286
—, amely valamely más dolgot, akár egyszerű ideát, szubsztanciát vagy módozatot arra bír, hogy elkezdjen lenni, s az okozat, amely az, aminek kezdete valamely más dologtól ered I. 319
— és a cél II. 286
— — okozat I. 319
— — — fogalma, amely érzékeléssel és eszmélődéssel nyert ideákból ered I. 320
ok és okozat ideájának megszerzése, amelyhez elegendő megfontolni bármely egyszerű idea vagy szubsztancia létének valamely más idea vagy szubsztancia működése révén való megkezdődését, anélkül, hogy ennek a működésnek módját ismernünk kellene I. 320
— — — viszonya I. 318
— mint ami valamely egyszerű vagy összetett ideát hoz létre I. 319
okoskodás I. 92, 105, 141, 156, 221
—, helytelen II. 222
— mesterkélt módszerei, amelyek alkalmasabbak az elme összebonyolítására és foglyul ejtésére, mint az értelem tájékoztatására II. 295
— mint keresés, kutatás, amely fáradságot, szorgalmat kíván II. 33
okoskodásainknak a szavaktól való elkülönítése II. 188
okoskodásokat használó ész I. 32
okoskodásunk és tudásunk közvetlen tárgya, amely sohasem más, mint egyedi dolog II. 299
Olaszország II. 327
olvadékonyság I. 156
óra, nap vagy év fogalma mint az az idea, amely bizonyos szakaszos szabályos mozgásokról van birtokomban, és amelyek közül egyik sincs egyszerre sohasem másutt, mint azokban az ideákban, amelyek emlékezetemben érzékeimből vagy eszmélődésemből (reflexion) eredtek I. 186
óriási anyagtömegek, amelyekből a testi lények roppant épülete áll II. 170
oszlop, amely olyasmi, ami egy talapzaton áll, és a talapzat, amely olyasmi, ami alátámaszt egy oszlopot I. 167
osztani, ami annyi, mint az elmében alkotni két felületet ott, ahol előzőleg folytonosság volt, és

úgy tekinteni őket, mint amelyek egymástól elmozdultak I. 164
osztály II. 52
osztályozás II. 52
—, amelyben a legtöbb ember egyáltalán nem veszi tekintetbe a fajok valóságos belső szerkezetét II. 61
oszthatatlanság I. 213
oszthatóság és oszthatatlan egység I. 194
— legvégső pontja I. 209
—, végtelen I. 366

Ö

önérdek és az élet kényelmei, amelyek sok embert rábírnak az erkölcsi szabályok külső elismerésére és helyeslésére I. 51
önmagával evidensen azonos lény I. 330
önmagukban evidens tételek, amelyekből kiindulva, szükségszerű következtetésekkel, olyan elvitázhatatlanul, mint a matematikában, ki lehet dolgozni a jó és rossz mértékét II. 614
— kötetlen és egymástól függetlenül létező ideák elménkben való helytelen kapcsolódásai, amelyeknek befolyása van cselekvéseinkre, és oly nagy erejük arra, hogy fonákká tegyék mind tetteinket, mind erkölcsi és természetes szenvedélyeinket, okoskodásainkat és magukat a fogalmainkat is I. 395
öntudat, jelenvaló I. 336
öreg, amit az élet természetes folyásában hanyatlani látunk és véget érni egy bizonyos időszakasz eltelte után I. 321
örök anyag örök gondolkodó lény nélkül II. 242
— elme szükségszerű léte, amelynek felfedezése elvezet bennünket Isten ismeretéhez. II 242
örökké tartó öröm állapota I. 204
örökkévaló, anyagtalan gondolkodó lény elismerése, és a nem-gondolkodó anyag is örökkévalónak tartva II. 245
örökkévaló bölcs lény, akinek nem volt kezdete I. 213
— gondolkodó lény, aki nem egyéb, mint olyan anyagrészecskék összessége, amelyek egyenként mind gondolkodás nélkül valók II. 244
— lény, akinek a leghatalmasabbnak kell lennie II. 237
— — létének elfogadása I. 214
— — minden bölcsessége és tudása csak a részek egymás mellé rakottságának tulajdonítva II. 244
— végtelen elme műveletei II. 347
örökkévalóság I. 173, 174, 186, II. 239
—, amelyről azt gondoljuk, hogy pozitív, tartalmas ideánk van róla I. 365
— és a mérhetetlenség I. 192
— — — — határtalan ideái I. 203
— — végtelenség a tartamnak tulajdonítva I. 191
— ideája I. 173
— —, amely végtelen és a mérhetetlenség ideája, amely szintén végtelen — tehát mindkettő egyformán véges vagy végtelen I. 168
— — mint lelkeink eljövendő örök tartama I. 189
örökkévalóság-idea I. 214
örökkévalóság-ideánk, amely nem lehet más, mint tartampillanatok vég nélkül való egymásutánja I. 213
örökkévalóságra vagy bármily más végtelen dologra vonatkozó viták és okoskodások, amelyekben hajlandók vagyunk melléfogni és nyilvánvaló képtelenségekbe bonyolódni I. 365
örökkévalóságról és a mérhetetlenségről való ideánk mint a tartam és a terjedelem elképzelt részeiről való ideáink ismételt összeadása, társítva a szám végtelenségével, amelyben a hozzáadásnak sohasem jutunk a végére I. 201

örökévalóságról szóló ideánk léte I. 204
öröm I. 225
—, amely elegendő arra, hogy boldognak gondoljuk magunkat I. 266
— — vagy a jelenlevő jó szemléletéből, vagy valamely jó elérése biztos közeledtének szemléletéből ered I. 225
— és az öröm elvesztésének érzése I. 397
— — bántó érzés, amelyek közül vagy az egyik, vagy a másik majdnem minden eszménkhez kapcsolódik I. 116
— — — — ideái I. 117
— — gyönyörűség, valamint a szomorúság és a gyötrelem különböző esetei I. 252
örömről való gondolat, amelyet bármely jelenlevő vagy távollevő dolog okozhat és amelynek megvan az az ideája, amelyet szeretetnek nevezünk I. 223
őrült ember büntetése a józan ember tetteiért és a józan emberé az őrült tetteiért I. 338
őskép II. 75, 193
ősképre való vonatkoztatás II. 76
őszinte tanúskodás és a dolog természetének közömbössége, amely szintén bizakodó hitet ébreszt II. 280
összeférő ideák kevert módozatai, amelyek valóságosak I. 369
összefüggés és az össze-nem-függés II. 295
összefüggő, tömör részek ideái, a mozdíthatóság ereje összekapcsolva a szubsztanciával: az anyag ideája I. 298
összehasonlítás I. 153
összes testek gyűjtő ideája, amelyet világnak nevezünk, és amely úgyannyira egyetlen idea, mint a benne levő legkisebb anyagrészecske ideája I. 312
— többi ember tapasztalatainak a mienkkel való találkozása, amely a tudáshoz közelítő biztonságot teremt II. 279
— viszonyok ideái I. 154
összetartás oka, amelyről azt mondjuk, hogy összetartja az összes többi testet I. 302
összetenni való egyszerű ideák sokasága, amely a kevert módozatok neveire vonatkozó kétség forrása II. 35
összetett elvont szubsztancia-ideák, amelyeket az általános nevek fednek és amelyek nem foglalják magukban a szubsztanciák valóságos alkatát II. 205
— erkölcsi ideák esete II. 165
— gyűjtő szubsztancia ideái, amelyek együtt gondolt egyes szubsztanciából állnak és amelyek egyetlen ideában vannak egyesítve és így egybekapcsoltan az egészet egynek tekintve I. 312
— idea, amely tartalmazza valamely létező test valóságos lényegét I. 390
— — — túlságosan kevés egyszerű ideából áll és méghozzá olyanból, amely más dolgokban is megvan I. 360
— —, amelyeken belül különböző egyedeket megegyezőknek látunk, és amelyek a különböző emberekben nagyon különbözőképpen alakulnak II. 67
— —, amelyet az „ember" név fejez ki II. 113
— — — maga az elme alakított ki II. 45
— —, amelynek a közönséges beszédben arany a jegye II. 229
— — egy örökkévaló, mindentudó, mindenható, végtelenül bölcs és boldog lényről II. 54
— — — részének állítása az egészről II. 228
— — megalkotása II. 38
— — neve, amelynek nincsen oly határozottan megállapított jelentése, hogy azt a nevet állandóan ugyanarra a pontos ideára alkalmaznánk II. 134
— — olyan egyszerű ideákká oldva, amelyekből áll és amelyekből eredetileg alakult és amelyeknek közvetlen alkotó-

részeik szintén összetett ideák I. 285
összetett idea több egyszerű ideából alakítva II. 262
— — valamely létező szubsztancia erőiről és viszonyairól I. 379
— ideáink, amelyek Istenről és a különálló szellemekről élnek bennünk, és amelyek mind az észmélődésből nyert egyszerű ideákból állanak I. 308—309
— ideák II. 33
— —, amelyek alakításában az emberi elme bizonyos szabadsággal él I. 368—369
— — — az időt és a tért mozgással fogják egybe I. 217
— — — bár részekből vannak összerakva, mégsem foglalják magukban azt a feltevést, hogy önmagukban fennállnak, hanem úgy tekintjük őket, mint amelyek vagy a szubsztanciáktól függenek, vagy azok tulajdonságai I. 156
— — — nem mindig másolják a természetet, és amelyek mégis mindig ahhoz a célhoz alkalmazkodnak, amelyért az elvont ideák akalulnak II. 40
— — — részeik között fennálló összeférhetetlenséget vagy ellentmondást tartalmaznak I. 370
— — — tiszták egyik oldalról és zavarosak a másikról I. 364
— —, amelyeket a szubsztanciafajoknak adott neveink tulajdonképpen fednek, és amelyek olyan tulajdonságok csoportjai, amelyekről megfigyeltük, hogy abban az ismeretlen szubsztrátumban vannak együtt, amelyet szubsztanciának nevezünk II. 198
— —, amelyeknek különböző emberekben nagyon különböző az összetételük II. 66
— — az elme tetszése szerint alakítva II. 118
— — hozzájuk tartozó sajátos nevek nélkül II. 116
— — ismeretlen szubsztrátumban egybefoglalva II. 198
összetett ideák lazán összefüggő részeinek kapcsolata mint az elme műve II. 42
— — neve, amelyeket rajtunk kívül levő ősképekhez viszonyítunk és amelyek azoktól különbözhetnek II. 182
— — nevei II. 34
— — —, amelyeket két ember pontosan ugyanarra az ideaegyüttesre alkalmaz II. 114
— — —, amelyeknek a közhasználatban egészen tág értelmi játéka van II. 89
— — nevek nélkül II. 117
— — nevekkel ellátva avégből, hogy könnyebben jegyezzék meg őket I. 219
— ideákat fedő szavak II. 222
— — jelentő nevek I. 282
— — — szavak, amelyek ritkán fordulnak meg másnak elméjében, mint ama kevesekében, akiknek sajátos elfoglaltságuk minden lépten-nyomon eszükbe juttatja ezeket a neveket, amelyeket az emberek általában nem, hanem csupán kovácsaink és vegyészeink értenek I. 219
— — képviselő szavak, amelyek különböznek azoktól az összetett ideáktól, amelyek más emberek elméjében e szó jelentéseként megtalálhatóak II. 90
— ideáknak az a fajtája, amelyet viszonynak nevezünk, és amely egyik ideának a másikkal való egyidejű vizsgálatából és összehasonlításából áll I. 157
— ideánk, amely olyan elme alkotta őskép, amely nincsen semminek másolatául szánva és nem is vonatkozik valamely dologra mint eredetijének létére, tehát nem is hiányozhat belőle a valóságos tudáshoz szükséges összhang II. 178—179
— ideát alkotó egyszerű tulajdonságok, amelyek legnagyobbrészt olyan erők, amelyek azoknak a változásoknak tekintetében, amelyeket létrehozhatnak vagy más testektől elfogad-

hatnak, úgyszólván számtalanok II. 92
összetett módozatok új fajai I. 284
— szubsztancia, amely inadekvát és tökéletlen I. 378
— szubsztancia-idea II. 65
— szubsztancia-ideáink, amelyekben nincsenek olyan ideák, amelyektől a bennük található összes tulajdonságok függenek. I. 374—375
összetevés I. 148, 153
összetételek alakítása, amelyeket alkalmasaknak tartunk arra, hogy jellegzetes jegyekké váljanak a dolgok rendezésére és elnevezésére II. 91
—, amelyeket az elme saját választásából következően foglal összse II. 127
összetételeket jelentő szavak I. 282
összetételt alkotó egyszerű ideák száma és rendje, amely határozott és bizonyos I. 358
— — különböző ideákat képviselő szavak, amelyek képesek arra, hogy az elmébe összetett ideákat véssenek, olyanokat, amelyek azelőtt sohasem voltak ott II. 33.

P

papír fehérsége és a fehérség következő árnyalata I. 198
parányi égetés, amely hatalmasabban taszít bennünket, mint amennyire a kilátásban levő legnagyobb élvezetek vonzanak vagy csalogatnak I. 247
— részek, amelyeknek a valóságos alkatát nem ismerjük II. 160
— —, amelyekről már egyáltalán nincsenek tiszta ideáink I. 366
passzív erő ideái, amelyekkel bőségesen ellátnak bennünket az érzékelhető dolgok I. 229
párbajozás, amely ha Isten törvényéhez viszonyítjuk, megérdemli a bűn nevet, ha a szokások törvényeihez viszonyítjuk, akkor bizonyos országokban érték és erény I. 354
párhuzamosokat metsző egyenes alkotta váltószögek, amelyek egyenlőek I.79
pártfogó és védence mint viszony I. 347
percek, órák és évek, amelyek a tartamnak nem szükségszerű mértékei I. 184
percepció (észrevevés) I. 92, 97, 98, 133, 139, 145
— —, amely a maga legalacsonyabb fokán vonja meg a határvonalat az állatok és a teremtmények alsóbb fokozatai között I. 139
— — — — testre gyakorolt bármely külső tárgy okozta benyomáshoz kapcsolódik és azzal együtt jelenik meg, elkülönülve a gondolkodás egyéb módosulásától I. 220
— — — egy bizonyos fokig minden fajta állatban van I. 138
— —, amelyben az elme legnagyobbrészt passzív I. 133
— —, amelyet élvezet vagy fájdalom, öröm vagy bosszankodás kísér I. 222
— —, amikor nappal ránéz valaki a napra és amikor csak rágondol éjszaka II. 151
— — mint a tudás kapuja I. 139
— — — az elmének ideáin gyakorolt első képessége I. 133
— — — — első lépés és első fokozat a tudás felé és minden tudásanyagnak kapuja I. 139
— — — minden értelmi képességünk első művelete és elménknek minden tudásra nyiló bejárata I. 139
— —, tényleges I. 133
percepciók, amelyek az elmében pontosan olyanok, amilyenek megfelelnek azoknak az erőknek, amelyeket Isten létrehozásukra kijelölt I. 387
percepciónak az a képessége, hogy elválasztó vonalat von az állat-

világ és a természet alsóbb rétegei között I. 138
perceptivitás I. 280
peripatetikusok II. 31, 218
Peru I. 53, 56, II. 68
Pilátus I. 327
platonisták II. 108
pogányság I. 78
polgári törvény mint a gonosztetteknek és az ártatlanságnak mértéke, és filozófiai törvény mint az erénynek és a bűnnek mértéke I. 349
— — — — közösség adta szabály a közösséghez tartozók cselekedeteire I. 349
politika I. 288
politikai társadalmakban egyesült emberek, akik átengedték a közösségnek a minden erejükkel való rendelkezést, úgyhogy nem használhatják őket polgártársaik ellen jobban, mint amennyire az ország törvényei megengedik I. 350
Pollux I. 98
pontos rend, amelyben a számok egymást követik I. 201
porfir, amelyben semmiféle valóságos változás nem ment végbe azzal, hogy a fény ott volt vagy nem volt ott I. 128
— piros és fehér színe, amely eltűnik, ha megakadályozzuk, hogy a fény ráessék, és visszatér, ha a fény újra ráesik I. 128
pozitív dolgoknak adott elnevezések, amelyekben a vonatkozás rejlik, és amelyek jelül szolgálnak arra, hogy a gondolatot vezessék magán a megnevezett alanyon valami attól különállóhoz viszonylagosnak I. 313
— és negatív végtelenségideánkban I. 211
— — — végtelenről való ideánkban I. 214
— idea a végtelen térről I. 213
— — a végtelenről I. 215
— —, amely mindig határolt I. 213
— — az örökkévalóságról I. 212, 214
pozitív idea bármely mennyiségről, amely ismételhető, hozzáadható az előzőhöz I. 215
— végtelenség ideája I. 213
praktika II. 340
premisszákból megengedett módon vont következtetések II. 289
próbálkozás, amely gyakran kibékít azzal, amire távolról ellenszenvvel néztünk I. 274
processus in infinitum II. 29
proscriptio I. 284
puszta távolság ideája I. 189
— tér és a tömörség I. 114
pusztán névleges igazságok megkülönböztetése II. 192

R

racionális tudás és intuitív tudás II. 303
— — mint két idea biztos megegyezésének vagy meg-nemegyezésének egy vagy több más idea közbelépése folytán való észlelése II. 304
rajongás II. 315
—: aki Isten kezét érzi, amely mozgatja őt II. 319
—, amely nem alapul sem az észen, sem isteni kinyilatkoztatáson, hanem a túlfűtött és beképzelt agy önteltségéből származik II. 318
—, amelyből hiányzik az az evidencia, hogy a tétel Istentől származik II. 321
— ereje II. 317
— keletkezése II. 317
— mint hamis elv, amely annyira félrevezetheti a hitet és a viselkedést II. 319
rajongó látomásai és egy józan ember okoskodásai II. 177
rajtunk kívül létező dolgoknak érzékeink révén történő tudomásulvétele mint olyan bizonyosság, amely megérdemli a tudás nevet II. 248
— — levő tárgyak élénkítő hatása, amelyek hatékonyságá-

nak nem tudunk ellenállni II. 250
rajzolt ábrák mint az elmében levő ideák másolatai II. 165
rejtett valóságos lényeg II. 262
remény I. 225
— mint az elmében jelenlevő gyönyörködés, amelyre mindenki rátalál önmagában, amikor olyan eljövendő és elérhető dologra gondol, amely neki örömet okozhat I. 225
rendetlen vágy, amelyet a szokás természetessé tett bennünk I. 255
rendkívüli és végnélküli boldogság mint az e földön folytatott jó életnek csak lehetséges következménye, és az ellenkező állapot mint a gonosz élet lehetséges következménye I. 275
rendkívülinek szeretete mint a tudás közönséges és természetes módjai fölé való emelkedés II. 319
retorika művészkedése II. 119
— mint a tévedés és megtévesztés hatalmas eszköze II. 11
régi szerzők írásainak helyes értelmezése II. 90
részecske I. 131
—, amely mozgással okoz gondolatot, és amely magában véve gondolat nélkül való, tehát nem szabályozhatja saját mozgásait II. 244
részecskék rendeződése a felületeken avégből, hogy valamely tárgyat fehérnek vagy feketéknek mutassanak I. 121
— terjedelme, alakja és mozgása I. 131
részek bizonyos célra alkalmas szervezete I. 326
részekből összerakott rajz, amelyben sem szimmetria, sem rend fel nem fedezhető, és amely önmagában véve semmivel sem zavarosabb dolog, mint egy felhős égbolt képe, amelyet, a színeknek és az alakoknak bármily kevés rendje van is benne, mégsem gondolhat senki zavaros festménynek I. 361
résznek a többitől való különválasztása I. 337
részvét egymás tudatlansága iránt II. 278
Róma II. 281, 396
rosszakarat I. 353
rosszallással és nemtetszéssel való büntetés I. 352
Rózsakeresztesek I. 103

S

saját ideáink azon vonulására való eszmélődésünkből, amelyet vagy ezeknek az ébrenlétünk gondolataiba maguktól állandóan belépő ideáknak természetes megjelenése okoz bennünk, vagy külső tárgyak, amelyek egymás után érintik érzékeinket I. 186
— — megismerésével elért bizonyosság, hogy az a puszta képzelődésnél messzebb ér II. 177
— lényünk, amely evidens és elvitathatatlan bizonyítékot szolgáltat nekünk az istenségről II. 239
— létezésünk, amelyből intuíció útján tudunk, és Isten létezése, amelyet az ész világosan megismertet velünk II. 247
— — — intuitív tudásunk van II. 167
— létezésünkről való tudásunk, amely intuitív II. 235
— létünkről való kétségtelen tudásunk II. 236
sajátos idea, amelyet tagadok egy tőle különböző másik sajátos ideáról (pl. az ember nem ló, vagy a vörös nem kék) II. 209
— példák és általános maximák II. 209
sajátosság, egyedi II. 277
Salamon I. 171, 190
Sancho Pansa II. 32
sáfrány ereje, hogy bennünk a sárga ideáját keltse I. 280—281
sárgaság, amely nem édesség I. 38
sárgának ideája, amely a sárga ideája és nem a kéknek az ideája II. 214
sejtéseink, amelyeket nem tudunk

azokon az ideákon túlterjeszteni, amelyeket érzékelésből és eszmélődésből szereztünk I. 297
Seldania öble I. 72
semmi, amely önmagából anyagot nem hozhat létre II. 240
semmiből keletkező anyag és a tisztán anyagból keletkező gondolat II. 240
semmiségeket kergető vágyódásainkból fakadó egymást követő bántó érzések I. 250
semmitmondás II. 227
semmitmondó kijelentés, amelyben bizonyosság van, de ez csak szóbeli bizonyosság és nem tanulságos II. 231
– kijelentések másik neme, amikor valamely összetett ideának egy részét állítjuk az egésznek nevéről, a meghatározás egy részét a meghatározott szóról II. 228
Seth I. 327
sétálóképesség I. 237
sietség, amely olyan helytelen ítéletet okoz, mint a tökéletes tudatlanság I. 272
simaság és érdesség I. 109
skolasztikus formák mint csekély értékűek az igazság és a tévedés felfedezésében II. 295
– teológia II. 232
sokaság homályos ideája I. 201
sokrétű eszmék nevei, amelyek két különböző emberben ritkán hordozzák ugyanazt a pontos jelentést, mert az egyik ember összetett ideája ritkán egyezik meg a másik emberével, sőt gyakran a saját magáé is különbözik attól, ami tegnap volt vagy amivé holnapra válik II. 87–88
sorozatosan megvalósuló tevékenységek és viszonyok elnevezése II. 119
sötétben tévelygő ember I. 51
sötétkamra I. 153
sötétség, amely mindig a félelmes ideákat hozza magával I. 396
– beszéddel világossá téve és belemagyarázva a fénynek és a színeknek ideái I. 115
species II. 50, 228
species és a faj szók, amelyek semmi másban nem különböznek, mint abban, hogy az egyik szó latinul, a másik pedig a mi nyelvünkön van kifejezve II. 42
– szó skolasztikus fogalma II. 57
stílus világossága és szépsége II. 81
súly I. 156
sürgető fájdalom eltávolítása, a szenvedéstől való megszabadulás boldogságunk érdekében mint az első teendő, a távollevő jó I. 255

Sz

szabad cselekvő alany, akinek ereje van arra, hogy aszerint cselekedjék vagy ne cselekedjék, amint az ilyen meghatározottság irányítja I. 259
szabadság I. 232, 242, 278
–, amely a közömbösségen múlik I. 277
– – abban az erőben áll, hogy cselekedjünk vagy ne cselekedjünk I. 240
– – – áll, hogy képesek vagyunk aszerint cselekedni, amint választunk, vagyis akarunk I. 243
– – csak erő és ezért csupán cselekvőhöz tartozhatik, és nem lehet az akaratnak járuléka vagy módosulása, amely maga is csak erő I. 235
– – erő arra, hogy cselekedjünk vagy ne cselekedjünk I. 240
– – – –, hogy tegyünk vagy ne tegyünk valamit, aszerint, amint az elme irányít I. 276
– – éppen olyan kevéssé alkalmazható az akaratra, mint a mozgás gyorsasága az alvásra, vagy a négyszögletesség az erényre I. 275
– – nem tartozik az akarathoz I. 235
– – nélkül az értelem nem volna semmire sem való, és az értelem, amely nélkül a szabadság nem jelentene semmit I. 272

szabadság, amely valamely cselekvés létének vagy nemlétének akarásunktól való függésében áll, nem pedig valamely cselekvésnek vagy ezen cselekvés ellentétének előnyben részesítésétől való függésében I. 242
—, amellyel csak az ember rendelkezhetik I. 260
— és a magunk vagy más dolgok megmozdítására való erő I. 298
— — — róla való képzetünk I. 233
— — — szükségszerűség ideái I. 231, 232
— — akarás ideái I. 242
— — szükségszerűség I. 232, 277
— félreismert értelme I. 258
— forrása I. 257
— hiánya I. 258
— ideája I. 232
— —, amely nem az akaráshoz, nem is az előnyben részesítéshez, hanem magához a személyhez tartozik, akinek megvan az ereje ahhoz, hogy valamit megtegyen vagy a megtevéstől tartózkodjék az elme választása vagy irányítása szerint I. 233
—, igazi I. 259
— — célja, amely az, hogy elérhessük azt a jót, amelyet kiválasztottunk I. 258
— korlátozása I. 259
— legfőbb gyakorlása, amely az, hogy tekintsük át annak következményeit, amit tenni készülünk, amennyire a dolog fontossága megkívánja I. 272
— megszorítása vagy csökkentése, amely tulajdonképpen annak tökéletesítése is, előnye is, nem korlátozása, hanem célja és alkalmazása I. 257
— mint erő a cselekvésre vagy a cselekvéstől való tartózkodásra való I. 241
— — az ember ereje arra, hogy bármely egyes cselekedetet megtegyen vagy ne tegyen meg aszerint, hogy elméjében annak elkövetése vagy az attól való tartózkodás van-e nagyobb becsülésben I. 236
szabadság szükségszerű megalapozása I. 259—260
— vagy a nem-szabadság, amely semmi másé nem lehet, mint azé, aminek van vagy nincs ereje a cselekvésre I. 238
szabadságideánk, amely odáig terjed, ameddig az erő, és ennél nem tovább I. 233
szabadságra vonatkozó kutatás I. 239
szabadulás a jelenvaló rossztól, akármi következzék utána I. 270
— minden fájdalomtól, és annyi jelenvaló élvezet, amennyi nélkül senki sem lehet elégedett I. 252
szabatosság II. 89
szabály
—, amely nem egyéb, mint különböző egyszerű ideák együttese, és a hozzá való alkalmazkodás, amely csupán a cselekvésnek olyan elrendezése, hogy a benne foglalt egyszerű ideák megfeleljenek azoknak, amelyeket a törvény követel I. 352
—, amelynek nincs törvényereje olyan országokban, ahol az általánosan elfogadott gyakorlat ellene szól I. 56
—, amelyre az emberek avégből vonatkoztatják cselekedeteiket, vajon azok gonosztettek-e vagy nem I. 349
— az ember szabad cselekvéseire I. 348
— — ország szokásaiból és a törvényhozó akaratából merítve I. 352
—, erkölcsi I. 51
—, kényelmi I. 48
— megtartásának jutalmazása és a szabály megszegésének büntetése I. 348
—, velünkszületett I. 56
szabálynak belsőleg elrendelt és kötelező volta I. 52
szabályok érdekből is, meggyőződésből is szentnek nyilvánítva I. 51
— kötelező volta I. 55
szabályszerű és láthatólag egyenlő

távolú szakaszokban jelentkező tünemények érzékelése, és ezzel a tartam bizonyos hosszúságainak vagy mértékeinek ideái nyerve, mint percek, órák, napok, évek I. 188
szagok I. 126
— változatossága, amely olyan nagy, hogy legalább annyiféle a szag, ha nem több, mint ahányféle test van a világon — és a legtöbbnek nincs neve I. 110
szakadékba zuhanó ember, akinek, bár mozog, nincs szabadsága, mert mozgását, ha akarná sem tudná megállítani I. 241
szakaszos szabályszerű jelenség hosszúságának ideája. I 187
— visszatérések, amelyek nélkül nem tudnánk sem magunknak, sem másoknak jelezni valamely tartam hosszúságát I. 184
szavak a dolgok valóságára vonatkoztatva II. 14
— — kellő világossággal és éleslátással használva II. 91
—, amelyek akkor általánosak, amikor általános ideák jeléül szolgálnak, és így sok egyedi dologra egyformán alkalmazhatóak II. 21
— — az emberben állandóan és készségesen ébresztenek bizonyos ideákat II. 15
— — — embernek nem magántulajdonai, hanem az érintkezésnek, a közlésnek közös mértékei II. 125
— — — érintkezés célját szolgálják, és amelyeknél szükséges, hogy a hallgatóban pontosan ugyanazt az ideát támasszák, mint amelyet a beszélő elméjében képviselnek II. 87
— — — érzékektől legtávolabb álló cselekvések és fogalmak kifejezésére szolgálnak, de amelyek mégis az érzékekből erednek, és nyilvánvalóan érzéki ideákból vitetnek át bonyolultabb jelentésekbe olyan ideák képviselésére, amelyek már nem esnek érzékeink kereteibe II. 10
szavak, amelyek az érzékelhető ideák jelölésére szolgáló szavakból erednek II. 10
— — általános tudásunktól alig elválaszthatóak II. 98
— — csak üres hangok mindaddig, amig nem válnak ideák jeleivé I. 43
— — használóik ideáinak érzékelhető jelei II. 12
— — látszólag tevékenységet jelentenek, pedig csupán a hatást jelentik I. 287
— — legnagyobb része általános II. 16
— — — — minden nyelvben általános terminus, és ez nem hanyagság vagy véletlen műve, hanem az ész és szükségszerűség műve II. 16
— — létüket és jelentésüket minden nyelvben többnyire tudatlan és tanulatlan emberektől vették, akik a dolgokat a bennük talált érzékelhető minőségek szerint osztályozták és nevezték el avégből, hogy amikor ezek nincsenek jelen, másoknak jelezzék őket II. 61
— — másokkal megismertetendő ideáim jeléül vannak szánva II. 103
— — megnevezett dologgal együtt utalnak ama dolog lététől különálló és azon kívül álló másvalamire I. 318
— — mindenkinek ajkán azokat az ideákat jelentik, amelyekkel az illető rendelkezik és amelyeket kifejezni óhajt velük II. 13
— — nem jelenthetnek mást az emberek ajkán, mint olyan ideákat, amelyek a beszélők elméjében vannak, és amelyekhez a beszélő gondolatában mégis mindig két más dologgal való rejtett vonatkozás fű ződik II. 13
— — pozitív ideákra vonatkoznak és azok távollétét jelentik II. 10.
— — úgy válnak általánosakká, hogy általános ideák jeleivé tesszük őket II. 18

szavak amelyekből hiányzik a jelentés II. 117
—, amelyeket leírok mint valóban rajtam kívül létezőket, hiszen szabályszerű hangok hosszú sorát keltik fülemben II. 251
—, amelyekkel az elme jelzi, hogy milyen kapcsolatot tulajdonít azoknak a különböző állításoknak és tagadásoknak, amelyeket egyetlen összefüggő okoskodásba vagy elbeszélésbe foglal II. 81
—, amelyeknek a dolgokhoz kellene alkalmazkodniuk II. 16
— — állandó meghatározása nélkül képtelenné teszik a beszédet arra, hogy a szónak a beszélőben élő értelmét és a beszélő szándékát kétség és bizonytalanság nélkül juttassák át a hallgató elméjébe II. 99
— — értelmére nézve nincs egyetértő megállapodásunk II. 134
— — természetüknél fogva nincsen jelentésük, és az általuk jelölt ideát meg kell tanulniuk és meg kell tartaniuk azoknak, akik gondolatokat akarnak kicserélni és bármely nyelven érthető társalgásokat akarnak folytatni II. 86
— amelyekről vizsgálat után azt találjuk, hogy eredetükben és elfogadott használatukban nem fednek tiszta és világos ideákat II. 101
— az érzékelhető dolgok műveleteiből merítve és a gondolkodás bizonyos módozataira alkalmazva II. 10
— állandóan ugyanabban az értelemben és csupán határozott és egyforma ideákra használva II. 120
— állítása vagy tagadása egymásról aszerint, hogy az ideák, amelyeket fednek, megegyeznek-e vagy nem II. 191
— által képviselt ideák II. 222
— — — —, amelyek megegyeznek vagy nem egyeznek meg annak megfelelően, amint a szavakat állítottuk vagy tagadtuk II. 207
szavak általános értelmüktől eltérően, és a személyes sajátos értelemtől különbözően használva II. 15—16
— — kifejezésekkel való meghatározása I. 360
— dolgoknak véve II. 118
— értelme, amelyet csupán azok az ideák alkotnak, amelyeket jelöl vele II. 29
— és fajok II. 188
— — használatuk I. 284
— — ideák, amelyek között nincsen semmiféle természetes kapcsolat II. 124
— — —, amelyeket jelentenek II. 165
— — jelentésük I. 42
— filozófiai használata, amely a dolgok pontos fogalmainak átadására, biztos és kétségtelen igazságoknak általános tételekben való kifejezésére szolgál, amelyek kielégítik őt az igazi tudás keresésében II. 86
— gondatlan és zavaros használata és alkalmazása II. 46
— gondolataink rögzítésére és közlésére használva II .85
— hangzása I. 231
— haszna, hogy ők az ideák érzékelhető jegyei II. 12
— használata, amely bizonyosságot hordoz magában II. 196
— — — elkerülhetetlenné teszi, hogy rengeteg bizonytalanságot okozzon az emberek szóbeli érintkezéseiben II. 112
— — — könnyen ébreszt ideákat II. 14
— — — külső jel gyanánt szolgál belső ideáink számára I. 149
— — az ideák helyett még akkor is, amikor magunkban szeretnénk elmélkedni és okoskodni, és hallgatólagosan gondolati kijelentéseket teszünk II. 190
— használatának gondossága II. 220
— használatával járó kényelmetlenség II. 121

szavak helytelen alkalmazásából származó mesterkélt homályosság II. 103
— — használata II. 115
— — —, amely nagy tévedések forrása II. 121
— jelentése II. 11
— — és használata, amely azon a kapcsolaton múlik, amelyet az elme létesít ideái és az azok jeléül használt hangok között II. 16
— kétféle használata II. 85
— következetlen alkalmazása II. 103
— következményei és ideák következményei II. 304
— közlésének kettős alkalmazása: polgári és filozófiai II. 86
— kritikátlan használata II. 115
— különféle értelme és tökéletlensége megmutatásának nehézsége, amikor ehhez nem áll rendelkezésünkre semmi más, mint szavak II. 58
— megegyezése az emberek agyrémeivel II. 192
— mesterséges és képletes alkalmazása, amelyet az ékesszólás talált ki, amely nem való egyébre, mint helytelen ideák becsempészésére, szenvedélyek felkeltésére, s így az ítélet félrevezetésére II. 119
— mint a beszélő ideáinak jegyei II. 12
— — — csövek, amelyeken át a tudás nyilvános használatra és az emberiség javára közkinccsé válik II. 121—122
— — az emberek ideáinak közvetlen jelei és ezáltal azok az eszközök, amelyek révén az emberek fogalmaikat egymással közlik, és elméjükben jövő-menő gondolataikat és elképzeléseiket egymásnak kifejezik II. 14
— — — érintkezéshez szükséges érzékelhető jelek II. 11
— — — ideák jelei II. 304
— — — igazság és a tudás hatalmas vezetékei II. 193
— — csupán ideáink jelei és nem maguknak a dolgoknak II. 109
szavak mint önkéntes jelek, amelyek önkéntes jelekként nem alkalmazhatóak ismeretlen dolgokra II. 12
— olyan ideákra alkalmazva, amelyekhez a közhasználat kapcsolta őket II. 125
— összetett ideák közlésére II. 116
— polgári használata mint a gondolatoknak és ideáknak szavakkal való olyan közlése, amely a polgári élet mindennapi ügyeit és érdekeit illető közönséges társalgásokat és érintkezési formákat szolgálja az emberi társadalmakban II. 86
— reánk gyakorolt közvetlen hatása, amely által nem okozhatnak bennünk más ideákat, mint természetes hangjuk ideáit II. 308
— természete, amely majdnem elkerülhetetlenné teszi, hogy soknak jelentése kétes vagy bizonytalan legyen II. 85
— tökéletlensége II. 85
— —, amely jelentésük kétséges voltában rejlik II. 86
— világos és állandó értelem nélkül használva II. 122
— — — tiszta ideák nélkül való használata II. 101
szavaink a semmi jeleivé téve II. 113
—, amelyek a közönséges érzéki ideáktól függenek II. 10
— — arra vannak szánva, hogy az ideák révén a dolgokat, a bennük foglalt igazságot jelentsék II. 192—193
— olyan ideák jelölésére használva, amelyek nincsenek birtokunkban, vagy ami ugyanaz: olyan lényegiségek jelölésére, amelyeket nem ismerünk II. 113
— tökéletlensége II. 111
szavakba foglalt dolgok természete I. 40
szavakban másoknak átadott benyomások, fogalmaink elmérő elmére való szóbeli továbbadásának szokásos módján II. 309

szavakban való következtetés, amely az ész tevékenységének nagy része II. 304
szavakhoz kapcsolt helytelen fogalmak, amelyeket nem könnyű kiemelni II. 110
szavakkal való gondolatközlés II. 113
— — visszaélés II. 100
— — visszaélésnek általánosabb, bár talán kevésbé megfigyelt esete II. 113
szám I. 120, 142, 280, II. 148
—, amely alkalmazható emberekre, angyalokra, cselekedetekre, gondolatokra, mindenre, ami csak van vagy elképzelhető I. 197
— — a végtelenség legtisztább és legvilágosabb ideáját szolgáltatja, amelyre csak képesek vagyunk I. 207
— amelyről tökéletes, tiszta és határozott ideánk van II. 300—301
— egyszerű módozatai, amelyek minden más módozatnál jobban elkülönültek I. 198
— és a kiterjedés ideái II. 151
— — — — viszonyai II. 164
— fogalma I. 201
— mindegyik módozatának tiszta elkülönülése a szám minden más módozatától I. 198
— mint a legegyszerűbb és legegyetemesebb idea I. 197
— — amely minden mérhetőt megmér I. 201
— végtelensége, amely csak abban a képességben rejlik, amelylyel bármely előző számhoz akármilyen egységösszetétel adható addig és annyiszor, ameddig csak tetszik I. 209
— végtelenségének alkalmazása olyan meghatározott részekre, amelyekről elménkben jól körvonalazott ideák élnek I. 208
számadás, amelyben mindenki elnyeri mindazt, amit érdemel az ebben a testben elkövetett cselekedeteiért II. 185
számbeli végtelenség mindkét irányban való fordítása: a parte ante és a parte post I. 208
számjegyek vagy a jelek, amelyek egyáltalán nem segítik az elmét két vagy több szám megegyezésének, egyenlőségének vagy arányainak felismerésében II. 166
számkapcsolatok határozott rendben hozzákapcsolt neveikkel együtt I. 200
számlálás, amely abból áll, hogy még egy egységgel többet adunk a meglevőhöz I. 199
számok, ahol a 91 éppen olyan jól megkülönböztethető a 90-től, mint a 9000-től, bár a 91 a 90 legközelebbi többlete I. 198
— egyszerű módozatai I. 199
— ideái, amelyek pontosabbak és jobban megkülönböztethetőek, mint a kiterjedésbeliek I. 198
— végnélküli összeadása, összeadhatósága mint a legtisztább és leghatározottabb kép a végtelenség ideájáról I. 201
— végtelensége I. 209
— —, amelyben a hozzáadások végéhez nem is közeledhetünk I. 206
számokkal való bizonyítás amely a legpontosabb I. 198
— — bizonyítások, amelyek ha nem is evidensebbek és pontosabbak, mint a kiterjedésbeliek, használatuk mégis általánosabb és alkalmazásuk határozottabb I. 198
számolás, amelyhez szükség van határozott nevekre I. 200
számoláshoz szükséges határozott ideák I. 201
számsor I. 201
szellem, amely megvilágítja elménket II. 319
— — mozgásra is képes I. 307
— — teljesen meg van fosztva a múlt cselekvéseiről való tudat minden emlékétől I. 342
—, amelynek ideája ugyanolyan világos, mint a testé I. 290
— fogalma, amely nem rejt magában több nehézséget, mint a testé I. 307

szellem, isteni II. 320
— nemléte, amelyet nem vonhatunk le abból, hogy nincs fogalmunk a szellem szubsztanciájáról, mint ahogy hasonló megokolásokkal nem tagadhatjuk a test létét I. 291
— sajátos attributuma és a passzív erő, amely az anyagé I. 305
— szubsztanciája, amely ismeretlen előttünk, és a test szubsztanciája, amely ugyanolyan ismeretlen előttünk I. 307
szellemek II. 232
—, akik, akárcsak a testek, csupán ott működhetnek, ahol vannak I. 300
— — isteni megbizatás nélkül is kelthetnek ideákat bennem, és oly rendben helyezik el őket elmémben, hogy kapcsolataikat észrevegyem II. 320
— — különböző időkben különböző helyeken működnek I. 300
— — — terjedelmű, alakú és alkatú részekből álló testeket ölthetnek I. 297
— — nincsenek az anyagtól teljesen elkülönítve, mert aktívak és passzívak I. 306
—, akiknek a mienknél tökéletesebb tudása és nagyobb boldogsága van I. 310
— és test I. 166
— ismerete II. 131
— különböző fajai fogalmilag megkülönböztetve egymástól azzal, hogy a magunkban talált műveleteket és erőket nekik magasabb vagy alacsonyabb fokban tulajdonítjuk II. 54
— léte, amelyre vonatkozóan meg kell elégednünk a hit evidenciájával II. 254
szellemekre vonatkozó ideáink I. 310
szellemekről való összetett ideák, amelyekben nincsen más idea, mint érzékelésből és eszmélődésből való I. 320
szellemfajok, amelyek a bennünk ideát nem keltő, de határozott tulajdonságaik révén egymástól ugyanúgy elkülönültek és sokszerűsödtek, mint ahogyan az érzékelhető dolgok az általunk ismert és megfigyelt tulajdonságaik révén válnak megkülönböztethetőkké II. 55
szellemi erőfeszítés vagy tanulmányozás, amikor az elme nagy komolysággal és válogatással valamely ideára rögzíti pillantását, azt minden oldalról megtekinti, és nem hagyja magát más ideák szokásos sürgetésére attól eltéríteni I. 220
— lény bennem, amely lát és hall, és amely nem lehet a puszta érzéketlen anyag tevékenysége: nem is lehetne meg soha anyagtalan gondolkodó lény nélkül I. 299
— szubsztancia hozzátétele vagy elvétele, amely éppoly kevéssé változtatna a személyes azonosságon, mint bármely anyagi részecskének hozzáadása vagy elválasztása I. 342
— szubsztanciák ideája, amely ugyanolyan világos, mint a testi szubsztanciáké I. 298
szellemre vonatkozó saját ideáink mint a gondolkodás és az akarat, vagyis képesség arra, hogy gondolattal mozdítsa meg a testet, amelynek következménye a szabadság I. 299
szellemről alkotott nagyon kevés, felületes idea, amelyet saját szellemünkön való eszmélődésünkből merítünk II. 172
— való fogalmunk, amely bonyolultabb vagy az ellentmondáshoz közelebb álló dolog, mint amelyekkel maga a test fogalma jár I. 307
— — ideánknak és a testről való ideánknak összehasonlítása I. 307
szem I. 297, II. 144
— látóképessége és az elme észrevevőképessége II. 147
— mindenfajta tárgyhoz alkalmazva úgy, hogy amennyiben neki tetszik, megláthassa a vérben vagy más állati nedvekben

a parányi részecskék alakját és mozgását olyan tisztán kivehetően, mint ahogyan máskor meglátja magának az állatnak alakját és mozgását I. 297
személy, aki különböző személyekhez hasonlítva mondható fiatalabbnak, oregebbnek, erősebbnek vagy gyengébbnek I. 315
—, akinek esze és eszmélődése (reflexion) van és aki el tudja gondolni magát mint önmagát, mint különböző időkben és helyeken levő ugyanazt a gondolkodó lényt I. 330
—, ember és szubsztancia mint három olyan név, amely három különböző ideát képvisel I. 327
— mint az énnek a neve I. 342
személyes azonosság a szubsztanciák változásában I. 331
— — — tudatban keresve I. 339
— —, amely nem a szubsztancia, hanem a tudat azonosságában áll I. 337
— — — — tartható fenn az anyagtalan szubsztanciák felcserélődésében I. 332
— —, amelyet a tudat határoz meg I. 340
— — őrzése I. 332
személyiség, amely a maga jelenvaló létéből az elmúltra csupán a tudat révén terjed ki I. 342—343
szemlélet, amellyel az elme saját ideáiról rendelkezik, s a legnagyobb világosság és a legteljesebb bizonyosság, amelyet képességeinkkel és megismerésmódunkkal elérhetünk II. 144
— evidenciája II. 144
szemlélődés I. 140, 220
Szentírás II. 325
Szent Pál I. 247, II. 322
Szent Péter I. 25
szenvedély, amely magával sodorja gondolatainkat akárcsak a forgószél a testünket, és nem ad szabadságot más gondolatra, pedig talán másvalamit szívesebben választanánk I. 234
—, amelyhez vágyódás kapcsolódik I. 251
szenvedély kitörésének megakadályozása I. 261—262
szenvedélyeinken való uralkodás mint a szabadság leghelyesebb tökéletesítése II. 261
szenvedélyesen szerelmes férfi kormányozhatatlan indulatai I. 250
szenvedőleges érzelmi állapotok I. 93
szenzitív tudás, amely az egyedi létezésre vonatkozik II. 151
— — — nem terjed túl az érzékeink számára megjelenő tárgyakon II. 167
szeráfok II. 163
szeretet I. 223
szeretetről és gyűlöletről való ideáink, amelyek csak az elme magatartásai az élvezettel és a fájdalommal szemben általában I. 224
szerveink és az illetésükre képes testek egymáshoz alkalmazva I. 296
szerzett és jövevény ismeretek I. 43
— tudás I. 44
szégyen, amely az elménék azzal a gondolattal kapcsolatban átélt bántó érzése, hogy olyasmit cselekedtünk, ami nem illő, vagy ami csökkenti másoknak reánk vonatkozó és értékelt becsülését I. 227
szégyenkezés I. 227
szélesség I. 171
szélső ideák kapcsolata egyszerű és természetes elrendezésben II. 292
szép a szemnek és igazság az elmének II. 167
szépség I. 155
— mint a színnek és alaknak bizonyos együttese, amely a nézőnek örömet okoz I. 156
szilárd részek összetartása és a lökés mint a testnek két elsődleges ideája I. 299
— szubsztancia, amely mozgással hat I. 279
szilárdság I. 109
szillogisztikus forma II. 294
szillogizmus II. 288, 298
— alapjainak több mint hatvan-

féle módozata, amelyek szerint három kijelentést össze lehet tenni (csak körülbelül tizennégy van, amelyek szerint bizonyosak lehetünk abban, hogy a zárótétel helyes) II. 289
szillogizmus, amely a tudás után következik II. 297
— — akkor használatos, amikor egy szónoki cikornyába rejtett vagy gördülő körmondatba burkolt tévkövetkeztetést fedezünk fel, és képtelenségről kell lehámozni a szellemesség és a tetszetős nyelv takaróját, hogy kiderüljön annak meztelen idomtalansága II. 288
— — alkalmasabb a vitában való győzelemre, mint becsületes kutatásokban az igazság felfedezésére vagy megerősítésére II. 296
— — az okoskodásnak nem az egyetlen, nem is a legjobb formája mindazoknak az igazsághoz vezetésére, akik azt meg akarják találni, és akik a tudás megszerzése érdekében eszüket a lehető legjobban akarják használni II. 290
— — legjobb esetben a birtokunkban levő kevés tudás fegyverével való harcolás eszköze, de amely ahhoz nem ad hozzá semmit II. 297—298
— — nem az ész nagy eszköze II. 288
— — sem nem mutatja, sem nem erősíti a közvetlenül egymás mellé tett két idea kapcsolatát, csupán a bennük megpillantott kapcsolattal mutatja, milyen összefüggésben vannak a szélső ideák egymással II. 292
—, amelyben a közbülső kapcsolatát a két szélsőnek bármelyikével semmiféle szillogizmus nem mutatja és nem is mutathatja II. 292
—, amelynek révén a következmény feltétlenül folyik a premisszákból II. 289
— — szabályai nincsenek az elme segítségére azoknak a közvetítő ideáknak megpillantásában, amelyek a távolálló ideák kapcsolatának feltüntetésére szolgálhatnának II. 297
szillogizmus az ész egyetlen megfelelő műszerének és a tudás eszközének tekintve II. 289
— általában II. 299
—, ésszerűleg II. 291
— haszna II. 293
— mai formája II. 299
— -sorozat II. 292
szillogizmusnak az okoskodásban való használata II. 299
szín I. 39, 127
—, amelyet az elme ma a krétán vagy a havon, tegnap a tejen észlelt, most egymagában nézve és minden efajtának képviselőjévé téve I. 150
— ideája I. 39
—, íz, illat és hang mint külön idea, amely eltűnik, megszűnik, visszatér okaiba, vagyis a részek terjedelmébe, alakjába és mozgásába I. 127
színek I. 94, 124, 126
— ideája I. 121
színérzetek, hangérzetek keletkezése bennünk lökés és mozgás révén II. 174
szín-ideák II. 151
színmódozatok I. 217
szívós és törékeny I. 109
szkepticizmus I. 27
szokás I. 45
szomorúság I. 225
— mint az elme bántó érzése vagy valamely jónak elvesztése miatt, amelyet tovább is szeretett volna élvezni, vagy valamely rossz jelenlétének érzése I. 225
szó I. 318, II. 85, 87, 122, 123, 231
—, amely alkalmas a rögzítésre II. 85
— — az elmét szükségképpen más ideákhoz vezeti, mint amelyekről feltesszük, hogy valóságosan benne vannak abban a dologban, amelyre az illető szót alkalmazzuk I. 318
— — egyedi létezők egész soka-

ságának megjelölésére szolgál II. 9
szó, amely nem adhatja meg pl. az ananász ízét II. 32
—, amelynek haszna és jelentése van II. 15
— bennünk élő értelme és a szó másokban élő értelme II. 114
— értelme és a dolog valóságos lényege, amely nem mindig pontosan azonos II. 87
— értelmét jelentő idea II. 122
— idea nélkül II. 123
— jelentése, amely olyan mértékhez igazodik, amelyet nem könnyű felismerni II. 87
— — és a jel használata II. 231
— jelentésének feltétlen megértése II. 114
— mint valóságos lényeggel bíró dolog jele II. 111
— odaállítva a valóságos lényeg helyett, amelyről egyáltalán nincs ideánk II. 190
— olyan összetett idea jelévé téve, amelyben több egyedi szubsztancia megegyezik vagy megegyezhetnék, s ezen egyezésnél fogva egy közös fogalomba tömöríthetőek és egy névvel jelezhetőek II. 47
szóbeli igazság, amelyben a szavak az általuk fedett ideák megegyezése vagy meg-nem-egyezése szerint kapcsolódnak, tekintet nélkül arra, hogy ideáink olyanok-e, amelyeknek van vagy lehet a természetben valóságos létezése II. 193
— kijelentések II. 233
— —, amelyek állító vagy tagadó mondatokban összetett vagy szétválasztott szavak ideáinak jelei II. 191
szók, amelyek nincsenek természetes kapcsolatban ideáinkkal, hanem jelentésüket az emberek részéről történő tetszőleges összekapcsolásból merítik II. 86
szókészlet, amely a gondolatoknak majdnem végtelen változatosságához képest oly szűkös, hogy az emberek pontos fogalmaikra illő kifejezések híján még legnagyobb óvatosságuk mellett is gyakran kénytelenek ugyanazt a szót valamivel más értelemben használni II. 135
szóval jelzett egyszerű idea II. 33
szubsztancia I. 80, 96, 165, 166, 279, 287, 288, 289, 324, 330, 336
— a kiterjedésen, az alakon, a tömörségen, a mozgáson, a gondolkodáson vagy más megfigyelhető ideákon kívülvalónak tételezve fel, bár nem tudjuk, hogy mi az I. 290
— absztrakt lényege és egy módozat neve II. 85
—, amely a dolgok egy fajának természet alkotta valóságos lényege II. 79
— — a természet rendes folyásában jön létre valamely belső elv révén, amelyet azonban valamely külső cselekvő alany vagy ok bír működésre II. 320
— — alkalmas arra, hogy a benne észlelt erők révén más alanyokban némely érzékelhető tulajdonságot megváltoztasson, és amely arra is alkalmas, hogy bennünk a tőle közvetlenül kapott egyszerű ideákat keltse I. 292
— — kezd létezni és amelynek létezése folyamán szükségképpen ugyanannak kell maradnia I. 344
—, amelyből egy bizonyos időben a személyes én állott, és amely egy más időben megváltozhatik a személyes azonosság megváltozása nélkül I. 332
—, amelyik gondolkodik I. 332
—, amelynek bármely módosulását, amely hatást hoz létre, cselekvésnek nevezzük I. 279
— — megvan a maga sajátos alkata, amelytől a rajta megfigyelhető érzékelt minőségek és erők függenek II. 56
— — nincsen más ideája, mint az, amit az érzékelhető tulajdonságokból kapott I. 291

szubsztancia, amelyről általában nincsen tiszta ideánk I. 290
— — nincsen más tudásunk, mint a benne egyesített egyszerű ideák II. 67
— — — tiszta és elkülönült ideánk I. 298
—, anyagtalan I. 332
— azonossága I. 340
— — vagy különbözősége I. 341
— általános fogalma I. 289
— — neve I. 289
—, egyedi I. 157
— egysége, amely nem foglal magában mindennemű azonosságot, és amely nem határozhatja meg azt minden esetben I. 327
— érzékelhető ideái I. 279
— és akcidencia I. 166, 167, 168
— feltételezett vagy homályosan jelenlevő ideája I. 156
— ideája II. 109
— önmagában I. 380
— összetett ideája I. 68
— rejtett és elvont természete I. 291
— viszonya két másik testhez, amelyeknek képességük van arra, hogy különbözőképpen hassanak rá II. 96
szubsztanciafajok, amelyek a közönséges társalgásban elég jó szolgálatot tesznek II. 67
— — összetett ideái, amelyek csak kevés egyszerű ideából állnak II. 44
szubsztanciafajról alkotott összetett idea, amely olyan egyszerű ideát tartalmaz, amelynek egy másikkal való szuk ségszerű együttléte felfedezhető II. 201
szubsztancia-idea I. 299
—, sajátlagos I. 298
szubsztancia-ideáink, amelyek feltételezett másolatok, rajtunk kívul eső ősképekre vonatkoznak, és olyasvalamiből kell vennünk őket, ami létezett vagy létezik II. 183
— — nem egyebek, mint bizonyos számú egyszerű idea együttesei, amelyeket egyetlen dologgá egysultnek tekintunk I. 298
szubsztancia-ideáink olyan egyszerű ideák együttesei, amelyekről feltételezzük, hogy a természet műveiből vettük őket II. 182
szubsztancia-ideáinkat alkotó egyszerű ideáink, amelyek közül sok csupán olyan erő, amely érzékeinknek a dolgok szokott megjelenésében nem olyan nyílvánvaló II. 131
szubsztancia-ideáinknak a rajtunk kívűl eső dolgokhoz vagy természet alkotta ősképekhez való alkalmazása II. 80
szubsztancia-ideák, amelyek a dolgok valóságos létével nem egyeznek meg II. 117
—, amelyeket az elme összetevő erejével készít úgy, hogy egyszerű vagy összetett ideákat egyesít I. 312
— — közönségesen egyszerű gondolatoknak mondunk, és neveik, amelyek egyszerű szavak és valójában mégis összetettek és részekből állanak I. 298
— általában I. 289
szubsztancianevek, amelyeket nem pusztán ideáinkra, hanem végeredményben maguknak a dolgoknak ábrázolására is használunk II. 132
—, amelyeknek absztrakt szavakká való kovácsolásához sohasem lehet senki elég nevetséges II. 84
— jelentése, amelynek bizonyos részletei jobban megismerhetőek azoknak az egyszerű ideáknak felsorolásával, mint magának a szubsztanciának bemutatásával II. 131
— — — meg kell egyeznie mind a dolgok igazságával, mind az emberek ideáival II. 132
— jelentésének magyarázata, amint azok a különböző fajaikról való ideáinkat fedik II. 129
— meghatározása II. 232
— mint ideáink jelei, amelyeket a meghatározások magyaráznak II. 132

szubsztanciák I. 155
—, ahol a valóságos lényeg elkülönül a névlegestől, és feltételezzük róla, hogy alakítja, meghatározza és elhatárolja a fajt II. 195
—, amelyek nagyon kevés általános tudásanyagot szolgáltatnak II. 261
—, amelyeknek feltételezett valóságos lényegei különböznek elvont ideáinktól, és amelyek akkor nem lehetnek azoknak a fajoknak a lényegei, amelyekbe a dolgokat sorozzuk II. 23
— — valóságos lényegük megfér szűk keretben; belső alkatukból folyó tulajdonságaik száma azonban határtalan I. 390
—, amelyekre vonatkozóan nagyon kevés olyan általános kijelentést tehetünk, amelyeknek valóságos igazságáról kétségtelenül bizonyosak lehetünk II. 200
—, amelyekről nagyon tökéletlen ideáink vannak, és a valóságos lényegek, amelyektől tulajdonságaik és működéseik függnek és amelyek ismeretlenek előttünk II. 203
—, amilyenek sohasem voltak, és olyan ideák, amelyek egyáltalán nem felelnek meg a dolgok valóságos természetének II. 117
— azonossága I. 323
— elnevezésére használt általános nevek II. 75
— elvont ideái, amelyeket a fajlagos nevek fednek II. 204
— fajairól alkotott összetett ideáink, amelyek távol állanak a valóságos belső alkattól II. 200
— fajokká való megkülönböztetése nevek segítségével, amely egyáltalán nem valóságos lényegükön alapul II. 58
— gyűjtő ideái I. 312
— ideái I. 357
— —, amelyek a valóságos lényegekkel való vonatkozásban nem adekváltak I. 374
— — — akkor valóságosak, ha megegyeznek a dolgok létével I. 369
szubsztanciák ideái mint egyszerű ideáknak olyan összetételei, amelyeket önmagukban fennálló egyes, külön dolgok ábrázolatának tekintünk I. 156
— ideáinak ősképei, amelyek rajtunk kívül vannak II. 182
— közönséges nevei, amelyek fajokat jelentenek II. 47
— különböző fajai, amelyeknek megvannak a maguk külön belső szubsztanciális formái II. 53
— — fajainak ideái I. 291
— külön-külön teljesen magukban álló dolgoknak tekintve, amelyek közül mindegyik önmagában hordozza tulajdonságait és amelyek más dolgoktól függetlenek II. 201
— lényegei, amelyek mindig magukban hordozzák valamely valóságos lét feltételezését, amelyből vétettek és amelynek megfelelnek II. 37
— más testek érzékelhető tulajdonságainak megváltoztatására irányuló erői II. 162
— megismerésére irányuló kutatás II. 261
— nemei I. 289
— nevei II. 26, 35, 47, 107
— —, amelyek bár bizonyos tágabb értelemben, de valamely mintára utalnak II. 36
— — — semmivel sem zavarhatják meg jobban az erkölcsi, mint a matemetikai fejtegetéseket II. 128
— — — sokkal hasznosabbak és a belőlük alkotott kijelentések, amelyek sokkal bizonyosabbak volnának, ha a szubsztanciák valóságos lényege azok az elménkben levő ideák volnának, amelyeket a szók jelentenek II. 111
— — — távol állanak attól, hogy olyan jelentésük legyen, amelyben mindenki megegyezik, aki csak a neveket használja II. 66
— —, amelyeknek pontos jelen-

tése nincsen jól megállapítva II. 94
szubsztanciák nevei, amelyeknek rendes használatukban kettős vonatkozásuk van II. 92
— — kétséges vagy változó jelentésekké téve II. 94
— — olyan mércékre vonatkoztatva, amelyek megismerhetetlenek II. 92
— neveiben mutatkozó nagy rendezetlenség mint tökéletlenség, inkább a szavak, mint az értelem terhére írva, amikor az legnagyobbrészt a szubsztanciák valóságos alkatának nem-ismeréséből és az abba való behatolásunk lehetetlenségéből származik II. 98
— neveinek helyes használata II. 125
— — jelentése, amely természetszerűen bonyolult II. 97
— — vonatkoztatása a megismerhetetlen valóságos lényekre II. 92
— nevének olyan meghatározásai, amelyek az emberek közhasználatában szereplő jelentést világítják meg II. 133—134
— névleges és nem valóságos lényegük szerint osztályozva II. 62
— — lényegei, amelyek mindegyikét természetből másoltnak feltételezzük II. 66
— — —, amelyeket az elme alkot, és amelyek mégsem készültek olyan tetszőlegesen, mint a kevert módozatok névleges lényegei II. 64
— összes másodlagos tulajdonságai és a velük vonatkozásban levő erők II. 200
— összetett ideái II. 37
— — —, amelyek olyan egyszerű ideákból állanak, amelyekről feltételezzük, hogy a természetben együtt vannak II 93
— parányi és észrevehetetlen részecskéinek elsődleges tulajdonságai II. 159
— természete II. 222
— valóságos alkata II 231
szubsztanciák valóságos alkata, amelytől egyszerű ideáink függenek, és amely valójában oka annak az őket egybekötő és más ideákat kizáró szoros egységnek II. 183
— — lényege II. 61, 85
szubsztanciákat jelentő általános nevek II. 110
szubsztanciákban egyesített minőségek, amelyek közül csak nagyon kevésnek együttlétét fedezhetjük fel, és így csak érzékeinkre kell hagyatkoznunk, hogy megtudjuk, milyen tulajdonságokat tartalmaznak II. 161
— létező valóságos lényeg II. 79
szubsztanciákra vonatkozó általános kijelentéseink, amelyek között csak nagyon kevésnek van bizonyossága II. 204
— — — kijelentések, amelyek közt alig van egynéhány, amelynek igazsága megismerhető II. 197
— — — tételeink, amelyek amennyiben bizonyosak, legnagyobbrészt semmitmondóak II. 231
— — biztos általános tudásunk, amely majdnem semminek tekinthető II. 206
— — egyetemes kijelentéseink bizonyossága II. 204
— — kutatásaink, amelyekben ideákat kell vizsgálnunk, és nem szabad gondolatainkat nevekre vagy feltételesen nevekbe foglalt fajokra korlátoznunk II. 184
— — összetett ideáink I. 288
— — tudásunk II. 200
— — —, amelyet csupán tapasztalással és történésekből gyűjthetünk és tökéletesíthetünk, mint minden, amit a középszerűségnek ebben az evilági állapotában képességeink gyengesége elérhet II. 263
— — — legnagyobb és legfontosabb része II. 158
— — — valóságos volta és a róluk alkotott összetett ideáink, amelyek olyanok, csakis olyanok

lehetnek, hogy csakis az olyan egyszerű ideákból állhatnak, amilyeneket a természetben együttlétezőknek találtunk II. 183
szubsztanciákról alkotott elvont ideáink, amelyek nem foglalják magukban mindazokat az egyszerű ideákat, amelyek magukban a dolgokban egyesültek I. 366—367
— — összetett ideáink, amelyek mind a dolgokban magukban levő mintákra vonatkoznak I. 388
— való ideáink és az, hogy miképpen szerezzük őket I. 298
— — névleges lényegeink, amelyek nem tökéletes tulajdonságegyüttesek II. 58
— — összes ideáink, amelyek nem egyebek, mint egyszerű ideák együttesei, feltételezésével valaminek, amihez tartoznak és amelyben fennállanak, bár erről a feltételezett valamiről egyáltalán nincsen tiszta és világos ideánk I. 311
— — összetett ideáink, amelyek semmi egyebek, mint érzékelésből és eszmélődésből merített ideák I. 311
— — tudásunk II. 205
szubsztanciális formák II. 108
— — tana, amelyekről a beszélők határozottan azt képzelik, hogy a dolgok különböző fajai általuk vannak meghatározva és megkülönböztetve II. 112
— lények nevei, amelyek — amennyiben hozzájuk viszonylagos jelentés kapcsolódik — nagy igazsággal foglalhatók tételekbe tagadólag is, igenlőleg is, amint viszonylagos definíciók ilyen kapcsolásokra alkalmasakká teszik őket II. 231
— lényekre vonatkozó tudásunk tökéletesítése II. 261
szubsztanciának a semmiből való kezdődése II. 246
szubsztanciáról alkotott általános idea I. 380
szubsztanciáról alkotott összetett ideánk legfőbb alkotórészei I. 229
szűk korlátok az ember tág elméje számára I. 120
szükségletek és vágyak sokasága I. 206
szükségszerűség I. 234
—, amely bennünket a valóságos üdvösség keresésére indít I. 260
— — ott van, ahol a gondolat vagy a gondolat irányításának megfelelő cselekvésre, illetve tartózkodásra való erő hiányzik I. 234
— és kényszerűség I. 233
— — szabadság, amelyek összeférnek, és az ember egyszerre kötött és szabad I. 241
— ideái I. 232, 278

T

tagadás I. 210
tagolt hangok alakítása, amelyen kívül szükséges volt még, hogy az ember képes legyen ezeket a hangokat belső fogalmainak jelei gyanánt használni, az elméjében levő ideákhoz tartozó jegyekül alkalmazni és ezzel azokat mások előtt ismeretessé tenni, hogy az emberek elméinek gondolatai kicserélődhessenek II. 9.
— — alakítására alkalmas szervek hiánya I. 150
takarékosság I. 387
— mint mértékletesség II. 233
tanító, aki veleszületett elv gyanánt tünteti fel tanítványa előtt azt, ami szándékát szolgálja I. 87
tanúbizonyság, amely minél távolabb van az eredeti igazságtól, annál kevesebb a bizonyító ereje II. 282
— — olyan valakitől származik, aki nem csalhat és nem is csalatkozhatik, s aki maga az Isten II. 285
tanúbizonyságok, amelyek a közönséges tapasztalásnak ellentmondanak II. 281
tanulás I. 45, II. 257

tapasztalat II. 262
—, amely meggyőz bennünket arról, hogy saját létezésünkről intuitív tudásunk van II. 235
tapasztalás I. 96, 104, 115, 136, 178, II. 162, 173
— gyakorisága és állandósága II. 275
— jobban tökéletesedve II. 162
—, mindennapi I. 65
tapasztalásunk körén túleső műveletek, amelyekről nem lehet határozott tudásunk II. 173
tapintás I. 158, 170
tapintható tulajdonságok I. 94
tartam I. 142, 173, 174, 280
—, amely minden testet és minden mozgást is megelőz, amellyel mérjük I. 191
— — nem fogható fel egymásrakövetkezés nélkül I. 196
— — olyan, mintha egyetlen egyenes vonalnak hosszúsága volna, amely in infinitum kiterjed I. 195
—, amelyet úgy kell tekintenünk, mint állandóan, egyenletesen előre haladó folyót I. 182
—, amelynek egyszerű módozatai, különböző hosszúságai vannak, s amelyekről mint órákról, napokról, évekről, időről és örökkévalóságról vannak ideáink I. 173
— — minden része szintén tartam, és a kiterjedés, amelynek minden része kiterjedés I. 195
— bizonyos szakaszonként való vizsgálata, amelyet bizonyos mértékek vagy korok jelölnek ki I. 180
— és a kiterjedés mint más lényekhez tartozó járulékok nevei I. 191
— — — tér, amely magában véve egynemű és határtalan I. 192
— — az idő, amely annak része és amely nem más, mint egy eltűnő távolság ideája, amelynek nem lehet két része együtt, hanem csak egymás után következhetnek, és a terjedelem, amely a megmaradó távolság ideája, amelynek minden része együtt van és nem képes az egymásutániságra I. 196
tartam és terjedelem együtt vizsgálva I. 189
— fogalma, amely bennünk világos marad akkor is, ha reá vonatkozó mértékeink egyikéről sem bizonyítható be, hogy pontos I. 183
— — vagy ideája I. 175
— gondosan megkülönböztetve a mértékektől, amelyeket hosszúságuk megítélésére használunk I. 182
— határtalannak véve, amely mégsem terjeszthető minden lényen túl I. 190
— hosszúságáról való ideánk, vég nélküli hozzáadással megismételve, és így eljutva az örökkévalóság ideájához I. 204
— jelen pillanata I. 196
— mértéke mint maga a tartam, és kiterjedés, amelynek nem lehet más mértéke, mint a kiterjedés I. 180
— mint állandóan illanó egymásutániság I. 180
— — elillanó kiterjedés I. 173
— része, amelyben nem veszünk észre egymásutánt és amelyet pillanatnak nevezhetünk, és amely az elménkben egy ideának idejét foglalja el másik ideának rákövetkezése nélkül, és ezért egyáltalán nem veszünk benne észre egymásutániságot I. 177
tartamhosszúságok ideái I. 186
tartamismeret, mikor az örökkévaló lényre alkalmazzák, és a tartamismeret, amelyet véges lényre alkalmaznak I. 212
tartamra, térre és számra vonatkozó meggondolások I. 216
tartamról való ideánk és az, hogy miképpen jutunk hozzá I. 174
tágabb körű fogalom, amely csupán részleges fogalma annak, amit a fajban találunk, és a faj, amely csupán részleges ideája annak, amit minden egyedben találunk II. 69

tágabb terjedelmű terminus II. 19
tágas és beláthatatlan méretű világegyetem egyéb részeit lakó teremtmények I. 108
táncolóképesség I. 237
tárgy, amely működésének hevességével megzavarja az érzékelés szerveit I. 118
—, amelynek nem lehet két szaga vagy két színe egyszerre II. 161
—, külső I. 170
— okozta érzéki ideák a különböző emberek elméiben, amelyek nagyon közelfekvők és megkülönböztethetetlenül hasonlóak I. 386
tárgyak, amelyek a leginkább megszokottak és így tartós benyomást gyakorolnak I. 105
— megszokottsága, amely elveszi ugyan csodálatosságukat, de nem gyógyítja tudatlanságunkat II. 52
— változatossága vagy módosulása, amely tevékenységre bírja az érzékeket I. 104
tárgyakban levő tulajdonságok, amelyek az ideákat okozzák bennünk I. 123
tárgyalás, amelyben egyik ember tanítani vagy meggyőzni óhajtja a másikat, és amelyben ugyanazt a szót állandóan ugyanabban az értelemben használják II. 135
tárgyban együttlevő kiterjedés és ellenállóképesség vagy tömörség összetett ideája II. 221
— meglevő különböző ideák együttlétezése vagy együtt-nem-létezése II. 159
társadalom érintkezési eszközei II. 106
távoleső és egymástól független dolgok egyetlenegy meglátásba foglalva, hogy egy fogalommá sűrítve egy néven jobban szemlélhetőek és megbeszélhetőek legyenek I. 313
távollevő és eljövendő jó puszta szemlélete I. 265
— jó, amely sohasem szükségszerű része jelenvaló boldogságunknak, és annak távolléte, amely nem része szenvedésünknek I. 254
távollevő jó és a láthatóan megjelenő jó I. 266
— — vagy, ami ugyanaz, az eljövendő élvezet, amely ritkán képes bármely bántó érzést, akár fájdalmat, akár vágyat ellensúlyozni, ha ez jelenvaló I. 270
— jónak nélkülözéséből fakadó bántó érzés I. 245
távolság I. 158, 171
— az egymásutánnak részei között, amelyből nyerjük a tartam ideáját I. 188
— mint térmódosulás I. 159
— vagy a távolságváltozás, amely elgondolható két szellem között is I. 300
— — hosszúság, amelynek ideáját nem a tér maradandó részeiből, hanem az egymásutániságnak illanó és örökösen eltűnő részeiből merítjük I. 173
távolság-idea I. 159
távolságmódozat, amelyet helynek nevezünk, és amelyet az emberek köznapi használatra alkottak avégből, hogy ezzel a dolgok sajátos helyzetét meg tudják jelölni ott, ahol ilyen megjelölésre alkalom van I. 161
Temze I. 336
teremtés II. 245
— vagy a megsemmisítés, amely nem tartalmazza a tevékenységnek vagy a létrehozás módjának ideáját, hanem csupán az oknak és a létrehozott dolognak I. 287
teremtéstörténet I. 188
teremtmény, amely az eszét olyan mértékben használja, hogy képes általános jeleket megérteni, általános ideákra vonatkozó következtetéseket levonni II. 128
teremtő tetszése és jósága II. 155
— végtelen hatalma, bölcsessége és jósága II. 169
terjedelem I. 131, 189
—, amelyet nem köt az anyag és tartam, és amelyet nem köt a mozgás I. 189

terjedelem és tartam, amely kölcsönösen átfogja és áthatja egy mást I 197
— — — és az arra alkalmazott végtelenség-ideánk mint a szám végtelensége I. 201
— megkülönböztetve a kiterjedéstől I. 189
terjedelemről, alakról és mozgásról alkotott ideáink II. 169
természet II. 259
—, amely a dolgok megalkotásában szabályszerűen dolgozik, és mindegyik faj határvonalait azzal rögzíti, hogy minden egyes egyednek, amelyet ugyanazon általános név alá sorozunk, pontosan ugyanazt a valóságos belső alkatot adja II. 112
— — az egyedi dolgok állandó létrehozásában nem mindig alkot új és változatos formákat, hanem van közöttük sok hasonló, egymással rokon II. 71
— — beleoltotta az emberbe a boldogság vágyát és a szenvedéstől való írtózást I. 49
— — céltalanul fáradozik I. 44
— — még a dolgok elnevezésében is észrevétlenül sugalmazta az embereknek tudásuk forrásait és alapelveit II. 10
— — nem alkot kiváló dolgokat középszerűségekért vagy hasztalanul I. 100
— — sok egyedi dolgot alkot II. 71
— — — — szubsztanciát úgy alkotott, hogy megegyezések és hasonlóságok vannak közöttük, és így alapot szolgáltatnak arra, hogy fajtákba sorozódjanak I. 67
— műveinek szemlélete, amely alkalmat ad a természet szerzőjének csodálatára, tiszteletére és magasztalására II. 264
természet adta gyakorlati elvek, amelyek cselekvésekért vannak I. 48
természet alkotta valóságos lényegek II. 69
természetben levő fajlagos különbségek II. 50
természetes bevésődés I. 46
— ész számára mutatkozó evidencia II. 321
— kapcsolatok feltételezése szó és idea között II. 15
— paraszti ész, amely alkalmasabb arra, hogy utat nyisson az emberi tudás közös raktárának növelésére, mint bármilyen skolasztikus eljárás a módozatok és alakzatok szabályai szerint II. 298
— szubsztanciák fajokba sorolása és fajokká való különböztetése II. 54
— — nevei, amelyek ritkán jelentenek egyebet, mint pusztán a fajok névleges lényegét II. 28
— — teljes lényege II. 47
— szubsztanciákról való fejtegetések II. 128
— vagy szerzett vágyaink sürgetései I. 255
— vallás tanai, amelyek az egész emberiség számára világosak, érthetőek és ritkán válnak vita tárgyává, és más kinyilatkoztatott igazságok, amelyeket a nyelv és a könyvek közölnek velünk, s amelyek ki vannak téve a szavakkal járó szokásos homályosságoknak és nehézségeknek II. 100
— vágyak, amelyek a maguk idején visszatérnek, hogy megindítsák és meghatározzák az akaratot az egyén fenntartására és a faj folytatására I. 246
természetfilozófia II. 259, 340
—, amely nem válhatik tudománnyá II. 263
természetfilozófiába tett kis kirándulás I. 129
természetfilozófiáról szóló könyvek II. 232
természeti testek tökéletes tudománya, amelyre oly kevéssé vagyunk képesek, hogy kárba veszett munka az ezirányú kutatás II. 175
— testekre vonatkozó általános igazságok megismerése II. 171
— testekről és szubsztanciális dol-

gokról szóló fejtegetések és érvelések nehézségei, amelyek elkerülésére nem elegendő, hogy a nyelv szabatosságából következően elsajátítottuk azt a közönséges, de zavaros vagy nagyon tökéletlen ideát, amelyre a szavakat alkalmazzuk, és a szavak használatában ehhez az ideához ragaszkodunk II. 132
természetleirás, amely érzékeink révén apródonként bizonyos belátást ad a testi szubsztanciákba II. 265
természetről szóló tudásunk anyaga II. 163
természettől belénk vésett ismeretek I. 30
természettörvény I. 50
természettörvények igazi határai, amelyeknek az erény és a bűn szabályozóivá kellene válniuk I. 351
természettünemény magyarázatára használt hipotézis II. 265
terminus II. 29, 195
—, amely az ember számára ismerős ideát képvisel II. 34
— — olyan ideákat fed, amelyeknek az e tételekben kifejezett megegyezését vagy meg-nemegyezését felfedezhetjük II. 206—207
— használata, amely annyi, mintha odatennék mások elé magát a dolgot, amelyről beszélnek II. 114
terminusok II. 108
—, amelyek benyomást gyakorolnak az emberek elméjére II. 108
— — összhangban vannak a dolgok természetével és tökéletesen megfelelnek azok valóságos létének II. 107—108
— kétséges volta II. 195
Tersités I. 334, 335
test I. 195, 220
—, amely csak lökés árán képes mozgását közölni más testtel, amelyet nyugalomban talál, és az elme, amely mozgásba hozhatja a testeket, vagy tartózkodhatik ettől, úgy, amint neki tetszik I. 299—300
test, amely kiterjedt anélkül, hogy részei volnának, és gondolkozik anélkül, hogy tudna, róla vagy észlelné, hogy gondolkozik I. 103
— — olyan dolog, amely kiterjedt, alakja van és mozogni tud, és a szellem, amely olyan dolog, amely gondolkodni tud I. 290
— — része annak, ami az embert alkotja II. 335
— — semmi más, mint kiterjedés II. 220
— — tömör, kiterjedt, formált szubsztanciát jelent, amelynek az anyag csak részleges és zavarosabb fogalma II. 109
—, amelynek lényege a kiterjedés II. 59
— egész lényege, amely némelyek számára a kiterjedésben áll I. 170
— — — semmi egyébnek nem tekintve, mint tiszta kiterjedésnek, tömörség nélkül I. 169
— elsődleges tulajdonságai más testnek elsődleges tulajdonságaiban változást keltve II. 205
— eredeti vagy elsődleges tulajdonságai, amelyekről megfigyelhetjük, hogy egyszerű ideákat keltenek bennünk, mint a tömörség, kiterjedés, alak, mozgás vagy nyugalom és szám I. 124
— és elme élvezetei és fájdalmai II. 295
— — kiterjedés I. 163
— — —, amely a közönséges használatban két különálló ideát fed II. 104
— — kiterjedése I. 95
— — lélek I. 97
— — — ideájának összehasonlítása I. 301
— — mozgás, amely nem lehetne tér nélkül I. 171
— — szellem I. 165
— — — ideájának összehasonlítása I. 307
— ideája I. 159
— —, amely bizonyos emberek számára puszta kiterjedés vagy tér II. 49

test két elsődleges tulajdonsága: az összefüggő tömör részek és a lökés, valamint tiszta és világos ideáink a szellem két elsődleges tulajdonságáról: a gondolkodásról és a cselekvés erejéről, vagyis a különböző gondolatokat vagy mozgásokat megkezdő vagy megállító erőről I. 307
— kiterjedése, amely nem egyéb, mint tömör, elkülöníthető, mozgatható részecskék összetartása vagy folytonossága, és a tér kiterjedése, amely nem tömör, elválaszthatatlan, mozdíhatatlan részecskék folytonossága I. 114
— — (ami nem más, mint a tömör részek összetartása), amely távol van attól, hogy világosabb vagy tisztábban körvonalazott idea legyen, mint a gondolkodás ideája, mihelyt természetének, okának vagy módjának kutatásába fogunk I. 305
— — annak megértése nélkül, hogy miben áll részeinek egyesülése és összetartása I. 303
— kiterjedéséről, vagyis a tömör részek összetartásáról alkotott ideánk I. 303
— külső alakja és a lélek tökéletességei II. 186
— lélek nélkül I. 98
— lényege, amely nem puszta kiterjedés, hanem kiterjedt tömör dolog II. 59
— mint az egész, és kisujja mint a rész II. 258
— nagysága, alakja és mozgása, amely változást okozhat egy másik test nagyságában, alakjában és mozgásában II. 160
— nélkül való üres tér I. 215
— tömör részei úgy egyesítve vagy összetartóvá téve, hogy kiterjedést alkossanak I. 302
— vagy a kiterjedés végtelen osztathatósága I. 366
— végtelennek gondolva I. 168
testből és lélekből álló ember I. 97
testecskék hipotézise, amelyet a testek minőségeinek legértelmesebb magyarázatául fogadnak el II. 162
testek II. 232
— aktív és passzív erői, és az erők működésének módjai, amelyek a részek bizonyos elrendeződésében és mozgásában állanak II. 162
— ama részeinek terjedelme, alakja, száma és mozgása, amelyek valóságosan bennük vannak, akár észrevesszük őket, akár nem I. 293
—, amelyek érzékeinken át nem adnak az aktív erőről olyan tiszta és világos ideát, mint amilyenek elmebeli műveleteinken való eszmélődéseinkből származnak I. 229
— — oly kicsik, hogy egyik érzékünkkel sem tudjuk felfedezni sem terjedelmüket, sem alakjukat, sem mozgásukat I. 125
—, amelyekben a szilárd részek összetartását ugyanolyan nehéz felfogni, mint lélekben a gondolkodást I. 301
— — semmi sincsen, ami ideájukhoz hasonló volna I. 126
—, amelyeknek a különbözőképpen elhelyezett szem számára egyidejűleg kétféle színe lehet II. 161
—, amelyekről csak nagyon tökéletlen és hiányos ideáink vannak II. 171
—, amelyektől a mozgás kezdetéről nem kapunk semmiféle ideát I. 229
— egymásnak adott lökései I. 230
— együttműködése és egymásra hatásai, amelyekről ritkán gondoljuk, hogy dolgunk volna velük, de feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy olyanokká legyenek, amilyenek, és megőrizhessék azokat a tulajdonságaikat, amelyek révén megismerjük és megkülönböztetjük őket II. 202—203
— elsődleges tulajdonságai II. 160
— — tulajdonságainak ideái, amelyek a testekhez hasonlíta-

nak és mintaképeik magukban a testekben valósággal megvannak; és azok az ideák, amelyeket bennünk ezek a másodlagos tulajdonságok keltenek, s amelyek a testekhez semmiben sem hasonlítanak I. 126
testek elsődleges valóságos tulajdonságai, amelyek mindig bennük vannak, és a másodlagos, vagyis a testeknek tulajdonított tulajdonságok, amelyek csak amaz elsődlegesek különböző összetételének erői, amikor azok nem tisztán kivehető módon működnek I. 129—130
— erői észrevevésünkkel való viszonyukban I. 229
— erőire és műveleteire vonatkozó tanácstalanság II. 163
— érzékeinkre ható parányi részeinek pontos terjedelme, alakja, mozgása és alkata II. 205
— észrevehetetlen részecskéinek elsődleges tulajdonságaira vonatkozó tudatlanságunk, amelyektől azoknak minden másodlagos minősége függ II. 159
— fajai és különböző tulajdonsága, amelyekre nézve csak nagyon kevés általános tudáshoz juthatunk II. 263
— ideája I. 189
— in infinitum oszthatósága I. 366
— ismerete, amelyet érzékeinktől kell kapnunk, körültekintően használva, hogy tulajdonságaikat, egymásra gyakorolt hatásaikat felismerjük II. 265
— kiterjedése, alakja, száma és mozgása I. 125
— kiterjedésének, alakjának, mozgásának és nyugalmának ideái I. 115
— kiterjedésére vonatkozó idea I. 114
— legtávolabbi határai I. 159
— mechanikai elváltozásai, amelyek egyáltalán nincsenek rokonságban az általuk bennünk keltett ideákkal II. 173
— megállapított tulajdonságai és alkata II. 279
testek parányi részecskéi és azoknak valóságos alakja, amelytől érzékelhető tulajdonságaik függenek I. 294
— részei szorosan egymáshoz tapadva I. 303
— szélső határa I. 204
— szilárd részeinek terjedelme, alakja, kiterjedése, száma és mozgása I. 132
— színe és fénylése, amely bennük semmi más, mint észrevehetetlen kicsiny részecskéik különféle elrendeződése és fénytörése II. 284
— terjedelme, alakja és mozgása, amely bennünk különböző érzeteket ébreszt: mint színeket, hangokat, ízeket, szagokat, élvezeteket és fájdalmakat stb. II. 173
testekben levő tulajdonságok, amelyeket általában azonosaknak tartanak a bennünk levő ideákkal, egyiket a másik tökéletes hasonmásának, úgyszólván tükörképének I. 126
testeket jellemző sajátos eredeti ideák I. 299
testekre vonatkozó ismereteink és erőikbe, működéseikbe való bepillantásaink II. 163
testekről való sajátos ideák I. 125
testektől vett különböző érzeteink kiváltó okai I. 372
testhez tartozó idea, amelynek révén megértjük, hogy a test tért foglal el I. 111
— — ideák és a szellemhez tartozó ideák I. 306
testi dolgokról való minden tudomásunk, amelynek alapja érzékeinkben lakozik II. 131
— jelek, sajátos hangok, amelyek mint a legjobb és leggyorsabb közlési eszközök egyszersmind a legáltalánosabbak is I. 310
— lények valóságos kiterjedése II. 300
— szubsztanciák, amelyeknek működései inkább értelmünk szintjén vannak II. 205
— —, amelyekről természetes ké-

pességeink egyáltalán nem adnak számot bizonyossággal II 172
testi szubsztanciák fajai II. 43, 56
— — valóságos lényege II. 25
— szubsztanciákra vonatkozó tudásunk II. 162
test-idea, amely magában foglal valami többet, mint a tér puszta ideáját I. 170
testiség durva fogalmai, amelyek az istenségek ábrázolásában jutnak kifejezésre I. 77
testnek és léleknek egymással szembeállított összetett ideái I. 301
testnélküli tér ideája I. 112
testről vagy az anyagtalan szellemről való összetett ideánk, melynél nyilvánvaló, hogy az őt alkotó egyszerű ideák mind olyanok, amelyeket vagy érzékelésből vagy eszmélődésből (reflexion) nyertünk I. 308
— való ideánk mint kiterjedt szilárd szubsztancia, amely lökéssel mozgást tud továbbadni, s a lélekről mint anyagtalan szellemről való ideánk, amely olyan gondolkodó szubsztanciának ideája, amelynek megvan az ereje ahhoz, hogy akarással vagy gondolattal a testben mozgást keltsen I. 301
testünk különböző részeinek mozgatása vagy nyugalomban tartása I. 117
testünkben lakó szellemek II. 163
tetszőlegesen gyártott nevek, amelyek sem a dolgok természetét nem változtatják meg, sem meg nem értetik őket velünk, hacsak nem határozott ideákat képviselő határozott jelek I. 166
tettek egyöntetűsége I. 48
— erkölcsi helyessége I. 352
tevékenység, amely cselekvő erő műve I. 279
— elkezdésére irányuló erő I. 270
— és szenvedés I. 287
— lehetősége gondolatban felmerülve I. 240
tény, egyedi II. 279
tényleges érzetekkel járó élvezetek II. 250
— látás, amelynek külső oka van II. 250
tér I. 115, 136, 189, II. 220
—, amely nem test I. 168
—, amelyet a megsemmisített test részeivel betöltött, és amely még megmarad és tér lesz test nélkül I. 168
— anyag nélkül I. 170
— egyszerű ideája I. 158
— — módozatai I. 160
— és a tartam végtelenje I. 214
— — — végtelensége I. 209
— — — végtelenségének ideája I. 207
— — — — végtelenségének meggondolása, amelyben csak a számok hozzáadását használtuk I. 209
— — — test ideája, amely különválasztandó I. 170
— — — — megkülönböztethető ideái I. 112
— — az idő I. 157
— — kiterjedés I. 158
— — terjedelem I. 162
— — tömörség I. 163
— — —, amelyek között nincsen szükségszerű kapcsolat, ha képesek vagyunk egyiket felfogni a másik nélkül I. 169
— ideája I. 158
— —, amely különálló a tömörség ideájától csakúgy, mint a skarlátvörös szín ideájától I. 163
— —, amelyet a látás és a tapintás révén kapunk I. 158
— — — az érzékeink elé kerülő tárgyakból merítünk I. 172
— léte I. 215
— mindegyik ideája mint ennek az ideának egy egyszerű mozzanata I. 159
— — része, amely benne van a tartam minden részében, és a tartam minden része, amely benne van a terjedelem minden részében I. 197
— mint a testnek kiterjedése, vagy mint önmagában is meglevő,

anélkül, hogy bármi szilárd anyag foglalná el I. 203
tér mint puszta viszony, amely egymástól távollevő dolgoknak létéből ered I. 171
—, puszta I. 168
—, tartam mint a szám ideái I. 202
— test nélkül, amely ugyanolyan képtelenség, mint tér tér nélkül vagy test test nélkül I. 170
—, testnélküli I. 165, 169
—, üres I. 168, 169
— vagy kiterjedés ideája — és a test ideája I. 170
— — terjedelem végtelene I. 191
—, végtelen I. 214
— végtelensége — és a végtelen tér I. 206
— végtelenségének ideája — és a végtelen tér ideája I. 206
— világos és tiszta ideája, amely zűrzavarosan naggyá vált a még nagyobbnak ráadásával I. 367
térből annyi véve tekintetbe, amennyi egy megjelölt térfogatú testtel egyenlő I. 193
tér-idea I. 159, 167
—, amely különválik a test ideájától I. 171
térkitöltés ideája, amely az, hogy ahol elképzeljük valamely tér elfoglalását valamely tömör szubsztancia által, ezt ama tér oly mérvű birtoklásának tekintjük, hogy az onnan kizár minden más tömör szubsztanciát I. 111
térnek és a tartamnak szélső határa amely túl van a gondolkodás hatáskörén ugyanúgy, mint a számnak végső határa, amely túl van az értelem befogadóképességén I. 185
térre és tartamra vonatkozó meggondolások I. 189
—, kiterjedésre, tartamra vonatkozó összetettebb módozatok I. 195
tétel I. 62
—, amely állandó és készséges helyeslésel találkozik I. 44
— — magával hozza saját világosságát és evidenciáját és nincsen szüksége semmi más. bizonyítékra I. 49
tétel, amelyben két elvont terminust állítunk egymásról, és amely pusztán hangok jelentéséről szól II. 233
—, amelyet az elme képes helyeselni I. 30
—, amelynek akár szavai, akár ideái velünkszületettek I. 42
— bizonyítása és a bebizonyított tétel elfogadása I. 41
— elvetése vagy elfogadása II. 274
— hamissága I. 87
— igazsága, amely akkor jelenik meg, amikor kialakulnak az elmében azok a tiszta és világos ideák, amelyeket a nevek jelentenek I. 36
— igazságának evidenciája, amely csakis a róla való bizonyítékainkban rejlik II. 316
tételek, amelyek összeférhetetlenek vagy összeegyeztethetetlenek tiszta és világos ideáinkkal II 306
—, amelyekben egy bizonyos szóval elnevezett összetett ideáról annak az összetett ideának egy részét állítjuk II. 233
—, amelyeknek igazsága felfedezhető az érzékelésből és az eszmélődésből (reflexion) nyert ideáink vizsgálata és nyomon követése árán és amelyeket a természetes dedukció révén igazaknak vagy valószínűeknek találunk II. 306
— — igazságát vagy valószínűségét elvekből ésszel nem származtathatjuk le II. 306
— evidens volta és bizonyossága, amely abban áll, hogy az ember ugyanazt az ideát ugyanannak az ideának látja, és tévedhetetlenül észleli a különböző ideák különbözését II. 214
— igazságának és bizonyosságának felfedezése II. 215
— százai velünkszületett elveknek vélve I. 62
tévedés, amely nem tudásunk hibá-

ja, hanem ítélésünk botlása II. 325
tévedés, amelynek alapja a valószínűségnek helytelen mérlegelésében áll, és a bűn alapja, amely a jónak helytelen mértékeiben áll II. 337
— felfedezése és helytelen elvek befolyása II. 301
— okai II. 325
tévedhetetlenség ideája I. 398
téves elnevezés, amely nem zavarja a tudás biztosságát II. 182
tévkövetkeztetés, amely szillogizmusba burkolható II. 296
tiszta és világos eszmék I. 18
— — — ideáink a gondolkodásról és a tömörségről I. 308
— — — tudás megszerzése, amelynek legjobb útja, ha a nevek félretételével magukat az ideákat vizsgálnánk és ítélnénk meg II. 194
— idea a tartamról I. 365
— —, amelynek minden mástól való különbözőségét az elme észreveszi I. 359
— — az osztásról és az oszthatóságról I. 365
— semmi, a minden lénynek tökéletes tagadása és hiánya, amely nem hozhatott létre valóságos létezést II. 239
— szellem, amely aktív, és a tiszta anyag, amely csupán passzív I. 306
— tér ideája, amelytől megkülönböztethetően létezik valami I. 114
— tér-ideák tömörség nélkül I. 112
tisztán azonossági kijelentés II. 225
tisztelet ideája mint nem velünkszületett I. 71
tiszteletben tartott és alapelvekül szolgáló tételek, amelyekre az ember okoskodásait építi, és amelyekkel ítél igazságról és hamisságról, jóról és rosszról I. 66
tisztesség I. 250
tizenkét egység összetéve: megvan a tucatnak összetett ideája I. 197
tompa és érzéketlen anyag mozgása I. 100
„totum" és a „pars" viszonya I. 365
több egyszerű idea együvé foglalva I. 154
tökéletes boldogság és a tökéletes nyomorúság I. 267
tökéletlenség, amely még jól használható polgári célokra, de filozófiai célokra nem II. 94
tökéletlenségek és visszaélések orvoslása II. 120
tömör dolog szubsztanciája I. 301
— és ezáltal elválasztható részek összetartása és a lökéssel való mozgásközlés képessége I. 299
— kiterjedt szubsztancia, amelyet éppen olyan nehéz felfogni, mint a gondolkodó anyagtalan szubsztanciát II. 304
— részek összetartása I. 304
— — — és elkülönülése, amely a testek kiterjedése és mozgása I. 308
tömörség I. 114, 124, 280, 289
—, amely a teltségben áll és így tökéletes kizárásában minden más testnek abból a térből, amelyet birtokol I. 113
— — nem lehetséges kiterjedés és alak nélkül II. 109
— — — létezhet kiterjedés nélkül I. 163
— elegendő magyarázata I. 115
— és kiterjedés, valamint annak határai I. 371
— ideája, amelyet a tapintásból nyerünk I. 110
tömörség-idea, amely megkülönbözteti a test kiterjedését a tér kiterjedésétől I. 114
— megkülönböztetve a tiszta tértől, amely nem képes sem ellenállni, sem mozogni, mind pedig a keménység ismeretes ideájától I. 112
tömörségmentes kiterjedés I. 169
tömörségtől különálló tér és a mozgástól különálló tömörség vagy különálló mozgás I. 171
törekvés a boldogságra, amely nem rövidíti meg a szabadságot I. 258

Törökország II. 327
történelem híradása és tanúságai, amelyek ütköznek a természet rendes folyásával vagy egymással II. 281
— hitele és haszna II. 282
törvény I. 56, 288, II. 99, 259
— és a teológia fontos igazságai II. 106
— — — törvényhez kapcsolódó valamely jutalom vagy büntetés II. 348
— nemtudása vagy a benne való kételkedés I. 57
törvényalkotás I. 286
törvényfogalom, amikor a törvényt, amellyel az emberek az erényről és a bűnről ítélnek, csupán egyes emberek helyeslésével azonosítom, akiknek nincs elég tekintélyük ahhoz, hogy törvényt alkossanak, különösen pedig hiányzik a törvényben oly szükséges és lényeges: a végrehajtásra való hatalom I. 351
„transsubstantiatio" tana II. 332
Trója I. 334
tudat, amely a gondolkodástól elválaszthatatlan, annak lényegéhez tartozik I. 330
— — — személyes azonosságot alkotja I. 330
— — egészen más dolog, mint a test numerikusan azonos formája vagy mozgása, és amely az egyik gondolkodó szubsztanciából a másikba átvihető I. 333
— — egyedül alkot ént I. 340
— — folytatódik a benne lakó lélekben I. 335
— — folyton kíséri a gondolkodást, és amely mindenkit azzá tesz, amit ő én-jének nevez I. 330
— — kiterjedhet elmúlt vagy eljövendő cselekedetekre I. 331
—, amelynek révén az ember önmagát ugyanannak az én-nek találja, amely évekkel ezelőtt ezt meg azt a cselekedetet elkövette és ennek következtében most boldog vagy boldogtalan I. 342
tudatlanság és makacsság a kifejezések homályossága és bonyolultsága mögé rejtve II. 233
tudatlanságunk, amely áthatolhatatlan homályba rejti előlünk úgyszólván az egész szellemvilágot, ezt az anyaginál bizonyára nagyobb és szebb tartományt II. 172
— mérhetetlen örvényei I. 170
— okai II. 168, 173
tudatlan emberek, akik nem igényelnek mélyebb bepillantást a dolgok valóságos lényegeibe, hanem meg vannak elégedve a dolgoknak érzékelhető minőségeik alapján való megkülönböztetésével II. 61
tudattal bíró énünk részei I. 332
tudás I. 92, 221, II. 38, 54, 107, 133, 240
—, amely az ideák megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelésében áll II. 207
— — — ideákra vonatkozik, amelyek nem születtek velünk, hanem szereztük őket I. 36
— — csak egyedi dolgokra vonatkozik II. 255
— — két idea megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelése II. 139
—, amely nem léphet túl ideáinkon II. 266
— — — maximákból származik II. 256
— — — terjed messzebb, mint amennyire érzékeink előzőleg biztosítottak bennunket II. 254
— — semmi egyéb, mint ideáink kapcsolatának és megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének és ellenkezésének észlelése II. 139
— — tételekkel foglalkozik, éspedig a legegyetemesebbekkel, és amelynek kapcsolata van a szavakkal II. 11
— — ugyan az egyedi dolgokon alapul, de általános áttekintések révén növekszik, és tulajdonképpen ezt a célt szolgálják az általános nevek alá foglalt fajtákba sorolt dolgok II. 17

tudás, amely vagy részleges, vagy általános igazságokra vonatkozik II. 194
—, amelyben élvezet rejlik I. 253
—, amelyre annak észlelése és tudata révén teszünk szert, hogy a külső tárgyakból ténylegesen ideák lépnek be elménkbe II. 152
— általában II. 139
—, általános II. 173, 175
— bizonyossága II. 195
— —, amely abban áll, hogy észleljük az ideák annak megfelelő egyezését vagy meg-nem-egyezését egymással, amint ez valamely kijelentésben kifejezésre jut II. 195
— —, amelyhez még a helytelen elnevezésű ideák gondos szemlélete és összehasonlítása révén is hozzá lehet jutni II. 182
— bővítése II. 227
—, demonstratív II. 154
—, egyetemes I. 24
— — elvei I. 46
—, emberi II. 159
— eredeti benyomásai vagy az elmére vésett ideák I. 75
— — — útján, azaz az ideák látható megegyezésének révén II. 290
—, evidencia és helyeslés elvei és alapjai II. 311
— evidenciája és bizonyossága II. 209
— és a közlés eszközei II. 105
— — — szándékos mozgásra való erő I. 308
— — az erő I. 309
— — bizonyosság II. 263
— — —, amelyek elérésének követelménye az, hogy határozott ideáink legyenek, és tudásunk valóságos volta, amelynek követelménye az, hogy az ideák ősképeinek megfeleljenek II. 180
— — okoskodás, amely pontos határozott ideákat kíván II. 114
— — tanultság II. 333
— — vélemény II. 139
— felé vezető út megrövidítése I. 382
tudás fokozata, amelyben az elme ugyan észreveszi az ideák megegyezését vagy meg-nem-egyezését, de nem közvetlenül II. 145
— forrása I. 91
—, habituális II. 142
— három fokozata: intuitív, demonstratív és szenzitív II. 152
—, igazi II. 143
—, intuitív II. 144, 151, 302, 303
— mint csak saját ideáink megegyezésének vagy meg-nem-egyezésének észlelése II. 177
— — csupán saját ideáink meg egyezése vagy meg-nem-egyezése II. 176
— — valamely ideával megegyező tényleges, valóságos létezés II. 141
— nyersanyaga I. 106
— olyan helyen keresve, amelyen nem található, vagy olyan utakon, amelyeken el nem érhető II. 264
— örök forrásából származó igazságok feltárulása II. 314
— rendes módszerei és az ész közönséges elvei II. 317—318
— segédeszközei II. 227
—, szenzitív II. 154
—, szerzett I. 42
— szó jelentésének különböző változatai II. 141
— tömege, amely még rejtve hever a természet titkos rejtekhelyein II. 298
— vagy a valószínűség valamely megalapozásából vont bizonyítékok használata II. 305
— valósága II. 176
—, világos II. 310
— vizsgálata, amelyhez szükséges a szavakról tárgyalni II. 194
tudásbeli biztosság arról, hogy egyes észrevevések, mint az élvezet és a fájdalom, nem lehetnek magukban a testekben bizonyos módosulások és mozgatások után ugyanúgy, mint ahogyan benne lehetnek egy anyagtalan szubsztanciában a test részeinek mozgásai alapján II. 155

tudásnak magukban a dolgokban rejlő forrásai II. 121
tudásról való idea I. 309
tudást szolgáltató okoskodás, amelynek minden lépése intuitív módon bizonyos II. 148
tudásunk a dolgokról és azok belső alkatáról és igazi természetéről I. 308
—, amely a dolgok léte szerint és nem tetszésünk szerint való II. 268
— — az egyedi dolgokban kezdődik és úgy terjeszkedik fokonként az általános felé II. 219
— — — érzékeink révén elménkben ideákat keltő dolgok létezésének következménye II. 255
— — csupán ideáinkra vonatkozik II. 139
— — ideáinkra korlátozódik és azokat sem terjedelemben, sem tökéletességben túl nem szárnyalhatja II. 154
— — magától értetődő II. 207
— — nem léphet túl ideáinkon I. 266
— — — nyúlik messzebb, mint tapasztalásunk II. 162
— — — terjedhet messzebb, mint addig, ameddig az ideák megegyezését és meg-nem-egyezését észlelni tudjuk II. 153
— — — — túl ideáink határain II. 153
— — sohasem fogja elérni mindazt, amit meglevő ideáinkról tudni óhajtanánk II. 154
— — szűkebb körű, mint ideáink II. 154
— — természet adta képességeink helyes használatától függ I. 85
—, amelyet nemcsak a birtokunkban levő azon ideák szegényessége és tökéletlenségei korlátoznak, amelyeket benne felhasználunk, de még ezeknél is szűkebb körű II. 157
—, amellyel lehetetlennek ítéljük, hogy ugyanaz a test egyidejűleg két helyen legyen II. 311
—, amelynek legnagyobb része levezetéseken és közvetítő ideákon múlik II. 287
tudásunk, amelynek többi része e maximáktól függ II. 211
— aránytalansága az anyagi lények teljes terjedelméhez képest II. 172
— bizonyossága és terjedelme, amelynek a szavakkal közeli kapcsolata van II. 98
— — ideáink megfontolásába helyezve II. 180
— biztosságának mértéke I. 23
— egyetemessége általában II. 176
— fokozatai II. 144
— gyengesége és fogyatékossága II. 157
— Isten létezéséről II. 235
— különböző fokozatainak vizsgálata, II. 141
— — világosságának alapja, amely abban áll, hogy az elme ideáinak megegyezését vagy meg-nem-egyezését különböző módon veszi észre II. 144
— mint különböző dolgok múlt létezése, amelyekről érzékszerveink tájékoztattak bennünket, és emlékezetünk, amely a róluk vett mintákat megtartotta II. 253
—, szűkkörű II. 269
— terjedelme a meglevő lények különböző nemeire való tekintettel vizsgálva II. 176
— —, amely nemcsak a dolgok valóságánál, hanem saját ideáink terjedelménél is szűkebb II. 154
— — az egyetemességet illetően II. 153
— tökéletesítése II. 256, 266
— tökéletesítésének módja, amely nem az elveknek vak és implicit elhívással való lenyelésében áll II. 260
— vagy elképzelésünk egész terjedelme, amely nem haladhatja meg percepciónk módjaihoz kötött ideáinkat II. 132
tudomány finom csalafintasága, amely messze meghaladja az írástudatlan, együgyű és közönséges emberét II. 106

tudományok általános hasznossága II. 149
— és azok felépítésének alapjául szolgáló maximák II. 214
— felosztása II. 339
— professzorai, akik megtanitják azt, amit mások feltaláltak, és akik a maximákat gyakran vették használatba, vagyis rögzítettek bizonyos magától értetődő vagy igazságnak elfogadandó tételeket, amelyeket mint kétségbevonhatatlan igazságokat tanítványaik elméjébe vésték II. 216
tudományos filozófia, amely elérhetetlen marad számunkra II. 171
tulajdon ideája, amely a valamihez való jogot jelenti, és az az idea, amelynek az igazságtalanság nevet adjuk mint ennek a jognak megtörése vagy sérelme II. 164
tulajdonnév, amely csakis egy egyedi dolgot jelez II. 74
tulajdonság II. 160
—, a testekben, amely olyan, hogy a testtől teljesen elválaszthatatlan I. 223
—, elsődleges I. 124
—, érzékelhető I. 130, 229
—, másodlagos I. 124, 371
tulajdonságok, amelyek a szubsztanciákról való összetett ideáinkat alkotják, és amelyek a legtöbbször külső távoli és észrevehetetlen okoktól függenek II. 201
— — az aktív és passzív erőkben rejlenek, és amelyekkel az más dolgokhoz való viszonyában rendelkezik I. 390
— — valamely tárgyban ideáinknak egymástól való függése és nyilvánvaló kapcsolata nélkül vannak együtt II. 161
—, amelyeket megfigyelünk és amelyekből összetett ideáinkat kialakítjuk II. 204
— egy ideában egyesítve, és ezzel még általánosabb ideához jutva II. 19
— feltételezett, de ismeretlen alátámasztója, amelyeknek létét felismertük és amelyekről azt képzeljük, hogy sine re substante, alátámasztó dolog nélkül nem lehetnének I. 289
tulajdonságok ideái, amelyek olyanok, mintha az őket bennünk felkeltő tárgyakban volnának I. 371
—, másodlagos II. 160
— mint az összetartó tömör részek kiterjedésének és mozgásainak különböző módosulásai I. 307
— — erők a változatos érzetek felkeltésére, amelyek azoktól az elsődleges tulajdonságoktól, ti. a részecskék terjedelmétől, elrendeződésétől és mozgásától függenek I. 126
túlságosan hideg és túlságosan meleg, amely egyformán fájdalmas, mert mindkettő egyformán megszünteti azt a hőmérsékletet, amely a lét fenntartásához és a test különböző szerveinek működéséhez vezet I. 118
túlvilági élet jutalmai és büntetései, amelyeket törvényének megerősítéséül a mindenható megállapított I. 275
tükör, amely nem jobb az ideáknak, mint a lélek a gondolatoknak I. 99
— — — utasíthatja vissza, sem meg nem változtathatja, se ki nem törölheti azokat a képeket vagy ideákat, amelyeket az elébe állított tárgyak benne létrehoznak I. 106
tündérek II. 254
tűz I. 371
— tulajdonságainak részei mint a tűz összetett ideájának része I. 292
— vagy a hó részeinek sajátos terjedelme, száma, alakja és mozgása, amely valóban a tűzben és a hóban van, akár észreveszi azokat valaki érzékeivel, akár nem I. 127
tűzben levő tulajdonságok mint a tűz tulajdonságai I. 371

U

ugyanaz a dolog, amely lehetetlen, hogy legyen is, meg ne is I. 42
— — jel ugyanarra az ideára alkalmazva II. 116
— — szó különböző emberek elméjében különböző jelentésűnek feltételezve II. 79
— — víz, amely ugyanabban az időben keltheti a hideg ideáját egyik kezünk, a meleg ideáját a másik kezünk révén I. 129
— az idea, amelyre állandóan ugyanazt a jelet használjuk II. 85
ugyanazon a néven emlegetett egyes, amely belső alkatában oly különböző lehet a többitől II. 112
új egyszerű idea, amely nem szerezhető hagyományozott kinyilatkoztatással II. 308
— idea és emlékezetből való idea I. 81
Urim II. 332
— és Thummim, az igazságnak és a hamisságnak nagy eldöntői II. 332
út, amelyen az ember általános ideájához jut és amelyen könnyen halad tovább általánosabb nevek és általánosabb fogalmak felé II. 19
— megtisztítása, amely felfogásom szerint az egyedül igaz elvekhez vezet I. 87

Ü

ügyesség a valószínűségekről való evidenciák felhasználására II. 328
úr I. 113, 167
üres és tiszta tér, ahova egy azonos térfogatú test betehető anélkül, hogy az bármit is elmozdítana, vagy kilökné, ami ott van I. 172
— tér, amely akármilyen kicsiny, már lerontja a teltség feltevését I. 169
üres tér, amelyről nemcsak hogy megvan az ideánk, hanem be is bizonyítottam, hogy az ilyen tér a test mozgásából következően szükségszerűen létezik I. 203—204

V

vacuum és a plenum I. 169
vákuum I. 168
— léte vagy nemléte I. 169
— valóságos léte és az ideája I. 170
vákuumra vonatkozó bizonyítások II. 223
vadember tökéletlenségei, amelyek az értelmi képességek gyorsaságának, tetterejének és mozgásának hiányosságaiból erednek I. 151
vagyon I. 250
vak ember, akinek nem lehetnek szín-ideái és a süket ember, akinek nem lehetnek határozott hangismeretei I. 108
vakok, akiket mindig a látók fognak vezetni, vagy beleesnek a verembe II. 330
valamely fajból valónak lenni és e faj nevére jogosultnak lenni, mint egy és ugyanaz II. 22
vallás I. 72, 267, II. 99, 106
— dolgai nevetségeseknek és józan emberhez nem illőnek találva II. 315
— és a filozófia igazságának terjesztése a tudatlanok és a meggyőzéstelenek között II. 218
vallási dolgok, amelyekben egyáltalán nem marad tér az ész számára II. 315
— — — nem kell az ész tanácsát kikérni, akármilyen szemmel látható ellentmondás mutatkozzék is közöttük és a józan ész, valamint minden tudásunk elvei között II. 315
— vagy erkölcsi elv méltósága I. 65
valóság II. 251

valóság, amelyből a dolgok minden tulajdonsága folyik és amelyben e tulajdonságok mind összefutnak II. 92
valóságos alkat, amelytől a tulajdonságok függenek és amely szükségképpen feltételezi a dolgoknak valamely fajtáját, mert a tulajdonságok csakis fajhoz és nem egyénhez tartoznak II. 50
— —, — az alakkal együtt az érzet, a mozgóképesség és okoskodóképesség függ II. 204
— és a képzeletbeli tudás megkülönböztetése II. 192
— — a névleges lényeg, amely egyszerű ideák és módozatok esetében ugyanaz, a szubsztanciák esetében különböző II. 26
— — igazi boldogság eszközeinek vizsgálatára való szabadság elhanyagolása vagy az azzal való visszaélés I. 264
— — — tudás keresésében felmerülő zavarok és tévelygések II. 234
— — képzelt ideák I. 367
— ideáink, amelyek közül némelyek adekvátak, mások meg inadekvátak I. 370
— ideák, amelyek hasonlítanak ősképükhöz I. 367
— —, amelyekkel megkülönböztetjük egymástól a magukban a dolgokban valóságosan levő tulajdonságokat I. 368
— —, amelyeknek a természetben van az alapjuk és amelyek a dolgok valóságos lényével és létezésével vagy saját ősképükkel megegyeznek I. 367—368
— igazság, amely a dolgokkal egyező ideákról szól II. 192
— — és valóságos tudás II. 231
— lény és idea I. 119
— lényeg, amely a szubsztanciákban különbözik a róluk való azon absztrakt ideáktól, amelyeket névleges lényegűeknek nevezünk II. 50
— —, amelyről egyáltalán nincs ideánk II. 92
valóságos lényeg és a névleges lényeg II. 26, 45
— — hiánya, amely miatt szavaink oly kevés tudást vagy biztosságot közölnek róluk szóló fejtegetéseikben II. 111
— — mint egy test észrevehetetlen részecskéinek belső alkata, amelytől a minőségek függenek II. 47—48
— — — valamely dolognak az a valóságos alkata, amely mindazoknak a tulajdonságoknak alapja, amelyeket a névleges lényeggel állandóan együtt találunk és amelyek abban vannak összekötve II. 50
— lényegek és szubsztanciális formák II. 70
— lényegekről való ideáink hiánya, amely saját gondolatainktól maguk felé a dolgok felé vezet bennünket II. 261
— lényeggel szemben fennálló nehézségek II. 57
— létezés, amelynek nincs semmiféle szükségszerű kapcsolata az ember emlékezetében levő semmiféle ideával II. 247
— — rajtunk kívül, amely érzékeinket illeti II. 252
— szubsztanciák összetett ideái II. 64
— tudás biztossága és haladása II. 257
— tulajdonságok és puszta erők I. 131
valóságosan mozgó test, amelyen nem lehet észrevenni egyáltalán semmiféle mozgást, hacsak a mozgás nem kelti benne egymástkövető eszmék folytonos vonulását I. 176
valószínűség I. 87, II. 271, 297
— alapjai II. 275
—, amely a megegyezés látszata kétséges bizonyítékok alapján, és amely a tudás pótlására való II. 271
— — arra való, hogy tudásunk fogyatékosságait pótolja és vezessen bennünket akkor, amikor a tudás hiányzik II. 273

valószínűség, amely nem emelkedhetik első eredetijénél magasabbra II. 283
—, amelyből hiányzik az az intuitív nyilvánvalóság, amely tévedésmentesen dönt az értelemben és biztos tudást teremt II. 274
— és a valószerűtlenség összes alapjai II. 335
— — bizonyosság II. 273
— — tudás II. 253
— helytelen mértéke II. 330
— homálya II. 270
— legerősebb és első alapja: ha valamely dolog összhangzásban van saját tudásunkkal, különösen tudásunk olyan részével, amelyet mint elvet tettünk magunkévá és tovább is elvnek tekintjük II. 331
— mint a helyeslés, a hit különböző fokozatai és alapjai II. 273
— okai mint saját tapasztalásunknak való megfelelés vagy mások tapasztalásának tanúbizonysága II. 273
— olyan fokon, amikor saját tapasztalásomban és összes mások által említett tapasztalásokkal egyetértésben azt találom, hogy az a dolog legnagyobbrészt így van, és arról az egyedi esetről sok és kétségtelen a tanúbizonyság II. 280
—, valóságos II. 330
valószínűségek, amelyek a bizonyosságnak oly közelségébe emelkednek, gondolatainkat oly feltétlenül kormányozzák és cselekedeteinket oly teljesen befolyásolják, mint a legevidensebb bizonyítások II. 280
— — az emberek vágyait és uralkodó szenvedélyeit keresztezik II. 334
—, amelyeknek megvannak a bizonyítékai II. 330
valószínűségre felhozható okokkal arányos helyeslés II. 330
valószínűtlenség II. 273
vasban vagy a gyémántban megfigyelhető ismert tulajdonságok együttese, amely azoknak a szubsztanciáknak valódi összetett ideáját alkotja, amelyeket a kovács vagy az ékszerész rendesen jobban ismer, mint a filozófus, akinek — bármilyen szubsztanciális formákról beszéljen is — azokról a szubsztanciákról nincs más ideája, mint amely a bennük feltalálható egyszerű ideák együtteséből alakult I. 290
vastagság I. 171
vágy I. 224
—, amelyet mindig a rossz mozgat avégből, hogy a rossztól meneküljünk, mert a fájdalomtól való teljes szabadulás boldogságunknak állandóan szükséges része I. 276
— mint bántó érzés I. 246
— — valamely hiányzó jónak nélkülözéséből fakadó bántó érzés valamely fájdalommal való vonatkozásban I. 245
vágyaink, amelyek túlnéznek jelenvaló gyönyörködéseinken és az elmét a távollevő jó felé irányítják I. 266
vágyban rejlő bántó érzés, amely meghatározza az akaratot I. 246
vágyódás, amely arányos a fájdalommal és elválaszthatatlan tőle I. 245
— — valami hiányzó jóra irányul I. 246
— és az akarás mint az elmének két különböző tette I. 245
— mint valami bántó érzés állapota I. 246
vágyódásban rejlő bántó érzés I. 246
vágyódásból fakadó bántó érzés mint olyan dolog, amely az akaratot meghatározza I. 250
vágyunk, amely valami egyes és látszólag előnyben részesítendő jóra irányul I. 260
választóképesség, vagyis az akarat, amely akar és parancsol I. 238
változások, amelyeket valamely test megfelelő eljárással más testek-

től kaphat vagy bennük okozhat, és amelyek messze meghaladják nemcsak azt, amit tudunk, hanem azt is, amit elképzelhetünk I. 378
változtatás indítéka, amely mindig valami bántó érzés I. 243—244
velünkszületett elv I. 38
— elvek állítólagos kiváltsága, hogy saját tekintélyüknél fogva vizsgálat nélkül jussanak helyesléshez I. 68
— — feltételezése I. 58
— — tana és az a felfogás, hogy elveket nem kell bizonyítani vagy kérdésessé tenni II. 331
— gyakorlati elvek I. 47
— ideák és sugalmazott elvek I. 153
— ismeretek az ember elméjébe ültetve I. 76
— törvény és a természettörvény I. 58
— — mellett mindjárt egy velünkszületett evangélium is feltételezve I. 58
velünkszületetteknek feltételezett maximák evidenciája I. 84
— tekintett általánosabb tételek I. 39
— vélt általános és elvontabb igazságok, amelyeket az emberek nem ismernek fel addig, amíg el nem jutottak eszük használatáig I. 34
— — igazságok megkülönböztetve más később szerzett és tanult igazságoktól I. 37
velünkszületettség I. 31, 38, 56
— biztos jele I. 39
— jegye I. 38
verbális kijelentések ismertető jegyei II. 233
vezérminőség, amelyet legjobban megmutatással lehet ismertetni II. 130
vég mint negatív, és tagadása mint pozitív I. 210
vég nélkül egymáshoz adható számoknak zűrzavaros érthetetlen maradványa, amely nem nyújt kilátást sem megállásra, sem határra I. 208
véges, amely nincs arányban a végtelennel I. 367
— értelmünk, amely egyszerre csak egy dologra tud tisztán és világosan gondolni II. 142
véges és szűkös felfogóképesség I. 212
— — végtelen a mennyiség módozatainak tekintve I. 202
— idea I. 202
— ideája és a végtelenség ideája I. 202—203
— kiterjedés végtelen oszthatósága, amely akár elfogadjuk, akár tagadjuk, kibonyolíthatatlan vagy megértésünkkel össze nem férő következményekre vezet, amelyek nagyobb nehézségeket és több látható képtelenséget tartalmaznak, mint bármi, ami egy anyagtalan megismerő szubsztancia fogalmából következhet I. 307
— lények megértőképességének hatásköre I. 295
— részek összeadása, amely sohasem hozhatja létre a végtelen ideáját másképpen, mint ahogyan ezt a szám teszi I. 210
— szellemnek helyváltoztatás tulajdonítva I. 300
— valóságos lények helyzetének egymáshoz képest való megjelölése a tartam és a tér ama végtelen óceánjaiban I. 192
végkövetkeztetésnek az összes részektől való függése II. 288
végtelen, amelynek nincsenek határai, és a végtelenség ideája, amelyben gondolataink nem találhatnak korlátokat I. 207
—, amelyről nincs pozitív ideánk I. 209
— boldogság — és végtelen szenvedés I. 275
— és határtalan tudás ideája I. 309
— felé tartó pozitív ideánk I. 212
— ideája, amely tartalmaz valami pozitívat mindazokban a dolgokban, amelyekre alkalmazzuk I. 211
— jóságú Isten, aki ahogy cselekedett, az a legjobb I. 75

végtelen kis részek tiszta ideája I. 366
— oszthatóság, amely éppúgy nem ad nekünk világos és tiszta ideát a ténylegesen végtelen részről, mint a végtelen hozzáadhatóság sem ad világos és tiszta ideát a ténylegesen végtelen számról I. 366
— számnak tényleges pozitív ideája I. 210
— számról való világos idea, amely úgy jön létre, hogy képesek vagyunk mindig újabb számokat hozzáadni bármely birtokunkban levő megadott számhoz I. 366
— tartam, amelyet örökkévalóságnak nevezünk I. 208
— —, amelyről nincs pozitív ideánk, és a végtelen tér, amelyről szintén nincs pozitív ideánk I. 212—213
— — és végtelen terjedelem I. 191
— — — — tér I. 209, 214
— — részének ideája, amely az illető dolog létezése alatt telik el I. 194
— — világos és pozitív ideája I. 212
— természete és a mi szűkös képességeink között fennálló aránytalanság I. 216
— tér, amelyről nincsen ideánk I. 206
— — ideája I. 203
— — — abból merítve, hogy a téridea további hozzáadásokkal történő tágítására való képesség még mindig ugyanaz maradt I. 203
— — vagy (ami ugyanaz) a végtelen szám ideája, azaz olyan téré vagy számé, amely az elmében ténylegesen ott van, és amelyet az elme véglegesen lát, tartalmaz és abban megpihen I. 207
— — — végtelen tartam ideája, amely szükségképpen végtelen sok részből van összetéve I. 210
— térnek megkülönböztethetetlen üressége I. 162
végtelen tökéletesség II. 56
végtelenről való első ideánk I. 216
végtelenség I. 366
— eredete I. 216
— és az örökkévalóság jegyei I. 77
— hiányossága I. 216
— ideái I. 157
— ideája, amely a feltételezett végtelen haladásban áll I. 207
— teljes és pozitív ideája
— -ideánk, amely a mennyiség szemléletéből és abból a mennyiségben való végtelen növekedésből ered, amelyet az elme a mennyiség tetszése szerinti részeinek hozzáadásával érhet el I. 206
— mint valami növekedő és elillanó idea, amely határtalan tovahaladásban van és nem állhat meg sehol I. 209
— — vég nélkül növekedő idea I. 206
— teljes és pozitív ideája I. 211
végtelenségről való ideánk, amelyet abból a képességből nyerünk, amelyet saját ideáink vég nélküli ismétlésére magunkban észlelünk I. 205
— — ideánkat illető egyéb meggondolások I. 205
— — pozitív ideák feltételezése mint tévedések forrása I. 206
végtelenül kiterjedt szilárd test léte, amely éppúgy nem következik szükségszerűen abból, hogy van ideánk a tér végtelenségéről, mint ahogy a világ örökkévalósága sem következik szükségszerűen abból, hogy van ideánk a végtelen tartamról I. 215
— nagy tér pozitív ideája és a végtelen kicsi test I. 209
— nagyobb lehetséges jó, amely szabályszerűen és állandóan határozza meg az akaratot az irányítástól függő összes cselekvésekre vonatkozólag I. 249
vélemény I. 24
— az igazság biztos és kétségtelen bizonyítékai nélkül II. 277
vélemények ellentétessége II. 326

viasz észrevehetetlen részecskéinek terjedelme, alakja, alkata vagy mozgása úgy elváltoztatva, hogy alkalmasakká legyenek a fehér és a folyékony határozott ideáinak bennem való felkeltésére I. 131
világ I. 193
— bölcs és meggondolt emberei, akik eszük helyes használatával jutottak igaz ismeretekhez I. 78
—, érzékelhető I. 193
— határain túl levő nagy vákuum I. 193
— leglágyabb teste, amely ugyanolyan legyőzhetetlenül ellenállna bármely más két test összekerülésének, ha nincs azok útjából eltávolítva, hanem ott maradna közöttük, mint a található vagy képzelhető legkeményebb test I. 113
— lelke II. 108
— teremtése I. 193
világegyetem I. 155
— és a benne levő dolgok természete felfogásának lehetetlensége, amennyiben még a bennünket körülvevő és részünket képező testeknek filozófiai megismerésére is képtelenek vagyunk II. 174
— felséges harmóniája II. 56
— helye I. 162
— különböző rangú testeinek nagy része, amely távolsága miatt esik kívül figyelmünk határain, és mások, amelyeket nem kevésbé rejt el tőlünk parányiságuk II. 170
— legtöbb testének terjedelmét, alakját és mozgását nem ismerve, tudatlanok vagyunk azokat a különböző erőket, hatékonyságokat, működésformákat illetően, amelyek a napról napra látott hatásokat okozzák, II. 169
világegyetemben levő szubsztanciális lények II. 173
világi örömök várása I. 250
világos érvek evidenciája II. 333
— és bizonyos igazság, hogy Isten dolgai nyilvánvalóak a világ teremtéséből, megérthetőek alkotásaiból, világos még örök hatalma és istensége is II. 239
világos és egyszerű ideák, amelyekben az emberek kevéssé különböznek I. 172
— — homályos, valamint tiszta és zavaros ideák I. 357
— — tiszta ideákkal való gondolkodás II. 81
— — — ideánk, amely csak számokról van I. 366
— idea, amelyről az elmének olyan teljes és nyilvánvaló észrevétele van, mint amilyent egy jól beállított szervre kellő módon ható külső tárgy okoz I. 359
— — az eljövendő végtelen tartamról és az elmúlt végtelen tartamról I. 215
— — egy nagyon hosszú tartamról és tiszta idea ennek a nagy tartamnak egy még nagyobbal való összehasonlításáról I. 365
— tudás felvillanása II. 302
világosság az elmében, amely nem lehet más, mint valamely tétel igazságának evidenciája II. 323
Virginia 76
visszaemlékezés I. 105, 220
visszaélés 107
— a szavakkal, amely az, hogy dolgoknak vesszük őket II. 107
— — —, ha olyan dolgokra illesztik őket, amelyeket nem jelentenek és semmi körülmények között sem jelenthetnek II. 110
—, amelynek leginkább azok az emberek esnek áldozatul, akik valamely elfogadott hipotézis tökéletességébe vetett erős hitnek engedik át magukat, és gondolataikat valamely rendszerre határolják II. 107
— — oka a feltevés, hogy a természet mindig szabályszerűen dolgozik II. 112
viszony I. 313, 355, II. 139, 208
—, amely csak két dolog között lehetséges I. 316

viszony, amely két dolognak összehasonlítása vagy együttes megfontolása I. 316
— — különbözik a viszonyított dolgoktól I. 315
— — valamely dolognak egy rajta kívül álló dologgal való együttgondolása I. 318
— — változhat az alanyban végbemenő minden változás nélkül I. 315
—, amelyben mindig kell lennie két ideának vagy dolognak, amelyek vagy magukban véve valóságosan különállóak, vagy különváltaknak tekintjük őket, és így szolgálnak alapul vagy alkalmul az összehasonlításra I. 316
—, amelyről ugyanolyan világos vagy még világosabb fogalmaink vannak, mint a viszony alapjáról I. 356
— ideája, amely gyakran világosabb, mint a viszonyított alanyoké I. 317
— mint az a mód, amellyel két dolgot együtt gondolok vagy összehasonlítok és amely így magam alkotta idea II. 118
—, természetes I. 345
viszony-ideák, amelyek azonosak lehetnek olyan emberekben, akikben az így viszonyított, illetve összehasonlított dolgokról egészen más ideák élnek I. 315
viszonyító szók, amelyek csak olyan összehasonlításnak jegyei, amelyeket csak az emberek gondolatai közölnek I. 357
viszonynak az a nyilvánvaló jegye, amely az egymásra vonatkozók között megvan, s amelyek úgy tűnnek, hogy megmagyarázzák egymást és csak együttesen képesek létezni I. 314
viszonyok I. 148, 155
—, amelyek az érzékeléstől vagy eszmélődéstől (reflexion) a legtávolabb fekvőnek látszanak I. 318
— — határolódnak és végződnek az érzékelésből és eszmélődésből származó ideákban I. 322
viszonyok, amelyek mind egyszerű ideákban végződnek I. 318
— ideái, amelyek legalábbis elménkben tökéletesebbek és pontosabbak lehetnek, mint a szubsztanciák ideái I. 317
— — és az alapjuk I. 355
viszonyokat jelentő szavak I. 355
viszonyokhoz tartozó nevek, amelyek gyakran ugyanolyan kétséges és bizonytalan jelentésűek, mint a szubsztanciák és a kevert módozatok nevei, és sokkal bizonytalanabbak, mint az egyszerű ideák nevei I. 357
viszonyról való ideánk egyszerű ideákból összetéve I. 318
viszonyszavak I. 80, 81
—, amelyek közül egyesek állandóan, mások pedig csak bizonyos viszonylatokban, egész mondatok értelmét hordozzák magukban II. 83
— — mondatrészeket vagy egész mondatokat kötnek össze II. 80
—, amelyeket nem tekintünk sem viszonylagosaknak, sem külső megjelöléseknek, és mégis az alanyban, valami abszolútat jelentő forma és látszat alatt, bizonyos, hallgatólagos, bár kevésbé észrevehető viszonyt rejtenek I. 315
— helyes használata II. 82
viszonyulás más szubsztanciákhoz I. 311
vita, amely a szó jelentése körül forog II. 95
— során használatba vett közvetítő ideák, amelyeknek kapcsolata látható a maximák segítsége nélkül is, és így az igazság már ismeretes, mielőtt a maximára sor kerülne és az érvelés eljutna az első alapelvig II. 217
vitathatatlan bizonyíték mindannak igazságáról, amit igaznak tartunk, vagy hamis voltáról, mindannak, amit elítélünk III 278

vitatkozás művészete, amely sokban járult hozzá a nyelvek természetes tökéletlenségéhez azzal, hogy sokkal inkább a szavak jelentésének összebonyolítására használták, és inkább erre volt alkalmas, mint a dolgok megismerésére és igazságának felderítésére II. 104
viták végeláthatatlan szillogizmusláncolata II. 217
víz megfagyása vagy a növény rügyezése, amely az egész földön egymástól azonos távolságú szakaszokban tér vissza I. 181
— tömörsége I. 114
vízözön I. 336
vonatkozások I. 147, 313
—, amelyeket az elme alkot ideái és a nevek között I. 362
Wales I. 322

Z

zahab II. 77
zavar magukban az ideákban I. 363
zavaros idea a szavak használatát bizonytalanná teszi és megfosztja értékétől a határozott nevek használatát I. 360
— —, amely nem eléggé különböztethető meg egy másiktól, amelytől különböznie kellene I. 359
— — zavaros részéből vont érveléseink és következtetéseink, amelyek mindig zűrzavarba vezetnek I. 367
zavarosság, amely az ideák sajátja és amely mindig nevekkel való rejtett vonatkozást hordoz magában I. 363
— — mindig két elválasztandó dolog elválasztásának nehézsége, amely mindig két ideára és legjobban az egymáshoz legközelebb állókra tartozik I. 362

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Timár Ilona Műszaki szerkesztő: Garamvölgyi Ágnes
A kézirat beérkezett: 1963. III. 27.
Példányszám: 1100 Terjedelem: 29,50 AK k 301 6467
64.57329 — Akadémiai Nyomda, Budapest Felelős vezető: Bernát Gyorgy

A FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA ÚJ FOLYAMÁNAK EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

I. kotet

Hegel, *A filozófiai tudományok alapvonalai*. I. rész. 1950.

II. kotet

Diderot *Válogatott filozófiai művei*. I. kötet. 1951.

III. kotet

Feuerbach *Válogatott filozófiai művei*. 1951.

IV. kötet

Hegel, *Esztétikai előadások*. I. kötet. 1952.

V. kotet

Csernisevszkij *Válogatott filozófiai művei*. I. rész. *Esztétikai tanulmányok*. 1952.

VI. kotet

Spinoza, *Etika*. 1952.

VII. kotet

Spinoza, *Teológiai-politikai tanulmány*. 1953.

VIII. kötet

Holbach, *A természet rendszere*. 1954.

IX. kotet

Csernisevszkij *Válogatott filozófiai művei*. II. rész. *Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakáról*. 1954.

X. kotet

Hegel, *Esztétikai előadások*. II. kötet. 1955.

XI. kotet

Spinoza, *Ifjúkori művek*. 1956.

XII. kotet

Hegel, *Esztétikai előadások*. III. kötet. 1956.

XIII. kötet

Hegel, *A logika tudománya*. I. rész. 1957.

XIV. kötet

Spinoza, *Politikai tanulmány és Levelezés*. 1957.

XV. kötet

Hegel, *A logika tudománya*. II. rész. 1957.

XVI. kötet

Hegel, *Előadások a filozófia történetéről*. I. kötet. 1958.

XVII. kötet

Hegel, *Előadások a filozófia történetéről*. II. kötet. 1959.

XVIII. kötet

Hegel, *Előadások a filozófia történetéről*. III. kötet. 1960.

XIX. kötet

Hegel, *A szellem fenomenológiája*. 1961.

XX. kotet

Descartes, *Válogatott filozófiai művek*. 1961.

XXI. kötet

Feuerbach, *A kereszténység lényege*. 1961.

XXII. kotet

Kínai filozófia. Ókor. I. kötet. 1962.

XXIII. kötet

Kínai filozófia. Ókor. II. kötet. 1964.

XXIV. kotet

Kínai filozófia. Ókor. III. kötet. Előkészületben.

XXV. kötet

Vico, *Az új tudomány*. 1963.